Б 5.3(4Укр-1Рів)
Н 34

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ДОЧІРНЄ ПІДПРИЄМСТВО «ВОЛИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ»
ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА «НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
«ОХОРОННО-АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК IX
ЧАСТИНА II

РІВНЕ - 2011

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ДОЧІРНЄ ПІДПРИЄМСТВО «ВОЛИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ»
ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА «НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
«ОХОРОННО-АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ВИПУСК IX

ЧАСТИНА II

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ
ПРИМІРНИК

РІВНЕ - 2011

УДК 908 (447)
ББК ~~26. 890 (4 Укр – 4 Рів)~~ 63.3(4Укр-4Рів)
Н 34
Наукові Записки. Випуск IX. Ч.2 - Рівне, 2011. - 324 с.

У науковому збірнику: «Наукові Записки. Випуск IX. Ч.2» опубліковано матеріали наукових досліджень присвячених історії Волинського краю. Ряд статей проілюстровано фотографіями, таблицями які опубліковані вперше.

Видання розраховане на докторантів, викладачів, аспірантів, магістрів, істориків, археологів, культурологів, етнологів, фольклористів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, художників, а також молодих дослідників які роблять перші кроки у створенні нових знань.

Друкується в авторській редакції. Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань літературних джерел, таксономічних, географічних назв та інших відомостей несуть автори.

ВИСЛОВЛЮЄМО ЩИРУ ВДЯЧНІСТЬ
ЗА СПРИЯННЯ У ВИДАННІ НАУКОВОГО ЗБІРНИКА
ДОЧІРНЬОМУ ПІДПРИЄМСТВУ
«ВОЛИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ»
ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
«НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ЦЕНТРУ
«ОХОРОННО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
І ОСОБИСТО - ОЛЕКСІЮ ЗЛАТОГОРСЬКОМУ

Адреса редакції:
Рівненський обласний краєзнавчий музей,
Вул. Драгоманова 19
м. Рівне
Україна
33028

Телефон (факс) 0362 26 75 80,
E-mail: rivnemuseum@ukr.net

© Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2011
© Автори статей, 2011
© Дочірнє підприємство «Волинські старожитності» державного підприємства «Науково-дослідного центру «Охоронно-археологічної служби України» інституту археології національної академії наук України, 2011

ЗМІСТ

5 *Олександр БЕЙДИК.* РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ У КНИЗІ РЕКОРДІВ УКРАЇНИ

10 *Микола БИРУК.* ОСТРОЗЬКА ВОЛОСТЬ В КІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

14 *Валентин БРУХЛІЙ.* КОРЕЧЧИНА В УМОВАХ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

21 *Тарас ВИХОВАНЕЦЬ.* «ОСТАННІЙ ШЛЯХ» В ДОКУМЕНТАХ ОСТАННЬОЇ ВОЛІ: АСПЕКТ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ ЛЮДИНИ XVI – XVII СТ.

26 *Валентин ВІТРЕНКО.* КОМІТЕТ РОСІЙСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В МІСТІ НОВОГРАДІ-ВОЛИНСЬКОМУ Й ОДНОЙМЕННОМУ ПОВІТІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

34 *Наталія ГАВРИШ.* ДО ІСТОРІЇ БУДІВЛІ РІВНЕНСЬКОЇ ШВЕЙНОЇ ФАБРИКИ – КОЛИШНЬОЇ В'ЯЗНИЦІ

43 *Світлана ГРИВЮК.* ДВІ ЖІНКИ, ДВІ МУЗИ, ДВІ ІСТОРІЇ КОХАННЯ УЛАСА САМЧУКА

48 *Валерій ГРОМИК.* БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ ТА ДУХОВНА ЛІТЕРАТУРА ХРАМУ СВ. МИХАЇЛА В С. ЛИПНО

50 *Валентина ДАНІЛІЧЕВА.* РІВНЕНЩИНА ТУРИСТИЧНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

59 *Тамара ДМИТРЕНКО.* ІСТОРІЯ МІСТА ДУБНА І КРАЮ У ВІЗИТАЦІЙНИХ ТА ХРАМОВИХ КНИГАХ КОСТЕЛУ ЯНА НЕПОМУКА XVIII – XIX СТ.

63 *Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ.* ЗАРОДЖЕННЯ ПОКУТЯ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ЖИТЛІ

68 *Теодор ЗВАРИЧ.* СПОГАДИ ПРО ПОЧАЇВСЬКУ ЛАВРУ

72 *Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ, Андрій БАРДЕЦЬКИЙ.* ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ГНІДАВСЬКА ГІРКА БІЛЯ ЛУЦЬКА У 2010 РОЦІ

88 *Наталія КІНД-ВОЙТЮК.* ВОЛИНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПРИЯТЕЛІВ НАУКИ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ТА ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1935–1939 РР.)

91 *Андрій КЛИМЧУК.* ЩОДЕННИК АВТОНОМА СОЛТАНОВСЬКОГО – ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ

96 *Наталія КОЖУШКО.* З ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ (УЧИЛИЩА). ВЧИТЕЛІ ЗАКОНУ БОЖОГО

102 *Андрій КОРЧАК.* ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ ЛАПІДАРНО-ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ XVIII–XIX СТ. В СЕЛАХ БІЛЯВЦІ, КОРСІВ, ЛЕШНІВ, ТЕТИЛЬКІВЦІ, ЯСЕНІВ ТА МІСТЕЧКУ ПІДКАМІНЬ НА БРІДЩИНІ

122 *Андрій КОРЧАК, Людмила БАЙБУЛА.* ВЕЛИКОМОСТІВСЬКІ МАЦЕВИ ЮДЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ

139 *Андрій КОРЧАК, Теодор ЗВАРИЧ.* СКУЛЬПТУРА ТА ЕПІГРАФІКА ЦВИНТАРІВ В СЕЛАХ НАКВАША ТА ТЕТИЛЬКІВЦІ НА БРІДЩИНІ СЕР. XIX – ПОЧ. XX СТ.

170 *Андрій КУКУРУДЗА.* ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУХОВЕНСТВОМ ПРАВОСЛАВНИХ ДУХОВНИХ ПАМ'ЯТОК ТА ТРАДИЦІЙ В 20-х рр. XX СТ.

175 *Надія ЛЮБЕЦЬКА.* PROSIMETRUM О. ВІТАЛІЯ – РУКОПИСНА ПАМ'ЯТКА ПОЧАТКУ XVII СТ.

179 *Степан МОХНЮК.* МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО ВОЛИНІ XVI-XIX СТ. НА ТЕРЕНАХ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

183 *Володимир МУШИРОВСЬКИЙ.* ХРАНИТЕЛЬ СЛАВИ КОЗАЦЬКОЇ

190 *Інна НАГОРНА.* АНТОНІНА ГОРОХОВИЧ. СВІЧА ЇЇ ПАМ'ЯТІ

193 *Тетяна ПАРХОМЕНКО.* ТРАДИЦІЙНИЙ ВОДНИЙ ТРАНСПОРТ УКРАЇНЦІВ

203 *Наталія ПЕРЕХОДЬКО.* ЄВРЕЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У РОЗВИТКУ МЕДИЦИНИ М. РІВНОГО (1921–1939 РР.)

208 *Валентина ПЕТРОВИЧ.* ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

212 *Олександр ПРОВОТОРОВ.* ЛЕГЕНДИ І РЕАЛЬНІСТЬ – АННА-АЛОЇЗА ОСТРОЗЬКА (ХОДКЕВИЧ) ТА ЇЇ ДРУГА І ОСТАННЯ ВОЛИНСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

220 *Олена ПРИЩЕПА.* ПРОВІНЦІЙНА ГАЗЕТА «ВОЛЫНСКАЯ МЫСЛЬ» ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ ПОВІТОВОГО МІСТА РІВНОГО ПОЧАТКУ XX СТ.

226 *Микола ПШЕНИЧНИЙ.* «КОЗАКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЙШЛИ ЧЕРЕЗ ДУБЕНЩИНУ...»

234 *Юрій ПШЕНИЧНИЙ.* АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ДУБЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА

243 *Оксана РАБЧУН.* ЮЗЕФ ІГНАЦИ КРАШЕВСЬКИЙ ТА «BIBLIOTEKA ZAHINIECKA»

247 *Володимир РОЖКО.* ДАВНІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ ВОЛИНІ X–XVIII СТ.

252 *Василь РУДИЙ.* АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ З ДЕРМАНІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

258 *Фаїна РЯБЧИКОВА, Валентина НАДОЛЬСЬКА.* ПРОБЛЕМИ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЙ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ В. КРАВЧЕНКА (1920–1931 рр.)

262 *Петро САВЧУК.* У ПОШУКАХ СКАРБІВ НА РІВНЕНЩИНІ (ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ Б. А. ПРИЩЕПИ)

266 *Ольга САУШ.* ПРИРОДА НАВКОЛО ПЕРЕСОПНИЦІ

269 *Наталія СКРИПЮК, Неля ТРУСИК, Дмитро ЦЕЦИК.* ОДИН З БАГАТЬОХ... Життєвий шлях Миколи Сильвестровича Негребецького

273 *Олег ТИЩЕНКО.* ХОМА ФЛЕГЕР: АВІАТОР-ЛЕГЕНДА

280 *Лілія ТОЛСТУХА.* ІНТЕРНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

286 *Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ.* ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ «СВОБОДА» ПРО ДОСЛІДНИКА ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ДРУКАРСТВА ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА (ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

291 *Ярослав ЦЕЦИК.* ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РАЙОНИ СИБІРУ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

295 *Василь ЧЕКУРКОВ.* КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК 2007 РОКУ В МІСТІ РІВНОМУ ПЛОЩІ КОРОЛЕНКА

302 *Марія ЧИРСЬКА.* І. К. СВЄШНІКОВ – ДОСЛІДНИК ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

306 *Ольга ЮРЧУК.* ВІДВІДУВАЧ У МАРКЕТИНГОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

312 *Оксана ЯРЕМЧУК.* РІВНЕНСЬКИЙ ТРАНСПОРТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

320 ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олександр БЕЙДИК

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ У КНИЗІ РЕКОРДІВ УКРАЇНИ

Проаналізовані рекорди регіонів України в економічному та суспільному житті, висвітлено регіональну структуру рекордів України в природній та суспільно-економічній сфері та визначено місце Рівненської області у цій структурі. Розширено уявлення про рекреаційно-туристські ресурси як чинник ефективного управління рекреаційним господарством регіону.

Постановка проблеми. Нещодавня планетарна акція щодо визначення семи сучасних чудес світу та аналогічні дійства, що відбулися в ряді країн Європи по визначенню семи національних чудес, дійшли у 2007–2008 рр. і до України: було визначено 7 архітектурно-історичних дестинацій та 7 природних див. До золотої сімки архітектурно-історичних об'єктів України увійшли Національний заповідник «Софія Київська» та Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (м. Київ), дендрологічний парк «Софіївка» (м. Умань, Черкаська обл.), Національний заповідник «Хортиця» (м. Запоріжжя, Запорізька обл.), Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця» (м. Хотин, Чернівецька обл.), Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» (Хмельницька обл.), Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь, АР Крим). Переможцями акції «7 природних чудес України» визначені: біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська обл.), регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя» (Миколаївська обл.), Дністровський каньйон (Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька обл.), печера Мармурова (АР Крим), національний природний парк «Подільські Товтри» (Хмельницька обл.), озеро Світязь (Волинська обл.), національний природний парк «Синевір» (Закарпатська обл.)[1]

Але ряд регіонів, незважаючи на наявність беззаперечних об'єктів, які мали всі підстави бути номінованими до золотої сімки (наприклад, українські чорноземи або печера Оптимістична, карпатські вершини-двотисячники, дельта Дунаю або чорноморське узбережжя Криму з неперевершеними красенями-мисами), на жаль, не увійшли до кола переможців. За його межами залишились ряд регіонів України, які, на наш погляд, могли б бути достойно представлені

1 Віршована форма подачі цих об'єктів сприятиме їх кращому запам'ятовуванню:
В озері Світязь – чиста вода
І в Синевирі вона, як сльоза,
В Новій Асканії – трави і коні,
Течія бистра
В Дністровськім каньйоні,
В Бузі, що Степом
Несе свої хвилі,
Вир між порогами
Б'ється щосили,
Товтри Подільські
Застиглі на варті
І Мармурову
Відвідати варто.

в тій чи іншій «золотій сімці». Природно, з таким розподілом переможців погодяться далеко не всі.

Мета статті – дати кількісно-якісний аналіз об'єктів, явищ, подій, представлених у форматі «рекорди України» та виявити їх регіональну структуру в природній і суспільно-економічній сфері, акцентувавши увагу на Волинській області.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Україна, як і будь-яка територія на земній кулі, є категорією, якій притаманні не тільки загальні ознаки, а й прояви специфічності та унікальності. Існує достатньо широке коло джерел (публікації у пресі, монографії, енциклопедичні, довідкові видання, спогади), які віддзеркалюють ці аспекти.

Найбільш цікавими та інформаційно-щільними стосовно «рекордного аспекту» є ряд монографій, путівників [*1,7–8*], енциклопедичних видань [*2*], і, особливо, роботи Г.О. Маценка [*3–6*] – останні були обрані основним об'єктом даного аналізу.

Методика дослідження і виклад основного матеріалу. Для аналізу матеріалу в межах обраного формату – джерельної бази [*3–6*] були використані таблиці, які віддзеркалювали кількісні показники рекордних проявів у межах трьох блоків (природному, економічному, науково-культурному) українського суспільства в регіональному (24 області та автономія) розрізі (*табл. 1*).

По першому блоку («Природа навколо нас») було проаналізовано 808 статей 7 номінацій: перші три позиції посідають АР Крим (131 рекордний прояв), Закарпатська (54), Одеська (42) області, останні три, відповідно – Хмельницька (6), Вінницька (6), Сумська (7) області.

По другому блоку («Людина і суспільство») було проаналізовано 749 статей 17 номінацій: перші три позиції посідають Київська (81 рекордний прояв), Львівська (76) області, АР Крим (51), останні три, відповідно – Кіровоградська (2), Сумська (5), Хмельницька (6) області.

По третьому блоку («У світі науки і техніки») було проаналізовано 608 статей 6 номінацій: перші три позиції посідають Київська (155 рекордних проявів), Львівська (82) області, АР Крим (69), останні три, відповідно – Сумська (4), Хмельницька (5), Кіровоградська (6) області.

По четвертому блоку («Культура і мистецтво») було проаналізовано 669 статей 6 номінацій: перші три позиції посідають Київська (141 рекордний прояв), Львівська (105), Харківська (40) області, останні три, відповідно –Луганська (1), Чернівецька (2), Херсонська (2) області.

По п'ятому блоку («Спорт і розваги») було проаналізовано 175 статей 4 номінацій: перші три позиції посідають Київська (30 рекордних проявів), Одеська (16), Львівська (13) області, останні три, відповідно – Хмельницька (0), Рівненська (0), Чернівецька (1) області.

По сумі рекордних проявів трьох блоків (*табл. 1*) перші три позиції посідають Київська (448 рекордних проявів), Львівська (305) області, АР Крим (287), останні три, відповідно – Кіровоградська (21), Хмельницька (22), Сумська (25) області.

У цій шерензі Рівненська область із 25 регіонів України займає скромне 21–22 місце, маючи 34 рекордні прояви («Природа навколо нас» – 12, «Людина і суспільство» – 16, «У світі науки і техніки» – 2, «Культура і мистецтво» – 4, «Спорт і розваги» – 0).

Рівненська область широким за-

галом, а особливо фахівцями-географами сприймається як регіон дійсно унікальних проявів у географічній, історичній, культурній царині України і Росії:

- Історико-культурний комплекс міста Острога (м. Острог, Острозький р-н);
- Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева, Радивилівський р-н);
- Свято-Троїцький жіночий монастир (м. Корець, Корецький р-н);
- Дубенський замок, XV–XVIII ст. (м. Дубно, Дубнівський р-н);
- найбільша в Європі сірникова фабрика (м. Березне, Березнівський р-н).

Найбільш видатними епізодами на «рекордному полі» Рівненської області за [*3–6*] є:

- у блоці «Природа навколо нас» у номінації «Рельєф» – найбільший болотний масив в Україні – Кремінне у долині р. Льви (35 тис. га) (Рокитнівський, Сарненський р-ни); у номінації «Флора» – найстаріше дерево – 1300-річний дуб в урочищі Юзефін;
- у блоці «Людина і суспільство» у номінації «Державні і політичні діячі» – першим Президентом України, обраним всенародно, став у 1991 р. Л.М. Кравчук; у номінації «Праця» – найдавніший переклад Євангелія – «Пересопницьке Євангеліє» (1556–1561) було перекладене з болгарської на тогочасну українську мову архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм спільно з Михайлом Василевичем у с. Двірці й м. Пересопниці; перше повне видання Біблії у перекладі церковно-слов'янською мовою в її східнослов'янському (тобто староукраїнському) варіанті надрукував 1581 р. в Острозі Іван Федоров («Острозька Біблія» має 1256 сторінок), готуючи своє видання першодрукар взяв за основу т.з. Геннадієву рукописну Біблію, складену в Новгороді в 1489–1499 рр.; у номінації «Нагороди» – один із шести лауреатів Нобелівської премії, уродженців України, Жорж Шарпак (нар. 1924, м.Сарни) – французький фізик, лауреат Нобелівської премії з фізики 1992 р.;
- у блоці «У світі науки і техніки» у номінації «Енергетика» – на території Рівненської обл. (разом із Житомирською та Волинською областями) зосереджена найбільша кількість родовищ торфу (загалом в Україні їх понад 2500);
- у блоці «Культура і мистецтво» у номінації «Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво» – найстаріша українська ікона – «Богородиця Одигітрія» кінця XIII – початку XIV ст. з Дорогобужа (збер. у Рівненському краєзнавчому музеї);

Природно, що ряд даних стосовно і окремих регіонів, і України в цілому застарів, потребує свого уточнення і аналізу – не виключенням є і Рівненська область, економічні та соціальні рекорди якої, як і рекорди сумні, трагічні не мають залишатися поза увагою.

Висновки та пропозиції:

Кількісно-якісний аналіз об'єктів, явищ, подій, представлених у форматі «рекорди України» показав, що серед 25 регіонів України Рівненська область займає 21–22 місце, маючи 34 рекордні прояви; у той же час унікальні природні, суспільні ресурси регіону, які є загальновідомими, але за тих чи інших причин не віддзеркалені в книзі рекордів України, здатні забезпечити Рівненській області більш високе місце.

Інформація про ієрархію, кількість і якість регіональних рекреа-

ційно-туристських ресурсів виступає чинником ефективного управління рекреаційним господарством регіону, більш збалансованого і комплексно-пропорційного розвитку економіки області.

На нашу думку, визначення 7 природних чудес України є невдалим. По-перше, явний перекіс у бік гідрологічних об'єктів (4). По-друге, відсутні об'єкти, статус яких (тобто входження до сімки) вимусив владу звернути на них більшу увагу, зважаючи на економічне значення останніх, з одного боку, та вкрай незадовільний стан – з іншого. Взагалі були визначені такі об'єкти, які в більшості своїй добре відомі всім, мають достатньо високий рейтинг і практично ніякого ексклюзиву не несуть. Хоча, можливо, не все так сумно. На наш погляд, більш вдалим, збалансованим, різноманітним був би наступний ряд:

1) печера Оптимістична (Тернопільська обл.) – найбільша у світі гіпсова печера за довжиною (близько 250 км) (обов'язкове внесення маршрутів печерою до навчальних програм вищої і середньої школи Карпатського, Подільського регіонів);

2) дельта Дунаю (Одеська обл.) (заходи, спрямовані на внесення об'єкту до Списку Всесвітнього надбання);

3) чорноморське узбережжя Криму з унікальними природними комплексами мисів (Мартьян, Лукулл, Хроні, Атлеш, Сарич, Айя, Фонар, Зюк, Опук, Фіолент, Меганом та ін.);

4) карпатські двотисячники (Говерла, Піп-Іван, Ребра, Гутин-Томнатик, Бребенескул) (Закарпатська та Івано-Франківська обл.);

5) національний природний парк «Товтри» (Хмельницька, Тернопільська обл.);

6) біосферний заповідник Асканія-Нова (Херсонська обл.);

7) українські чорноземи (з опорними шурфами в Полтавській, Кіровоградській, Черкаській областях)[].

Зважаючи на те, що довкілля, людина, суспільство, економіка постійно змінюються, змінюється і сам п'єдестал рекордних проявів у тій чи іншій номінації, які, в свою чергу, теж модифікуються.

Потрібен постійний моніторинг рекордних проявів (національний, регіональний, локальний вимір), адже останні – природні, суспільно-економічні, біосоціальні – суттєвий чинник ресурсно-рекреаційної привабливості території та залучення до України іноземних туристів.

Джерела та література:

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 395 с.

2. Енциклопедія Сучасної України. Том 2. – К.: Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2003. – 872 с.

3. Маценко Г. О. Книга рекордів України. Культура і мистецтво. Спорт і розваги. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80 с.

4. Маценко Г. О. Книга рекордів України. Людина і суспільство. У світі науки і техніки. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 112 с.

5. Маценко Г. О. Книга рекордів України. Природа навколо нас. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 80 с.

6. Україна в цікавих фактах: Книга рекордів України/Упорядник Г. О. Маценко. – Львів: Слово, 1992. – 160 с.

7. ІвченкоА. С. Вся Україна. –К.: ДНВП «Картографія», 2006. – 656 с.

8. 500 чарівних куточків України, які варто відвідати/Укл. Лагунова Т. І., Кашуба Ю. Ю. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 416 с.

Таблиця 1. Регіональна структура рекордів України в природній та суспільно-економічній сфері

Адміністративні одиниці	Природа навколо нас	Людина і суспільство	У світі науки і техніки	Культура і мистецтво	Спорт і розваги	Разом	Місце за кількістю рекордних згадувань
Київська	41	***81***	***155***	***141***	***30***	***448***	1
Львівська	29	***76***	***82***	***105***	***13***	***305***	2
АР Крим	***131***	***51***	***69***	25	11	***287***	3
Одеська	***42***	25	45	15	***16***	143	4
Харківська	18	26	47	***40***	10	141	5
Закарпатська	***54***	16	16	8	5	99	6
Донецька	20	27	36	8	4	95	7
Івано-Франківська	33	14	12	7	3	69	8
Дніпропетровська	11	14	28	8	7	68	9
Херсонська	41	11	6	*2*	2	62	10
Запорізька	17	13	9	5	4	48	11–12
Чернігівська	18	12	7	9	2	48	11–12
Тернопільська	16	12	6	8	5	47	13–14
Полтавська	9	13	12	12	*1*	47	13–14
Луганська	14	10	15	*1*	6	46	15–16
Миколаївська	14	8	13	7	4	46	15–16
Волинська	20	14	*4*	4	2	44	17–18
Чернівецька	24	10	7	*2*	*1*	44	17–18
Житомирська	15	11	6	4	3	39	19
Черкаська	15	12	*2*	6	*1*	36	20
Вінницька	*6*	15	6	4	3	34	21–22
□Рівненська	**12**	**16**	***2***	**4**	***0***	**34**	**21–22**
Сумська	*7*	*5*	*4*	8	*1*	*25*	23
Хмельницька	*6*	*6*	*5*	5	*0*	*22*	24
Кіровоградська	*8*	*2*	6	4	*1*	*21*	25
Разом статей	**808**	**749**	**608**	**669**	**175**	**3009**	
Загалом	**621**	**500**	**600**	**442**	**135**	**2298**	

Микола БИРУК

ОСТРОЗЬКА ВОЛОСТЬ В КІНЦІ XVII - НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

За життя родини князів Острозьких (остання представниця роду Анна-Алоїза Ходкевич померла у 1654 р.) серед їх волинських володінь Острозька волость була однією з найбільших. В Острозі знаходилась головна резиденція роду, що у свою чергу зумовлювало особливу увагу власників не лише до міста, а й до волості в цілому. За таких умов Острозька волость відігравала ключову роль в утриманні князівського двору, забезпеченні міста предметами першої необхідності, організації оборони та комплектування війська. Звичайно, повністю виконувати усі завдання одна волость не могла і залучались ресурси із інших володінь, проте, з точки зору значення і розташування, вона виконувала центральну роль.

Розташовувалась Острозька волость на кордонах Луцького та Кременецького повітів, які й були її південною межею. Її центр знаходився при з'єднанні річок Горині, Вілії та Збитенки [1, 137; 10, 682–690].

Острозька волость не була постійною за територіальним складом одиницею. Тут, безперечно, відіграло роль «домоначальне» значення Острога, внаслідок чого він з околицями був поділений між нащадками кн. Василя-Костянтина Острозького у 1603 р. (володіння переходили до Януша та Олександра Острозьких). Таким чином, у 1603 р. волость було поділено на дві частини з межею по річках Вілія та Горинь. У володіння Януша відходила північно-західна частина, для Олександра – північно-східна та південна [4, 113–137].

Нові зміни в адміністративному плані у володіннях Острозьких відбулися у 1609 р., з утворенням так званої Острозької ординації. Кн. Януш Острозький, який довго не мав прямого спадкоємця і не хотів, щоб його володіння перейшли до нащадків брата Олександра, звернувся до короля з питанням про створення на його землях ординації і отримав на це дозвіл сейму у 1609 р. Згідно заповіту князя Януша Острозького (помер у 1620 р.), ці землі мали перейти до синів і дальших потомків по чоловічій лінії його дочки Єфросинії, дружини Олександра Заславського. Першим ординатом із Заславських став Владислав-Домінік. Після смерті Владислава-Домініка у 1655 р. ординатські володіння успадкував його єдиний син Олександр [7, 127].

У кінці XVII – на початку XVIII ст. Острозька волость залишалась поділеною і перебувала у володінні різних власників. Що стосується ординатської частини, то після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра найперше успадкувала її рідна сестра померлого кн. Олександра Заславського – Теофілія-Людвіка Любомирська (померла у 1710 р.). Вона була одружена

(з 1682 р.) із Юзефом-Каролем Любомирським (помер у 1703 р.), великим коронним маршалком [7, 127]. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік Любомирський, староста сандомирський. 14 листопада 1720 р. він помер без нащадків і володіння ординації перейшли до його рідної сестри Юзефи-Марії, що вийшла заміж за кн. Павла-Кароля Сангушка, маршалка великого литовського [9, 225–226]. Таким чином, усі володіння перейшли до кн. Сангушків, які були останніми власниками цілісної Острозької ординації.

Іншою частиною міста та волості (що колись складали власність Олександра Острозького) після смерті Анни-Алоїзи Ходкевич володів Ян-Олександр Конецпольський, белзький воєвода. Я.-О. Конецпольський 8 липня 1690 р. передав свою частку маєтностей великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті С.-Я. Яблоновського у 1702 р. успадкував володіння його старший син Ян-Станіслав, воєвода руський [5, арк. 1; 8, 232–238].

Певні труднощі виникають при окреслені території Острозької волості у досліджуваний період. Головним чином складність зумовлена тим, що обидві частини Острозької волості, які перебували у володінні різних родин не в однаковій мірі представлені у джерелах.

Для вивчення цілого комплексу соціально-економічних, історико-демографічних та історико-топографічних питань досліджуваного періоду важливими є документи описово-статистичного характеру, що містять інформацію про кількість будинків у містах та селах, про розміщення адміністративних та господарських споруд, про назви вулиць, про національний склад та соціальну структуру населення, про повинності міщан та селян. Серед таких документів, що стосуються Острозької волості кінця XVII – початку XVIII століть, є інвентарні описи володінь 1687 [6], 1690 [6] та 1708 [3] рр.

Інвентарі 1687 та 1690 рр. є описами частини волості, яка належала спершу Яну-Олександру Конецпольському, а пізніше – Станіславу-Яну Яблоновському. За структурою ці документи містять опис острозького замку, повуличний опис частини Острога та Нового міста, а також зазначаються села, що належали до цієї частини Острозької волості.

На відміну від двох попередніх документів, інвентар 1708 р. є описом іншої ординатської частини Острога, якою володіла у досліджуваний період Теофілія-Людвіка Любомирська. Крім опису частини міста, у джерелі міститься характеристика сільських поселень – Межиріч (в документі зазначається як місто), Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче) – та представлено сумаріуші річних доходів на 1708 та 1714 рр. Описання лише цих сільських поселень зумовлене тим, що вони були замковими. Інші ж, напевне, знаходились у володінні посесорів і вони не зазначалися.

Таким чином, інформативні можливості аналізованих інвентарних описів дають змогу певною мірою окреслити територію Острозької волості на кінець XVII – початок XVIII століть. В інвентарях 1687 та 1690 рр. описані половина Острога, включаючи Нове місто, а також зазначаються села Вельбівно, Лисиче, Хомяків, Переволочна, Головлі, Хотичин, Понора, Хоросткі (Хоростів), Шатерники, Бєльце, Нараївка, Малий Скнит, Великий Скнит, Ровкі, Лідавка, Довжок,

Клепачі, Плоска, Хоровець, Стовби, Мокре, Пашуки, Хижавка, Красносілка, Соснівка, Глинники, Коломль, Кривин, Крупець, Улашанівка, Закриниччя, Нетішин, Комарівка, Сільце, Білотин, Коритів, Борисів, Війтівці, Більчин, Калетинці, Гнойниця, Юсківці, Коритно, Шекеринці, М'якотин, Добрин, Жидівка, Радогоща, Вілія, Загірці, Мала Боровиця, Велика Боровиця, Долоче, Карпилівка, Плужне, Мощаниця, Кургани, Волосківці, Могиляни, Баранє [6, арк. 12–14зв., 48–58]. Не виключено, що до даного переліку увійшли не всі села, що були у власності князів Яблоновських.

Що стосується іншої частини волості, яка у досліджуваний період була у володінні князів Любомирських, то відомості інвентаря 1708 р. щодо сільських поселень є дуже скупими, за виключенням згаданих вище замкових сіл. Ординатську частину волості вдається локалізувати на основі значно пізнішого за часом документа, а саме рішення так званої Кольбушівської транзакції 7 грудня 1753 року [9, 270–280]. Можна лише припустити, що зазначені у ній села вже існували у досліджуваний період. Таким чином, внаслідок поділу ординатських володінь у 1753 р. Янушом Сангушком, до Яна Малаховського, великого коронного канцлера, відійшли: половина міста Острога, місто Межиріч, села Бельмаж, Мехів, Бродів, Завидів, Дерев'янче, Білашів, Грозів, Грем'яче, Лебеді, Урвена, Лідава, Вєще, половина Малого Мізоча, Комахни, Новосілки, Новостав'я, Хорів, Розваж, Зозулинці, Точевикі, Пуцяти, Столпів, Верхів, Країв, Мізоч, Півче, Добрин, Далігова Воля, Делінівка, Соснівка, Даремниця, (два села важко ідентифікувати, можливо Гутка та Лойниця) [9, 270].

У досліджуваний період в розвитку Острозької волості, як і всієї Волині, простежується ряд негативних тенденцій, що відбилися на господарстві краю. У даний час спостерігався економічний занепад всієї Речі Посполитої. Скорочення кількості жителів призвели до спаду ремесла та торгівлі, зменшення кількості цехів. Негативним чинником розвитку Волині на початку XVIII ст. стали події Північної війни (1700–1721 рр.). Через територію Волинського воєводства постійно проходили війська воюючих сторін, внаслідок чого було розорено і спустошено чимало міст і сіл регіону: Кременець, Острог, Заслав, Ляхівці, Лабунь, Кунів, Славута та інші [2, 12]. Постої військ розоряли місцеве населення. Селяни та міщани змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати для них житло. На 1708 р. інвентар засвідчує наявність у місті 188 пустих будинків і пляців (місце під забудову), що цілком ймовірно могло бути наслідком військових подій. Крім того, населення волості також могло переселитися в іншу місцевість. Зокрема, згадуваний інвентарний опис 1708 р. містить відомості, що частина селян Грем'ячого «пішла у чужі маєтки до Кам'янця» [3, арк. 49].

На 1687 р. частина Острога, якою володів Я.-О. Конецпольський перебувала в оренді у пана Домєховського. Щодо осілості цієї частини Острога, то згідно з інвентарем в місті були вулиці: «Рибна» – 6 будинків [6, арк. 2зв.], «Під муром від Дубна» – 14 [6, арк. 2зв.], «Мостова» – 8 [6, арк. 3], «Мокрої волі» – 130 [6, арк. 3–5], «Гарбарська» – 38 [6, арк. 5–5зв.], «Каролінська» – 51 [6, арк. 5зв.-6], крім того 14 ринкових будинків [6, арк. 2]. На Новому місті згадуються 4 вулиці, на яких знаходилось в сумі 129 бу-

динків [6, арк. 9зв.-11зв.]. Що стосується ординатської частини Острога, то на 1708 р. там було 193 будинки.

Серед господарських споруд на обох частинах Острога документи вказують на 5 млинів [3, арк. 18; 6, арк. 7зв.], дві кузні [3, арк. 10], винниці, броварні та солодовні [3, арк. 17–18; 6, арк. 7–7зв.]. Основним місцем, де відбувалися торги була ринкова площа. У джерелах вказується, що на низу ратуші знаходилась вага, тут же концентрувались міські крамниці [3, арк. 5–6]. Принагідно варто зазначити, що острозька ратуша у досліджуваний період знаходилась у дуже занедбаному стані. Інвентар 1708 р. говорить: «майже вся ратуша зруйнована і розвалюється», а «судова ізба» на частині Яна-Станіслава Яблоновського у зв'язку з обваленням мурованої верхівки на розі ратуші до половини звалена, із-за чого жодні суди не могли там відбуватися. У дещо кращому стані перебувала частина Теофілії Любомирської, де ще продовжували відбуватися засідання міського суду [3, арк. 6–7].

Села Острозької волості у досліджуваний період були малолюдними. Зокрема, у 1708 р. у селі Хорів було 55 димів, у селі Розваж – 17, у селі Бельмаж – 16, у селі Білашів – 11, у селі Дерев'янче – 4. Разом нараховувалось 103 господарства [3, арк. 40–50]. Села волості, що належали до частини Я.-О. Конецпольського на 1687 р. знаходились у посесії шляхтичів [6, арк. 15–16зв.].

Отже, можна відзначити, що в кінці XVII – на початку XVIII ст. розвиток Острозької волості, як і Волині в цілому, проходив у вкрай несприятливих умовах. Для регіону були характерні зменшення чисельності населення, спад економічного життя, негативно відбилися на становищі населення квартирування та контрибуції військ в ході Північної війни. Острозька волость у досліджуваний період і надалі залишалась поділеною і перебувала у власності різних родин. Села волості були малолюдними, більшість з яких орендували шляхтичі.

Джерела та література:

1. Атаманенко В. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст.//Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 137–144.

2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.

3. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871/ПД 9250.

4. Ковальский Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник//Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113–137.

5. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 6820.

6. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських. – № 130/I, 1.

7. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання/Редкол. І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін. – Острог, 1997. – 201 с.

8. Jabłonowski S. J.//Polski słownik biograficzny/Pod. red. S. Iłowskiego, W. Jacniatkowskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – T. X/2. – S. 232–238.

9. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Warszwa; Kraków, 1913. – 186 s.

10. Ostróg//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich/Pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1886. – T. VII. – S. 682–690.

Валентин БРУХЛІЙ

КОРЕЧЧИНА В УМОВАХ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Створений Гітлером в 1933 році «тисячолітній рейх» прагнув світового панування. Головною перешкодою в досягненні цієї мети фюрер вважав Радянський Союз. Свій вихід на арену активної міжнародної політики нацистська Німеччина ознаменувала укладенням у листопаді 1936 р. таємної угоди з Японією про спільну боротьбу проти СРСР, яка дістала назву Антикомінтернівського пакту. 1937 р. до нього приєдналася Італія, пізніше – Угорщина та Іспанія.

Франція і Великобританія докладали зусиль до спрямування агресії нацистів у східному напрямку. Радянському Союзові не запропонували навіть підписати угоду в Мюнхені, де західні держави дали згоду за рахунок Чехословаччини задовольнити вимоги Гітлера й домогтися від нього гарантій «вічного миру». Тому Й. Сталін, не припиняючи антифашистської риторики, вживаної з часів приходу до влади в Італії фашистів, почав зважувати, що дасть йому зближення з Гітлером.

Гітлер вирішив запропонувати Сталінові більше, ніж той міг би сподіватися від союзу із західними демократіями. Звичайно, інтересами Німеччини фюрер не збирався поступитись. Усі вимоги радянської сторони малося на увазі задовольнити за рахунок інших держав.

Наділений надзвичайними повноваженнями, німецький міністр закордонних справ фон Ріббентроп 23 серпня прибув до Москви для зустрічі з Молотовим. Пізно ввечері того самого дня було підписано, а наступного дня опубліковано радянсько-німецький пакт про ненапад. Враження бомби, що вибухнула, він справив на весь світ, у тому числі на найближчого союзника Німеччини – Японію, яка перебувала у фактичному стані війни з Радянським Союзом. Здивовані були навіть члени Політбюро ЦК ВКП (б), адже все вирішено без них, суто келійно – Сталіним та його «правою рукою» Молотовим.

З приводу наслідків пакту 23 серпня 1939 р. Генріх Манн у розпачі записав в щоденнику: «Сталін – це той же Гітлер... Вони знайшли один одного, щоб виступити проти цивілізованого світу [4]. Пакт вступив у дію з моменту підписання.

Безпосереднім результатом пакту Ріббентропа – Молотова був початок агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так 1 вересня 1939 р. почалася друга світова війна. Наступ на Польщу згідно з пактом поставив СРСР у вкрай складне і сумнівне становище фактичного союзника нацистської Німеччини. І це давало підстави гітлерівському урядові тиснути на радянське керівництво, аби підштовхнути його до якнайшвидшого вступу зі сходу у війну проти Польщі.

Та не так наполягання німецької сторони підштовхнули Сталіна до вступу у війну, як те, що вермахт, розгромивши значно слабкішу польську армію,

стрімко наближався до західноукраїнських і західнобілоруських земель, які за щойно укладеними таємними протоколами мали перейти під радянський контроль. Деякі німецькі дивізії, вийшовши на територію Західної України, опинились зовсім недалеко від кордону СРСР.

Гітлер нетерпляче очікував, коли Радянський Союз почне реалізовувати таємний протокол пакту. 9 вересня 1939 р. Москва повідомила його, що готується до вступу в Польщу. Але дні минали, а сквапно створений Український фронт під командуванням С. Тимошенка не виявляв ознак активності. Сталін зволікав, доки президент Польщі Мосцицький і члени польського уряду залишать державу, аби не виглядати перед світовою громадськістю таким самим агресором, як Гітлер. Отримавши недостовірну інформацію про втечу польського керівництва до Румунії, радянський уряд вранці 17 вересня вручив польському послу в Москві ноту. В ній повідомлялося, що Червоній армії наказано перейти державний кордон і взяти під захист життя та майно «братів по крові» – населення західноукраїнських і західнобілоруських земель, яке опинилося в небезпеці внаслідок «розпаду Польської держави». Розлючений такою лицемірною інтерпретацією втручання, Гітлер зробив демарш. 19 вересня було опубліковано спільне радянсько-німецьке комюніке уже з тлумаченням, що мета радянської акції полягала в тому, аби «відновити мир і порушений внаслідок розпаду Польщі порядок».

Оскільки плани й можливості польської армії не передбачали одночасних бойових дій на заході й сході, радянський наступ набагато погіршив її становище. Щоправда, війська Червоної армії мали директиву командування по можливості уникати бойових зіткнень, не бомбардувати міст і сіл, не оточувати і не брати у полон польських вояків. Але зовсім уникнути боїв та людських втрат таки не вдалося. Згідно доповідей фронтових командирів о 6.00 частини 60 – ї Шепетівскої армії під час бою з польською погранстражею втратили 1 людину вбитими і 1 пораненими. Противник втратив 3 прикордонники вбитими, 2 пораненими, 83 були взяті в полон. Війська Шепетівскої армії зайняли мм. Остріг, Корець і продовжують наступ на місто Рівне [5,97].

В 8 годин ранку командир полку «Поділля» підполковник М. Котарба доповідав, що частини радянської армії перейшли кордон і зайняли Підволочиськ, Гусятин і Скалу-Подольську. В 14 годин була отримана телеграма від командира гарнізону в Луцьку бригадного генерала П. Скуратовича: «Сьогодні в 6 годин кордон перейшли три радянські колони – одна бронетанкова під Корцем, друга бронетанкова під Острогом, третя-кавалерії з артилерією під Дедеркалами. Більшовики їдуть з відчиненими люками танків, усміхаються і махають шоломами. Біля 10 годин перша колона достигла Гощі. Питаю, як ми повинні повестися?» [6,62]

Дезорієнтовані були не тільки представники польських військ і державних структур на місцях, але і польське керівництво, яке знаходилося в Коломиї-Кутах.

Про наслідки бойових дій Червоної армії, що вдарила поляків з тилу, заступник наркома оборони Маршал Г.І. Кулик 21 вересня 1939 р. зі Станіслава у телеграмі Сталіну доповідав, що при переході в наступ Червоної армії польська армія була настільки деморалізована, що майже не чинила ніякого опору, за винятком окремих невеликих сутичок прикордонних військ, осадників (військових колоністів) та частин, що відходили, з червоноармійцями

22 вересня у Варшаві було досягнуто попередньої домовленості про радянсько-німецький кордон. Він мав пролягати вздовж Вісли. 28 вересня Ріббентроп знову зробив візит до Москви, щоб укласти так званий «договір про дружбу і кордон». За цим договором кордон було відсунуто на схід, до Бугу. Отже, радянський уряд претендував тепер лише на західноукраїнські і західнобілоруські землі. В обмін на цю «поступку» Сталін домігся переведення Литви в радянську сферу впливу.

Після встановлення військового контролю над територією Західної України і Західної Білорусії радянське керівництво запровадило процедури, розраховані на імітацію вільного волевиявлення місцевого населення, щоб показати його намір увійти до складу СРСР. Це завдання полегшувалося щирим ентузіазмом, з яким воно зустрічало Червону армію. За 2 десятиріччя перебування у складі Польської держави українці зазнали так багато утисків, що сприйняли її загибель без усякого жалю. Якщо початок світової війни здавався людству політичною катастрофою, то тут панував протилежний емоційний настрій. Сподівалися, що «золотий вересень» надійно захистить усіх від війни. Раділи, бо реалізовано було мрію багатьох поколінь про соборну Україну.

Двадцять років трудящі Корця боролись за своє визволення з-під ярма польських магнатів і за возз'єднання з єдинокровними братами в єдиній Українській Радянській державі, і їх мрії здійснились. 17 вересня 1939 року війська Червоної Армії вступили в Корець. Населення міста з червоними прапорами, з квітами й хлібом-сіллю вітало червоноармійців. 18 вересня в Корці відбувся багатолюдний мітинг, на якому виступив представник військової частини, тут же було роздано десятки примірників «Правди» та житомирської газети «Червоне Полісся». Почалось голосне читання. До головуючого підійшла 60-літня жінка Баранова і, стримуючи своє хвилювання, сказала: «Дякуємо Червоній Армії за те, що визволила нас від польських панів. Настав кінець нашому безправ'ю і неволі» [2,348].

У перші дні після приходу Червоної армії повсюди утворювались ревкоми. До них допускалися разом з комуністами, відрядженими із східних областей, члени репресованої КПЗУ. Серед них був і житель приміського села Новий Корець Марциновський Степан Іванович, який керував місцевою партійною організацією КПЗУ [3.10]. Надалі було організовано тимчасові управління в центрах воєводств та повітів і в містах. У селах створювалися селянські комітети. Місцеве населення допомагало налагодити порядок. 22 вересня 1939 року радянські радисти встановили у Корці потужний радіовузол. На площах і вулицях, у квартирах трудящі почули радіопередачі з Москви і Києва [2,348]. Почалися заняття у школах. В місті демонструвались кращі твори радянського кіномистецтва. Поновому запрацювали заклади торгівлі, культури, кращим стало медичне обслуговування, комунальне господарство.

Процедура керованих виборів з використанням ззовні демократичних форм загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні за попередні 2 роки була вже добре освоєна партапаратом. У Західній Україні він підготував такі вибори за лічені дні.

22 жовтня вибори у Народні Збори відбулися. В голосуванні взяло участь 4434 тис. чол., що становило 92,8% виборців.Серед депутатів було чимало організаторів радянізації – вихідців із східних обл. України.

Народні Збори відкрилися 26 жовтня. Вони прийняли декларацію, в якій проголошувалося встановлення радянської влади на території Західної України і висловлювалися прохання про прийняття краю до складу СРСР і УРСР. Було затверджено також декларацію про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості. Депутатами Народних Зборів Західної України від трудящих Корця були І. Я. Радковський, Т. І. Кутковець [26,348]. Вони разом з усіма народними посланцями голосували за возз'єднання Західної України з Радянською Україною. В листопаді відбулися позачергові сесії Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, які розглянули й позитивно розв'язали подання Народних Зборів Західної України. 4 грудня 1939 р. в Західній Україні запроваджено адміністративно-територіальний поділ. Замість чотирьох воєводств створено шість областей – Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську, Тернопільську.

Постановою № 860 ЦК КП (б)У затвердив, серед інших, склад бюро Рівненського обкому КП (б)У та облвиконкому. До бюро Рівненського обкому КП (б)У увійшли 10 чоловік, першим секретарем став В. А. Бегма (до призначення на Рівненщину був секретарем Київського обкому по кадрах.

Тут-таки розпочалися перетворення, що мали зрівняти соціально-економічний лад з радянським. На підприємствах, які стали державними, заново створювалися профспілкові організації. Загалом було експропрійовано понад 2200 фабрик і заводів, їхні замовлення на нове устаткування задовольнили практично негайно за рахунок промислових центрів Росії і східних областей України. Десятки тисяч безробітних дістали робочі місця. Кожен завод чи фабрика отримали шефа – відповідний виробничий колектив у східних обл., який зобов'язувався всіляко допомагати, навіть матеріально. Серед інших націоналізували і Корецький цукровий завод. Було створено робітничий комітет. Він організував колективне збирання цукрових буряків і 26 вересня 1939 року підприємство дало першу продукцію [2,348].Платня робітників істотно зросла. За рахунок коштів державного бюджету відкрилася лікарня.

До кінця 1939 р. 471 тис. безземельних або малоземельних селян одержали понад 1,1 млн. га поміщицької землі, десятки тисяч коней і корів, сільгоспреманент. Уряд дав позички, на які селяни змогли закупити, у тому числі в колгоспах східних обл. до 40 тис. корів. Селяни Кореччини також отримали у володіння колишні поміщицькі та осадницькі землі.

Радянський уряд організував 182 машинно-тракторні станції. Техніку і кадри було знайдено в МТС східних обл. За мінімальну плату новостворені МТС почали співробітничати з селянськими господарствами, надаючи їм допомогу в обробці землі. 5 вересня 1940 року на околиці міста Корець, в колишньому панському маєтку було створено машинно-тракторну станцію. Радянська держава виділила їй 11 тракторів, І 5 сівалок, 11 плугів, зернозбиральний комбайн, автомашину [2, 348].

Незважаючи на складні умови, МТС подавала тоді велику допомогу трьом новоутвореним колгоспам та багатьом одноосібним господарствам району під час сільськогосподарських робіт. Започатковувалася також мережа невідомих раніше в Західній Україні державних ветеринарних пунктів і контрольно-насіннєвих станцій. 1/3 селянських господарств було звільнено від податків. Усі селянські господарства після націоналізації землі перестали

РІВНЕНСЬКА ОБЛДЕРЖБІБЛІОТЕКА
Інв. №

виплачувати орендну плату, що відчутно позначилося на їхньому матеріальному становищі.

Таким чином, радянізація в місті й на селі проводилась методами, які поліпшували життєвий рівень населення, особливо його найбідніших верств.

Суцільна колективізація в західних обл. ще не передбачалась, але пропаганда гуртової праці проводилася чимдалі активніше. Поодинокі колгоспи (до кінця 1940 р. було створено 280 артілей) мали великі пільги. Тож не дивина, що вони досягли у першому сільськогосподарському році істотних виробничих успіхів, які широко пропагувалися серед селян

Замість повітів у січні 1940 р. створено 202 сільських райони. До складу Рівненської області увійшло 30 районів, 7 міських, 8 селищних та 856 сільських рад [2,42].

З січня 1940 року Корець став районним центром. У грудні цього ж року відбулися виборі до місцевих Рад депутатів трудящих. Обрали міську Раду. Головою виконкомі міської Ради депутатів трудящих став І. Я. Радковський. Почала виходити районна газета. Новоутворені органи Радянської влади розгорнули велику роботу в усіх галузях господарського, політичного й культурного життя. Дрібні кустарі і ремісники міста об'єднувались у промислові артілі. Відбулася реорганізація шкільної мережі. У місті відкрили середню й неповну середню школи з українською мовою викладання. Працювали будинок культури і кінотеатр [3,1].

У міру того як радянський партійний апарат освоював нові території, посилилась активність силових структур Вони організували депортацію службовців колишнього державного апарату, органів суду, прокуратури й поліції, функціонерів різних політичних партій і організацій, поміщиків і осадників, великих і дрібних підприємців. Головний удар спрямовувався проти політичної і культурної інфраструктури, створеної українською інтелігенцією упродовж багатьох десятиріч за несприятливих умов австрійського й польського панування. Органи держбезпеки виявили в репресіях унікальну продуктивність. Із Західної України було депортовано приблизно 10% населення. Висилалися всі, хто міг би чинити опір новим порядкам.

Вислання здійснювалось упродовж 1939–1941 рр. Відповідно до інструкції Л. Берії висланим дозволяли брати з собою майно і дрібний господарський інвентар: 1) одяг; 2) білизну; 3) взуття; 4) постіль; 5) столовий посуд, ножі, виделки), чайний і кухонний посуд, відра; 6) продовольство з розрахунку місячного запасу на сім'ю; 7) дрібний господарський та побутовий реманент (сокира, пилка, лопата, копаниця, коса, граблі, вила, молоток, кліщі, і т. п.); 8) гроші (сума не обмежувалася) й побутові цінності (обручки, сережки, браслети, портсигари і т. п.); 9) скриню або ящик для транспортування речей. Все нерухоме майно, сільськогосподарський інвентар, домашня утвар залишались на місці і приймались по акту місцевими управліннями. В дорозі спецвисланці отримували 1 раз на добу гарячу їжу і 800 г хліба на людину [3,12].

Хоч передовсім від репресій постраждали польські службові особи й осадники, населення західноукраїнських земель гостро відчувало ту несвободу, якою огорнув тоталітарний режим кожну людину, даючи їй гарантований мінімум засобів. Корчани найбільш постраждали від прикінцевого етапу виселення, який проходив навесні 1941 року.

Таким чином, у 1939–1941 рр. з території Західної України І Рівнен-

щини, зокрема, відбулось чотири хвилі масових вислань населення на схід СРСР і одна депортація, пов'язана з переміщенням за межі СРСР волинських німців. Як відомо, 28 вересня 1939 р. у Москві підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. У конфіденційному протоколі обидві сторони висловили згоду не перешкоджати особам німецького походження, що опинились на радянській стороні і хотіли б переселитися до рейху, у їхніх прагненнях. Аналогічно ніхто не став би заперечувати, якщо особи українського походження, що опинились на німецькій стороні, захочуть переїхати в радянську зону Цей протокол безпосереднім чином стосувався долі десятків тисяч волинських німців та холмських українців, створивши правову базу для їх виселення (репатріації) із земель, на яких німці жили понад сто літ, а холмщаки понад тисячоліття. У грудні 1939 р. та січні 1940 р. понад 40 тис. волинських німців, що до того формували майже 140 колоній у Рівненському, Корецькому, Костопільському, Сарненському та деяких інших районах, змушені були залишити їх і переселитися до західнопольських земель. Так з Корецького району виїхали жителі німецьких колоній сіл Топча, Залізниця і Користь [1,117]. Німецько – радянська комісія по переселенню знаходилася в Топчі і реєструвала жителів Користі для переїзду. В комісії брав участь Рудольф Гісбрехт, що прибув з Німеччини. 15 січня 1940 року більша частина жителів колонії залишила Користь на повозках кіньми, менша частина поїхала залізницею через Костопіль, Сарни, Ковель, Брест. Переселялись також особи інших національностей, які вступили в шлюб з німцями [1,135].

Сучасні німецькі історики Г. Мюллер і Е. Вейс однозначно стверджують, що це переселення було злочинною спільною акцією Берліна і Москви [1, 137].

Уряд запровадив ряд заходів щодо зміцнення трудової дисципліни. 5-хвилинне запізнення загрожувало позбавленням волі. Заборонявся самовільний перехід на іншу роботу. Робочий день було продовжено на годину, й відповідно підвищено норми виробітку або зменшено заробітну плату. Ліквідовувались кооперативи, завершила свою діяльність « Просвіта «.

У надзвичайно складній і суперечливій обстановці наприкінці 30-х – початку 40-х років у західному регіоні республіки далеко не всім дано було осягнути звершення історичної ваги – реалізацію споконвічної мрії українського народу про возз'єднання його земель у єдиному державному утворенні. Справжнє, а не декларативне, як у 1919 р. (що так і залишилося «протоколом про наміри»), приєднання західної частини українських земель до Великої України у державних рамках Радянського Союзу хоча й було здійснене в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами, проте об'єктивно мало відповідне значення у формуванні соборної України. Звичайно ж, укладаючи договір з Гітлером, Сталін вирішував питання аж ніяк не української, а радянської, імперської соборності. Але це був чи не унікальний шанс для тогочасної України найлегшим і майже безкровним шляхом здійснити справу такого масштабу на порозі війни.

Джерела та література:

1. Wolhynische Heft:1.Folge.Kolonie Korist Als Lehrer Und Kantor In Wolhynien 1933–

1939.September 1939.-Herausgeber: Historischer Verein Wolhynien e. V.8540 Schwabach, Breslauer Strabe 10.8714 Wiesentheid, Weg am Fuchsstuck 2.-164 s.

2. Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти т.- Ровенська область,- Інститут історії Академії наук УРСР,- К.,1973.

3. Корецький районний історичний музей. Фонди.- папка 26.- с. 1-27

4. Літературна газета.-1990.-№ 4

5. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Белый орел против Красной звезды. - М.: «Яуза», «Эксмо» - 2004.

6. Пограничные войска СССР 1939-1941 гг. М. Наука,1970.

7. Ровенщина в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945: Документи і матеріали.-Львів: Каменяр,1989 р. _223 с.

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ

«ОСТАННІЙ ШЛЯХ» В ДОКУМЕНТАХ ОСТАННЬОЇ ВОЛІ: АСПЕКТ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ ЛЮДИНИ XVI - XVII СТ.

І вернеться порох у землю,
як був, а дух вернеться знову
до Бога, що дав був його.
Біблія,
кн. Еклезіаста, 12:7

Суспільне середовище пізньосередньовічної та ранньомодерної Речі Посполитої протягом десятиліть характеризувалося низкою визначальних категорій, серед яких станові інтереси, особливості повсякденного приватного та публічного життя, релігійна свідомість. Без їх урахування важко, а часом і неможливо усвідомити генезу мотивації тих чи інших особистісних учинків, поглядів та суджень, ціннісних орієнтацій. Десь органічно на перетині перелічених вище чинників знаходилося в тогочасної людини усвідомлення життєвої межі.

Як відзначає З. Кухович, шляхетська звичаєва культура сконструювала різні моделі смерті, проте здебільшого користано з християнських взірців. Передбачалося свідоме і спокійне погодження з життєвою гранню. Панувало переконання, що смерть є закінченням земних трудів, і завдяки їй люди зможуть відпочити. Навчано, що перед кінцем людина конче мусить примиритися з Богом та причаститися святих таїнств, а також розв'язатися із земних матеріальних та моральних боргів, поділити маєтки, вчинити пожертвування на храми та монастирі, зробити вказівки про своє поховання [18, s.244].

Подібні настанови й парадигми були притаманні як магнатам, шляхетській верстві, так і міщанам, про що свідчать акти останньої волі – заповіти (тестаменти, духовні грамоти, духівниці) – особливий тип правових документів, укладання яких у Великому князівстві Литовському відбувалося за визначеною процедурою [17, s.65–73; 9, разд. 5, арт. 13 і далі; 11, разд. 8; 10, разд. 8]. Порушення останньої могло тягнути за собою невизнання чинності документа, як, до прикладу, трапилося із заповітом кн. Іллі Костянтиновича Острозького: «пры справе оного тастаменту светковъ годъних веры ани каплановъ, ани писара явного не было», «а к тому на съшитомъ паперу естъ вчинен, чого се у-в обычай справы тастаментовое не заховываетъ» [20, s.58–59].

Зазвичай, для набуття юридичної сили їх уписували до актових книг, а в Кракові, між іншим, навіть існувала міська книга для тестаментів [14].

Заповіти, назагал, містили сентенції про плинність людського життя, моральні настанови нащадкам, розпорядження щодо грошових сум чи нерухомості, призначення відповідальних за виконання акту останньої волі. Серед перших чи останніх положень часом ішли побажання щодо майбутнього поховання тестатора.

Не можна не згодитися із твердженням О. Вінниченко, що «тестаменти часто писали за заздалегідь підготованим формуляром» [5, с. 8], все ж, як вважаємо, вказівки на те, яким повинен бути перебіг поховання, мали так чи інакше відбивати внутрішні бачення та переконання людини, котра стояла на порозі вічності. Є чимало заповітів, де про це взагалі не йдеться: може, такі речі для тестатора не були суттєвими, а може, на той час і в тому середовищі про це не прийнято було в таких випадках згадувати? Аби відповісти на запитання, потрібно порівняти чималі регіонально-хронологічні комплекси таких документів. Інша річ, що не завжди розпорядження про скромне, скажімо, поховання бралося до уваги тими, хто його здійснював. Порушуючи в коротенькій розвідці такий бік людської психології та культури, автор свідомий неможливості розкрити проблему в повноті й лише пропонує невеличкий образок на прикладі принагідних історичних джерел.

* * *

Так, шляхтич із Новомалина Даніель Єло-Малинський в акті останньої волі від 13.X.1656 просив, аби тіло його було тимчасово покладене в Бистрицькому костьолі «без будь-якої помпезності («sine ulla pompa») та без даремного кошту», а труну волів мати оббиту сірим сукном та простими цвяхами. За місце ж остаточного поховання Єло-Малинський обирав церкву у Шумську, де просив поховати себе без яких-небудь приготувань («sine ullo apparatu») [21, s.432–433]. Перша дружина віленського воєводи Яна-Кароля Ходкевича Софія Мелецька в тестаменті від 22.IX.1618 просила чоловіка, аби по її смерті якнайшвидше «землю землі наказав віддати, тільки зробивши це за християнським звичаєм, бо ж і сам Твоя Милість завжди те ганив, що непотрібні кошти витрачаються на похованнях» [16, s.192]. Подібним чином, «без всякой пышности, которая не идет ко мне, живущей сиротой и почти заживо умершей», воліла бути похованою і друга Ходкевичева дружина, кн. Анна-Алоїза з Острозьких, про що зазначила в заповіті від 1651 р. (за публ. О. Левицького) [8, с.362]. Певний, начебто, натяк на скромний похорон звучить й у словах заповіту кн. Анни Костчанки Острозької (1.II.1634): «аби швидко землю землі віддати» [3, с.136–145].

Отже, «за християнським звичаєм», як розуміємо, у свідомості тогочасної людини асоціювалося, крім іншого, з поняттям «скромно», «без помпезності». Подібно висловився й кн. Богуш Федорович Корецький в акті останньої волі від 21.VI.1578: «обычаемъ хрестянскимъ а порядкомъ церкви светое Греческого закону нашого хрестянского» [1, с.95–96]. За «християнським звичаєм» просили поховати себе Іван Яцкович Літинський (16. XII.1570) [6, с.121], Федора Павлівна Яковицька (22.III.1571) [6, с.142–143] та луцький лавник Стефан Булгак (8.III.1639) [2, с.202]. «Вєдлє закону

хрстянского, яко ся годит» заповідала похоронити себе кн. Гальшка Іллівна Острозька (16.III.1579) [7, с.110]. Згідно з християнським порядком та «вєдлє воли и повинности ихъ млсти» пресвітерів луцької соборної церкви св. Іоанна просила поховати себе луцька міщанка Пелагія Якимова Обухова (2.IV.1594) [2, с.197]. Між іншим, О. Вінниченко, аналізуючи шляхетські заповіти першої половини XVIII ст., вписані до реляційних книг Львівського та Перемишльського ґродських судів, відзначає: «практично всі тестатори застерігають, щоб їх поховали «без світських почестей» («bez pompy światowey»)» [4, с.541; 5, с.10].

Серед іншого натрапляємо й на альтернативний варіант – кн. Михайло Федорович Ружинський, зазнавши важких ран від Михайла Войнича Боговитиновича, на випадок смерті, у тестаменті від 3.X.1575 вказує: «А ѡбход а погрєб тєла моєго с часом до кончєня рєчи того нєвинного, а ѡкрутного зранєня и змордованя моєго, яко вжє розумєю, иж жив быти нє могу, з домовства моєго маєт быти ѡтправовано вєдлє бачєня их млсти пнов ѡпєкунов...» [5, с.182]. Василю ж Петровичу Загоровському, котрий потрапив у татарський полон і там справляв свій заповіт 11.VII.1577, про церемонії взагалі не йшлося: «А тело мое грешное, будь который хрестианинъ або панъ Татаринъ, въ землю где погребетъ, за то ему маю надею въ ласце Бозской, ижъ Богъ милостивый милосердъне заплатитъ» [1, с.69].

Деякі нюанси аналізованої тут проблеми подає названа вище краківська книга тестаментів. Звернімося до її записів, учинених людьми міщанського стану. Симон Кобильський у заповіті від 15.X.1575 відзначав: «А тіло моє грішне заповідаю землі, прохаючи і щоб було поштиво християнським стародавнім похованням без великої помпи поховане згідно зі станом моїм покірно» [14, s.558]. Міхал Лещ в акті останньої волі від 2.IV.1576 наказував: «Тіло моє доручаю, аби було поховане в тій же фарі Всіх Святих не коштовним або «wydwornym», але пристойним і християнським звичаєм, як я теж те доручив моїм нащадкам» [14, s.563]. Гальшка Кринчова заповідала на «відправу свого поховання» 50 злотих [14, s.619]. Поховати себе згідно з християнським і побожним звичаєм «без усілякої помпезності» просить у тестаменті від 20.X.1599 міщанин Матис Зашанський [14, s.637].

При цьому в цілій низці актів останньої волі, як згадувалося, взагалі немає жодних розпоряджень із предмету нашого розгляду, як от у заповітах кн. Іллі Костянтиновича Острозького (1539) [13, s.206–209], кн. Ганни Василівни з Хребтовичів Сангушкової (1545) [13, s.418–420], кн. Федора Андрійовича Сангушка (1547) [13, s.562–565], Оникія Богдановича Бутетицького (1568) [6, с.23–24], Павла Черневського (1569) [6, с.78–80], кн. Лева Олександровича Сангушка (1571) [6, с.160–165], Стахея Дмитровича Стрив'язького (1573) [6, с.169–170], кн. Григорія Івановича Ружинського (1575) [6, с.197–198], кн. Януша-Павла Олександровича Острозького (1619) [19, s.116–119] та ін.

* * *

Попри тестаментарну «стриманість» більшості духовних грамот, фактичний, видимий бік відходу людини в інший світ, котрий відігравав у тогочасному суспільстві особливу роль, як видається, зазвичай, був од-

мінним від побажань помираючого, особливо серед осіб вищого стану. До прикладу, родина згаданої вище Анни-Алоїзи Ходкевичевої, попри волю покійної поховати себе без помпезності, планувала зробити це з надзвичайною пишністю, й лише обставини внесли свої корективи [8, с.365]. Нам нічого невідомо про заповіт Костянтина-Адама Олександровича Острозького, проте знаємо що молодого князя поховано «великим коштом матір'ю княгинею Ї.М. і рідним братом князем Янушем в Ярославі у фарному костьолі» [15, s.122–123] тощо.

Скромні або більш нейтральні побажання були, вочевидь, притаманні або нижчим суспільним верствам, або ж людям, котрі були, як зазначає Л. Тананаєва, «просвещенные и духовно превосходившие современников» [12, с.204]. Можливо, якоюсь мірою й так. Реальний бо стан поховальних заходів досить часто був зовсім протилежним. «В польських похоронах стільки розкоші й величі, що я швидше за все сприйняв би їх за тріумфи, ніж за поховання померлих», – писав у 1696 р. Бернард О'Коннор (а це, між іншим, по суті, маже той самий період, про який згадувала цитована вище О. Вінниченко!). «На похорони, котрі у Франції були привілеєм принців крові і державних діячів, претендував у Польщі кожний середньо заможний шляхтич», – зазначав польський дослідник Ю. Хросьціцький [Цит. за: 12, с. 199]. Шляхетський т.зв. сарматський поховальний обряд був дуже складним і містив у собі цілу низку запрограмованих дій, котрі складалися в цілісність, відому під назвою «pompa funebris» («поховальна помпезність»). Щоправда, низка визначальних рис шляхетського відходу в інший світ, як видається, була притаманна здебільшого власне польській культурі, православна ж традиція, напевно, залишалася більш консервативною, хоча деякі елементи в обох таки перегукувалися.

Подальше вивчення запропонованої проблеми власне на прикладах волинських тестаментів, особливо у порівнянні із фактичними обставинами поховання тієї чи іншої особи, якщо це вдасться з'ясувати, дозволить зробити додаткові висновки про стан свідомості та культури тогочасного соціуму, а також про те, наскільки тестаментарні заповіді саме щодо аналізованого аспекту бралися чи не бралися на практиці до уваги виконавцями актів останньої волі.

Джерела та література:

1. *Архив Юго-Западной России. – К., 1859. – Ч. I. – Т. I.*

2. *Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст.//Старий Луцьк. – 2011. – Вип. VII.*

3. *Вихованець Т. Заповіт княгині Анни зі Штемберку Острозької//Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2006. – Вип. III.*

4. *Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII століття (спроба дипломатичного аналізу)//Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Т. XI-XII.*

5. *Вінниченко О. Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського ґродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело. Автореф. ... канд. іст. наук. – Львів, 2009.*

6. *Волинські грамоти XVI ст./Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К., 1995.*

7. *Заповіт княжни Гальшки Острозької. 1579 р., березня 16/Підгот. Л. Демченко//Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1.*

8. *Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская//Киевская старина. – 1883. – Т. VII. – Ноябрь.*

9. Первый или Старый Литовский Статут//Временник Общества истории и древностей Российских. – 1854. – Кн. 18.

10. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.

11. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003.

12. Тананаева Л. И. Сарматский портрет: из истории польского потрета эпохи барокко. – М., 1979.

13. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie/Wyd. B. Gorczak. – Lwów, 1890. – T. IV.

14. Archiwum Państwowe w Krakowie, 29/33. – Akta miasta Krakowa, rkps 772 (Małopolska biblioteka cyfrowa).

15. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków, rkps 1031 (висловлюю подяку кс. В.-Й. Коваліву за надання копії цього джерела).

16. Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. Museum Konstantego Świdzińskiego. Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza/Opr. W. Chomętowski. – Warszawa, 1875. – T. I.

17. Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach, zawartych w pierwszym statucie dla Litwy, 1529 roku wydanym. – Kraków, 1861. – T. II.

18. Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI – XVIII wieku. – Warszawa, 1993.

19. Kus J. Testament księcia Janusza Pawła Ostrogskiego z 1619 r.//Zeszyty muzealne. – Jarosław, 1998.

20. Lietuvos Metrika (1540–1543)/Parenge I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. – Vilnius, 2007. – Kn. 231/12.

21. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1871. – Ser. II.

Валентин ВІТРЕНКО

КОМІТЕТ РОСІЙСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В МІСТІ НОВОГРАДІ-ВОЛИНСЬКОМУ Й ОДНОЙМЕННОМУ ПОВІТІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

24 червня 1859 року поблизу швейцарського містечка Сольферіно відбулася чотирьохденна битва між австрійцями з одного боку, та французами й італійцями з іншого. Втрати австрійців, які зазнали поразки, нараховували 22000 осіб, об'єднаних французів та італійців – 17000. Значна кількість людських втрат з обох сторін зумовлювалась насамперед тим, що пораненим не була надана своєчасна кваліфікована медична допомога. 9000 поранених і хворих залишилися практично вмирати на полі битви, оскільки в їхньому розпорядженні було тільки 6 французьких лікарів, які не могли справитися з таким об'ємом роботи, та мінімум лікувальних засобів.

Очевидцем такого жахливого відношення щодо поранених став швейцарський підприємець і письменник із Женеви Жан-Анрі Дюнан, який у 1862 році написав книгу «Спогади про битву при Сольферіно». 9 лютого 1863 року він виступив із відповідною доповіддю на засіданні Женевського Товариства громадської користі, що прийняло рішення скликати в Женеві міжнародну конференцію, на якій розглянути питання стосовно допомоги пораненим в роки воєнних конфліктів. Було заявлено, що з цією метою доцільно було б заснувати міжнародну організацію Червоного Хреста. Ця емблема, затверджена 22 серпня 1864 року, була взята з швейцарських державного герба і прапора, тільки із зворотним кольором: у Швейцарії – білий хрест на державному прапорі червоного кольору. [1, 557] Конференція, в якій взяли участь представники 14 країн, була скликана в тому ж році з 26 по 29 жовтня під керівництвом відомого громадського діяча з Женеви Густава Муанье. Вона не лише всебічно обговорила питання допомоги пораненим під час воєнних конфліктів, але й постановила створити добродійну організацію, на яку лягла б турбота по врятуванню поранених та покалічених воїнів. Національні організації Червоного Хреста мали на меті не обмежуватися лише допомогою під час війни, але й надавати її мирним громадянам під час природних катаклізмів, як от потопи, землетруси, епідемії, засухи, голод,

викликаний неврожаєм, тощо. Для координації роботи національних організацій в 1863 році було організовано Міжнародний комітет Червоного Хреста з центром у місті Женева. 9 лютого 1863 року вважається днем створення міжнародної організації Червоного Хреста. [2, 558]

10–22 серпня 1864 року була укладена Женевська конвенція, яка юридично оформила всі питання, пов'язані з організацією і принципами діяльності, коштами і атрибутикою міжнародної організації Червоного Хреста як воюючих сторін, так і нейтральних країн. Було визнано, що організації Червоного Хреста є національними, але по об'єднуючому їх духу Червоний Хрест є міжнародною організацією. Національна організація Туреччини, яка прийняла внаслідок війни 1877–1878 років на Балканах національну емблему Червоного Півмісяця замість Червоного Хреста, спричинила своєю емблемою нову назву міжнародної організації: Червоного Хреста і Червоного півмісяця. В 1901 році один із засновників організації Жан-Анрі Дюнан став першим лауреатом Міжнародної Нобелівської премії миру, а 8 травня, у день його народження, святкується Міжнародний день Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

В Російській імперії ініціатива створення національної організації Червоного Хреста належала царській фрейліні М. С. Сабініній, баронесі А. Фредерікс, придворним лікарям Ф. Я. Кареллю та П. А. Нарановичу. Ними був розроблений статут «Общества попечения о раненных и больных воинах», затверджений царським указом 3 травня 1867 року (старий стиль – В. В.). Цей день і прийнято було вважати днем створення національної організації Червоного Хреста. В 1869 році «Общество попечения» було перейменовано в «Российское общество Красного Креста», попечительство над яким перейняла російська імператриця. Представники Російської імперії стали членами Міжнародного комітету в Женеві. [3, 561]

Уже під час російсько-турецької війни 1877–1878 років Російський Червоний Хрест зіграв велику роль у врятуванні десятків тисяч поранених і покалічених російських та болгарських солдатів й офіцерів, надав матеріальну допомогу значній кількості осіб із числа цивільного населення. З врахуванням досвіду війни в 1889 році було розроблено новий статут Товариства, значно доповнений в 1893 році. Згідно нового статуту, Товариство Червоного Хреста складалося із почесних членів, меценатів-доброчинців і дійсних членів, а також із осіб, які змагалися за звання дійсного члена чоловічої або жіночої статі. Як бачимо, стати членом Товариства було непросто, і в той же час почесно. Очолювало Товариство Червоного Хреста Головне управління, що знаходилося в Петербурзі, місцеві відділення відповідали за стан справ в губернських і повітових містах. На початку кожного року місцеві правління надавали в губернське правління, а ті в Головне управління звіти про діяльність місцевих організацій, про суму зібраних ними коштів так їх використання. Допомагали в цьому утворені при правліннях ревізійні комісії. До 10 відсотків зібраних коштів перераховувалося в Санкт-Петербург, решта використовувалася на власний розсуд місцевими правліннями Червоного Хреста, для чого збирали засідання керівних органів. [4, 562]

В Житомирській губернії організації Товариства Червоного Хреста очолювали губернатори і їх заступники, губернські і повітові предводителі дворянства, інші місцеві високі сановники. Хоча організація і була доброчинною, царський уряд надавав питанню функціонування Червоного Хреста державного значення. Тому й очолювали ці організації на місцях перші особи, які мали авторитет. Наприклад, в Ковельському повіті організацію Червоного Хреста очолював значний час голова ковельсько-дубенського з'їзду мирових посередників, він же водночас повітовий предводитель дворянства П. А. Косач, батько Лесі Українки.

Волинське Товариство Червоного Хреста було створено з ініціативи Волинського губернатора Федора Федоровича Трепова у 1897 році. Тоді ж почали утворюватися повітові відділення. У Новограді-Волинському повітову організацію очолювала від дня її створення Наталія Іванівна Оржевська, вдова сенатора і колишнього начальника жандармського корпусу, передчасно померлого Віленського, Гродненського і Ковенського генерал-губернатора. [5, С. 28 зв.] На 1 січня 1900 року повітова організація мала на своєму рахунку в казначействі 3362 крб. 91 коп. 31 січня відбулося урочисте відкриття міської амбулаторії Червоного Хреста, її раду очолила Г. І. Селіванова, дружина міського голови. У звіті за 1899 рік вказувалося, що за 11 місяців вказаного року амбулаторія прийняла лише одним лікарем 5064 хворим х громадян, бідних мешканців міста і повіту, їм було видано ліків по 7525 безкоштовних рецептах.

Слід сказати, що створення організації Червоного Хреста на місцях було зумовлено реформою сільської медицини, що припала на кінець XIX – початок XX століття. Наявний стан лікування населення в царській Росії не відповідав європейському рівню і зазнавав нищівної критики і боку прогресивної частини громадян. Так, в плані підготовки до реформи, 4 листопада 1893 року Новоград-Волинська міська дума на своєму засіданні затвердила висновок волинському генерал-губернатору про доцільність передачі «в ведение города местной больницы приказа общественного призрения». Розширялася мережа сільських лікарень, кількість лікарів і фельдшерів, сільських акушерів, підвищувалася їх освіта і вміння. Проте без дієвої громадської допомоги реформу медицини провести було в умовах Росії надто важко. Потрібно було насамперед знайти і залучити кошти на місцях, авторитетних людей, які б рухали питання медицини вперед.

(До речі, 14 серпня 1893 року (ст. стиль – В. В.) було утворено міською думою міську санітарну комісію, що можна вважати попередницею міської (районної) санітарно-епідеміологічної служби.)

На початку XX століття в Новоград-Волинському правлінні Червоного Хреста було 14 осіб. Серед них заступник голови правління повітовий справник Микола Федорович Тализін, дружина Новоград-Волинського повітового предводителя дворянства Євгенія Миколаївна Пільц, дружина міського голови Олександра Гнатівна Селіванова, дружина крупного землевласника Ольга Анатоліївна Мезенцева, Олександр Іванович Пільц, дружина Житомирського пастора Марія Генріховна Барт, Йоганн Едуардович Барт, дружина жандармського ротмістра Софія Андріївна Рагоза, повітовий лікар Станіслав

Йосипович Висоцький, голова Новоград-Волинського – Рівненського з'їзду мирових посередників Антон Юхимович Свадковський, відставний генерал Фавст Михайлович Пулло, суддя, статський радник Іван Єгорович Реутський, До складу правління входив казначей, який опікувався водночас канцелярськими справами Товариства – міський вчитель Олександр Семенович Бродович. [6, С. 28 зв.]

До складу ревізійної комісії входили Іван Іванович Селіванов, П. П. Розенмаєр, помічник повітового справника, Микола Петрович Кожайнов. Правління публікувало щорічно звіт про свою роботу, який завіряли представники правління і голова повітової організації. Важливим етапом роботи Червоного Хреста був збір коштів серед громадян повіту і їх цільове використання. За цим неухильно слідкували члени ревізійної комісії.

Так, станом на 1 січня 1904 року в ощадкасі Новоград-Волинського повітового казначейства на спецрахунку нараховувалося 865 карбованців 38 копійок живих коштів організації. В цінних паперах нараховувалося 4415 карбованців 55 копійок,– всього 5280 карбованців 93 копійки. Вказувалися поіменно особи, які пожертвували відповідні кошти на Червоний Хрест. Серед них називалися графиня Уварова С. В. (55 крб.), Оржевська Н. І. (100 крб.), граф Потоцький (25 крб.), купець і заводчик Зусман (100 крб.), Тадеуш Гродзицький (50 крб.), заводчик Грипарі М.П, (50 крб.), відставний генерал В. О. Телегін (25 крб.), брати В і Д Фатєєви (45 крб.) та інші. Деякі жертвували 1 карбованець, але у списку вони всеодно подавалися. Цікаво, що велика частина грошей на Червоний Хрест жертвувалася єврейським населенням. Серед дійсних членів організації майже половина належала до іудейського віросповідання. Серед них бачимо імена в недалекому майбутньому відомих місцевих більшовицьких, бундівських та сіоністських родин Кіршона (1 крб.), Каменір (1 крб.), Коритного (1 крб.), Ламбдана (2 крб.), Ліхтмана (1 крб.), Межирицького (5 крб.), Островського (1 крб.), Чарторийського (6 крб.), Шлаєна (1 крб.) та інших. Навіть прізвище місцевого ловеласа і садиста Кашука, активного учасника повітового ЧК, розстріляного євреями в 1919 році, історія зберегла серед документів «жертвоватєлєй» на Червоний Хрест. Дуже активно була представлена в списку доброчинників Червоного Хреста місцева німецька інтелігенція: подружжя Бартів, Дьорінгерів, Штайнгауерів, Веберів, землевласника Адольфа Ая, ковбасника Германна Шульца. [7, С. 36 зв.]

Члени повітової організації з метою збору коштів проводили публічні читання, спектаклі, організовували лотереї. Так, 29 червня з дозволу і за підтримки Київського генерал-губернатора була проведена в міському саду цільова лотерея. Цей захід був організований з великою помпою: працювали тир і ресторан, атракціони й ілюмінація, глядачам пропонували подивитися любительський спектакль. Були закуплені на суму майже в 400 крб. речі для лотереї. Проте найбільшу цінність являла собою фарфорова сухарниця, пожертвувана на лотерею імператрицею Марією Федорівною. (Вочевидь, через те, що Наталія Іванівна Оржевська тривалий час була її фрейліною.) Всього було зібрано коштів внаслідок лотереї 1351 крб. 87 коп., видатки становили 511 крб. 71 коп. В цей же час по всьому повіті додатково зібрано разо-

вих коштів 1506 крб., 22 коп. З них 2346 крб. 38 коп. асигновано на Новоград-Волинський амбулаторний лікувальний заклад. В тому ж 1903 році за рахунок коштів Червоного Хреста 2000 крб. відраховано на утримання міської амбулаторії, а згодом асигновано ще 1658 крб. на будівництво нового приміщення. [8, С. 33]

Активно працювали сільська амбулаторія Червоного Хреста і дільнична лікарня в селищі Нова Чартория, у якому був маєток Н.І. Оржевської. І зазначена амбулаторія з лікарнею, і аналогічна в місті Новограді-Волинському, радою якої керувала О.І. Селіванова, були засновані у 1898 році під егідою новоствореного Товариства. Кошти збиралися всім миром: це були не тільки внески і добровільні пожертви, лотереї і концерти, але й публічні благодійні спектаклі любительського місцевого театру, літературні лекції, публічні виступи військового оркестру 18-го Вологодського полку, дислокованого в місті, демонстраційні покази автомобілів та літаків тощо. 1903 року міська амбулаторія прийняла 9311 чоловік, з яких 7376 оглянув лікар, і 1935 осіб оглянула сестра милосердя. Облік вівся на той час не за статевою належністю, а за віросповідним принципом. Тому й писали: було прийнято всього 3996 православних хворих, 901 католика, 496 старообрядців, 689 лютеран, 1294 іудея. У звіті давався аналіз прийому пацієнтів упродовж року за хворобами, робилася класифікація хвороб, відмічалася кількість неповнолітніх хворих. Обов'язково вказувалося, скільки пацієнтів одужало, скільки померло, у скількох стан здоров'я залишився без змін. Подавався також розпис фінансових витрат на амбулаторію і лікарню, перелік медичних інтрументів і підсобного знаряддя. Всього було видатків у 1903 році 1971 крб. 82 коп. З розпису відомо, що заробітна плата амбулаторного лікаря Є.В. Гінзбурга становила в рік 300 карбованців, що дорівнювало заробітній платі вчителя однокласного або двокласного сільського чи міського училища. Стільки ж отримувала і сестра милосердя. Фельдшер А.Д. Клюковський отримував лише 116 крб.; стільки ж отримувала і прислуга в лікарні. Вказувалося, що С.В. Уварова і Н.І. Оржевська своїм коштом утримували додатково по два ліжка, де лікувалися різні малоімущі хворі громадяни. [9,44 зв., 52 зв.]

Активно діяла сільська амбулаторія з лікарнею на два ліжка та аптекою в Новій Чарториї, де був маєток Оржевських. Тут порядкувала Наталія Іванівна, яка сама нерідко працювала в якості сестри милосердя. Їй допомагали лікар Пінхас Самуйлович Хаселєв та лікар Олексій Федорович Проценко, фельдшериця Варвара Костянтинівна Модестова. Активно також працювали дружини місуевих чиновників Варвара Миколаївна Левитська та Ганна Панкратівна Ласкаржевська. Лікарі робили обстеженя хворих також за місцем їх проживання в інших селах південної частини повіту. Ціе було викликано насамперед розповсюдженням восени 1903 року в повіті епідемії черевного тифу. Зусиллями медперсоналу волості разом із добровільними працівниками Червоного Хреста вдалося локалізувати хворобу, не допустити її подальшого розповсюдження. Всього померло 7 чоловік, що є непоганим показником у порівнянні з іншими місцевостями. У звіті було відмічено звитяжну працю лікарів Хаселєва і Проценка, інших медпрацівників у тому році. Всього ж було прийнято

ними 5449 хворих християн і 973 іудеїв. На кошти Оржевської Н.І було запрошено з Київського університету професора Ящинського С.М., який у присутності лікарів Хаселєва і Проценка провів чотири показові операції. [10, с. 44]

У 1903 році Новоград-Волинська повітова організація Червоного Хреста нараховувала 56 дійсних членів і 26 тих, хто змагався за це звання. Серед них були громадяни різних верств суспільства і віросповідань, як правило ті, хто належав до заможних станів. Сім осіб були почесними членами. Це архієпископ Волинський і Житомирський Антоній, Волинський губернатор Йосип Якович Дунін-Борковський з дружиною, Волинський віце-губернатор Петро Іванович Каталєй, колишній Волинський губернатор Федір Федорович Трєпов з дружиною і сама Наталія Іванівна Оржевська. Почесні звання давалися довічно, але й відповідними були також і обов'язки почесних членів, які полягали насамперед у матеріальному та ідеологічному забезпеченні діяльності повітової організації. Адже кожного року найактивніші її члени нагороджувалися медалями, грамотами та іншими відзнаками Російської імперії. Аби отримати звання почесного члена, потрібна була письмова згода особи.

Частину зібраних коштів повітова організація Червоного Хреста відраховувала на потреби Російської організації. Окрім того, в 1903 році була надана фінансова допомога, а також зібрані речі й продовольство для населення тих регіонів Росії, що постраждали внаслідок землетрусів; частина коштів передана населенню Македонії, де мала місце різанина на віросповідній та етнічній основі.

У 1906 році кількість дійсних членів повітової організації зросла до 135 осіб, а до почесних додалися графиня Софія Володимирівна Уварова та Олександра Гнатівна Селіванова. С.В. Уварова очолювала в цей період повітову організацію Червоного Хреста, а Н.І. Оржевська зосередилася на Норвочарторийській амбулаторії та лікарні на два ліжка. Проте обидві пані продовжували своїм коштом утримувати 4 ліжка в Новоград-Волинській стаціонарній лікарні для малоімущих хворих громадян. Заступником Уварової в повітовій організації Червоного Хреста була обрана О.А. Мєзенцева. До членів правління в 1906 році долучилися дружина начальника поштово-телеграфної контори Антоніна Олександрівна Лисіна, повітовий предводитель дворянства Борис Сергійович Мєзенцев, Іван Іванович Селіванов, міський голова, провізор Людвіг Граціанович Махан (чех за національністю), О.А. Семенов, лікар Гаврило Гаврилович Петрулєвич, купець Йона Вольфович Товбін. В ревізійній комісії були М.П. Кожайнов, Іван Людвигович Мєчніковський, Іпполіт Миколайович Михайлов та відставний полковник Микола Васильович Модестов. Обов'язки казначея виконував Олексій Семенович Кошурніков.

Найголовнішою подією 1906 року було відкриття в місті Новоград-Волинський земської лікарні. Кошти на виготовлення проекту і частково на будівництво було асигновано повітовою організацією Червоного Хреста, а на основних документах стоять підписи активних членів правління: Б.С. Мєзенцева, Ф.М. Пулло, М.В. Модестова. Ескіз двоповерхової земської лікарні було виготовлено Житомирським архітектором Пальшау, який походив із відомої родини обрусілих німецьких архітекторів;

його дід став першим головним архітектором і творцем генерального плану Катеринослава (Дніпропетровська). Відповідав за будівництво земської лікарні інженер Лев Іванович (Йоганович) Альбертус, чоловік двоюрідної сестри Лесі Українки Ніни Косач. Як свідчать документи, 22 жовтня 1905 року (ст. стиль – В. В.) приміщення міської лікарні було в основному збудоване, а 26 січня 1906 року (ст. стиль – В. В.) підписаний акт про його прийом в експлуатацію. Дане приміщення виростивується і донині як приміщення інфекційного відділення міськрайТМО. Вулицю, на якій було зведено земську лікарню, назвали Лікарняною.

Водночас продовжували діяти в означений період амбулаторія і стаціонарна лікарня Червоного Хреста. На утримання амбулаторії і лікарні було асигновано 2190 крб. 53,5 коп. З них на утримання аптеки з безкоштовними ліками 635 крб. 05 коп., на заробітну плату лікарю 400 крб., медицинської сестри 330 крб., фельдшера 156 крб., прислуги 149 крб. Обов'язки лікаря в амбулаторії виконував Г. Г. Петрулевич. Ним і сестрою милосердя Н. Ф. Лянскоронською та фельдшером И. Никитюком було прийнято 6850 хворих різних національностей. Серед них православних 3083 особи, католиків 734, лютеран 435, старообрядців 188, іудеїв 1202. Лікарем П. С. Хаселевим в Новочарторийській амбулаторії, сестрою милосердя Бородіною і фельдшером було прийнято 6279 хворих різних віросповідань.

З метою додаткового зібрання коштів серед населення міста правлінням повітової організації Червоного Хреста 26 грудня 1906 року була проведена лотерея. Виручені кошти були спрямовані на потреби Новоград-Волинської лікарні. Також було організовано збір коштів та продовольства для районів, що постраждали внаслідок неврожаю. Найбільше на початок XX століття було зібрано коштів, теплих речей, білизни і продовольства під час російсько-японської війни. За рекомендацією правління Червоного Хреста лікар Проценко О. Ф. працював у складі летючого військово-польового госпіталю на фронті, де був удостоєний державних нагород.

Незважаючи на те, що в місті працювала земська лікарня, єврейська лікарня, амбулаторія Червоного Хреста з лікарнею на два ліжка, (навіть при повітовій в'язниці була своя лікарня для засуджених), кількість хворих не зменшувалася. Менше стало помирати внаслідок реформи і підвищення якості медичного обслуговування людей, але пацієнти, зокрема малоімущі, потребували кращого ставлення. Тому міське правління Червоного Хреста підняло клопотання перед Волинським губернатором про надання дозволу на відкриття спеціалізованої лікарні для малоімущих громадян, хворих на туберкульоз.

Як свідчать документи, отримані 8 жовтня 1909 року (ст. стиль – В. В.) Волинським губернаторм, «Главное управление Российского общества Красного Креста в своем заседании от 17. 09 сего года, заслушав ходатайство общего собрания членов Новоград-Волынского местного Комитета о разрешении комитету открыть временную закрытую больницу на 10 коек для хронических неимущих больных отставных воинов, указав Комитету, что открытие таковой и для семей воинов не соответствовало бы предъявляемым Уставом Общества Красного Креста требованиям о таковом постановлении Главного Управления, поставив

об этом в известность местное управление г. Новоградволынска».

Як бачимо, царський уряд в значній мірі саботував реалізацію передових ідей в галузі медицини, лікувати на місцях заразних хворих на туберкульоз (чахотку) в окремих лікарнях.

Нового поштовху набула діяльність повітової організації Червоного Хреста в роки Першої світової війни. Був утворений дамський комітет із числа дворянок і «лиц женского пола купеческого сословия и почетных граждан», головою якого була обрана О. А. Мєзенцева. Діяльність членів комітету не обмежувалася збором одягу, білизни, теплих речей, коштів і продовольства для поранених, хворих і покалічених солдатів і офіцерів російської армії. Вони опікувалися разом із правлінням Червоного Хреста створенням притулків та інтернатів для дітей із сімей біженців, організацією громадських їдалень, профілактикою пошестей та епідемій серед мирного населення, комплектуванням вчительських кадрів у школах міністерства народної освіти замість призваних в армію чоловіків-педагогів. Були організовані додаткові курси медичних сестер на базі місцевого госпіталю, участь у створенні яких брало правління Червоного Хреста і керівництво Дамського комітету.

Наприклад, найактивнішу участь у створенні шкіл-інтернатів для дітей із сімей біженців взяла графиня Уварова, учать в утворенні в місті Новограді-Волинську дитячого притулку взяли дружина і сестра Б. С. Мєзенцева. Названі особи очолювали Дамський комітет, працювали в госпіталях, проводили роботу в санітарних комісіях. Червоний Хрест дав путівку в діючу армію під час Першої світової війни місцевим лікарям Проценку, Хаселєву, Цешковському, Кенигсбергу, багатьом фельдшерам, які за самовіддіну роботу та проявлені при цьому особисті мужність і героїзм були удостоєні високих нагород Російської імперії.

По різному склалася після революції і громадянської війни доля активістів і подвижників Червоного Хреста, знаних в нашому місті і повіті. Але ідеї гуманізму, доброчинності і добровільної допомоги, сповідувані цією організацією, знайшли своє застосування і в умовах створення нових політичних систем на земній кулі.

Джерела та література:

1. *Брокгауз и Ефрон. Большая энциклопедия.– Т. Xva.– СПб, 1895.– С. 557.*
2. *Там же. – С. 558.*
3. *Там же. – С. 561.*
4. *Там же. – С. 562.*
5. *Державний архів Житомирської області (надалі – ДАЖО), ф. 187, оп. 1, спр. 8, арк. 28 зворот.*
6. *Там же.*
7. *Там же. – Арк. 36 зворот – 38.*
8. *Там же. – Арк. 33.*
9. *Там же. – Арк. 44 зв., 52 зв., 53.*
10. *Там же.– Арк. 44–45 зворот.*

Наталія ГАВРИШ

ДО ІСТОРІЇ БУДІВЛІ РІВНЕНСЬКОЇ ШВЕЙНОЇ ФАБРИКИ - КОЛИШНЬОЇ В'ЯЗНИЦІ

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що в даний час будівлі і територія колишньої Рівненської швейної фабрики викуплені кількома власниками, які планують провести їх перебудову й використовувати за іншим призначенням. Проте подальше використання цих споруд, насамперед головної, і прилеглої земельної ділянки має відбуватися з урахуванням їхньої історії, адже тривалий час тут знаходилася в'язниця – місце, де страждали і гинули люди. Дана стаття стосується деяких сторінок історії головної будівлі швейної фабрики, зокрема періодів німецької окупації 1941–1944 рр. та сталінських репресій проти учасників українського національно-визвольного руху, що розпочалися відразу після відновлення радянської влади. **Фото 1.**

Цей будинок був споруджений як в'язниця в XIX ст., у період, коли територія краю перебувала у складі Російської імперії. Видатний російський письменник В.Г. Короленко, дитячі роки якого пройшли в Рівному, згадує про неї в автобіографічних творах – оповіданні «У поганому товаристві» («Діти підземелля») та повісті « Історія мого сучасника».

«Коли ви під'їжджаєте до містечка зі сходу, вам перш за все впадає в вічі в'язниця – найкраща архітектурна окраса міста» [3].

«Попереду виднівся гай, а з-за нього виглядав червоний дах казенної будівлі... Будівля з червоним дахом виявилася в'язницею. Коли ми порівнялися з нею, з вікон другого поверху на нас дивилися зеленкувато-бліді, похмурі обличчя арештантів, які трималися руками за залізні грати... В'язниця стояла на самому перевалі, і від неї вже було видно місто – дахи будинків, вулиці, сади і широкі, блискучі плями ставів» [4].

Родина Короленків прибула в Рівне влітку 1866 р., отже, ця в'язниця на той вже функціонувала.

За таким призначенням дана будівля використовувалася до середини 50-х рр. XX ст. владою всіх держав, до складу яких входило м. Рівне: російською царською, польською, радянською, німецькою окупаційною і знову радянською. У цій в'язниці утримувалися і кримінальні, і політичні в'язні.

Особливо трагічні події відбувалися тут у період німецької окупації. Ще в серпні 1941 р. окупанти влаштували у в'язниці та на її подвір'ї концтабір для радянських військовополонених, що підтверджується документами, які зберігаються в Держархіві Рівненської області – «Акт про руйнування, грабунки і масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками радянських

громадян м. Ровно і Ровенської області» [1].

«... 19.08.1941 р. німці доставили в м. Рівне 2.500 поранених і хворих радянських військовополонених. Усі вони були загнані на подвір'я міської в'язниці, де тоді розміщувався табір № 1, котрий німці називали «лазаретом» для військовополонених. Незабаром усіх перенесли в тюремні камери і заповнили ними в'язницю повністю. Камери були переповнені, тиснява неймовірна... Смертність тут сягала колосальних розмірів. Із 2.500 чоловік через 4 місяці залишилося не більш як 300 чоловік, і ті знесилені, решта вимерли від голоду, тифу, дизентерії, зараження крові і тортур... 300 чоловік, що залишилися, були розстріляні німецько-фашистськими розбійниками» [1, арк. 17,18].

«У січні 1943 р. німці зігнали всіх жінок-військовополонених у табір № 1. Серед них переважна більшість – це були радянські лікарі. У приміщенні, розрахованому на 150 чоловік, змушені були перебувати 867 жінок. Приміщення це абсолютно не опалювалося. Вогкість, бруд і холод викликали часті і серйозні захворювання серед ув'язнених, яким німцями ніякої медичної допомоги не надавалося. Харчування було огидне. Увесь раціон складався із кави і баланди з нечищеної картоплі. Хліб, цукор, інші продукти харчування взагалі не видавалися. Німецька адміністрація нахабно і під будь-яким приводом принижувала гідність і ображала честь радянських жінок...

Німецькі бандити змушували жінок-військовополонених займатися абсолютно непосильною працею. За найменше сповільнення темпу праці знесилені і вкрай виснажені жінки піддавалися звірячим побиттям. Багато з них захворювали й помирали, деякі закінчували життя самогубством, деякі загинули від кулі і багнета ... 11 березня 1943 р., наприклад, німці спробували вивезти частину жінок на фашистську каторгу. Нещасні усіляко чинили опір цьому. Тоді німці схопили 27 жінок і дівчат і публічно розстріляли їх на площі в районі казарм на вул. Білій, яку німці усіяли трупами десятків тисяч невинно замучених ними радянських людей» [1, арк. 19].

«У результаті неймовірно тяжких умов і систематичного виснаження голодом серед військовополонених розпочалася жахлива смертність. Тисячі людей косив сипний тиф... Але величезна кількість військовополонених, якщо не більшість, загинули від багнета і приклада, від кулі і тортур німецько-фашистських негідників. Майже щодня із таборів виїжджали машини, ущент заповнені роздягненими полоненими, яких закопували ... на кладовищі Грабник. Багатьох закопували живими. Під час перевезення військовополонених на кладовище для поховання деякі з них ще розплющували очі» [1, арк. 20].

З часом в'язницю німецька окупаційна влада почала використовувати і для утримання цивільних в'язнів, насамперед учасників Руху Опору – українського, радянського, польського. Так, у березні 1942 р. її в'язнем став відомий український письменник і публіцист, уродженець с. Дермань Здолбунівського району Улас Самчук, який перед арештом був головним редактором часопису «Волинь». Про рівненський період свого життя він у 1970–80-х рр. розповів у книгах «На білому коні» та «На коні вороному», перші видання яких були здійснені Інститутом дослідів Волині в Канаді, а в роки незалежності вони

були перевидані в Україні. **Фото 2.**

«... мене відведено до в'язниці тут же недалеко на Грабнику. Триповерхова, масивна споруда, обнесена високим муром, побудована ще за царської Росії. І примістили мене в нижньому, наполовину вземленому поверсі, з довгим коридором, по боках якого було ряд камер і в одній з них, під номером 16, знайдено місце й для мене. У той час тільки той поверх був зайнятий цивільними в'язнями, тож обидва верхні поверхи були повні військовими полоненими» [6, 289].

Письменник також засвідчив жорстоке ставлення до в'язнів, надзвичайно погані умови їх утримання і харчування, через що багато військовополонених просто померло від голоду [6, 290].

У. Самчуку пощастило врятуватися, але доля переважної більшості інших в'язнів склалася трагічно. У в'язниці регулярно відбувалися розстріли окремих людей і неодноразово проводилися так звані «чистки», пов'язані, наприклад, зі спробами втечі чи з якимись антинімецькими акціями, під час яких більшість в'язнів – інколи сотні людей – вивозили на розстріл чи в західну частину міста, на вул. Білу, чи у східну, у піщані кар'єри біля села Видумка (сучасний район автовокзалу, вул С. Бандери). Але останній масовий розстріл, що відбувся наприкінці 1943 – початку 1944 р., приблизно за місяць до звільнення міста частинами Червоної армії, був здійснений прямо на тюремному подвір'ї, що засвідчується матеріалами «Акту про руйнування, грабунки і масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками і їх пособниками радянських громадян в м. Ровно і Ровенській області»:

«На території Ровенської в'язниці, на південно-східній її окраїні, біля паркана, 3 могили розміром 5х3 метра, із яких крайня, розташована біля самого паркана, не засипана і в ній видно людські трупи» [1, арк.22].

«На території в'язниці в могилі знайдено більш як 500 трупів. Усі трупи лежать у верхньому одязі, котрий повністю цілий і збережений з невеликим терміном ношення. Пози трупів різноманітні, положення хаотичне. Руки у всіх трупів зв'язані назад ременями. Серед трупів 150 жіночих. В одязі окремих трупів знайдені різноманітні предмети: носові хустини, краватки, гральні карти, цигарки, хліб, сірники і т. д. У деяких трупів на пальцях золоті, срібні персні. Після зняття верхнього одягу відзначено: нижня білизна абсолютно чиста, ціла. Вік трупів 20–30 років. Трупи в стадії початкової стадії розкладу. У всіх трупів вогнепальні поранення із вхідним отвором на потилиці, а вихідним на обличчі, Вхідний отвір діаметром 0,6–0,8... У багатьох трупів на тілі є синці. **Фото 3.**

Земля в місці могили просочена хлорним вапном. У самій могилі при розкопках знайдено багато стріляних гільз калібром 9 мм зі штампом «ДНХ-Гецо 41–2». При розкопуванні могили й ексгумації трупів громадянка Гречук Надія Андріївна, мешканка м. Ровно, впізнала серед трупів Крилову Тетяну, Гунда Ольгу і Дезоля Марію» [1, арк. 24].

Той факт, що розстріли відбувалися на подвір'ї Рівненської в'язниці й раніше, зокрема улітку 1943 р., підтверджується свідченнями деяких її колишніх в'язнів, котрим пощастило вижити, які були опубліковані в історичній літературі. Так, у 5-му томі «Літопису УПА» надруковані спогади Софії Степанюк «Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янця і Рівного».

«Ця центральна рівенська тюрма була побудована ще за царських часів. Звідси було видно масивний мурований корпус на три поверхи з безліччю загратованих вікон, поверх яких була ще сталева сітка. Навколо тюрми були високі мури, поверх яких ще був пліт з колючого дроту. Трохи вбік від мене була головна брама з будками для вартових й додатковими огорожами з колючого дроту. Вгорі над брамою, на всю її довжину, була збита з дошок «рекламна вивіска», на якій, мабуть, був від вулиці напис – назва цієї установи з відповідними поясненнями. Але ззаду я не бачила цього напису. Зате виразно було видко контури плоскорізьби труп'ячої голови, з двома кістками навхрест під нею, яка була прикріплена над реклямною дошкою. Я аж здригнулася, коли розпізнала цей символ німецького правосуддя... [7, 231].

Я була в камері 45, де сиділо 50 жінок. В більшості це були українки. Було там теж 17 жидівок і кілька польок. Всі вони були політичними в'язнями; кримінальних на нашій камері не було. Тут панувала незносима задуха й тіснота. На брудній долівці заледве було місце всім сісти; ця долівка теж була нашою постіллю ...

Вікна виходили в тюремний город, в якому були покопані глибокі ями, до яких щодня скидали замучених на тортурах чи померлих в'язнів. Дуже часто в цьому городі теж розстрілювали в'язнів, передусім вечорами. Тож коли в городі зчинявся рух, ми зараз підсаджували котрусь з в'язнів до вікна, щоб подивитися, що там діється» [7, 232].

С. Степанюк, мешканка м. Кременець, потрапила до рівненської в'язниці у липні 1943 р., під час масових арештів на Волині представників української інтелігенції, підозрюваних у зв'язках з підпіллям ОУН і УПА. Вона у своїх спогадах зазначає, що оскільки м. Рівне було адміністративним центром рейхскомісаріату «Україна», то в рівненській в'язниці утримували арештованих з усієї його території:

«Після вступних допитів на місцях арештованих перевозили до центральної тюрми в Рівному. Рівне було осідком окупаційної влади, т. зв. Райхскомісаріяту України, яку очолював знаний кат України Еріх Кох. В Рівному містилися теж централі СД, гестапо й центральна в'язниця, що була катівнею найкращих синів і дочок українського народу. Тож в нашій камері були жінки – в'язні з цілої України. Проте в час, коли я там прибула, на камері було таки найбільше волинячок з останніх арештів 16 липня. Десь перед нашим приїздом була в тюрмі т. зв. чистка, тобто багато в'язнів розстріляли чи відвезли до концентраційних таборів, так що зі старих в'язнів небагато лишилося» [7, с. 233].

Як хтось захворів, це також означало смерть, бо хворих і непрацездатних відразу ж розстрілювали.

Серед інших українських жінок в один час із С. Степанюк, хоча і в іншій камері, у в'язниці перебувала відома громадська діячка, член «Просвіти» і «Союзу Українок», співробітниця Українського Червоного Хреста Харитя Кононенко:

«Нашою розрадою і підтримкою у важких умовах тюрми стала Харитя Кононенко, що сиділа в камері навпроти нас... В найгірші часи вона не тратила рівноваги духа й уміла нас заспокоїти, розважити, надихнути надією чи підготувати на найгірше. Власне в рівенській тюрмі вона склала найсуворіший іспит і заслужила славу героїні» [7, 235]. **Фото 4.**

С. Степанюк незабаром, коли в'язнів виводили на роботу за межі тюрми, вдалося втекти, а Харитя Кононенко була розстріляна разом із багатьма іншими представниками української інтелігенції в урочищі Видумка у жовтні 1943 р. Ці розстріли були пов'язані з бойовими операціями радянського розвідника М.І. Кузнецова, але окупанти вважали, що ці «атентати» виконав хтось із членів ОУН чи учасників УПА. У часописі «Волинь» від 24 жовтня 1943 р. було вміщене наступне повідомлення:

«Урядово повідомляється: В останньому часі доконано два атентати на життя політично високопоставленої особистості Райхскомісара для України. Завдяки докладному доходженню беззакидно усталено зв'язок між властивим колом доконуючих атентат та ідейними спричинниками. Після цього заряджено та переведено відповідні заходи проти більшої кількості в'язнів з Волині, які належали до обтяжених кол» [10].

У ще одному виданні української діаспори – науково-популярному збірнику «Літопис Волині», ч. 4, 1958 р., с. 89–96 – під ініціалами «Л.К.» також надруковані спогади одного колишнього в'язня Рівненської в'язниці періоду німецької окупації, який перебував у ній з 16 липня по 23 серпня 1943 р. У них, зокрема, зазначено:

«Найстрашніші хвилини життя у Рівненській в'язниці – це 4–5 години ранку. Всі насторожуються, бо давно перед тим вже не сплять. Прислухаються, чи не загримлять входові двері та чи не почується стукіт гестапівських чобіт по цементовій підлозі. Коли чуєте, що йдуть, тоді в душі постає питання: «Чи не по мене, Господи? ...Забрані вже ні сюди, ні додому ніколи не повернуться». Автор вказує місце розстрілів – «у в'язничному саду» [9, 94]. За час перебування у в'язниці тільки з його камери на розстріл забрали п'ятьох, серед них Михея Шавронського, священика з с. Дермань; Стецюка, селянина з с. Вілія; кооператора зі Здолбунова, колишнього старшину УНР, прізвища якого автор, на жаль, не запам'ятав. Згадує він також ще одного православного священика,. о. прот. Володимира Мисечка, який поділився з ним своїм шматком хліба. Його розстріляли пізніше, у жовтні 1943 р.

Як вже було зазначено, у в період німецької окупації у рівненській в'язниці утримували також і учасників радянського партизанського руху та підпілля. Зокрема, у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею зберігаються спогади П.К. Терещенка – члена підпільної організації М.М. Остафова, на честь якого названа одна з вулиць м. Рівне [2]. Автор спогадів свідчить, що Микола Максимович Остафов був арештований 15 грудня 1943 р. і доставлений спочатку в будинок « на вул. Сталіна над річкою Устя», де розміщувалося управління гестапо – таємної поліції, а потім, після кількаденних допитів, переведений у центральну в'язницю. **Фото 5.**

«Із гестапо щоденно вивозили арештованих у ровенську в'язницю, тих, які пройшли 10-добовий процес в гестапо... При перевезенні арештованих з гестапо у в'язницю мені дуже запам'яталися дії катів щодо Остафова і слова Остафова. Гестапівці, підійшовши до Остафова, зв'язали йому руки наперед... У кутку камери сидів арештований старшого віку на прізвище Домбровський... був арештований за зв'язок з партизанами. Гестапівці викликали старого, зв'язали йому руки, підвели до Оста-

фова плечем до плеча. Зв'язали Остафова з Домбровським рука до руки і почали виводити з кімнати. Остафов, виходячи з камери, сказав прощальні слова: «Товариші, дивіться, не падайте духом, помирайте з гордістю, як я розлучаюся з вами... Завтра зустрінемося біля шибениці» [2]. Більше П. Терещенко Остафова не бачив. Вірогідно, що М. Остафов був або розстріляний на подвір'ї в'язниці, або в кар'єрах біля с. Видумка (тепер район автовокзалу). **Фото 6.**

У спогадах П. Терещенка також розповідається про вивезення арештованих на розстріли з подальшим спалюванням трупів « за м. Ровно в селі Видумки», і про події, що відбулися 3 січня 1944 р. У цей день « усіх, хто сидів у в'язниці, вивели на подвір'я в'язниці, яке було заповнене сотнями гестапівців, більшість із яких тримали в руках собак. Усіх арештованих вишикували в колони по 4 людини. Начальник в'язниці і начальник СС почали за списками сортувати арештованих. При шикуванні арештованих я побачив, що... політичних арештованих відводять у зовсім інший бік. Коли начальник СС викликав тов. Запорожця П., Радіонова С., Кривоносова та інших мої товаришів, я вирішив не називати свого прізвища...» [2]. Це і врятувало П. Терещенку життя. Його разом з іншими неполітичними в'язнями вивезли в концтабір у Дубно, де він назвався зовсім іншим прізвищем і звідки його незабаром звільнили як інваліда.

Після відновлення в лютому 1944 р. у місті радянської влади у цій в'язниці, поруч із якою, на вул. Пушкіна, у той час розміщувалося обласне управління НКВС, утримували переважно учасників українського національно-визвольного руху і тих, хто їм допомагав. Про цей період в історії рівненської в'язниці розповідається, зокрема, у книзі спогадів «У лабетах долі» Василя Яремчука, уродженця с. Залізниця Корецького р-ну, санітара диверсійних груп УПА, учасника рейдів на територію Житомирської і Київської областей, який був арештований восени 1944 р. Він був одним із сотень вояків УПА, котрим у 1944–1945 рр. військовий трибунал військ НКВС виніс смертні вироки, але через деякий час їх було замінено на 15–20 років ув'язнення в концтаборах на Півночі СРСР. **Фото 7.**

«Камери «смертників» знаходились в підвальних приміщеннях центральної тюрми. Тюрма була побудована ще за царської Росії. Камери в підвалі були розраховані на в'язнів – одиночок... [8, 56].

Нас осудили зранку. Впродовж дня камера «смертників» поповнювалася все новими жертвами. Увечері при тьмяному світлі лампочки вже камера гуділа як вулик. Кожний свою смерть сприймав по-своєму. Одні були спокійні, інші – знервовані. Одні спокійно стояли або сиділи, коли ще було де сидіти. Інші ходили, поки було де ходити. Один із засуджених мав на собі ще нову чисту сорочку, то він пірвав її на дрібні стрічки (с. 57).

Так як камера була «одиночка», а нас в камері було чоловік п'ятдесят – шістдесят, треба було вже по своїй команді лягати на правий або лівий бік, як оселедці у бочці. На лопатки лягати не можна було, так як всі не змогли б поміститися. Коли вночі хотілося повернутися, треба було повертатись на другий бік по команді. Ноги протилежного сусіда були в мене під носом, а мої – у нього [8, 58].

Стали час від часу поодиноких кудись викликати. Ніхто не знав,

куди викликають: чи на розстріл, чи на помилування. Перед тим принесли в камеру і роздали всім папір і ручку. Сказали, щоб кожний з нас писав прохання про помилування. Були такі, що відмовлялися писати... Їх викликали, погрожували, навіть били. Цікаво, чим можна було погрожувати смертникові?

З мого сусіднього села Козака сидів у сусідній смертній камері в'язень Карась. До нього застосовували різні методи впливу, а він не просив помилування. Тоді енкаведисти помилували його без просьби. Тут головне було зламати в людині людську гідність і силу волі...

У «смертників» був звичай: кого викликали з речами, він лишав щось зі своїх речей. Коли вже його помилували, він через якийсь час говорив тюремникам, що у камері забув щось. Переважно наглядач приходив і казав, щоб дати забуту річ. По чию річ не приходили, всім було ясно, яка цього спіткала доля» [8, 59].

В. Яремчуку через півтора місяця перебування в камері «смертників» найвищу міру покарання замінили на 20 років каторжних робіт. Більшу частину свого терміну він відбув у ВТТ під Норильськом, був звільнений за амністією в 1958 р.

Частина смертних вироків щодо учасників українського національно-визвольного руху все ж була виконана, зокрема й публічно, через повішення, як у м. Рівне, так і в деяких районних центрах [5]. Але відомостей про кількість розстріляних і місця розстрілів у музеї немає. Так само немає документальних відомостей і про те, що сталося в повоєнні роки з рештками сотень людей, які були розстріляні німецькими окупантами на подвір'ї рівненської в'язниці. За усними свідченнями деяких мешканців Рівного, у другій пол. 1950-х – 1960-х рр. під час будівельних робіт на території колишнього в'язничного подвір'я, а саме коли будівельники копали котловани під фундаменти житлових будинків по вул. Соборній навпроти парку ім. Т. Г. Шевченка, під будівлю міськвиконкому, то вони знайшли велику кількість людських решток, які за чиїмось наказом були разом із землею вивезені за межі міста в невідомому напрямі. Можливо, інформація про це є в архівах УМВС та УСБУ в Рівненській області.

Джерела та література:

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. Р 658. – Оп. 1. – Од. зб. 24.

2. Рівненський обласний краєзнавчий музей (РОКМ). К. н. 24067/III Д. 13034.

3. Упор. Андросова З. А., Бобрик О. Ф., Бухало Г. В. та ін. Ровно. 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 34.

4. Короленко В. Г. История моего современника. – Ленинград: Детгиз, 1950. – С. 99.

5. Рівненський мартиролог сорок четвертого. Документи та спогади//Серія книг «Реабілітовані історією». – Рівне: Азалія, 1988. – 96 с.

6. Самчук У. О. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження: У двох частинах. – Острог – Луцьк: видво На УОА, ПВД «Твердиня», 2007.

7. Степанюк С. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янця і Рівного//Літопис УПА. – Т. 5. – Торонто: Літопис УПА, 1984.

8. Яремчук В. У лабетах долі. – Львів: Край, 2007.

9. Л. К. У рівенській німецькій в'язниці//Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 94.

10. Кара за два атентати в Рівному//Волинь. – 1943. – 24 жовтня.

1. Будівля колишньої в'язниці в час перебудови під швейну фабрику. 1950-ті рр.

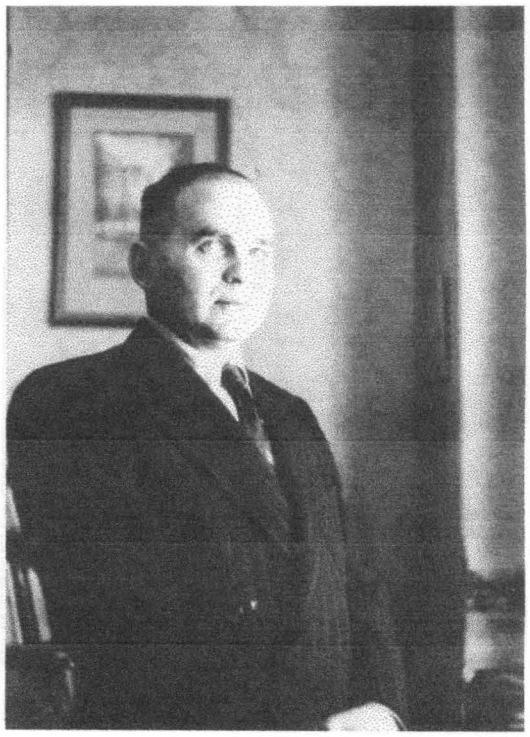

2. У. Самчук. 1950-ті рр.

3. Розкопки поховань жертв нацистських розстрілів на подвір'ї в'язниці. Березень 1944 р.

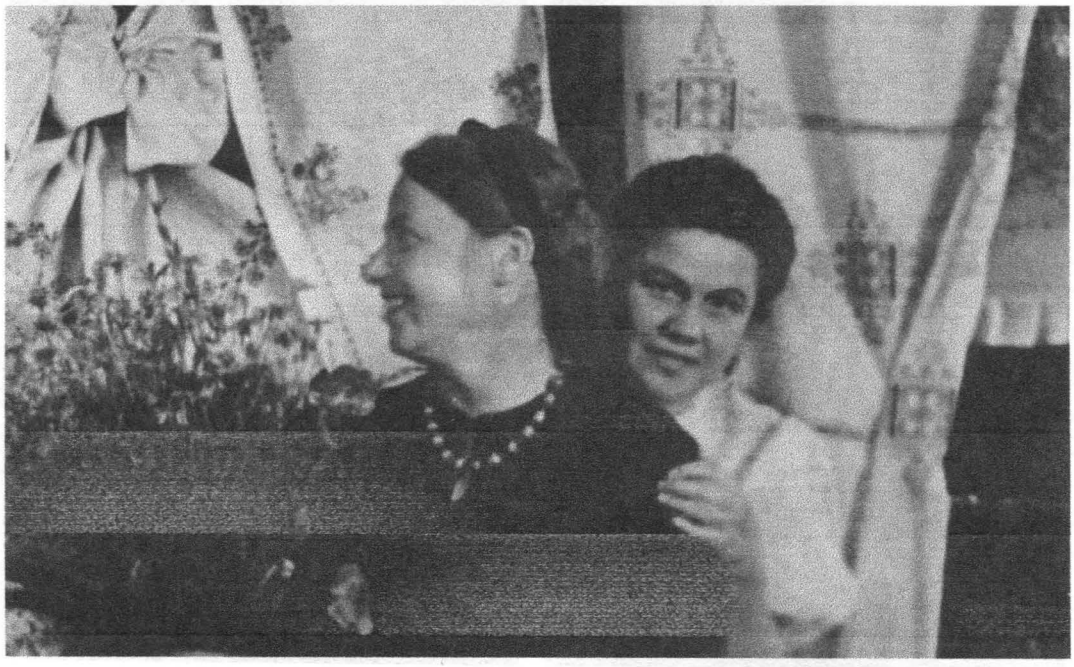

4. Х. Кононенко (ліворуч). Рівне, 1942 р.

5. М. Остафов. Кін. 1930-х рр.

6. Члени комісії з розслідування злочинів, вчинених гітлерівцями в м. Рівне, обстежують місце масових розстрілів в ур. Видумка. Березень 1944 р.

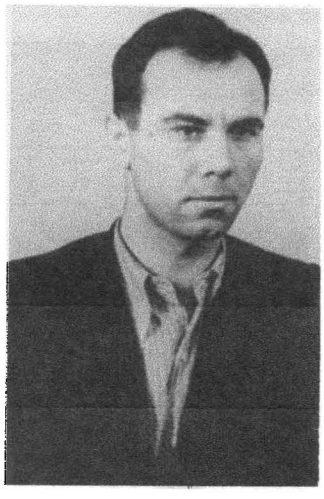

7. В. Яремчук. 1956 р.

Світлана ГРИВЮК

ДВІ ЖІНКИ, ДВІ МУЗИ, ДВІ ІСТОРІЇ КОХАННЯ УЛАСА САМЧУКА

Мабуть, немає письменників, які б не писали про кохання. Пояснити це дуже просто – багато важить кохання в житті людини. Дійсно, це почуття, як жодне інше, найчастіше спонукає до самовираження, прагне висловлення, надихає на творчість. Кохання – це сила, яка здатна нас підняти на будь-які вершини, зробити нас щасливими і показати красу життя. Дуже гарні слова про це почуття якось сказав німецький соціолог Еріх Фром: «Той, хто кохає по-справжньому хоч одну людину, кохає весь світ.» Звісно кожен з цим погодиться, бо якщо ти кохаєш когось, то твоя душа наповнена коханням до усього, що нас оточує. Багато поетів, художників, композиторів присвячували свої твори коханим і говорили, що саме ці прекрасні почуття надихали їх на творчість. Так і український письменник Улас Олексійович Самчук не оминув теми кохання у своїй творчості; вона є невід'ємною частиною сюжетних ліній романів та повістей заслуженого майстра українського художнього слова [2, 3]. Все відчуте і пережите у своєму житті він утілив у книжках, які принесли йому заслужену славу. В особистій його долі кохання також відіграло велику роль, допомагало йому творити. Дві жінки в різні роки його життя супроводжували Уласа на його життєвих стежинах.

Справжнє, перше кохання прийшло до молодого волинського юнака коли він перебував в еміграції у Празі (1929 рік), він лише розпочинав тоді свою літературну кар'єру. Склались так обставини, що Улас Олексійович в той час був задіяний якоюсь роботою у комітеті уряду, зустріч їх була досить спонтанною, як пригадував сам письменник. Заходить до його робочого кабінету вона – Марія. Її попросив брат Юрій взяти для нього довідку про реєстрацію шлюбу,– він мав намір одружитися. Власне, одруження брата стало доленосним і для його сестри Марії. Вона згадує про це так: «А ти щось платила? – Цікавиться брат. – Ні, нічого не казали платити. О-ої, – дає мені сто крон, сто крон – то були гроші. – Однеси, завтра ж однеси. Пішла я на другий день і знову застала його... Незабаром ми, так би мовити, й побрались.» [1, 7]

Марія Зоц була українкою, народилася 21 березня 1909 року, її батьки померли коли Марії виповнилось сім років. За клопотанням братів, потрапила до школи благородних дівиць при Красногорському монастирі. Після того як школу закрили, Марію під опіку взяв брат по материнській лінії. Дядькова сім'я була багатодітною і дівчинці було дуже тяжко зі своєю мачухою, яка завжди знаходила для падчерки щонайважчу роботу. Завдяки старанням старшого брата й опікуна

Юрія їй вдалося емігрувати до Праги й отримати чеське громадянство, що на той час вважалося неможливим для радянських людей [5, 16]. Згодом пішла навчатись до престижного Карлового університету, на факультет фармацевтики.

Спочатку це були звичайні зустрічі, потім романтичні побачення, які переросли з взаємної симпатії в кохання. На жаль, офіційно зареєструвати цей шлюб так і не вдалося, бо Улас не мав жодного громадянства, був «людиною світу без паспорта і візи», а церковний шлюб не міг існувати без офіційного [3, 25]... Але це аж ніяк не завадило їм прожити разом 12 років, поєднані випадковою долею і «майже якоюсь містичною силою дуже глибоких емоцій, любові, пристрасті». Деякий час вони жили на різних квартирах, потім винаймали житло, в матеріальному плані було дуже складно [5, 8]. Це не могло не вплинути на таку вразливу і, водночас, раціональну особистість, якою була Маруся. «Над нами постійно висіла загроза кризи непевності і зривів», – у своїх спогадах зізнається Улас. З харчуванням вони ще якось зводили кінці з кінцями, а от одягу не то що пристойного, а навіть путнього не носили. Якось Марія пригадує один курйозний випадок у Празі, коли вони обоє прогулювались по місту; з ними ще був близький друг Уласа Олексійовича – Іван Паламарчук (ветеран армії УНР). Отже, присіли в одному з парків перепочити, Улас підвівся, Марія схопила його за стареньке пальто – рукав так і одірвався. Йому дуже хотілось щоб і дружина мала кращий гардероб, також і його зовнішній вигляд потребував змін на краще, все ж таки він в цей час долучився до інтелігенції української нації. Його книги читали, обговорювали – ім'я Улас Самчук стало широко відоме.

Слід віддати належне справді таким стосункам, які попри всі побутові негаразди, не згасли, а були дуже живі і динамічні. Марія стала для письменника натхненницею, музою, першим критиком і подвижником в його творчих задумах. «Вона всім своїм пристрасним єством намагалася помогти мені в моїй праці. Вона любила мої задуми, мої безсонні ночі, мої творчі пориви», – зізнається письменник у книзі спогадів «На білому коні ». Потужнім стартом у своїй літературі Улас завдячує саме їй. Доказом цьому виступає роман «Марія», який на той час зколихнув всю Європу, бо найперший розповів всьому світові так моторошно та правдиво про штучний голодомор на Україні і був перекладений на різні європейські мови. Автор мав намір спочатку присвятити цю книгу Марії, однак вона переконала змінити наміри і письменник присвятив її: «Матерям, що вмерли голодною смертю на Україні». Це звучало неначе реквієм змореному Голодомором українському народові. А згодом, коли Марія вже не буде дружиною Уласа Олексійовича, в Торонто, 1952 р. він присвячує друге видання своєї книги «Волинь»: « Тій, що першою читала цю книгу, що її переживала і любила, – Марії Зоц, з пошаною присвячую. – Автор» [8, 167]. Власне, Марія була першою, кому Улас давав перечитувати свої літературні шедеври. І цей факт ще раз підкреслює, яка довіра була між ними. А вона в свою чергу, давала наснагу продовжувати творити. Саме в ті роки коли Улас був з Марією він відкрився як відомий письменник, саме той період в його творчості став найплідніщим [3, 35].

У 1939 році вони разом про-

йшли через жахи війни на Закарпатті, а саме коли угорські війська вчинили кількаденну розправу в місті Хуст. У збірнику спогадів учасників і свідків війни в Закарпатті збереглися унікальні свідчення Марії Зоц, що підписалася під псевдонімом Марії Самчукової. В такий-от спосіб Марія публічно заявила про свій шлюб з письменником, не боячись розправи з боку політиків [1, 7].

Здавалося б, ці страшні події з якими вони стикнулися впритул, мали б поєднати цю пару навіки [3, 38]. Однак з часом давалися взнаки матеріальні проблеми, різниця у фахах. Марія так хотіла мати дітей. Власне, Улас також любив дітей і хотів би їх мати, але він переймався тим, що не маючи власного житла, стабільного достатку, не зможе належно забезпечити сім'ю. Коли стався вибух Другої світової війни і про це дізнався Самчук, він негайно приймає рішення їхати на Батьківщину, допомагати розбудовувати державу. Марія залишається у Празі. Забрати її до себе на Україну він не міг, тому що вона мала чехословацьке громадянство [3, 25]. Та й сама Марія покинути Карловий університет не могла, навчання у ньому відкривало в майбутньому широкі життєві горизонти. Отож вони попрощались, маючи обоє велику надію побачитись якнайшвидше знову...

Приїзд письменника на Батьківщину, а точніше, до Рівного став фатальним для колись міцного сімейного союзу Уласа і Марії. Якраз в цей час війна закинула до Рівного працівників Київської кіностудії, а знайомство з артисткою Тетяною Праховою кардинально змінило його особисте життя,– в майбутньому вона стане офіційною дружиною Уласа Олексійовича [5, 134]. На момент їхнього знайомства вони обоє мали свої сім'ї, у Тані росла трирічна донечка і дорослий син-школяр, чоловік десь був на війні [8,157]. Але цей вагомий факт не став на заваді цим двом людям між якими спалахнула іскра кохання.

Не дивлячись на величезну відстань між Марією і Уласом, відразу відчула Маруся щось неладне. В неї досить добре була розвинута інтуїція, як, мабуть, і в кожної іншої жінки. Вона закидала його листами, але нічого не могла вдіяти, серце чоловіка вже належало іншій. Улас заспокоював, однак правду сказати не наважувався. Його терзали муки сумління, «... бо вона цього нічим не спровокувала і переживала дуже боляче». Але пройдуть роки, час загоїть рани, життя внесе зміни і в особисте життя Марії. Вона вийде заміж, переїде до Львова, влаштується на роботу в одну з найбільших аптек міста – фармацевтом. Найбільша мрія її життя здійсниться, вона тричі стане мамою, народивши дві доньки і сина. Лишень раз вони обміняються листами, коли Самчук буде далеко за океаном, в Канадській еміграції (50-ті роки) [4, 15]. У листі вони попросять вибачення один в одного, згадуватимуть минуле життя, свої теперішні проблеми. «Повний до тебе правдивої і щирої пошани»,– закінчить свій останній лист до Марусі Улас Самчук.

Долі двох його дружин в деяких моментах біографії схожі між собою, Таня як і Марія в дитинстві росла без батьків, мама померла коли їй було три роки, а батька забрали з перших років радянської влади за те, що він колись був прокурором і ніколи більше його не повернули [6, 32]... Народилася Тетяна Прахова 1903 року, в сім'ї знатних київських меценатів та колекціонерів предметів мистецтва [6, 62]. Своє дитинство провела на Полтавщині, там здобула середню

освіту. В 1924 році виїхала до Києва, згодом пішла навчатись до театрального технікуму, де й розпочала свою фільмову кар'єру. Ім'я Тетяни Прахової не раз можна побачити в титрах, проглядаючи старенькі радянські кінофільми довоєнного періоду [8, 156]. До речі, зараз на прилавках книгарень з'явилась книга «Таємниці письменницьких шухляд», глянцеву обкладинку якої прикрашає фотографія молодої, вродливої Тетяни. Незважаючи на престиж акторської професії, сім'я жила в матеріальній скруті і перебивалися тимчасовими успіхами на роботі. Їхнього окладу ледве вистачало, щоб якось прохарчуватися чи хоча б носити більш-менш пристойний одяг [6, 30].

Зустріч її з Уласом відбулася 16 серпня 1941 року. Вона відразу запала йому в серце, ось як про неї він напише: «напружено-спокійна, внутрішньо схвильована, з чудовими великими і глибокими карими очима і свіжими, яскравими рум'янцями на алебастрових щоках. У ясно-червоному світері і чорній сатиновій сукні вона творила ідеальну модель для картини стилю Ренуара – поєднання українсько-чорноморського стилю і французько-провансального типу» [8, 156].

Бачитись часто вони не мали змоги, бо Улас жив і працював в Рівному, займав посаду головного редактора газети «Волинь». А вона перебувала з сином у Києві, донечку сестра Тані забрала до моря. Їм хотілося більшого – разом прокидатися, новий день зустрічати удвох і ніколи не розлучатися! Письменник пригадує якими хвилюючими, бентежливими, містерійними були зустрічі з коханою. «І ми чуємось давно близькими, ніби ми прожили разом ціле життя. Мені здається, що я дома, що ось це моя жінка і мій син і що я перед ними зобов'язаний». Мабуть, саме ці слова чи не найкраще свідчать про глибину і щирість такого почуття, як кохання, що спалахнуло між цими двома людьми.

Які вони обоє були розгублені та збентежені, коли одного дня чоловік Тетяни повертається додому після фронту [8, 162]. Такі ситуації в нашому житті трапляються досить часто, коли хтось третій є зайвим, небажаним, – і цим третім був Улас. Особливо страшним в ті хвилини для нього було усвідомлення того, що він ніколи не буде з Танею і необхідність відмовитися від потаємної мрії бути з нею: «Я лиш її бачив і її чув. І знав, що вона для мене недосяжна. Що між мною і нею лежить не тільки простір умов. Дарма, що між нами стояла велична сила магнетизму, для якої, здавалося, не існує ніяких віддалів і ніяких умов, яка єднала нас нерозривною силою гравітації нашого космосу». Ці рядки писав не закоханий юнак, їх писав дорослий, свідомий чоловік, вже відомий український письменник. Його зранене серце, просто-таки гинуло в розлуці за коханою половинкою [6, 76]...

Але і сама Тетяна вже не могла бути без Уласа. В якийсь момент вона перша зробила крок, полишивши чоловіка і кинувшись з головою на зустріч тому, чого так прагнуло її закохане серце [8, 166]. Відтоді пішли вони по життю разом. В той непевний в Європі час їм довелося пройти чимало випробувань і це все більше і більше загартовувало їх шлюб. Пізньої осені 1942 року вони назавжди покинули Україну і попрощались з Рівним, рятуючись від тодішнього режиму і опинились у Німеччині. Це були табори для переміщених осіб «Ді – Пі», де прожили кілька нелегких літ еміграції [7, 354].

Далі шлях їх стелився до Канади, а точніше, до Торонто (1948 рік), де й знайшли вони вічний спочинок... Улас помер 1987 року, а Таня – 1990 року, переживши свого коханого на 2 роки 9 місяців і 8 днів. Похована його дружина разом з ним на Українському цвинтарі Святого Володимира в Оквілі, штат Онтаріо [8, 182].

Ця сімейна пара була досить таки міцною, бо життя, яке вони прожили разом, було нелегке і тернисте. Адже доводилося перетинати кордони, вливатися в ритм життя інших країн, підкорятися правилам, які диктували інші країни. І все ж, не дивлячись ні на що, вони трималися разом не один десяток років.

Відтоді, як у Рівному відчинив свої двері Літературний музей Уласа Самчука, ми, наукові співробітники, маємо можливість спілкуватися з донькою Тетяни Прахової, яка чотири роки поспіль приїздить до нашого музею на різні заходи, присвячені письменнику, і завжди з ніжністю та любов'ю згадує про відносини Уласа з її мамою. Ось до прикладу одна з цитат: «Я безмежно горда тим, що всесвітньо відомому письменнику в його творчих та життєвих буднях допомагала моя мама майже 50 років. За цей час вони пізнали багато радості та горя. Вони не залишили після себе спільного родоводу, але залишилася непересічна сторінка історії [8, 183]...»

Поряд з Уласом Олексійовичем у різні роки його життя були вони – його музи, розрадниці, кохані... Як Тетяна, так і Марія заслуговують на особливе місце в пам'яті шанувальників творчості письменника, вони є невід'ємною частинкою його біографії. Ці жінки несли в його життя цей божественний вогонь любові – щодня, щомиті і в усьому...

Джерела та література:

1. Дмитро Панчук.Три музи Уласа Самчука. Гомер українського життя XX століття.//День. – 2007. – 10 лютого. -№ 24, с. 7

2. Євген Шморгун. 20 лютого – 90 років з дня народження Уласа Самчука.//Вісті Рівненщини. – 1995. – 17 лютого. – с. 3

3. Жив'юк А. А. Між сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Монографія. – Рівне. 2004. – 184 с.

4. «На твердій землі» //Усе для школи. Українська література 11 клас. 2002 р. – 8 листопада. с. 15

5. Самчук У. На білому коні: спомини і враження. – Видання третє. – Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1980. – 252 с.

6. Самчук У. На коні вороному: спомини і враження. – Видання друге. – Вінніпег: Накладом Товариства «Волинь», 1990. – 360 с.

7. Самчук У. Плянета Ді–Пі. Нотатки й листи. – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1979. – 354 с.

8. Цалик С. М., Селігей П. О. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. 2-ге вид. – К.: Наш час, 2011. – 352 с.

Валерій ГРОМИК

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ ТА ДУХОВНА ЛІТЕРАТУРА ХРАМУ СВ. МИХАЇЛА В с. ЛИПНО

Я збудую Церкву Мою,
і врата пекла не здолають Її
Мф. 16, 18

Церква св. Михаїла в с. Липно колишнього Луцького повіту побудована 1770 р. з виборового пущанського дерева руками і коштами вірних. [1. 346–347]

Храм трьохнавний з прибудованими ризницями з обох боків вівтаря. Дерев'яна дзвіниця знаходиться окремо від церкви кінця XIX ст. Вона трьохярусна, також як і храм з виборового дерева. [2]

Науково досліджені мною під керівництвом нашого викладача В.Є. Рожка бібліотека і архів святині в моєму рідному селі Липно подають нам таку об'єктивну інформацію про богослужбові книги та духовну літературу, які там знаходяться. За нашими підрахунками в храмі використовується під час богослужінь, виконання треб сім примірників богослужбових книг, зокрема три Євангелії, одна Київського Патріаршого видавництва УПЦ КП, дві інші – Почаївського з XVIII ст.

Особливо цінними з мистецького погляду є саме ці дві богослужбові книги. Перша Євангелія надрукована уставом в два кольори – чорний і червоний, має багато мистецьких заставок, ініціалів, мініатюр, кожен розділ розпочинається кольоровою титлою.

Євангелія – в металевій, мистецького карбування обкладинці, на якій в медальйонах зображення святих, багато удекорована рослинним орнаментом, на замках. Видрукувана на високоякісному папері, на якому чіткі лінії кириличних літер.

Друга Євангелія має також мистецьку цінність. Її друк подібний до попередньої. Надрукована також кириличним уставом в два кольори – чорний і червоний, з заставками, ініціалами, мініатюрами, титлами. Друкована на високоякісному папері. [3]

Вона має тотожну обкладинку, виконану в жовто-голубих кольорах, як і перша має обрамлення, яке нагадує вишивку з геометричного і рослинного орнаменту, прикрашена п'ятьма мистецькими медальйонами з зображеннями Спасителя і святих апостолів. Має замки.

Духовна література в храмі нараховує 71 примірник. Всі книги добре впорядковані і відповідно зберігаються завдяки отцю настоятелю Ігору Цилюрику та вірним.

Серед книг: Требники різних років видання, Мінеї місячні видання Почаївської, Синодальної 20–30-х рр. у Варшаві, друкарень.

Слід наголосити, що серед духовної літератури є багато збірників нот з піснеспівами, по яких місцеві церковні хористи співають під час богослужінь.

Ці збірники піснеспівів з нотами також Почаївського видання та Митрополичої Синодальної друкарні у Варшаві. [4]

Серед цієї збірки духовної літератури святині є і сучасні взірці видані у видавництвах Волинської єпархії та Київської Патріархії УПЦ КП. Це – молитовники, Требники, колядки і інше.

В архівних документах, які зберігаються також разом з книгозбірнею духовної літератури, закарбовані події з життя парафії, вірних. Є чисельна збірка фотодокументів.

Одночасно, під час нашої наукової подорожі з В.Є. Рожко, ми оглянули церковні образи, стінні розписи, вишиті і ткані рушники на іконах виробництва місцевих майстрів, які надають храму ознак української душі в ньому, дзвони, обстежили пам'ятники на прицерковних могилах.

Також в моїй домашній бібліотеці оглянули ми і дослідили Требник 20-х рр. XX ст., який передається в нашій родині з покоління у покоління. [5]

Богослужбові книги та духовна література церкви св. Михаїла в с. Липно є складовою частиною нашої великої і багатої духовної спадщини, великою скарбницею нашої віри і Церкви.

Джерела та література:

1. *Дев'ятсотліття православ'я на Волині. – Житомир, 1892. – С. 346–347.*
2. *Рожко В. Благовіст Липенських дзвонів над Полісся. – Манускрип.*
3. *Там само.*
4. *Там само.*
5. *Архів автора.*

Валентина ДАНІЛІЧЕВА

РІВНЕНЩИНА ТУРИСТИЧНА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Рівненщина, складова Волинської землі, в усі історичні часи приваблювала мандрівників, подорожуючих, паломників, адже славилась замками, монастирями, храмами. Надзвичайно живописна, оповита легендами... Та ще й знаходилася на шляху з Європи до Русі з центром у Києві, який уособлював усі руські міста.

Так було в часи розквіту давньоруської держави та й у наступні століття, хоча й входила Волинь уже до інших держав.

Територія нашого краю позначена на багатьох історичних картах. А це вже є свідченням перебування на Волині іноземних послів, купців, мандрівників, тощо.

Сучасні фахівці з історії туризму виділяють чотири етапи розвитку європейського туризму.

Перший – це передісторія туризму, до початку XIX століття. В історичних джерелах згадуються мандрівки та подорожі з метою торгівлі, паломництва, просвітництва. Мандрівників представляла меншість населення. Їх поїздки були поодинокі, на примітивному (порівняно з сучасним) транспорті. Згадаймо мандрівників: Бруно з Кверфурта (Сучасна Німеччина), С. Герберштейна, відомого європейського дипломата. Вірогідно, вони перебували й на нашій землі, але впевнено говорити про це зарано: потрібні ґрунтовні дослідження. Є підстави згадати відомого французького інженера Гійома де Боплана, який був на службі у французького короля у XVII ст., одного з творців Підгорецького замку на Львівщині, який й досі є перлиною тогочасного архітектурного мистецтва. Підгірці знаходяться між Бродами та Олесько – брамою між Волинню та Галичиною.

В історію нашого краю увійшло ім'я Ульріха фон Вердума, німецького мандрівника, який у XVII столітті здійснив чотири окремі подорожі територією сучасної України: подорожував Львівською, Тернопільською, Хмельницькою, Вінницькою, Івано-Франківською областями. Проїздив він у 1671 р. через с. Вербу. Згадував у своїх записах, що тут були велика церква й замок, укріплений валами, і що шлях з Верби на Птичу (теперішній Дубнівський район Рівненської області) йшов по довгій греблі, насипаній через озеро й луки [6, с. 238]. В західній частині Верби в той час сходились шляхи, що вели в напрямку Кременця, Дубно, Козина, Бродів. Сучасна Верба давно втратила свої середньовічні пам'ятки.

Мандрували Волинню (Рівненщиною) не тільки іноземці. У 1750 році, прямуючи до країн Європи, наш край відвідав Григорій Сковорода (1722–1794), видатний український просвітитель, гуманіст, філософ, поет, який останні 25 років життя мандрував Україною, недовго мешкаючи в маєтках своїх приятелів, писав твори

та проповідував свої філософські погляди. Це саме йому належить вислів: «Корінь усьому злому є сріблолюбство.» Вже в 1753 році, повертаючись з Європи він знову відвідав Вербу [6, с. 587, 354, 229].

У XVIII ст. в Радзивилові (сучасному Радивилові) побував В. Григорович-Барський (псевдо Плака, Альтов, 1701–1747), відомий український мандрівник і письменник. Він подорожував країнами Європи, залишив цінні записи про свої подорожі, в яких змальовував життя та побут, культуру відвіданих ним країн [6, с. 587].

Згадувані Верба та Радзивилів після приєднання Правобережної України до Російської імперії відіграють значну роль у зв'язку та транспорті між заходом та сходом. У Вербі була поштова станція, у Радзивилові – митниця. Звідси і відправлялись диліжанси до Варшави та Москви.

Другий етап розвитку європейського туризму (початок XIX – початок XX ст.) відзначений як елітарний туризм. Надзвичайно важливу роль відігравали революційні зміни в розвитку транспорту: з'явились потяги та пароплави, поширювались можливості поштового зв'язку, які супроводжувались розширенням доріг у Європі. Вже існували відомі курорти в Німеччині (Баден-Баден), Швейцарії, Франції, Італії. Еліта тогочасного суспільства: представники російського дворянства, польської знаті виїжджали до європейських країн на лікування, їх діти – з метою отримання європейської освіти, удосконалення іноземних мов. Пізнавальні подорожі здійснювались в Північну Африку, Єгипет, Туреччину.

Мандрував Рівненщиною в 1846 році Тарас Шевченко, геній українського народу. Маючи за мету наукове дослідження, адже перебував на Волині по завданню Київської археографічної комісії, він захоплювався історичними місцями та архітектурними пам'ятками нашого краю. Свої враження від подорожі він пізніше зафіксував у творах: «Путишествие с удовольствием и не без морали», «Варнак» [6, с. 19]. А ще створив декілька акварельних малюнків.

В середині XIX ст. через Рівне (Ровно) пролягло Києво-Брестське шосе, а наприкінці століття вже була сітка залізниць. Це пожвавило рух подорожуючих нашим краєм.

У другій половині XIX – поч. XX ст. індустрія відпочинку поширюється: в Європі з'явились перші бюро мандрівок. Поступово мандрівки стають доступними середньому класу. Чиновники та службовці зі статками влітку родинами виїжджають на дачі, літні маєтки. які знаходились відносно недалеко від міст та містечок. Під час поїздок на невелику відстань транспортом слугували дріжки з кінною упряжжю, на далеку – залізничні потяги. Саме залізницею вірогідно скористались вчителі та учні Городоцької школи, яким барон Федір Рудольфович Штейнгель організував поїздку-екскурсію до Києва. Побували вони тоді у міському музеї, директором якого став приятель барона Микола Федотович Біляшівський, відомий історик, етнограф, археолог.

Третій етап європейського туризму розпочався від початку XX століття – до другої світової війни. Його відмінність від попередніх – масовий туризм. Перша світова війна, економічна депресія 30-х років мали негативний вплив на розвиток туризму. Разом з тим, саме в цей період, між двома світовими війнами, й з'явились зародки масового туризму. «Народний туризм» мав перший успіх.

Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. входила до складу польської держави: Речі Посполитої II. На Волинь поширювали свої дії Liga Popierania turystyki з головним закладом у Варшаві. У Рівному по вул. 3 Мая, 75 (сучасна Соборна) знаходилась секція польського бюро подорожей «ORBIS», яка організовувала подорожі по краю та за кордон. Сприяло отриманню квитків, надавало інформаційні послуги, мало власне видавництво.

Польська влада розширила рекреаційну зону. Рекламувалось лікування в Степані та в інших місцях Волині (на території сучасної Рівненщини).

Найбільш поширені у городян були екскурсії (прогульки) краєзнавчого характеру. Так, вчителі та учні рівненських гімназій виїжджали до Кременця, Почаєва. З найближчих з місць відпочинку на природі були – Тайкури, Олександрія, Деражно, з дальніх екскурсій – Львів, Вільно, Варшава. До поїздок ретельно готувались. Згадує колишня учениця Рівненської приватної російської гімназії Віра Кошів: «Традиційно після матури (здачі іспитів) ми їздимо до Почаєва. До Кременця поїздом, а далі йшли пішки. В Почаєві в гостиниці були приготовлені для нас заздалегідь кімнати. Їхав з нами директор, класний керівник і ще хтось з вчителів. Їхали 4 дні. Нам показували все. На закінчення була аудієнція у ігумена. Він нас благословляв і давав напам'ять невеликий образок» [2].

Галина Книш-Боа, колишня учениця Дерманської жіночої гімназії, теж згадує Почаїв: «Перед закінченням шкільного 1929 року, десь на початку червня, ми, як Духовна Гімназія, відбули на прогульку до чоловічої святині волинської землі – Почаївської Лаври. Для мене це була чарівна пригода, що залишила пам'ять на все життя. З Дерманя ми всі виїхали фірманками. З нами наші виховательки. Їхали довго лісом, коротко поїздом. На другий день (після приїзду) вирушили оглядати монастир і церкви. Ми всі з особливим настроєм ходили і оглядали всі святині. Все тут надихало славетною чудодійною старовиною» [3].

Ніна Пінчук (Заяц), уродженка Рівненщини, учениця Межиріцької школи (Великі Межиричі Корецького району), згодом учениця Рівненської торгової гімназії, згадує: «Незабутньою була екскурсія до Острога. Школа (Межирицька) найняла балагулів. Це великі драбинясті вози, вимощені соломою, запряжені кіньми. З учнями їхала одна вчителька. Співробітник музею провів з нами екскурсію по середньовічних замкових спорудах князів Острозьких. Оглядали башти, Острозький музей з багатьма експонатами, серед них Острозьку Біблію. Богоявленська церква вражала величчю з сіяючими інтер'єрами. В селі Новомалин були в величезній оранжереї з небаченими дотепер пальмами, кактусами і різними іншими екзотичними рослинами. Повели нас також на прикордонну польську заставу на польсько-радянському кордоні. Офіцер-прикордонник оповів про життя та функцію постерунку. Це була перша, дуже цікава екскурсія в моєму житті і, мабуть, в житті всіх однокласників» [2].

Вже в зрілому віці Ніна Микитівна Заяц з чоловіком-львів'янином та друзями-однодумцями подорожували територією Радянського Союзу. Були на Кавказі, Середній Азії, прекрасно знали Карпати. Можливо, саме перша екскурсія привила їй любов до мандрів.

В Рівненському державному архіві зберігається рукопис на польській

мові М. Лопушанського з Острога: враження від туристичної автоподорожі до Берестечка у липні 1935 р., місця одного з найвідоміших на туристичній мапі сучасної Рівненщини. Побували туристи в Монастирці, Дубно, Млинові, Демидівці, Берестечку. Оглянули місце історичної битви 1651 року. Автор змальовує з захопленням чудову природу. Деяку місцевість називає Волинськими то Швейцарією, то Венецією [1].

Як відомо, маючи пізнавальний характер, краєзнавчі екскурсії дають можливість туристам відпочити на природі. Тому такі екскурсії були поширені в той час й сьогодні мають великий попит. Особливо популярні вони для дітей шкільного віку.

У 1939 році змінилась влада на західноукраїнських землях. У першій половині 1941 р. в Рівному було заново відкрито екскурсійно-туристичне бюро, діяльність якого, як і інших установ і закладів, було перервано гітлерівською окупацією. Друга світова війна паралізувала туризм й тому подальший розвиток він отримав в повоєнні роки.

Четвертий етап історії туризму – період масового туризму, формування туристичної індустрії як міжгалузевого комплексу по виробництву товарів та послуг для туризму.

Упродовж повоєнних 40-х рр. XX ст. в Радянському Союзі було відновлено діяльність територіально-екскурсійних управлінь. Розроблені нові екскурсійні маршрути були націлені на ідейно-політичне виховання мас.

В 50-ті рр. з боку комсомольських керівних органів приділялась увага спортивному туризму, а профспілкових – сімейному. Відновлювався міжнародний туризм, але т. з. «залізна завіса» гальмувала цей процес.

У 60-і рр. в Україні поволі розбудовувалась туристична інфраструктурна мережа. В 1965 р. були утворені у всіх областях ради по туризму. ВЦРПС затвердила нове Положення про центральні, республіканські, крайові, обласні та місцеві (районні) ради по туризму та екскурсіях. У 1969 р. для обслуговування населення Рівненської області в Рівному було відкрито бюро подорожей та екскурсій.

Позитивно вплинула на розвиток туризму діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966 р.) з обласним відділенням у м. Рівному.

70–80-і рр. відзначені відносно економічною стабільністю. Скорочення робочого дня та тижня, збільшення тривалості відпустки сприяло зростанню вільного часу громадян. Однією з важливих складових туристично-екскурсійного руху є транспорт. В цей період він зазнав докорінної технічної реконструкції, що створило відносно комфортні умови для пересування значної кількості туристів. Все це стало запорукою «зоряного» часу радянського туризму. Активно розроблялись нові маршрути. Старше покоління рівнян згадує поїздки до Середньої Азії та Прибалтики, по «Золотому кольцу» (Росія). Організовувались не тільки автоподорожі, а й туристичні поїзди. Туризм став невід'ємною частиною ідеологічної роботи КПРС. В Рівному домінувала екскурсійна тема: «Радянський розвідник М. Кузнєцов». З усієї країни приїздили екскурсанти; відвідували меморіальний музей-квартиру М. І Кузнєцова. В 1974 та 1976 рр. відкрились бюро подорожей та екскурсій в Дубно та Острозі.

На той час в СРСР, в тому числі УРСР, склалась система трьох монопольних туристичних структур: ВАТ

«Інтурист», ТЕУ (з 1982 р. – центральна рада з туризму ВЦРПС), Бюро міжнародного молодіжного туризму (БММТ) «Супутник» ЦК ВЛКСМ. Усі вони активно займались як міжнародним (в'їзним і виїзним) так і внутрішнім туризмом. Зрозуміло, що «Інтурист» зберігав провідну роль в обслуговуванні іноземних туристів як за обсягом, так і різномаїттям послуг. «Супутник», крім екскурсій – подорожей країною, теж організовував тури за кордон, частіше в країни соцтабору, а ще на фестивалі молоді, спортивні змагання. Так у РОКМ зберігається турпутівка на XI Всесвітній фестиваль молоді і студентів у Гавані в 1978 р. В Україні ще до початку 70-х рр. склалась цілісна система підприємств «Інтуриста». В Рівному діяло агентство «Інтуриста» (одне з 14-ти). Саме в цей період був покладений початок серії спеціальних міжурядових угод у сфері іноземного туризму. Згадує Ераст Гуцуляк, який туристом з Канади відвідав Україну в 1983 р.: «Маршрут нам був визначений заздалегідь. Від нього ми не мали права відхилятись. Я – інтурист».

В 1986 р. було ліквідовано Головінтурист УРСР. В 1989 р. – створено асоціацію з іноземного туризму «Укрінтур». З 2-ї половини 80-х рр. в іноземному туризмі, особливо виїзному, з'явились нові тенденції. Він позбувся суворої перевірки, заорганізованості, регламентації з боку держави.

Крім вказаних туристичних організацій, активно працювали на Рівненщині туристичні краєзнавчі гуртки. Рівненська обласна станція юних туристів разом з обласним краєзнавчим музеєм розробила та видала туристичний путівник з описом 9 маршрутів на допомогу керівникам туристично-краєзнавчих гуртків. У його передмові зазначено: «Під час походів туристи можуть зібрати цікавий матеріал, колекції, якими поповнять шкільні кабінети, туризм – активний відпочинок, загартування організму... Подолання похідних труднощів формує кращі якості характеру: сміливість, мужність, дисциплінованість, наполегливість у досягненні поставленої мети».

У 80-х рр. нарощувались обсяги туристично-екскурсійного обслуговування населення по лінії Центральної ради по туризму та екскурсіях. Було прийнято ряд рішень по поліпшенню туристичної діяльності. Особливу увагу приділено залученню до туристично-екскурсійної роботи працюючої та учнівської молодь.

В 1985 р. була затверджена Спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ «Про заходи щодо розвитку туризму й удосконаленню туристично-екскурсійного обслуговування населення в 1986–1990 і на період до 2000 р.»

В основному завдання з розвитку туризму на 1986–1990 рр. були виконані. В масовому туризмі брав участь й середній клас, а починаючи з 80-х рр. – населення з низьким рівнем доходів.

Перша половина 90-х рр. відзначилась економічною кризою, зменшенням обсягу попиту у населення туристичних послуг. На Рівненщині «призупинився» туризм й поліпшення в цій ситуації наступило лише наприкінці 1990-х – поч. 2000-х рр. В 1997 р. Україна стала дійсним членом Всесвітньої туристичної організації (діє з 1975 р.), відбулась деяка реорганізація туристичних фірм в Україні: ТЕВО «Рівнетурист», яке в 1992 р. було реорганізовано в рівненське дочірнє підприємство «Рівнетурист» ЗАТ «Укрпрофтур»,

в 2003 році стало рівненським обласним закритим акціонерним товариством по туризму та екскурсіям «Рівнетурист» (в 2011 р. перейменоване в Приватне акціонерне товариство «Рівнетурист»). З'явились нові туристичні фірми, пожвавилась туристична діяльність. У 2002 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Про затвердження державної програми розвитку туризму на 2002–2010 рр.». В одному з розпоряджень кабінету Міністрів України за 2003 р. була внесена пропозиція: створити центр кінного туризму на базі Мирогощанського коледжу в Дубнівському районі Рівненської області.

В сучасній Україні туризм визначено як одну з провідних галузей економіки, адже наша країна має величезні туристичні ресурси.

Рівненська область по праву належить до туристичних регіонів. Історична земля, що славиться численними пам'ятками природи, культури та архітектури, унікальними об'єктами, аналогів яких немає в інших регіонах. Є приваблива етнографічна база для розвитку сільського туризму, унікальні зразки фольклору та народних звичаїв. Рівненщина подарувала світові Пересопницьке Євангеліє, на якому присягають на вірність народові президенти України, першу у східних слов'ян академію в Острозі, Острозьку друкарню і перший український «Буквар».

В РОКМ зберігається одна з найстаріших ікон в Україні «Богородиця Одигітрія» XIII ст.

Тут народились і перебували видатні українські діячі та представники інших народів.

В області нараховується 3 тисячі пам'яток історії, архітектури та монументального мистецтва, 800 культових закладів, серед яких 242 пам'ятки архітектури (69 національного значення); 15 монастирів, відомих за межами області. Є унікальні оборонні споруди, замки, палаци.

Гордістю Рівненщини є Острозький та Дубенський історико-культурні заповідники, історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» в с. Пляшева Радивилівського району. В області діє 11 державних музеїв, серед них Рівненський обласний краєзнавчий. В 2009 р. в музеї вперше була представлена виставка присвячена туристичній Рівненщині.

Технічною пам'яткою є діюча вузькоколійна залізниця «Антонівка-Зарічне» (106 км.), яка до того ж дозволяє туристам ознайомитись з чудовою поліською природою.

Найбільшим багатством Рівненщини є унікальне природне середовище. Територія має один з найбільших показників залісненості в Україні (40%). До природно-рекреаційного фонду України відносяться Рівненський державний природний заповідник, в тому числі озера «Сомине», «Біле». На території області знаходяться 3 регіональні ландшафтні парки: «Надслучанський», «Дермансько-Мостовський», «Прип'ять-Стохід».

Туристична інфраструктура нараховує 101 туристичну фірму, десятки санаторно-оздоровчих закладів та готелів. Тут працюють люди віддані своїй справі. В 2010 р турфірмами було організовано 1340 в'їзних та 6455 виїзних туристичних груп. Лідерами в організації турів є «Турист», «Інтурист», «Інтерспівдрудність», «Олександра», Рівненське бюро подорожей та екскурсій.

Координує туристичну діяльність в Рівненській області відділ охорони культурної спадщини і туризму управління культури і туризму облдержадміністрації. Регламенту-

ють цей важливий економічний та культурний напрямок «Закон України про туризм» (1995 р. доповнений у 2001 р.) та інші нормативні акти: укази Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення туристичної адміністрації тощо.

За сприянням Рівненської облдержадміністрації розробляється туристична програма «Західна Брама», а німецьких партнерів – Віа Регія (відтворення середньовічного торговельного шляху з Європи до Києва як культурного, туристичного).

У Вищих навчальних закладах Рівненщини студенти здобувають знання для майбутньої роботи в туристичному бізнесі (МЕГУ ім. академіка С. Дем'янчука: українсько-угорська програма з іноземного туризму; РІС, Острозька академія, РДГУ). Деякі викладачі здобули другу освіту з туризму в Київському державному університеті туризму, економіки і права.

В Рівненській області розвивається та має перспективу зелений (агро-, еко-) туризм. Невипадково саме він зацікавив фахівців з туризму Астраханської партнерської делегації (Російська Федерація), що відвідала Рівненську область у червні 2011 р. Для тих городян, яких приваблює відпочинок у сільській місцевості обласна турадміністрація розробила за матеріалами колективу обласної станції юних туристів каталог маршрутів вихідного дня. Збільшуються пропозиції з сільського туризму підприємців-учасників цього туристичного напрямку, який має етнографічне спрямування.

Отже, туристична Рівненщина має свою історію, сучасність, а за сприятливих інвестиційних умов, спрямованих на поліпшення туристичної інфраструктури, буде мати й майбутнє!

Джерела та література:

1. *ДАРО, ф 184, оп. 1, спр. 56, арх. 7, Записки туриста.*
2. *РОКМ. док. фонд.*
3. *Гуцуляк Є. Моя дерев'яна валіза. Спомин. – Рівне. Волинські обереги, 2008.*
4. *Гуцуляк. М. Про близьке здалека. – Канада. Ванкувер: Б. К., 1976.*
5. *Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2004*
6. *Історія міст і сіл України. Рівненська область. – Київ.: УРЕ, 1973.*
7. *Нормативно-правові акти України з питань туризму: Збірник законодавчих та нормативних актів. – К.: Атіка, 2004.*
8. *Маршрути вихідного дня. зелений туризм. Відпочинок на селі. Каталог. – Рівне.*
9. *Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. – К.: Альтерпрес, 2003.*
10. *Рівненщина туристична. Інвестиційні пропозиції Рівненщини. Каталог. – Рівне, 2006.*
11. *Розвиток сільського туризму. Інформаційно-методичний посібник. – Рівне.*
12. *Рутинський М. Й. Географія туризму в Україні. – К.: Альтерпрес, 2004*
13. *Супрунова В. Туризм: Эволюция, структура, маркетинг. – М.: 1997.*
14. *Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід. Монографія. – К.: І. І. С., 2003.*
15. *Туристичний путівник. Рівненщина. – Рівне. Федорченко В. К, Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2002.*

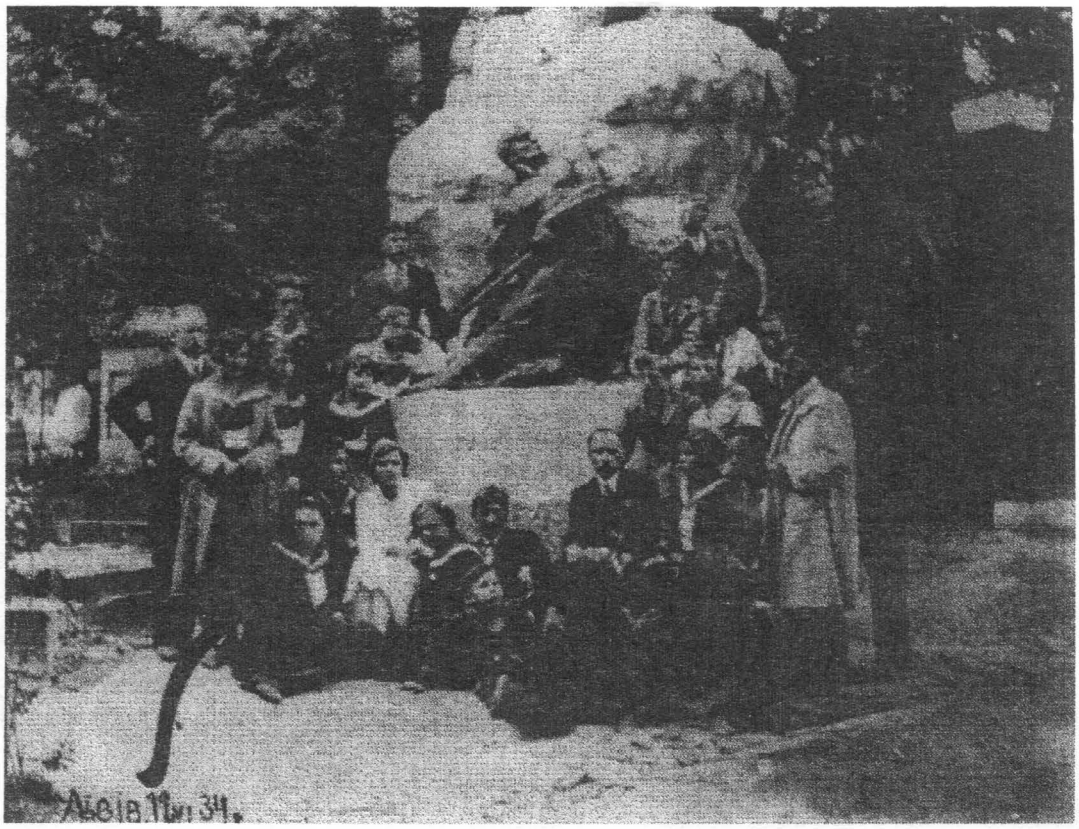

Вчителі та учні Рівненської української гімназії у Львові. 1934 р.

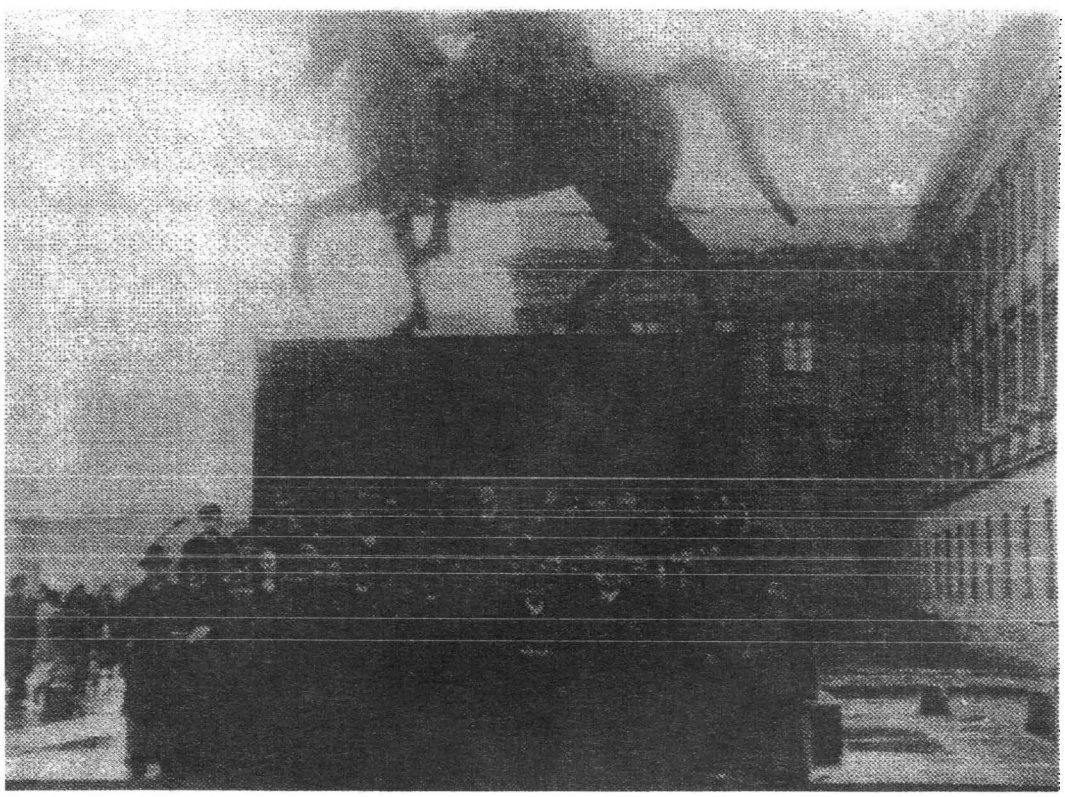

Вчителі та учні Рівненської української гімназії у Варшаві. 1930-ті рр.

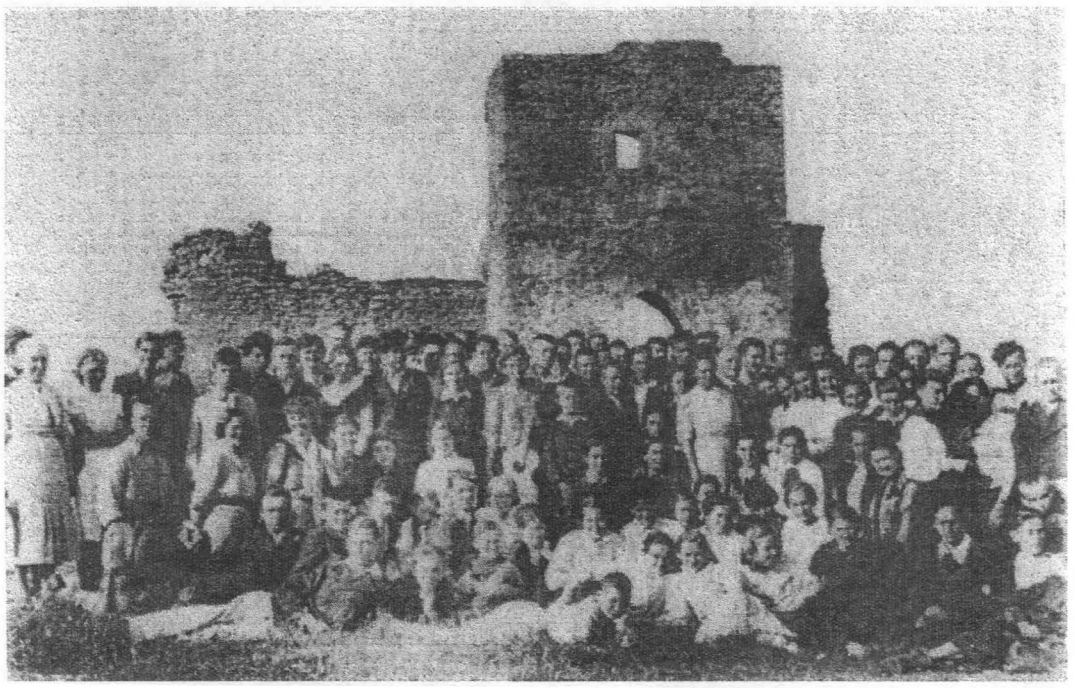

Вчителі та учні Рівненської та Кременецької гімназій у Кременці на горі Боні. 1938 р.

Тамара ДМИТРЕНКО

ІСТОРІЯ МІСТА ДУБНА І КРАЮ У ВІЗИТАЦІЙНИХ ТА ХРАМОВИХ КНИГАХ КОСТЕЛУ ЯНА НЕПОМУКА XVIII - XIX СТ.

Однією з духовних святинь міста Дубна є римо-католицький костел Яна Непомука, заснований князем Янушем Острозьким на початку XVII століття.

До сьогодні було відомо, що будівництво костелу завершилося в 1832 році і ще побутували окремі згадки про те, що збудовано його на місці старого костелу. У книзі візитацій костелу за 1799, 1810, 1814 і 1816 роки, яка зберігається в Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна, наведено ряд документів, які дають можливість наблизитися до більш точної дати заснування цього храму.

Pamiątka wizyty Pasterskiej w Dubnie przez Ks. Biskupa Karola Niedziokowskiego od 12. do 15. września 1907 roku.

Найдавніший документ, який рік за роком переписувався з однієї костельної книги до іншої, датується 1612 роком. У ньому йдеться про те, що князь Владислав-Домінік Заславський надає право на забезпечення рибою на час посту дубенського плебана. У пізніших записах цей документ у списку фундушів дубенського парафіяльного (фарного) костелу стоїть під дев'ятим номером. Під першим

номером, датованим 1676 роком, зафіксовано давніше право на село Тростянець, яке надає фарному костелу князь Дмитро Корибут Вишневецький, белзький воєвода, коронний польний гетьман. У зв'язку з цим та за підтвердженням інших джерел можна констатувати, що костел будувався ще за часів князювання Януша Острозького.Тому цей храм з самого початку носив ім'я святого покровителя князя — Яна Непомука.

У 1700 році княгиня Теофілія-Людвика Любомирська, дружина сандомирського старости, надає фундуш (пожертву) і підтверджує попередні права на село Тростянець з присілком Іваниничами, всіма підданими і їх повинностями та даниною: юридику — власність навколо костелу, землі на Забрамі і частину села Сади; чиншові землі, сінокоси за містом; право на варіння пива і горілки і т. п. Всього записано 23 пожертви — від князя Павла-Кароля Сангушка та його дружини Марії-Анни з дому Любомирських, від князів Януша Сангушка і Михайла Любомирського, мстиславського ловчого Адама Богдашевського, комісара Дубенської ординації, місцевого самоврядування, луцького і дубенського єврейських кагалів, від пахолків (солдатів охорони) Дубенського замку. Ці надання вимірювалися грошима (від 3000 тисяч злотих польських до 7000), нерухомим майном (садиби, землі), декретами і всілякими привілеями.

Після фундушів іде опис грошових доходів костелу — із сіл і юридик, розташованих у передмістях, зі цвинтарного, з орендної плати, а також видатки. Ця графа становила плату священикам храму, органістові з ординації, директору школи, лікарням для вбогих, підстаростам з нагляду за міськими і сільськими володіннями, на ремонт фільваркових будівель, на свічний віск і оплату роботи по виготовленню свічок, на лій для лампад і самі лампади, на вино. Потім описується весь склад духовенства костелу, порядок проведення богослужінь. Чимало місця відведено описам інтер'єру і атрибутики костелу (вівтар, ікони, розп'яття, дарохранительниці, звичайний і святковий одяг священиків, книги).

Книга візитацій не передбачала креслень чи малюнків зовнішнього вигляду храму, який передував нинішньому, але це й не дивно, бо перший, дерев'яний, освячений у 1725 році, зруйнувала сильна буря, а другий, тимчасовий, згорів під час пожежі в Дубні 1811 року. Все майно, яке вдалося врятувати від пожежі, перенесли до костелу бернардинів, у келіях якого поселилися також четверо священиків та кілька інших служителів фарного костелу. Там же відбувалися всі богослужіння для парафіян колишнього костелу Яна Непомука та здійснювалися інші ритуали.

У той час, коли вже діяв тимчасовий костел, і розпочалося будівництво третього, більш надійного, мурованого. Закладено глибокий фундамент, зведено стіни до шести ліктів (лікоть — 36–40 см), але нестабільна ситуація в краї призупинила роботи майже на три десятиліття...

Досить цікавими з погляду історії є й інші відомості, які подаються у книзі візитацій фарного костелу в Дубні. Наприклад, до парафії костелу входило 30 сіл Дубенського повіту, де найчисельнішими були католицькі громади в Дитиничах (54 особи), Молодаві (44), Мирогощі (40), Тараканові (в документі — Троканів, 34 особи) і найменше (по 1 особі) — в Перерослі, Бущі, Судобичах, а в селі Злинець — жодного. Вказуються також

прізвища власників цих сіл — дідичів: князів Любомирських, Єловицьких, Попелів, поміщиків Руліковських, Шавловських, Дзежковських, Молянських. Деякими селами володіли монастирі, на той час католицькі. Підборці належали монастирю василіянок (Підборецький жіночий монастир), Загорці — оо. василіанам (Спасівський монастир).

В інвентарях нерухомого і рухомого майна приналежних до костелу сіл Сади, Тростянець, присілка Іваниничі, передмістя Забрами подаються поіменні списки підданих. У селах фігурують виключно українські прізвища, а на юридиці (піддані на Забрамі) — виключно польські. Подається також детальний опис земель і сінокосів, фільварків (Тростянецького і Дубенського), худоби і птиці, лісів і садів.

Сама книга візитацій теж унікальна. Її обсяг — 155 сторінок, заповнених каліграфічним почерком польською мовою. Аркуші блакитного кольору з водяними знаками. Стосовно знаків — попередньо можна сказати, що це герби, зображення людей і звірів, а також цифри 1810, 1811.

Крім книги візитацій збереглося ще чотири костельних книги. Однією з них є копія маніфесту, складеного священиками фарного костелу з приводу пожежі 1811 року, під час якої згоріло майже все майно, в т. ч. і документи, які надавали костелові право на користування землею і т. п. Щоб відновити ці права, потрібно було віднайти в архівах консисторії копії документів. Очевидно права відновили, бо в книзі відразу за вклеєним аркушем вступного слова керівництва костелу, датованого 1820 роком, іде дещо старіший рукопис від 1801 року. У цьому рукописі зафіксовано судові постанови, маніфести, декрети, які підтверджують права костелу на рухому і нерухому власність та привілеї. Обсяг книги становить 57 сторінок, які містять обумовлення стосовно кожного квадратного метра землі, наданого колись костелові тим чи іншим меценатом. При цьому вказано дату і місце прийняття постанови про кожен фундуш. На останній сторінці стоять підписи цілого ряду священиків різних рангів і підпис князя Михайла Любомирського. Цей перелік скріплено тисненою печаткою. Крім того, на кожному аркуші стоїть гербова марка Російської імперії за 1802 рік на суму 30 копійок.

Три наступні книги містять відомості про парафіян фарного костелу Яна Непомука в Дубні за 1820–24 рр., 1825–29 рр. У кожній книзі парафіяни розписані за місцем проживання, тобто названі вулиці Дубна і села парафії. Відомості подаються про кожну сім'ю окремо, включаючи слуг, теж католиків і обов'язково неодружених. В окремих графах подаються відомості про вік мешканців, право на допущення до таїнства причастя, сімейний стан, заняття, відмітки про щеплення від віспи. Згадуються вулиці: Замкова, Фарська, Панська, Панєнська, Пекарська, Тверда, Ладна, Чернеччина, Забрама (дослівно — за Брамою Луцькою), Бернардинська, Сурмицька, Сурмицьке передмістя.

Кожен новий рік у книгах розпочинається описом парафіян Дубенського замку. Так, на протязі багатьох років у замку проживали сім'ї комісара Стебельського (з 1830 р. — Ксаверій Лендзький), голови місцевого самоврядування Леона Дембіцького, маршалка, кухаря, касира, коваля, стельмаха, візника, лакеїв, слуг. На прилеглих до замку вулицях жили теслі, візники, трактирники, купці, різники, мулярі, годинникарі,

шевці, ковалі, аптекарі, справники, стряпчі, адвокати, возні, будочники, посесори, військові.

У сільській та містечковій статистиці, крім традиційних граф костельних книг, названо прізвища дідичів (власників дворів) та їх службові посади в органах самоврядування, що є важливим для вивчення розподілу земель Дубенського повіту у XVIII-початку XIX століття та заняття парафіян. Це — Звольський в Озерянах і Цуркові, Луковський — у Спасові, асесор Козловський — у Волиці, посесор Раковський — у Бодяках, Ружицький — у Княгинині, Дунін — у Білоберіжжі і Листвині, Франковський — у Костянці, Рибіцька — у Мокрому, Антонін — у Збитині, Павловський — у Мощаниці, урядовець Карванський — у Нагорянах, Лабенський — в Обгові, Іттар — у Залужжі, Клим'юк — у Семидубах, Щинецький — у Страклові, економ Мілляр — у Тараканові.

Парафіянами костелу Яна Непомука з містечка Варковичі були: економ, диспозитор, маршалок, секретар, лакей, серветник, писар, кухар, коваль, слюсар, ткач, капельмейстер, мельник, муляр, швець, годинникар. Кілька професій залишились без перекладу за відсутністю словника архаїзмів польської мови *(прим. автора)*

Тільки одна книга за 1820–24 рр. завершується зведеними відомостями про кількісний склад проживаючих у Дубні і селах повіту парафіян костелу Яна Непомука. Це відповідно числа 1486 і 341.

Подібні книги мають неабияке значення для історії міста. Вони містять чимало цінної інформації про Дубно і дубенчан, про населені пункти повіту. Детальніший аналіз записів, розглянутий під різними ракурсами, дозволить відкрити невідомі досі сторінки історії нашого краю XVII – початку XIXстоліття.

Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ

ЗАРОДЖЕННЯ ПОКУТЯ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ЖИТЛІ

Все менше залишається в наших селах старих, убогих хаток, які вросли в землю, скосились і часом з'єднуються з землею своїми стріхами. Як би воно не було, а ці хатки були місцем де росли, жили, працювали наші пращури, діди та бабусі. Вони творили в міру своїх сил, знань і вмінь власне життя і закладали майбутнє. Наша минувшина, це історія рідного краю.

Зробивши невеличкий аналіз внутрішньої забудови та розміщення життєво важливих деталей таких хат, ми прийшли до цікавих висновків, які мають не тільки пізнавальне, а й виховне значення. Достатньо сказати, що корисної житлової площі на одну особу припадало в середньому від 1,5 до 2 квадратних метрів. У весняні місяці ця площа скорочувалась відчутно, так як в хаті в багатьох випадках необхідно було пригріти курчат, гусенят, часом телятко, або поросятко. Не солодко жилося нашому селянові. Але не про це наші міркування.

Ми в кожній хаті чітко помітили і виділили два центри, які виконували дві життєво важливі функції — матеріальну і духовну. Матеріальне забезпечення сім'ї — харчування, тепло давала ніч. Навколо неї проводили свій час всі мешканці хати — від малого до старого. В печі готувались страви, випікався хліб. І далі відносно печі. Всі, хто приходив з сусідів, чи родичів виконували певні релігійні дійства пов'язані з піччю та відносно Дажбога (Сонце-Бога).На думку академіка Б. Рибаківа, культ Дажбога сформувався за скіфських часів. Дажбог — це дія, яка творить у людині бажання жити, бажання бачити себе у своїх діях, бажання вчитися, працювати, самоутверджуватись, самовизначатися, боронити життя і незалежність свого племені. Певні дійства виконувались відносно певних богів.

Житлові та господарські будівлі, Центральної, Західної України, відзначаються мальовничістю композиції, пластичністю форм, ошатністю деталей і барвистістю декоративного оформлення. В історії розвитку будівельного мистецтва в цих краях особливе місце займає дерев'яна архітектура, яка протягом першого і другого тисячоліття нової ери була основним видом архітектурно — будівельної діяльності. В кожній місцевості будівлі своєрідні за стилем, що вражає багатством фантазії, художністю і майстерністю виконавців.

Більшість досліджених під час археологічних розкопок, шляхом вимірів на території регіону пам'яток дерев'яної архітектури, які несуть на собі особливу роль опорядження. При цьому значну увагу майстри приділяли головному фасаду, який мав більше складових елементів і обернений до двору. Різні за конструктивним типом в першу чергу миті (рублені) хати, пізніше мазанки (глинобитні)мали майже однакове опорядження зумовлене, головним

чином, структурою внутрішнього простору житлової споруди.

Внутрішня структура і композиція житла на перший погляд проста, але вона функціонально чітко розмежована і носила глибоке смислове господарське, побутове, ритуальне призначення. Розкрити роль кожної деталі, значить прослідкувати її виконання і значення в житті господарської діяльності жителів цього, або іншого помешкання.

Як зароджувалось і розвивалось житлове будівництво?

На ранньослов'янському (V–VII ст. н. е.)поселенні Самчинці на Південному Бузі досліджено 14 жител та інші господарські споруди, в яких детально вивчено окремі місця жител і їх призначення. Житла уявляли собою квадратні напівземлянки заглиблені в материк на 30–50 см. з стінами в зруб розміром 4х4 метри. В правому кутку житла знаходилась кам'яна прямокутна піч (мал. 1)

Вона мала розміри в середині 90–80 см. в довжину,50–40 см. в ширину. Двома стінками піч торкалась з певною ізоляцією до стін житла. Черінь набивалась глиною. Аналогічні печі знайдені в Городку на Рівненщині, Луці-Райковецькій на Житомирщині та в інших місцях. Непоодинокі випадки, коли біля печі закопувався горщик, або викопувались невеликі заглиблення для зберігання в попелі жару.

Хронологічно житло східних слов'ян незалежно від племінної приналежності діляться на чотири хронологічні групи: I) житла IX першої половини X століття;2) житла другої половини X та XI ст.;3)житла XII- XIII ст.;4) житла XI століття. Такий поділ пов'язаний із зміною конструкцій жител з одного боку та важливими історичними подіями, які відбувались у Східній Європі.

Печі — кам'янки в житлах XIII –IX століть майже не змінились і мали зовні форму близьку до прямокутника. До X століття в східно-словянських житлах піч, як правило, стояла в задньому від входу кутку, складена з міцного каміння тих порід, які знаходились неподалік поселення (граніт, вапняк, пісковик). В цей час зводились і глиняні печі, які часом вирізались в материковій породі під час викопування заглиблення для житла.

Вже в X — XI століттях схема розташування життєво необхідних центрів у житлі поступово міняється. Піч починають зводити біля входу і повернута до нього челюстями. Немаловажне значення мала така конструктивна новина для вільного виходу диму. Приміщення ставало менш загазованим.

В лісостеповій зоні у XII — XIII століттях на зміну напівземлянкам приходять наземні житла і часто з декількома камерами. Ці будови постав-

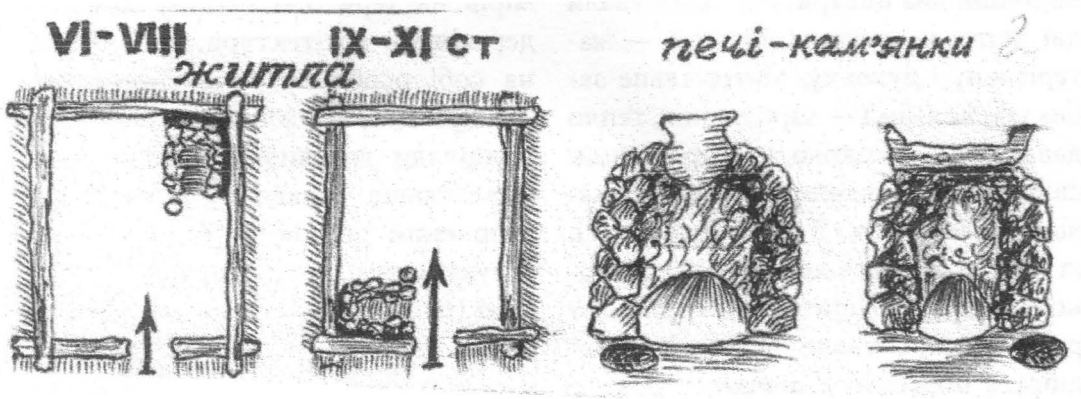

лені в зруб з випуском до 30 см. В переважній більшості печі ставились поряд з входом до житла. В ці часи відбувається і укорінюється надзвичайно важлива архітектурна зміна — звільняється дальній відносно входу правий куток. (мал. 1)

Короткий аналіз розвитку архітектурних ансамблів поселень на Поділлі та Волині в різні часи характеризуються певними хронологічними, виробничо-побутовими, ідеологічними, моральними розривами і появою нових поглядів, вірувань, використання магічних прийомів, введення в повсякденне життя нових звичаїв і обрядів.

Від Прикарпаття і Західного Бугу до Поволжя, тобто в ареалі проживання уличів, тиверців, волинян, древлян, полян, радимичів, в'ятичів та ін.. ми спостерігаємо сталу одноманітність конструктивної особливості жител в різні історичні часи, архітектурної спланованості поселень. Слід особливо відмітити одноманітність, або планову аналогічність внутрішньої частини житла, місце розміщення печі — кам'янки, глиняної печі в дальньому від входу кутку, а Згодом перенесення їх до входу в кінці XI і на початку XII століття. Цілком ймовірно, що це нововведення зумовлене протипожежними міркуваннями. Однак тут вимальовується ще ідеологічний вплив, про що йдеться нижче.

Східні слов'яни дохристиянської доби були язичниками. Складне переплетіння релігійних уявлень з V — VII століть до IX — X століть привело до обожнення всіх сил природи, рослин і тварин, води, вогню. землі. Поклоняючись воді, людина вірила у її живодайну і очищувальну силу, пов'язувала уявлення про родючість землі з дощем, посланим небом. Така уява прийшла з часів перших землеробів — племен, буго — дністровської, трипільської та інших культур. Наші предки здавна мали свої міркування про земний вогонь і пов'язували його з вогнем небесним сонцем, яке давало тепло, світло. Вірили вони і в чудодійну силу вогню по очищенню людини. І вона стрибала через вогнище.

Єдиним шляхом до пізнання суті і дальнішої еволюції первісного світогляду є багатий матеріал часу, який пов'язаний з землеробством. З розвитком виробничих сил, перетворенням землеробства у провідну галузь господарства, слов'яни почали уособлювати ті стихії природи, з якими насамперед пов'язується добробут землеробства. Разом з тим більш конкретними стають образи божеств і вирізняються їх функції. Уже в VI столітті візантійський історик Прокопій Кесарійський описуючи господарство і побут слов'ян — антів, говорив: "Володарем світу вони визнають одного бога — творця блискавки і в жертву йому приносять биків та інших жертовних тварин ". Під відкритим небом, навколо дерев'яних стовпів, оформлених вгорі у вигляді язичницьких ідолів, палав вогонь, який здавна визнавався слов'янами як очищувальна сила. З переходом від патріархальної родини до родового побуту, а згодом до племінного союзу і князівського правління з подальшим розвитком господарства, Перун — бог грому і блискавки, дародавець живодайного дощу стає покровителем землеробства. (мал. 2)

Язичництво східних слов'ян не було примітивною релігією. Поряд з храмами, священими місцями, ідолами та іншими громадськими святилищами у кожної сім'ї, в родини було своє святе місце, тобто в житлі виділялась територія для божества. Найбільш вірогідно що

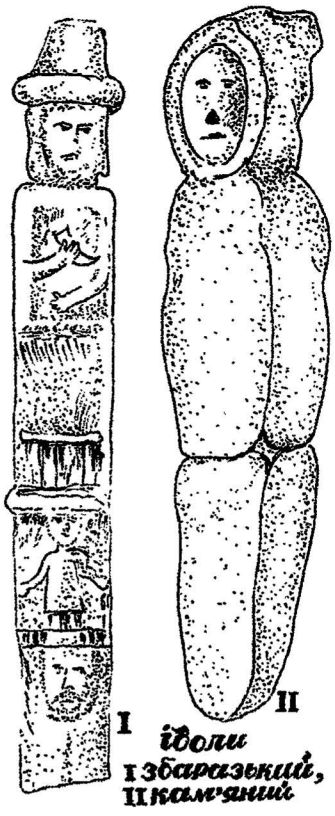

це було місце печі — кам'янки, глинобитної печі, тобто місце де горів вогонь — дар головного бога Перуна. Навколо печі відбувалось чимало справ пов'язаних з землеробством. Тут готували страву, висушували в спеціальних глиняних піддонах, жаровнях зерно, мололи на жорнах це зерно, в негоду біля печі зігрівались, сушили намоклий одяг. Біля печі відводилось місце дітям і старшим членам сім'ї.Правий дальній куток в житлі був як ідеологічним, так і матеріальним центром родини. Припустимо, що кожен хто заходив до оселі здійснював певні ритуальні дійства, віддаючи шану божеству вогню. У древніх слов'ян таким божеством був Перун — головний бог язичників. Язичництво було основною релігією Київської Русі, але консолідуючу роль втратила і не могла задовольнити всі верстви населення держави.

В ці часи християнство вже знали на Русі. Воно поширилось серед князівського оточення та інших верств населення. Першою християнкою серед київської князівської династії була Ольга. У 988 році князь Володимир став запроваджувати християнство по всій країні. Статую Перуна скинули у Дніпро. Наруга над головним божеством означала тріумф християнства над язичництвом.

Поступово, протягом тривалого часу різноманітні ритуальні і магнітні дійства язичницької віри переходять до християнської. З'єднання двох релігій в нашому краї мало успіх тому, що обидві вони в більшості випадків основувались на природній циклічності, що особливо важливо для землеробів. Час введення християнства співпадає з архітектурними змінами жител. Відбувається звільнення правого дальнього кута приміщення. Але ж було ритуальне місце в часи язичництва. Воно і залишилось таким. І тільки з часом, коли з'явились у масовому виготовленні ікони, на цьому святому місці з'являються лики святих в поєднанні з вогнем у лампаді. Таким чином відбувалось формування в житлі і освячення покуття. Різні дійства, ритуали, які здійснюються тепер поєднались вийшовши з двох релігій — язичництва і християнства. В кожній хаті чітко виділяється два центри, які виконували дві життєво важливі функції — матеріальну і духовну. Матеріальне забезпечення — харчування, тепло та інше давала піч. Навколо неї проводили свій час усі мешканці хати — від малого до старого. В печі готувались страви, випікався хліб. На печі в зимові місяці проводила найстарша людина і малі діти.

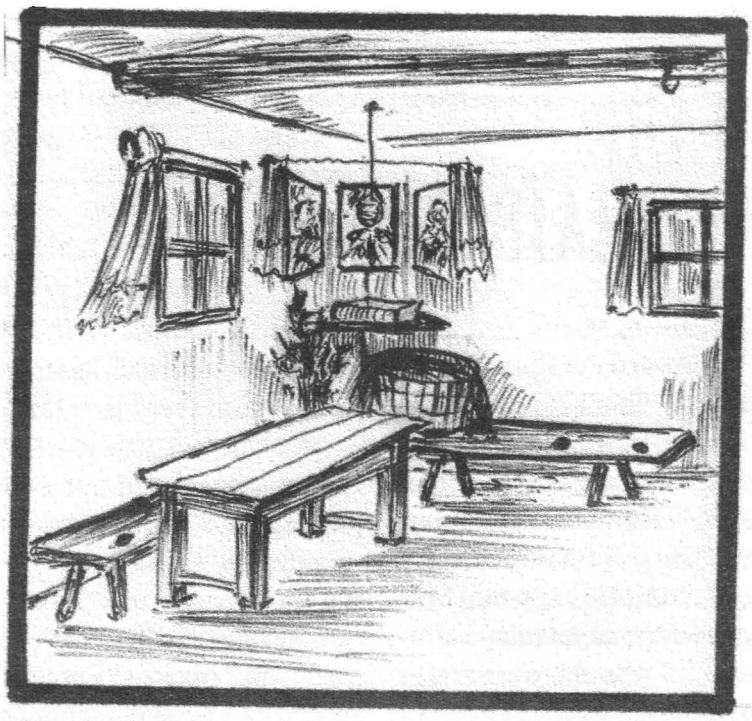

Духовним центром став і є покуть (мал. 3), До нього хрестились добрі люди, які заходили до хати, бажаних гостей садовили на покуті, звертаючись з молитвою в бік покуття, господар благав помочі на трудовий день і дякував з вечірньою молитвою за мирно і плідно прожитий день. тут виставлялись дідух, кутя, на покуті зберігалась хлібна діжа і здійснювалось багато інших дійств та звичаїв, але господиня лягаючи спати завішувала образи, а тоді роздягалась.

Живучість давніх вірувань полягає в тому, що вони охоплюють все життя людини, є його серцевиною, а сам анімістичний вияв цих вірувань певною мірою відповідає й християнському розумінню присутності Бога в усьому, що нас оточує. Таким чином, давня віра предків не пішла в небуття, а наскрізно проросла християнством і завдяки цьому збереглась до наших днів у вигляді покутя. Єдине що викликає смуток, це сучасна архітектура багатоповерхових будинків навіть у сільській місцевості. Тут не прагнуть знайти місце для покутя. А жаль. Сім'я втрачає центр єднання, виховання, миру і злагоди, сімейного щастя.

Джерела та література:

1. *Хавлюк П.И Ранеесловянские поселения в средней части Южного Буга//СА № 3, 1961, с. 196.*
2. *Баран В.Д. Західна Волинь, Верхнє Подністров'я і Закарпаття//Археологія Української РСР т. 3, К.1975, с. 128.*
3. *Раппопорт П.А. и др.. Сооружения//Древняя Русь. Город, замок, село М. 1985, с. 136*
4. *Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень К.1968, с. 27.*
5. *Рыбаков Б.А. Религия и миропонимание первых земледельцев юго-восточной Европы//Доклады и сообщения археологов СССР, М. 1976, с. 106.*
6. *Петров В.П. Етногенез слов'ян К. 1972, с. 122.*

Теодор ЗВАРИЧ

СПОГАДИ ПРО ПОЧАЇВСЬКУ ЛАВРУ

Село Микити Бродівського району Львівської області в якому у 1930–1950-х рр. проживала моя родина, розташоване на старій Почаївській дорозі, котра вела до Олеська і далі на захід. За 10 км на північний схід від Микитів знаходиться славнозвісна Почаївська Лавра, 5 км на південний захід — колишній домініканський монастир у Підкамені. В безхмарну днину в Микитах чітко видно золотоверхі бані Лаври та вежу домініканського костьолу.

Кожного року на великі християнські свята: Первоверховних апостолів Петра і Павла, Преображення Господа Ісуса Христа, Різдво Пресвятої Богородиці та ін. жителі Микитів ішли пішки, їхали на возах цілими сім'ями на Богослужіння до Почаєва. Переважали прочани похилого віку. Ішли не самі, а разом з дітьми. Це були їхні внуки, а, можливо, і правнуки.

Тоді у ранньому дитинстві від родичів та старших сусідів чув багато розповідей і легенд про Почаївську Лавру. Великий сердечний щем викликала розповідь про появу перед стінами монастиря Божої Матері під час нападу татарської орди на святиню. З її ласки стріли випущені невірними розвертались на льоту і забирали життя наїзників.

Серед простих людей побутувала легенда про те, що імператриця Катерина II, перебуваючи у Почаєві, подарувала декілька десятків десятин орної землі і лісу монастиреві.

З великою увагою ми, малі діти, слухали розповіді про відвідини Лаври Тарасом Шевченком. Говорилось про перебування нашого великого генія на кордоні між двома імперіями, про те, що Т. Шевченко був на кордоні між селами Лідихів і Микити всього за 1,5 км від нашого села. Оповідачі, закінчуючи розповідь, майже завжди ставили питання: «*Про що тоді думав наш великий пророк і що відчував?*». І, зітхнувши, інтуїтивно відповідали від себе: «*Мабуть про нещасливу долю нашого люду, котрий мусить гнути спину на чужоземних господарів*».

Розповіді про битву під Берестечком викликали велику тугу за полеглими героями козаками. Говорилось про значну матеріальну і моральну підтримку Почаївської Лаври при будівництві храму-мавзолею на острові Журавлиха.

У 1936 р. відбулись мої перші свідомі відвідини богослужіння у Лаврі. (Батьки брали мене зі собою туди регулярно починаючи десь з 1934 р.). Враження були величні. Голос дяка. Бас низького тембру. Здавалося, що від його голосу тремтять стіни. Величезна кількість свічок у храмі. Абсолютна тиша в часі богослужіння. Відвідини печери св. Йова. Краплі води з її стелі.

Не менші враження перед входом у Лавру. На площі перед дорогою,

що вела до лаврської брами велика вулична торгівля. (В залежності від пори року крам змінювався). Здавалося, що тут було все — від одягу чи домашнього інвентаря до хитрих глиняних дитячих свистульок.

Дуже болісне враження було від того, що на краях сходів до храму у два ряди сиділи каліки і просили милостиню. Були серед них і діти. Матері і бабусі завжди з великою увагою берегли малих дітей оскільки вважалось, що то дорослі каліки крадуть дітей, ламають їм руки та ноги і потім використовують їх для випрошування милості.

У 1938 р. до мого батька звернувся селянин Юрій Дячук, який жив в частині села, що називалась Малі Микити. Він попросив, щоби з нашими родинами на відпуст у Почаїв поїхало чотири молодих хлопці зі Львова. Серед цих молодих людей був юнак — син рідного брата дядька Юрка. Батько юнака працював бухгалтером у митрополита Андрея Шептицького. Мій батько погодився взяти хлопців. Дорослі і нас четверо дітей по двоє з кожної сім'ї та молоді люди зі Львова поїхали на богослужіння у Лавру.

Нас, дітей, і, мабуть, дорослих привернув увагу одяг львів'янин. Юнаки були одягнуті в білі сорочки із стоячими комірцями, чорні строгі шерстяні костюми і такого ж кольору взуття. Вже у Лаврі ми дізналися, що молоді люди є студентами випускного курсу Львівської духовної семінарії.

Перед богослужінням дядько Юрій і один із студентів пішли до настоятеля Лаври. На їх прохання настоятель прикріпив до нашого гурту чи не найстарішого монаха. Монах був з нами і на літургії, і після закінчення богослужіння. Він провів нам екскурсію у всіх церквах нижнього ярусу Лаври, показав монастирський млин, провів на дзвіницю. Яке ж захоплення і здивування було у нас, дітей, коли ми побачили нижній діаметр великого дзвона і оцінили вагу язика. А ще нас вразила товщина балок на яких було закріплено тіло дзвона.

Пригадую також розповіді людей про цей дзвін. В часі Першої світової війни військові його зняли на переплавку. При спуску дзвін впав та отримав тріщину, тому його голос є дещо хрипливим. В розповіді говорилось, що почаївські жиди (так тоді називали євреїв), яким було сумно без дзвону зібрали певну суму грошей і викупили дзвін-велет. Так його було повернуто на своє місце.

На завершення екскурсії монах завів нас у лаврський сад, показав здаля Божу гору та розповів про неї.

Настав час обіду. Ми підійшли до трапезної кімнати, де монахи обідали. Львівських студентів запросили в середину до окремого стола спеціально накритого для них. Для нас, дітей, столик з обідом був прилаштований окремо у коридорі. Тоді ми вперше дізналися від старенького монаха, що в приміщенні Лаври руки треба тримати вздовж росту людського тіла або перед грудьми і ні в якому разі не можна носити схрещеними за спиною.

Ми малими не могли знайти відповіді чому в той час така велика кількість людей з теренів Галичини іде до Почаєва. За роз'ясненням звертались до старших. Правда про це тоді не дуже говорилось. Значно пізніше прийшло усвідомлення, що популярність серед галичан відвідин Почаєва в цей час була, зокрема, пов'язана з пригніченням польською владою гідності українського народу. Українець не міг отримати доброї освіти, знайти доброї роботи. Тоді Почаїв, рівно ж

як і Берестечко та Підлисся, став своєрідним центром гуртування українства.

Навіть при гітлерівській окупації діти віком 10–15 років ходили гуртом на богослужіння до Почаєва. В цей час українська земля була поділена на чотири частини. На наших теренах кордон знову проліг між селами Микити та Лідихів тією самою смугою, що розділяла колись Австро-Угорську та Російську імперії. Пильнували за кордоном німецькі прикордонники дуже строго. Були випадки, коли вони вбивали або калічили людей, які цей кордон переходили. Тим не менше, очевидно знаючи дні великих християнських свят німецькі військові абсолютно не перешкоджали переходу кордону великим групам прочан, які ішли до Почаєва. Кінна варта, фактично не оглядаючи людей, проїжджала собі поряд.

Пригадується якими витриманими у вчинках були молоді юнаки і дівчата, коли йшли тоді на богослужіння. Повертаючись додому, завжди співали українські народні, стрілецькі та повстанські пісні.

Коли у березні 1944 р. на наші терени вдруге прийшли більшовики, то у м. Кременці був утворений воєнкомат Львівської області. Мобілізованих на війну чоловіків з Підкамінського району Львівської області колонами вели через містечко Почаїв до Кременця. Потім їх відправляли у глиб Росії на перепідготовку. Ті, хто служив після війни у східних областях України або в Росії дуже часто намагалися доїхати поїздом до станції Кременець. Далі через містечко Почаїв вони добирались додому.

На храмовий відпуст Первоверховних апостолів Петра і Павла у 1945 р. наша мама і нас четверо дітей було на богослужінні в Почаївській Лаврі. Повернулись додому підводою. В цей же самий день і на цьому ж самому богослужінні у Лаврі був наш тато, який повертався з госпіталю додому. У Микити він прийшов пішки. Яка це була радість.

Хлопчина виріс. Здобув освіту. У 1960-х рр. працював інспектором шкіл Бродівського району. Наприкінці 1960-х рр. у Львові проходила республіканська конференція інспекторів шкіл районних та обласних відділів освіти під егідою міністерства освіти УРСР. Хід конференції висвітлювали в газеті «Радянська освіта» її власні кореспонденти.

Тоді ж кореспондентів скеровували в окремі райони Львівської області. В Бродівський район приїхали: заступник завідуючого облвно по шкільній роботі, інспектор облвно, який курував наш район і кореспондент головної освітянської газети товариш Петрусенко. (Вибачте, що ім'я цієї імпозантної жінки я призабув). Прибулі відвідали ряд міських та сільських шкіл. Тоді нам було що показати і чим похвалитись. Потому гості відвідали наші дошкільні установи, але в них також все було гаразд.

На кінець кореспондент дуже «лагідно» висловила прохання дати їй можливість відвідати Почаївську Лавру. Сказано — зроблено. І ось ми в Почаївській Лаврі. Треба було бачити як ця жінка середніх літ бігала галереєю Лаври від однієї бабусі, що сиділа з дитиною шкільного віку, до іншої. Питання було одне — з якої ви області? Відповідали: з Ростова на Дону, Ленінграда, Брянська, Білорусії, Молдавії, Криму, Одеси, Полтави. Майже не було відповідей: з Ровенської, Волинської та Львівської областей. Шукаючи дітей з Львівщини ця кореспондентка не знала чи не розуміла, що із часу коли греко-

католицька церква пішла в підпілля кількість прочан з Галичини до Лаври значно зменшилась. Така ситуація, на жаль, залишається подібною і зараз, і кожному вірному християнину відомо чому.

З того часу, як я вперше відвідав Почаївську Лавру минуло близько 76 років, але образ цілком іншої, ніж зараз толерантної православної української обителі назавжди залишиться зі мною.

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ,
Андрій БАРДЕЦЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ГНІДАВСЬКА ГІРКА БІЛЯ ЛУЦЬКА У 2010 РОЦІ

Урочище «Гнідавська Гірка» займає високий лівий корінний берег р. Стир, обмежений із півночі і північного сходу — заплавою, з півдня — приватною забудовою, а зі сходу — допливом р. Стир — річкою Рудка (Жидувка, Гнідава). Край берега інтенсивно розорюється вже впродовж 40 років, на сьогоднішній день на території пам'ятки майже 80 % площі займає забудова. Площа ж самого поселення складає 25 000 м^2. Східна частина пагорба частково знищена кар'єром колишнього цегляного заводу.

Пам'ятка має 80-річну історію археологічних досліджень. У 1935 р. її обстежував директор Луцького музею Ян Фітцке [Фітцке, 2005, с. 99], який виявив тут матеріали давньоруського часу. Пізніше працівник музею Зігмунт Леський продовжив його дослідження і виявив знахідки культури лінійно-стрічкової кераміки і тшинецької культури. У 1967 р. під керівництвом вчителя школи М. Матвієйка в південно-східній частині пам'ятки було виявлено та досліджено господарську споруду з глиняною піччю, житло-напівземлянку ранньослов'янського часу [Терський, 2006, с. 213] та грунтовий могильник стжижовської культури епохи бронзи [І. Свєшніков, 1993, с. 25]. У 1968 і 1969 роках роботою Волинського загону Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Кучери в східній частині пам'ятки було досліджено на площі 600 м^2 ранньослов'янське поселення. Виявлено також житла та ями культури лінійно-стрічкової кераміки, матеріали епохи бронзи та ранньозалізного часу [Кучера, 1975]. У 1972 р. у північній частині урочища були проведені рятівні археологічні дослідження Волинською археологічною експедицією Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки під керівництвом М. Кучинка. На площі 160 м^2 виявлено житла-напівземлянки і печі давньоруського часу [Кучинко, 1974; 1976]. У 1981 р. поруч із розкопом М. Кучери провів дослідження на площі 100 м^2 Г. Охріменко [Охріменко, 2009, с. 46–577]. У 1988 р. на південно-західній околиці загоном археологічної експедиції Луцького державного історико-культурного заповідника під керівництвом Б. Сайчука виявлено споруду X ст. та XIII–XIV ст. [Терський, 2006, с. 214]. Починаючи з 2002 р. на території урочища проводить дослідження експедиція ВФ ДП ОАСУ

(у 2002–2007 рр. під керівництвом В. Шкоропада, 2008 р. — під керівництвом О. Златогорського). Протягом цього періоду закладено 9 розкопів у центральній, південно-східній та східній частинах пам'ятки і досліджено близько 680 м², виявлено об'єкти ранньозалізного віку, культури Лука-Райковецька та X–XIII ст. [Шкоропад, 2004; Златогорський, 2009].

Дослідження волинських археологів 2009 р. проводились у центральній частині пам'ятки на місці будівництва житлового будинку, за 0,37 км (азимут 237 градусів) від церкви в с. Рованці. Розкрито площу 636,5 м². У розкопі № 10 виявлено і досліджено 50 об'єктів: дві ровоподібні споруди і сім споруд культури лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н. е), вісім трапецієподібних ям, одне напівземлянкове житло і одне інгумаційне поховання стжижовської культури (XVII–XVI ст. до н. е.), сім ям лужицької і три споруди і одне житло лужицької культури (VIII–VII ст. до н. е), одна споруда і дві ями ранньослов'янського часу (I тис. н. е.), два напівземлянкових житла культури Лука Райковецька (VII–VIII ст.), чотири напівземлянкових житла, одна напівземлянкова виробнича споруда з трьома нішовидними печами, одна зернова яма X ст., одна виробнича споруда з двома печами, одна частково досліджена виробнича споруда з нішовидною піччю, одна зернова яма, одна споруда і один огороджувальний рів навколо садиби з трьома вогнищами XII ст., одна яма XVII ст., дві споруди і одна яма без встановленої приналежності [Златогорський, 2010].

За сезон 2010 р. пам'ятка в ур. Гнідавська Гірка досліджувалась розкопками в двох розкопах і спостереженням за прокладанням траншеї для каналізації. Загальна площа дослідження становить 618 м² (розкоп 11–409 м², розкоп 12–209 м²). Довжина траншеї становить 360 м.

Розкоп 11 (рис. 1,2 в) орієнтовано за сторонами світу, розбито на 3 ари по лінії захід-схід і додатково ще по пів ара з північного і південного боку відповідно до сучасних обставин і меж відведеної під будівництво ділянки. З метою повного дослідження важливого об'єкту було закладено дорізку розмірами 3×3 м. Нульовий репер забито в північно-західному куті ару 1.

Рельєф в межах розкопу понижується в південному і східному напрямку, і рівень денної поверхні південно-західного сектору розкопу на 0,3 м нижче.

Глибина культурного шару різна. В арі 1, 2 і 5 вона становить 1 м, в арі 3 0,5 м, а в арі 4–0,3 м від рівня денної поверхні. Нижче залягає шар перехідного до материка ґрунту жовто-сірого кольору в якому читаються заповнення об'єктів. Потужність останнього — 0,2–0,5 м, а нижче фіксується материковий суглинок жовтого кольору.

Знахідки в межах культурного шару були перевідкладені. Відмічено тільки поступове зменшення кількості матеріалів пізньосередньовічного часу по мірі заглиблення, і практична відсутність їх нижче глибини –0,5 м в глибшій частині розкопу. Знахідки інших культурних періодів залягали на всіх глибинах. У східній частині розкопу культурний шар частково був знесений і перевідкладений, про що свідчить чітка межа між останнім і передматериковим шаром який залишався незачепленим.

Всього в розкопі 11 виявлено і досліджено 36 об'єктів (номери об'єктів співпадають з номерами позначени-

ми на плані (рис. 2). Серед них: 1 інгумаційне поховання волино-люблінської культури (об'єкт 30), 4 ями середньої епохи бронзи (об'єкти 7, 5, 12, 35), 1 споруда (об'єкт 31) і 1 яма (об'єкт 13) тшинецько-комарівської культури, 1 житло (об'єкт 36) і 1 зернова яма (об'єкт 15) IX–X ст., 3 житла (об'єкти 1, 4 і 9), 1 зернова яма (об'єкт 4) і 11 споруд і ямок (об'єкти 2, 6, 10, 11, 17, 18, 19, 20, 26, 27, 32) XII-XIII ст., 2 зернових ями давньоруського часу (об'єкти 24 і 33), 1 споруда XV ст. і 9 ям невизначеного часу (об'єкти 8, 16, 21, 23, 24, 25, 28, 29, 34).

Поховання *волино-люблінської культури* (об'єкт 30) знаходилося під західною стінкою розкопу в межах ару 4 (рис. 2,30). Рівень виявлення поховальної ями становив –0,3 м від денної поверхні і –0,6 м від нульової позначки. Заповнення ями складалось з сірого суглинку перемішаного з світлішим материковим суглинком. Пляма заповнення читалась не чітко і виділялась на фоні передматерикового суглинку незначним потемнінням. Поховальна яма мала прямокутну форму розмірами 1,8 ×1 м витягнуту по лінії південь-північ з незначним відхиленням на захід. Стінки ями були злегка похилі, дно — рівне, а глибина останнього становила –0,5 м від рівня виявлення. Анатомічний порядок кісток був порушений. Небіжчик покладений в скорченій позі на правому боку орієнтований головою на південь. Кістки ніг зберегли первинне положення і знаходились на дні ями. Кістки ж верхньої частини тіла з тазом включно були зрушені в давнину і залягали скупченням в південній частині ями на глибині –0,25–0,5 м. Череп без нижніх щелеп знаходився в районі тазу на глибині –0,25 м. Анатомічний порядок зберегла також одна кисть руки, яка знаходилась в південно-східному куті на дні ями. Очевидно ця рука при укладанні тіла небіжчика була підігнута до рівня його обличчя. В цьому ж куті на дні стояла амфора. Вона була роздавлена на декілька великих частин, одна з яких змістилась убік, а внутрішній простір був заповнений грунтом, у вмісті якого жодних іншорідних речовин помічено не було. Стінки амфори були незначно деформовані. На захід від ніг на дні ями знаходилось скупчення вохри овальної в плані форми розмірами 0,15×0,08 м і висотою 0,05–0,07 м. В середині останнього виявлені три крем'яні вироби на пластинах розміщенні паралельно і щільно один біля одного (рис. 4,1).

Амфора мала дві ручки симетрично розміщенні трохи вище плічок. Циліндричні отвори в них були зроблені вертикально і мали діаметр 0,7 см. Невеликі фрагменти вінець виявити не вдалося. У профілі посудина мала відігнуті назовні вінця із сплощеними горизонтально слабо заокругленими не потовщеними краями, дугасту шийку і слабо профільовані плічки, плоске невиділене дно (рис. 4,2). Зовнішня поверхня амфори лощена, у верхній частині темно-сірого кольору, а нижче плічок — коричнево-сіра плямиста. Внутрішня поверхня тулуба добре згладжена, а шийки і вінець — лощена, світло-коричневого і сірого кольору, також плямиста. Глиняне тісто має дрібнозернисту структуру і нагадує кам'яну масу. В ньому присутні домішки дрібного піску. Розміри амфори представлені наступними параметрами: висота — 30 см, діаметр вінець — 17,5–18 см, діаметр дна — 8 см. діаметр плічок — 19 см, товщина стінок — 0,5 см.

Знаряддя виготовлені на повздовжніх пластинах з темно-сірого волинського туронського кременю зроблених у техніці твердого відбійника, про що свідчать виділені ударні горбики на черевцях. У двох із них бічні краї були покриті нерегулярною мікрофасетковою лускоподібною ретушшю і слабо залощені від спрацювання (рис. 4,3,4). Третє знаряддя мало порівняно більшу товщину, високі бічні краї притуплені нерегулярною мікрофасетковою лускоподібною ретушшю. На обох його кінцях помітні сліди спрацювання у вигляді пікетажу і утертості (рис. 4,5). Контури скупчення вохри були чіткими, що вказує на ймовірність поміщення її у ємність з органічного нестійкого матеріалу (можливо мішечок з тканини або шкіри?).

Об'єкти середньої епохи бронзи. Об'єкт 5 — яма овальної форми розмірами 1,7×1,2 м витягнута по лінії захід-схід, мала похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,3 м, рівень виявлення –0,8 м від нуля. Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено аморфні відщепи з кременю. Об'єкт 7 — яма овальної форми розмірами 1,15×0,9 м витягнута по лінії північ-південь, мала вертикальні стінки, рівне дно, глибиною 0,3 м, рівень виявлення –0,85 м від нуля. Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагмент посудини мєжановицької культури. Об'єкт 12 — яма круглої форми діаметром 2,57 м, мала похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,9 м, рівень виявлення –0,6 м від нуля. Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти посудин мєжановицької культури і відщепи з кременю. Об'єкт 35 — яма овальної форми розмірами 1,7×0,9 м витягнута по лінії північ-південь, мала похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,3 м, рівень виявлення –1 –1,05 м від нуля (виявлена на при зачистці дна об'єкту 10). Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки стжижовської культури і відщепи з кременю.

Об'єкти тшинецько-комарівської культури. Об'єкт 13 — яма круглої форми діаметром 2,2 м, мала похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,82 м, рівень виявлення –0,6 м від нуля Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти посудини ТКК. Перекритий об'єктом 9. Об'єкт 31 — споруда овальної форми розмірами 2,5×1,7 м витягнута по лінії північ-південь, мала похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,45–0,5 м, рівень виявлення –0,6 м від нуля. На дні біля південної стінки виявлено сліди від вогнища у вигляді перепаленого суглинку рожевого кольору. Заповнення складалось з сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки ТКК, трубчасті пташині кістки і велику кількість мушель молюсків беззубок.

Об'єкти IX–X ст. Об'єкт 36 — житло-напівземлянка квадратної форми розмірами 3,2×3 м орієнтоване кутами за сторонами світу, мало похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,55 м, рівень виявлення –0,6 м від нуля. В північному куті знаходилась глинобитна піч підковоподібної форми зі зруйнованим черенем і стінками. Біля південно-східної стіни виявлено ямку діаметром 0,25 м і глибиною 0,2 м. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями перепаленої глини і вугликів. В ньому виявлено фрагменти кераміки IX–X ст., біконічне глиняне прясло, фрагментовані залізні

шарнірні ножиці. Північна частина житла перекрита об'єктом 14. Об'єкт 15 — яма круглої форми діаметром 1,3 м, мала вертикальні стінки, лінзоподібне дно, глибиною 0,95 м, рівень виявлення –1,35 м від нуля. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти протовеня і горщиків IX–X ст.

Об'єкти XII-XIII ст. Об'єкт 1 — житло-напівземлянка квадратної форми розмірами 4,5×4,3 м орієнтоване за сторонами світу, мало вертикальні стінки, рівне дно, глибиною 0,3–0,4 м, рівень виявлення –0,85 м від нуля. В північно-східному куті знаходилась глинобитна піч прямокутної в плані форми розмірами 2×1,6 м з трьома черенями висотою 0,9 м від дна. В східній стінці знаходилось нішоподібне заглиблення розмірами 1,2×0,7 м і глибиною 0,2 м. В центрі житла виявлено три ямки розміщені по лінії з півночі на південь діаметром 0,3, 0,25 і 0,45 м і глибиною 0,3 м, 0,15 і 0,35 м. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями перепаленої глини і вугликів. В ньому виявлено фрагменти кераміки XIII ст., цілий імпортний глек (рис. 5,16), дві залізні шпори (рис 5,9,10) і фрагмент стремена (рис. 5,6), залізні ножі (рис. 5,11–15), фрагмент хоруса з бронзи (рис. 5,1), фрагмент бронзового хрестика (рис. 5,2), підвіску у формі плоского кільця орнаментовану штампованими хрестиками (рис. 5,3), перстень орнаментований двома заглибленими лініями (рис. 5,4), прясло з овруцького сланцю (рис. 5,5), рибальські залізні гачки (рис. 5,7,8). Об'єкт 9 — житло-напівземлянка аналогічне до попереднього розмірами 4,2×3,9 м і глибино 0,5 м, рівень виявлення –0,6 м від нуля. Піч також мала три череня два нижніх були вимощені фрагментами горщиків, мисок і зерновика. В східній стінці знаходилось нішоподібне заглиблення розмірами 1,2×0,7 м і глибиною 0,2 м. В південно-західному куті виявлено дві овальні ямки розміром 0,4×0,3 м і глибиною 0,3 м. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями перепаленої глини і вугликів. В ньому виявлено фрагменти кераміки XII-XIII ст., залізний ключ, ножі. Об'єкт 14 — житло-напівземлянка розмірами 3,5×3,2 м, орієнтоване за сторонами світу, мало похилі стінки, рівне дно, глибиною 0,6 м, рівень виявлення –0,6 м від нуля. В південно-західному куті і під південною стінкою виявлено дві овальні ямки розміром 0,3×0,15 м і глибиною 0,2 м. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку з вкрапленнями перепаленої глини і вугликів. В ньому виявлено фрагменти кераміки XII-XIII ст., фрагменти полив'яного посуду, бронзові намистинки, ножі. Об'єкт 4 — яма круглої в плані форми діаметром 2,2 м, мала нахилені до центру стінки, лінзоподібне дно, глибиною 1,6 м, рівень виявлення –1 м від нуля. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки XII-XIII ст., скланих кручаних браслетів, залізні ножі. Об'єкт 10 — споруда аморфної форми розмірами 3,45×2,95 м, мала похилі стінки, нерівне дно, глибиною –0,22–0,45 м. рівень виявлення –0,6 м від нуля. Заповнення складалось з темно-сірого гумусованого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки XII-XIII ст. Об'єкти 2, 6, 17, 18 і 32 — овальні або округлі в плані ямки розмірами 2×1,2–0,8×0,7 м з похилими стінками і рівним дном, глибиною 0,1–0,25 м, заповнені темно-сірим гумусова ним

суглинком з незначними вкрапленнями перепаленої глини. В їх заповненні траплялися поодинокі фрагменти кераміки XII-XIII ст. Об'єкти 11, 19, 2, 26 і 27 — ями споруди прямокутної форми розмірами 2,3×1,3–1,3×0,8 м, глибиною 0,15–0,4 м, з похилими стінками і рівним дном, заповнені темно-сірим гумусова ним суглинком з незначними вкрапленнями перепаленої глини. В їх заповненні також траплялися поодинокі фрагменти кераміки XII-XIII ст.

Об'єкти давньоруського часу. Об'єкти 24 і 33 — зернові ями круглої в план форми діаметром 1,2 м з нахиленими до центру стінками і лінзовидним дном глибиною 1 м. Рівень виявлення –0,6 м від нуля. Заповнення складалось з пухкого темно-сірого гумусованого суглинку з прошарками жовтого материкового суглинку. В ньому знайдено фрагменти стінок гончарних посудин давньоруського часу.

Об'єкт XV ст. Об'єкт 3 — споруда прямокутної форми розмірами 2,2×1,7 м. З похилими стінками і рівним дном, глибною –0,25–0,35 м. Рівень виявлення –0,95 від нуля. Заповнення складалось темно-сірого гумусованого суглинку, в якому траплялись фрагменти горщиків XV ст.

Розкоп 12 розбито відповідно до меж відведеної під будівництво ділянки і орієнтовано кутами за сторонами світу з незначним відхиленням (рис. 1,2 г). З метою повного дослідження важливих об'єктів було закладено 4 дорізки.

Глибина культурного шару в межах розкопу становить 0,8–1 м. Нижче залягає шар перехідного до материка ґрунту жовто-сірого кольору в якому читаються заповнення об'єктів. Потужність останнього — 0,2–0,5 м. Нижче фіксується материковий суглинок жовтого кольору.

Всього в розкопі 12 виявлено і досліджено 26 об'єктів (номери об'єктів співпадають з номерами позначеними на плані (рис. 3).

Об'єкт 1 — яма овальної форми, видовжена по лінії південний захід — північний схід, розмірами 2,38×2,6 м, виявлена на рівні –0,6 м,, стінки вертикальні, дно рівне глибиною –1,8 м, в південній частині знаходилась сходинкаа глибиною –1,4 м, розмірами 1,6×0,23 м. В заповненні, яке складалось з темного ґрунту виявлено кераміку, кістяну шпильку та уламок вістря дротика з кременю стжижовської культури доби бронзи.

Об'єкт 2 — яма круглої форми діаметром 1,4 м, виявлена на рівні –0,6 м, глибиною –2,05 м, стінки похилі, дно лінзоподібне.. В заповненні, яке складалось з темного гумусованого суглинку виявлено кераміку VIII — IX ст.

Об'єкт 3 — яма круглої форми діаметром 0,4 м, виявлена на рівні –0,6 м, глибиною –0,9 м, дно і стіни рівні. В заповненні, яке складалось з чорного ґрунту виявлено кераміку XVII ст.

Об'єкт 4 — споруда неправильночотирикутної форми, з заокругленими кутами, виявлена на рівні –0,6 м, орієнтована по лінії Пн.-зх.— Пд.-сх., розмірами 1,25×0,82 м, глибиною –0,7 м, дно та стінки рівні, в південно-східній частині в дні знаходилась яма округлої форми діаметром 0,4 м, глибиною -,1 м. Заповнення споруди складалось з чорного ґрунту, в якому виявлено кераміку XVII ст. Заповнення ями було світлішим.

Об'єкт 5 — яма овальної форми, видовжена по лінії південний захід — північний схід, розмірами 1,8×1,6 м, виявлена на рівні –0,6 м, глибиною –0,75 м, дно та стінки рівні. В за-

повненні, яке складалось з темного ґрунту виявлено кераміку стжижовської культури доби бронзи.

Об'єкт 6 — споруда яйцеподібної форми розмірами 2×1,45 м, орієнтована по лінії північ — південь, виявлена на рівні –0,6 м, глибиною –0,7 м, дно та стінки рівні. В заповненні, яке складалось з темного ґрунту виявлено уламки кераміки доби бронзи.

Об'єкт 7 — споруда видовженоовальної форми, північна частина виходила за межі розкопу. Орієнтоване по лінії північ — південь, довжина досліджена на 5,4 м, ширина 3,25 м, виявлена на рівні –0,6 м, глибиною –1,7 м, в північній частині, —2 м в південній, —1,5 м в північно-західній. Стінки житла звужувались. В північно-західній частині споруди знаходилась яма округлої форми, конічна в розрізі, діаметром 0,42 м і глибиною –1,9 м. В центральній частині житла на дні влаштоване підковоподібну споруду на рівні –1,6 м, вирізану в лесі, розмірами 1,6×1 м, орієнтовану на схід — захід, внутрішня частина мала дно на рівні –1,8 м. До південно-східної частини житла примикала півовальна ніша розмірами 2,4×0,65 м, на її дні, виявленому на рівні –1 м по центру влаштовано глинобитне вогнище розмірами 0,6×0,65 м, товщина череня 0,07 м. Заповнення житла складалось з світло-сірого ґрунту подекуди з темнішими або світлішими включеннями. В ньому виявлено кераміку і вироби з кременю культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту.

Об'єкт 8 — споруда продовгуватої, остаточно не встановленої форми, знищена скотомогильником та спорудою 10, виявлена на рівні –0,7 м, глибиною –1,8 м, дно та стінки рівні. Ширина споруди 1, 8 м. В заповненні, яке складалось з темного ґрунту виявлено уламки кераміки і вироби з кременю культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту.

Об'єкт 9 — житло прямокутної форми, орієнтоване кутами за сторонами світу, розмірами 4,65х4 м, виявлене на глибині –0,6 м, глибина –0,95 м, стіни та дно рівні. По периметру житла під стінами влаштовано ровик шириною 0,12 м, глибиною –1,55 м, по кутах — круглі ями діаметром на ширину ровика, глибиною 1,95 м, західний кут житла знищено пізнім перекопом. В південно-західній стінці виявлено вхід шириною 1,4 м, глибина аналогічна долівці житла, довжину простежено на 0,42 м, під стінами по довжині влаштовано ровики шириною 0,1 м, глибиною –1,45 м, при з'єднанні їх з ровиком житла влаштовано округлі ями діаметром 0,4 м, глибиною –1,95 м. В долівці житла наявні заглиблення: в південному куті біля ровика — округла яма діаметром 0,15 м, глибиною 0,65 м, ближче до входу округла яма діаметром 0,44 м, глибиною –1,3 м (встановлено, що ця яма була засипана ще під час функціонування житла і замощена глиною долівки), до цих ям під південно-східною стінкою розташоване заглиблення неправильнопрямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами 1×0,7 м, глибиною –1,3 м; в північній частині житла в долівці влаштовано круглу яму діаметром 0,1 м, глибиною –1,15 м, ближче до південно-східної стінки — круглу яму діаметром 0,15 м, глибиною –1,15 м; біля північно-західної стіни влаштовано яму круглої форми діаметром 1 м, глибиною –1,65 м, в південній частині ями влаштовано підбій потужністю 0,12 м, на дні, частково в підбої, влаштовано круглу яму діаметром 0,12 м, глибиною –1,8 м. Навколо описаної ями з підбоєм,

ближче до центру житла знаходяться 3 сильно випалені ділянки долівки, зі сторони стіни до неї примикає яма округлої форми діаметром 0,1 м, глибиною –1,05 м, поруч у східному напрямку в долівці влаштоване овальне заглиблення, витягнуте по лінії північ-південь, розмірами 0,6×0,4 м, глибиною –1,1 м. Заповнення житла складалось із сірого ґрунту, перекритого на рівні виявлення і дещо вище коричневим шаром багатим на органічні рештки та уламки кераміки, потужністю 0,2–0,4 м, найбільш інтенсивним в центральній частині житла. Кераміка, виявлена в заповненні належить до XV — XVI ст.

Об'єкт 10 — яма округлої форми, діаметром 1,8 м, виявлена на рівні -0,7 м, глибиною –1,8 м, дно та стінки рівні. В заповненні, яке складалось з темного ґрунту, виявлено кераміку VIII — IX ст. та кістяну проколку.

Об'єкт 11 — яма округлої форми діаметром 1,35 м, виявлена на рівні -0,7 м, глибиною –1,7 м, дно та стінки рівні. В заповненні, яке складалось з темного ґрунту, виявлено кераміку VIII — IX ст.

Об'єкт 12 — житло неправильно-прямокутної форми, орієнтоване кутами за сторонами світу, більша частина якого виходила за межі розкопу, виявлене на рівні –0,7 м, глибиною -0,8 м, дно та стінки рівні. Довжина повністю дослідженої стіни 2,4 м, інша простежена на 1,6 м. В східному куті влаштовано яму круглої форми діаметром 0,15 м, глибиною –1 м. В північному куті житла знаходилась піч прямокутної форми, виявлена на глибині –0,45 м, орієнтована челюстями на південний захід. Ширина печі 1,95 м, довжину простежено на 1,4 м. Черінь було виявлено на рівні –0,6 м, потужність його становила 0,06 м, виростка складалась з кісток та кераміки X — початку XI ст. Під вимосткою знаходився черінь одної з печей об'єкта 16. В заповненні, яке складалось з сірого ґрунту з домішкою уламків печини та вугликів, виявлено кераміку X — початку XI ст.

Об'єкт 13 — інгумаційне поховання, виявлене на глибині –0,4 м, в культурному шарі. Довжина кістяка 1,75 м, ширина 0,4 м. Положення випростане на спині, орієнтація південно-західна, череп лежав на правому боці. Права рука, зігнута в лікті, лежала на животі, ліва, трохи зігнута, — на тазу. Під черепом лежав біфаціальний крем'яний серп доби бронзи. Кістяк знаходився над об'єктом 11, датованим VIII — IX ст., тож датувати його можна пізнішим часом — добою Київської Русі або литовсько-польським часом.

Об'єкт 14 — житло прямокутної форми, досліджене частково. Орієнтоване кутами за сторонами світу, виявлене на рівні –0,7 м, глибиною –1,2 м, дно та стінки рівні. Довжина одної стіни простежена на 2,4 м, іншої на 2 м. Біля південно-західної стіни було влаштовано прилавок шириною від 0,2 до 0,4 м, виявлений на рівні –1 м, в ньому було влаштовано круглу яму діаметром 0,2 м, глибиною –1,4 м. В південному куту влаштовано яму діаметром 0,21 м, глибиною –1,6 м. В цьому ж куті знаходилась піч неправильно-прямокутної форми розмірами 1,2×1,05 м, виявлена на рівні –0,7 м, орієнтована челюстями на північний схід. Глиняний черінь було виявлено на рівні –0,7 м, він мав потужність 0,1 м. В заповненні, яке складалось з сірого ґрунту з домішкою уламків печини та вугликів, виявлено кераміку XII –XIII ст., дві кістяні проколки та залізний виріб.

Об'єкт 15 — житло прямокутної форми. Орієнтоване кутами за сто-

ронами світу з відхиленням, виявлене на рівні –0,7 м, глибиною –1,0 м, дно та стінки рівні. Контури житла були нечіткі із-за накладання на об'єкт 21. Розміри житла 3,5×3,6 м, в південному та західному кутах — ями діаметром 0,2 м, глибиною –1,4 м. В північному куті знаходилась піч неправильно-округлої форми, розмірами 1,2×1,2 м, виявлена на рівні –0,5 м, орієнтована челюстями на південь. Черінь виявлено на рівні –0,9 м, він мав потужність 0,1 м. В заповненні житла, яке складалось з сірого ґрунту з домішкою уламків печини та вугликів, виявлено кераміку X — початку XI ст.

Об'єкт 16 — споруда неправильної форми з двома нішоподібними печами по краях, витягнута по лінії північ-південь, південна частина виходила за межі розкопу. Довжину прослідковано на 2,8 м (не враховуючи печі), ширина 2,45 м, виявлена на рівні –0,7 м, глибиною –1,2 м, дно та стінки рівні. У західній частині споруди влаштовано овальне заглиблення розмірами 1х0,7 м, глибиною –1,85 м. На північно-східному краю споруди знаходилась нішоподібна піч, від якої на ріні –0,8 м зберігся черінь потужністю 0,05 м, вимощений уламками кераміки X ст., неправильно-округлої форми, розмірами 2,8×2,6 м. Під шаром кераміки простежено суцільний прошарок деревного вугілля. На південно-східному краю споруди знаходився аналогічний черінь, досліджений частково. Він був перекритий піччю об'єкта 12. Потужність череня становила 0,05 м, виростка складалась з кісток та кераміки X ст. В заповненні, споруди, яке складалось з темного ґрунту, виявлено кераміку X ст.

Об'єкт 17 — глиняна засипка кількох кістяків тварин, виявлена на рівні –0,35 м.

Об'єкт 18 — яма округлої форми і трапецієподібної в перерізі, діаметром 1,75 м, виявлена на рівні –0,7 м, глибиною –1,7 м, дно рівне. По всіх, окрім південно-західної, сторонах ями було влаштовано розширення дна потужністю 0,15 м. В заповненні, яке складалось з сірого ґрунту, виявлено кераміку, кістяну голку та виріб з кременю стжижовської культури.

Об'єкт 19 — черінь нішоподібної печі, дослідженої частково, розмірами — 1,23×0,6 м. Виявлений на глибині 0,8 м, потужність сягала 0,05 м. на черені виявлено уламки кераміки давньоруського часу.

Об'єкт 20 — яма овальної форми розмірами 1,2×1,1 м з похилими стінками і рівним дном, глибиною –0,1 м. Рівень виявлення –0,7 м. Заповнення складалось з сірого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки стжижовської культури і культури лінійно-стрічкової кераміки.

Об'єкт 21 — ровоподібна споруда розмірами 7,36×2,57 м орієнтована по лінії північ-південь. Має похилі до середини стінки і нерівне дно. Глибиною 0,6 м. Рівень виявлення –0,7 м. Заповнення складалось з сірого суглинку з вкраплення перепаленої глини. В ньому виявлено фрагменти кераміки культури лінійно-стрічкової кераміки, знаряддя і відщепи з кременю, обсидіанові платівки, кістки, фрагменти кам'яних доліт з зеленого сланцю, великі фрагменти глиняної перепаленої обмазки з домішками полови. В північній частині споруди на дні виявлено суцільний завал обмазки розмірами 1,6×1,45 м.

Об'єкти 22,23 — ями овальної форми розмірами 1,48×1,1 і 1,55×1,45 м з похилими стінками і лінзоподібним дном, глибиною –0,3–0,15 і –0,35 м. Рівень виявлення –0,7 м. Заповнення складалось з сірого суглинку. В ньому

виявлено фрагменти кераміки стжижовської культури і культури лінійно-стрічкової кераміки.

Об'єкт 24 — яма овальної форми розмірами 2,6×2,3 м з похилими стінками і рівним дном, глибиною –0,9 м. Рівень виявлення –0,7 м. заповнення складалось з сірого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки культури лінійно-стрічкової кераміки, перепаленої обмазки, кістки, знаряддя і відщепи з кременю.

Об'єкт 25 — черінь вимощений керамікою тшинецько-комарівської культури, збережена частина якого мала розміри 1,35×0,8. Рівень виявлення –0,6 м. Заповнення на цьому рівні складалось з темно-сірого суглинку. В ньому виявлено фрагменти посудин якими вимощено черінь.

Об'єкт 26 — споруда овальної форми розмірами 3,1×1,35 м з похилими ступінчастими стінками і рівним дном, глибиною –0,6 м. Рівень виявлення –0,7 м. Заповнення складалось з сірого суглинку. В ньому виявлено фрагменти кераміки культури лінійно-стрічкової кераміки, перепаленої обмазки, кістки, знаряддя і відщепи з кременю, фрагменти кераміки стжижовської культури.

Спостереження за прокладанням траншеї під каналізацію проводилось в короткі строки. У зв'язку з цим проводилась лише зачистка вертикальних стінок і фіксація стратиграфії і заповнень об'єктів. Останні були виявлені лише в стінках північно-східної частини траншеї. На цій ділянці зафіксовано наступну стратиграфію: До глибини –1–1,2 залягав темно-сірий суглинок з вкрапленнями перепаленої глини і вугілля, нижче знаходився шар сірого суглинку потужністю 0,2–0,3 м, який підстилався перехідним до материкового шаром жовто-сірого суглинку потужністю 0,4–0,5 м. В стінках траншеї зафіксовано усього 32 об'єкти (рис. 1,2 д). Серед них три культури лінійно-стрічкової кераміки (об'єкти 2, 6 і 19), стжижовської культури (об'єкти 2, 6, 19), лужицької культури (об'єкти 3 і 10), X ст. (об'єкти 7, 18 і 20), XII — П.П. XIII ст. (об'єкт 5), давньоруського часу (об'єкти 8, 9, 15, 16, 17, 23, 25, 26), XVI ст. (об'єкт 14) і невизначеного часу (об'єкти 11, 12, 22, 24, 29, 31, 32). В об'єкті 30 вдалось дослідити повністю. Це — безінвентарне інгумаційне поховання в ямі епішнурової культури. Кістяк лежав в скорченій позі на правому боку, орієнтований головою на схід. Біля нього в заповненні ями знайдено фрагменти кераміки культури багатоваликової кераміки і крем'яні відщепи.

Джерела та література:

1. *Златогорський О. Дослідження багатошарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році/О. Златогорський, А. Бардецький//Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego. Tom XXXI. — Rzeszow 2010. — S.101–114.*
2. *Златогорський О. Є. Про результати рятівних археологічних досліджень на багатошаровому поселення в урочищі «Гнідавська Гірка» 2008 року/О. Є. Златогорський, В. Г. Баюк//Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2009. — № 13. — С. 73–79.*
3. *Кучера М. П. Поселення волинян на околиці м.Луцька/М. П. Кучера//Археологія. — 1975. — №.15. — С. 98–104.*
4. *Кучінко М. М. Давньоруське поселення на Гнідавській Гірці у Луцьку/М. М. Кучінко//Археологія. — 1976. — Вип. 19. — С. 100–105.*
5. *Охріменко Г. В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII-III тис. до н. е.)/Г. В. Охріменко. — Луцьк, 2009.*

6. Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині/І.Свєшніков//Studia Archeologia. — 1993. — № 1. — С.23–26.

7. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст./С. В. Терський. — Львів, 2006.

8. Фітцке Я. Цьогорічні археологічні дослідження на Волині/Я. Фітцке//Археологічна спадщина Яна Фітцке. — Луцьк, 2005. — С. 99–100.

9. Шкоропад В. В. Охоронні дослідження на багатошаровій пам'ятці в с.Рованці (урочище Гнідава) що на Волині/В. В. Шкоропад//Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: Збірка наукових праць. — Київ, 2004. — Вип. 6. — С. 365–367.

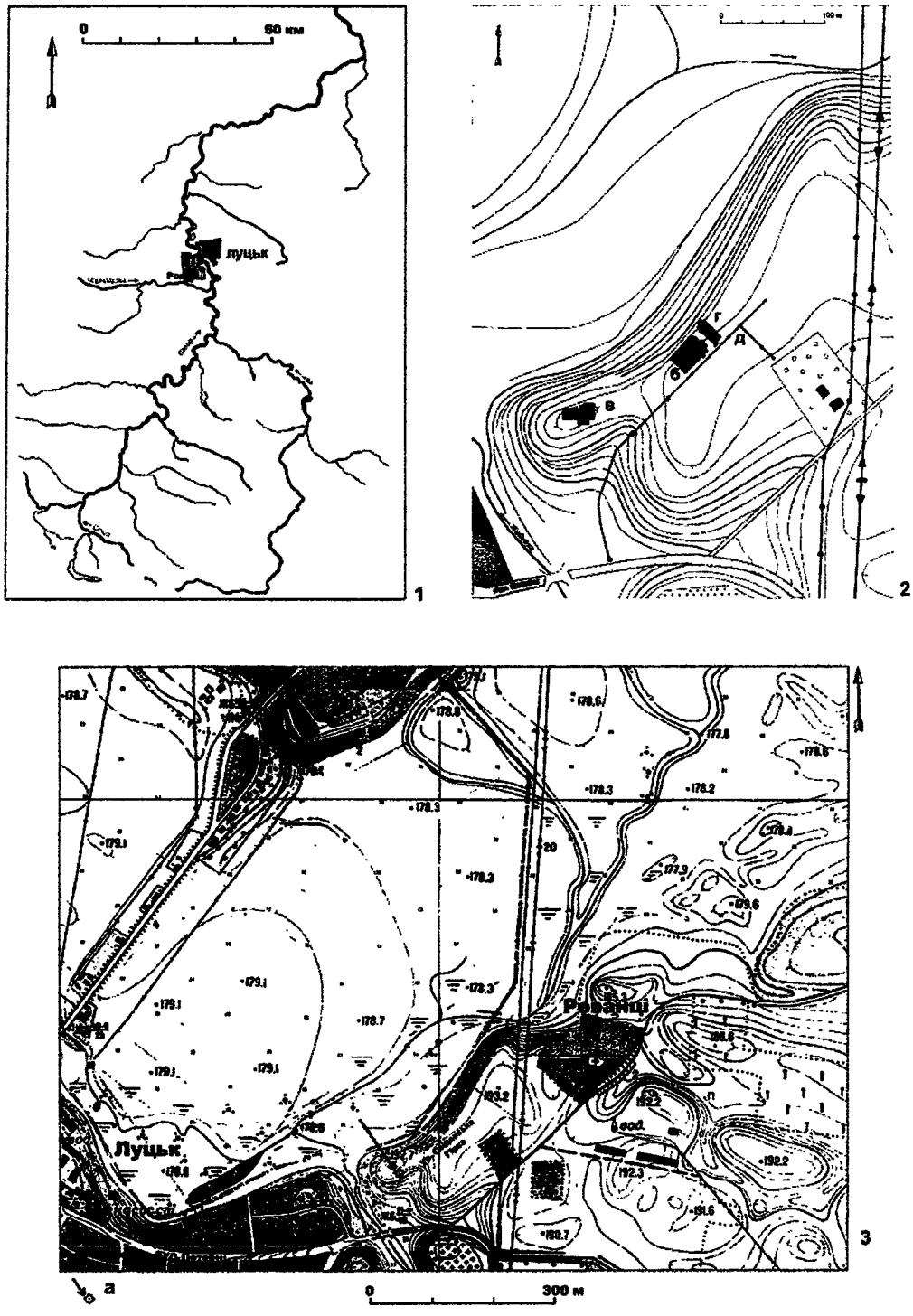

Рис. 1. 1 – карта річкової системи середньої течії р. Стир.; 2 – топографічний план урочища «Гнідавська Гірка» з позначенням місць розташування розкопів 2009- 2010 рр.: б– розкоп 10; в – розкоп 11; г – розкоп 12; д – траншея; 3 - Розміщення урочища «Гнідавська Гірка» на топографічній карті: а - місце проведення розкопок 2010 р.

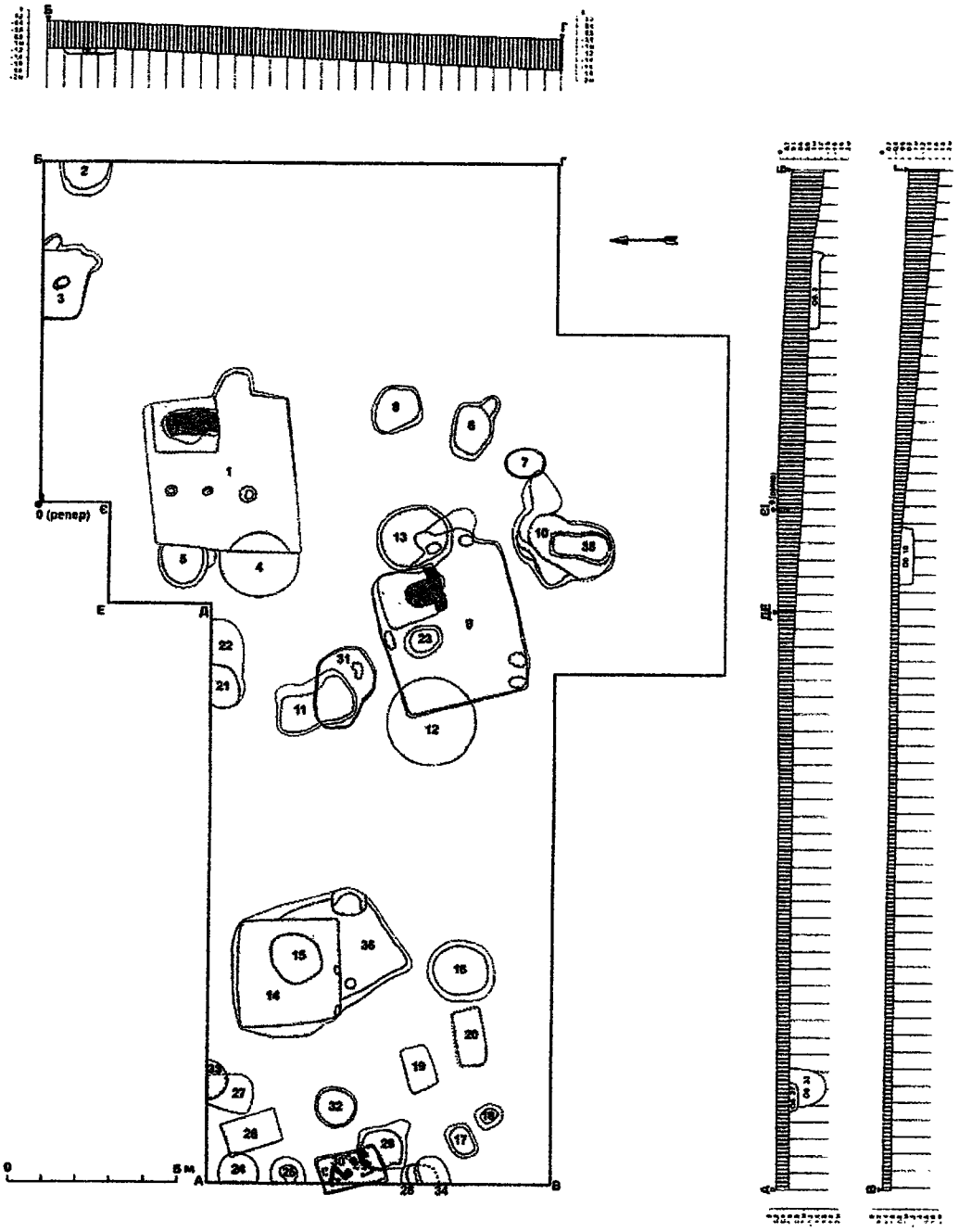

Рис. 2. Загальний план і перерізи розкопу 11. Номери на плані співпадають з номерами об'єктів.

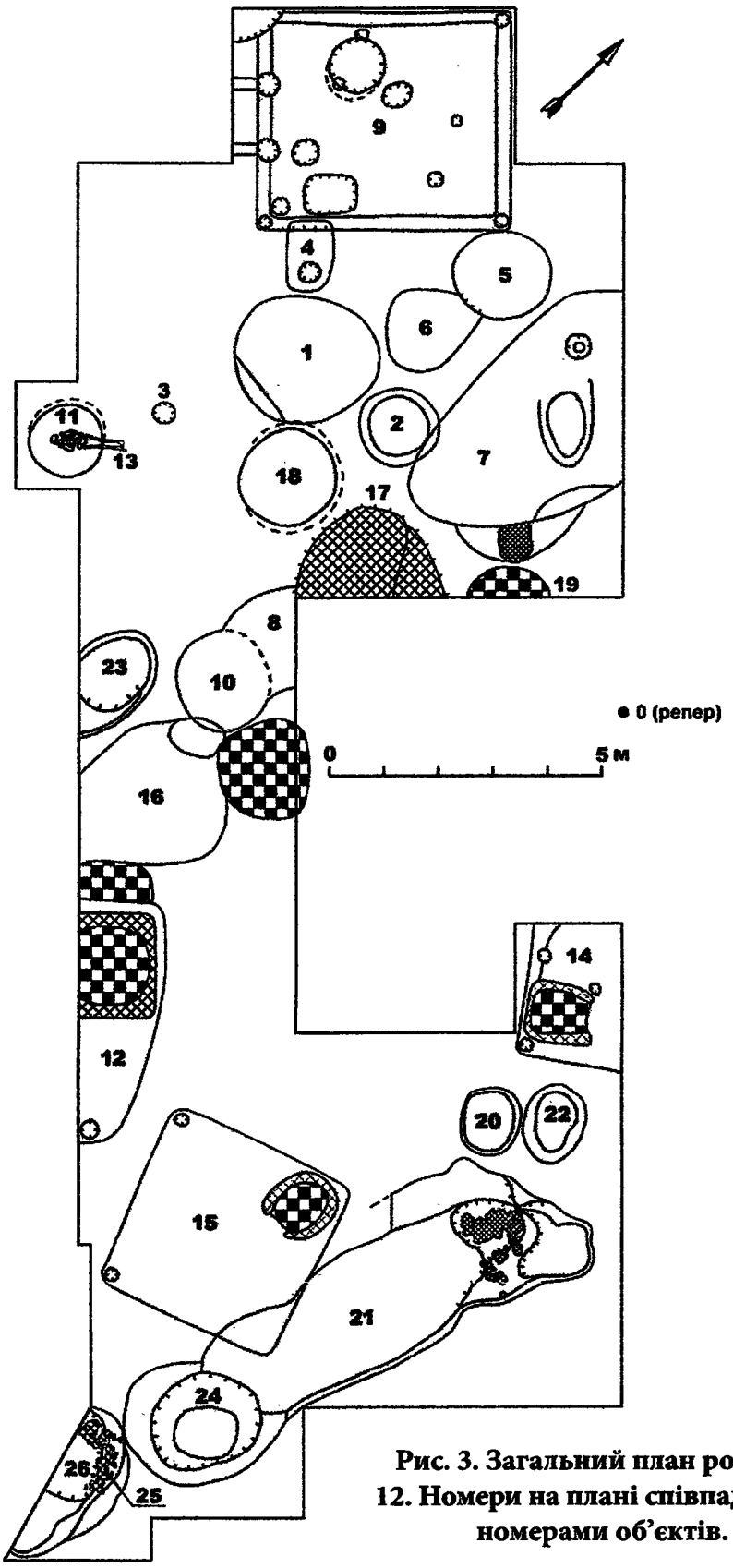

Рис. 3. Загальний план розкопу 12. Номери на плані співпадають з номерами об'єктів.

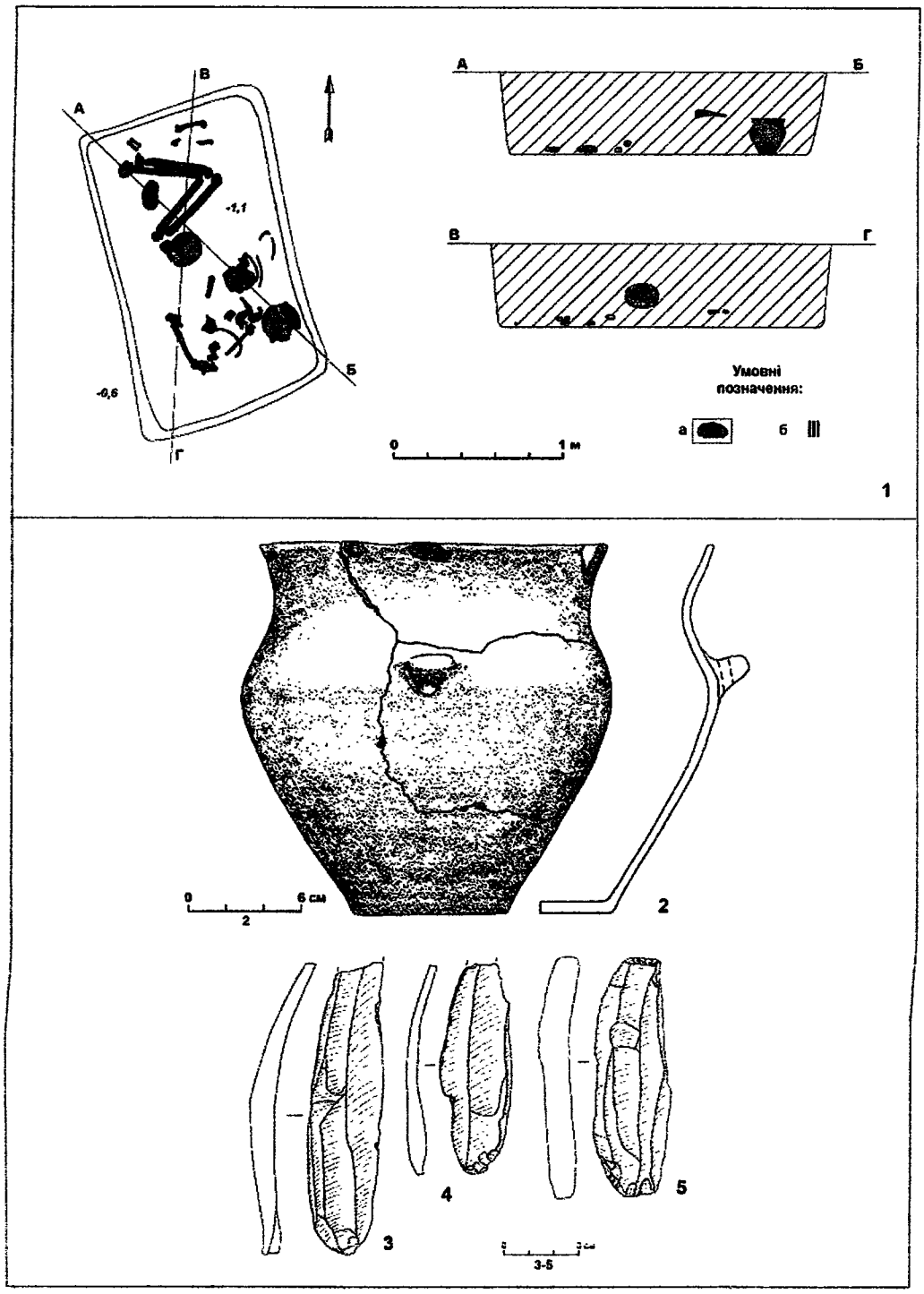

Рис. 4. Рованці - Гнідавська Гірка. Розкоп 11: 1 – план і розрізи поховання волино-люблінської культури (об'єкт 30); 2-5 –інвентар поховання.

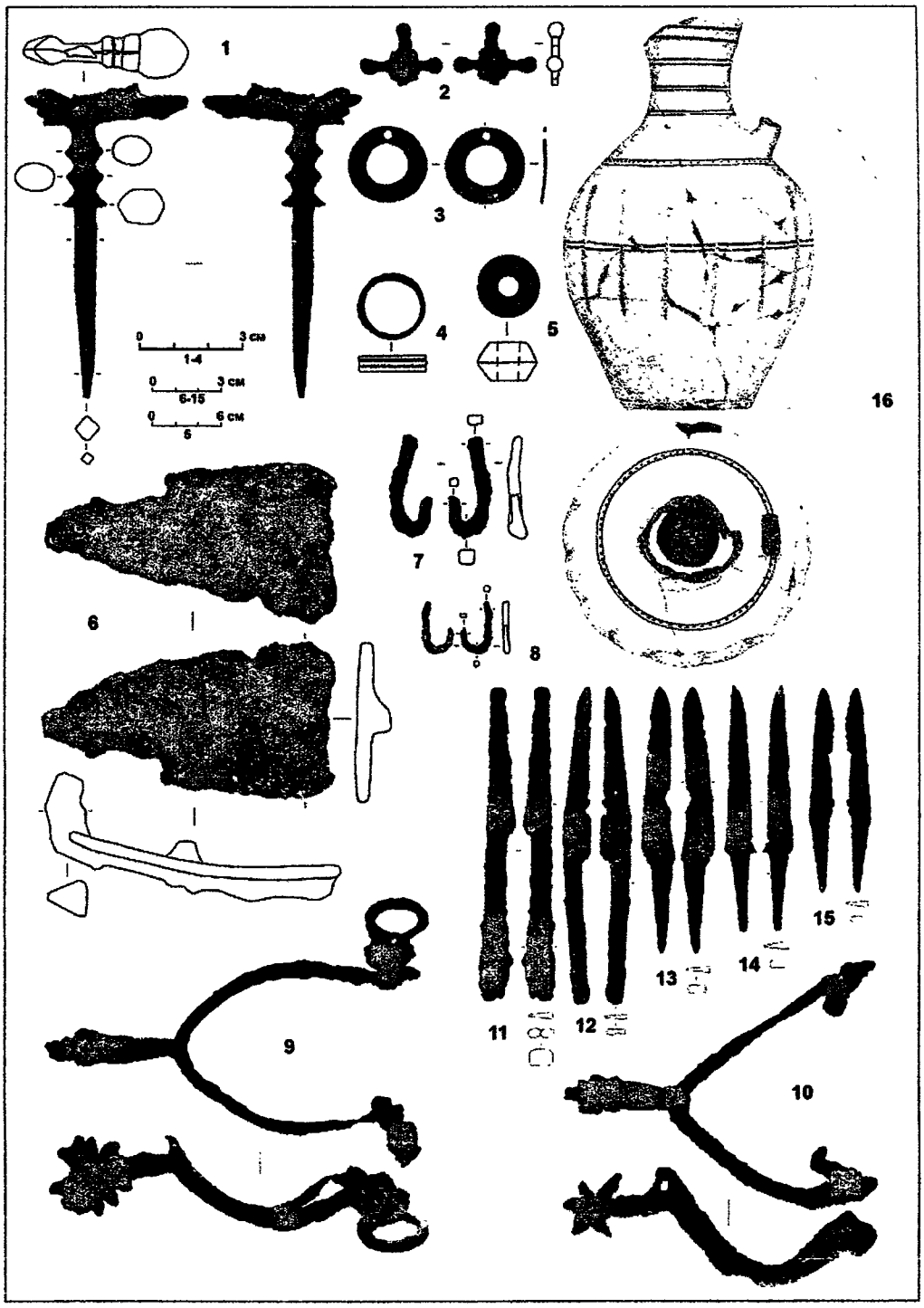

Рис. 5. Рованці - Гнідавська Гірка. Розкоп 11: матеріали з житла XIII ст. (об'єкт 1): 1,2 – бронза; 3,4 мідь; 5 – пірофіліт; 6 – 15 – залізо; 16 – кераміка.

Наталія КІНД-ВОЙТЮК

ВОЛИНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПРИЯТЕЛІВ НАУКИ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ТА ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1935-1939 РР.)

Згідно з умовами Ризького мирного договору (18 березня 1921 року) і рішенням Ради послів Антанти (15 березня 1923 року) такі етнічні українські землі як Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Лемківщина та Східна Галичина відійшли до складу Другої Речі Посполитої. Перед Польщею постала проблема швидшої колонізації, полонізації та інтеграції названих українських земель, у тому числі і Західної Волині, до свого складу. Знаряддям такої політики мало стати і місцеве краєзнавство.

Найактивнішим дослідником історії і пам'яток Волині стало Волинське товариство приятелів науки. Воно з'явилося у 1935 році. Його заснували відомий польський історик, редактор краєзнавчого часопису «Rocznik Wołyński», президент Союзу вчителів Польщі в Рівному Я. Гоффман і віце-воєвода Ю. Слєшинський. До його керівного складу увійшли Я. Гоффман, Ю. Слєшинський, професор Луцької гімназії О. Яворчак, депутат польського парламенту Ю. Понятовський, викладач Кременецького ліцею З. Опольський, доктор Ю. Нєць, краєзнавець Й. Чалович з Рівного. Товариство, його бібліотека і музей розташовувалися у Луцьку по вул. Сєнкевича, 31 [9, 43].

Керівними органами Товариства приятелів наук виступали загальні збори, правління (уряд), наукова рада, ревізійна комісія. Зокрема, дорадчим органом була наукова рада, до якої входили всі дійсні члени Товариства приятелів наук. Вона займалась укладанням річного плану діяльності Товариства, створенням комісій і наукових закладів, публікацією наукових статей, розглядала квартальні звіти комісій, представляла кандидатів у заслужені і дійсні члени Товариства, ін. [4, 14; 10, 37]. До її складу, окрім 22 поляків, входили і два українці — професор Празького університету В. Д'яконенко та ректор Політехнічного інституту в Подєбрадах С. Тимошенко [5].

Волинське товариство приятелів наук мало діяти як організація з координації роботи існуючих у Волинському воєводстві наукових установ. Сфера його впливу поширювалася на все Волинське воєводство [5]. Товариство ставило перед собою такі за-

вдання: популяризувати на Волині історико-краєзнавчі та пам'яткознавчі дослідження; опрацьовувати невідомі архівні зібрання; організовувати видавничу діяльність; проводити наукові засідання; збирати матеріали для польських музеїв; здійснювати наукову підтримку дослідників.

Волинське товариство приятелів наук налічувало приблизно 100 членів. У ньому діяли чотири комісії: природнича, гуманістична, господарча та музейно-бібліотечна [4, 12].

Гуманістичну комісію очолювали Я. Гоффман, Л. Гай. Мета її діяльності полягала у вивченні історії Волині, проведенні архівних, археологічних та етнографічних досліджень.

Музейно-бібліотечна комісія Товариства, якою керував адвокат Я. Ліщинський, здійснювала опіку над Волинським музеєм і бібліотекою. Вона поділялась на дві секції: музейну та бібліотечну [4, 13]. Бібліотекою товариства завідував доктор Ю. Нєць. Зібрання бібліотеки складалися з власних зібрань і депозитів. З власних зібрань належить відмітити 57 дипломів: 3 — з XVI століття, 8 — з XVII століття, 25 — з XVIII століття, 21 — з XIX століття. Найстаріший диплом датувався 1536 роком. Крім цього, у бібліотеці містилось 1000 рукописів, 155 карт, 546 часописів і 21735 книг. У 1937 році книгозбір налічував 27000 примірників. Волинське товариство приятелів наук постійно закуповувало для бібліотеки книги і періодику. Так, у 1939 році на ці потреби воно витратило тисячу злотих [8, 258].

Для поглибленого дослідження краю Товариство приятелів наук встановило й підтримувало тісні наукові контакти з Польською академією мистецтв, Державним архівом Польщі, Союзом музеїв у Польщі, відділами археології Державного археологічного музею у Львові та Кракові, Товариством розвитку східних земель у Варшаві, Нумізматично-археологічним товариством у Кракові, Науковим товариством у Львові, іншими науковими та науково-громадськими інституціями країни [7, 110–111].

Помітними науковими здобутками ознаменувалися, зокрема, археологічні розвідки товариства. Значні археологічні роботи проводились і в околицях Луцька. Так, протягом 1934–1936 років польські краєзнавці Я. Фітцке та З. Леський досліджували городище у селі Городок. Ця пам'ятка була поселенням культури лінійно-стрічкової кераміки.

У 1936 році Я. Фітцке проводив археологічні розкопки в урочищі Гребеньки (поблизу Коршева), де дослідив курганне поховання стрижівської культури. Під курганним насипом висотою 1,3 метра та діаметром 13,5 метра виявлено 4 скорчені кістяки, що лежали попарно з обернутими один до одного ногами. Небіжчики були орієнтовані головами на схід і захід. Поховальний інвентар складався з мідних прикрас: підвіски, діадеми у вигляді стрічки та трубчастих сережок. Під керівництвом Я. Фітцке у 1937 році проведено системне дослідження могильника стрижівської культури у містечку Торчин: було відкрито 19 первісних поховань цієї культури [2, 7].

Волинське товариство приятелів наук проводило етнографічні дослідження. О. Яворчак вивчав проблеми польського осадництва у Любомльському повіті, цікавився такими національними меншинами як караїми та цигани, які проживали на Волині. [11, 168]. Етнографічні і демографічні дослідження волинських караїмів

проводив й О. Марткович. Я. Гоффман описував звичай випікання хліба у місті Горохові, селах Жабокрин та Бринів Дубенського повіту. Краєзнавці зібрали велику кількість світлин, близько 200 з яких зображали зразки одягу, їжі, особливості бджільництва, рибальства, стародавні споруди [6]. Досліджувалася й народна кераміка. Ця робота була особливо плідною у 1937 році, коли вивчалися керамічні осередки Волині — села Кульчин Луцького і Рокита Ковельського повітів. Члени Товариства розробляли анкети про народні звичаї Волині [3, 6].

Різносторонній характер носила археографічна діяльність Волинського товариства приятелів наук. Члени товариств інвентаризували волинські архіви та приватні збірки, проводили в архівах пошук матеріалів з історії Волині, налагоджували співпрацю з архівними закладами Другої Речі Посполитої [2, 1]. Так, у 1935 році вони інвентаризували церквні архіви сіл Баєва та Несвіч Луцького повіту, с. Тайкури Здолбунівського повіту, документи Дубенського міського архіву та архіву князів Острозьких з музею Острога, приватні документи родини Гротовських, архівні матеріали Ковельської державної гімназії, архіву Ходкевичів у Млинові, архіву Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, церкви у Дубровиці Сарненського повіту, римо-католицького костелу Турійська Володимирського повіту, костелу у Радехові Любомльського повіту [1, 2].

Таким чином, підсумовуючи доробок Волинського товариства приятелів наук, можна стверджувати, що воно зробило помітний внесок у дослідження й популяризацію історії та пам'яток краю. Звичайно, вивчення історії та пам'яток Волині проводилось ними у пропольському дусі. Проте така діяльність все ж слугувала розширенню наукових відомостей про регіон, а також збереженню частини його культурних реліквій, які й дотепер складають безцінне надбання українського народу.

Джерела та література:

1. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр. 1033.

2. Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 30.

3. Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 45.

4. Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 75.

5. Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки//Українська нива. — 1936. — 13 вересня.

6. Потапчук Л. Волинські друзі науки//Волинь. — 1995. — 28 лютого.

7. Archiwum Akt Nowych (далі — AAN), zesp. 3, sygn. 117.

8. AAN, zesp. 14, sygn. 274.

9. AAN, zesp. 14, sygn. 7005.

10. AAN, zesp. 14, sygn. 7006.

11 Nieć U. Naukowy ruch na Wołyniu//Ziemia Wołyńska. — 1938. — № 1. — S. 168.

Андрій КЛИМЧУК

ЩОДЕННИК АВТОНОМА СОЛТАНОВСЬКОГО - ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ

За час свого існування в стінах Рівненської гімназії викладало і навчалося багато відомих особистостей, які були або згодом стали письменниками, істориками, громадсько-політичними діячами. Чого лише варті прізвища українців П. Куліша і М. Костомарова, поляка М. Дубецького та росіянина В. Короленка. Впродовж більш, ніж 10 років (з 1849 по 1864) в Рівненській гімназії викладав Автоном Акимович Солтановський – автор мемуарів («Записок») з історії Правобережжя XIX століття, що були надруковані 1892–1894 рр. на шпальтах часопису «Київська старовина» [1]. Багато сторінок цього унікального джерела присвячено життю тогочасного Рівного, зокрема гімназії. Цінність цих мемуарів полягає насамперед в тому, що вони містять живі враження автора щодо викладачів і учнів гімназії, їхніх характерів, вчинків і т.д. Хоча деякі особи в «Записках» Солтановского записані під криптонімами, але розшифрувати їхні справжні прізвища не представляє великої проблеми, якщо звернутися до офіційних документів гімназії тих часів [2]. Нотатки А. Солтановського лягли в основу однієї з частин роману «Три листки за вікном» українського письменника В. Шевчука [3].

Автоном Солтановський народився в 1826 році на Східному Поділлі. Навчався він на філософському факультеті Київського університету, після закінчення якого його була направлено на роботу до Рівного. З 1864 року Солтановський був інспектором Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії. Потім Солтановський був начальником навчальної дирекції у містах Сувалки (у 1864–1871 роках) і Плоцьк (у 1871–1875 роках). У 1875 року вийшов у відставку. У 1875–1886 роках жив у Брацлаві (нині селище міського типу Немирівського району Вінницької області), де й помер [4, 818].

В час прибуття Автонома Солтановського на роботу до Рівного серед вчителів гімназії ще були свіжі спогади про попереднього директора Петра Осиповича Аврамова. Попри всі недоліки, вчителі його поважали і любили. Хоча він і брав взятки, але ділився з іншими викладачами. Один з вчителів за його директорування взагалі заробив 12000 руб., шалені на той час гроші (1892.- № 7.- С. 99)[2].

Ситуація дещо змінилася в гімназії, коли директором було призначено Гуго Ернестовича Траутфеттера. Він навчався в Дерптському університеті, якого, одначе, не закінчив через якусь історію з дуеллю. Російською

мовою він володів з труднощами. Траутфеттер взяток не брав, але економив кошти на опаленні і ремонті приміщення, свій зиск він також мав із загальних учнівських квартир. Економив він також на собі і на своїй сім'ї – і зимою і влітку його можна було побачити у витертій, місцями зашитій старій шинелі. Лише після того, як її в нього вкрали він купив досить недорогу (за 28 крб.) шубу. Але й за Гуго Ернестовича Траутфеттера в житті гімназії були світлі моменти. Насамперед успіхи в учнів були досить непогані, вчителі акуратно відвідували уроки і ставилися до дітей належним чином. До вчителів Траутфеттер був товариській, він запрошував їх на чай або відвідував вдома (1892.-№ 6.- С. 433).

Солтановський згадує про всіх вчителів того часу, як про людей досить непоганих. Особливо тепло він відгукується про молодших вчителів, як про людей хороших і товариських, які вміли знайти підхід до учнів. Виключенням були лише інспектор Туманов, вчитель Коленко та наглядач Пухальський (1892.-№ 7.- С. 96). Коленко постійно конфліктував з учнями і вони його ненавиділи. Не могли знайти підхід до учнів також вчителі-німці (1892.-№ 7.– С. 101)..

Добре відгукується Солтановський про гімназійного ксьондза, адже він врятував його сина. У двохрічного сина Автонома Акимовича Владислава була сильна лихоманка. Хвороба настільки замучила дитину, що вона увесь час був напівсонною, не їла і геть схудла. Лікарі давали невтішні прогнози, що дитина за 3–4 дні помре. Ксьондз сина Солтановського швидко вилікував, вже в кілька наступних днів він швидко пішов на поправку (1892.- № 12.– С. 412).

В 1853 році Траутфеттера було переміщено на місце Івана Васильовича Росковшенка директором гімназій і училищ Подільської губернії. В свою чергу новим директором Рівненської гімназії став І. В. Росковшенко. Він був знаменитий насамперед завдяки перекладам драм Шенкспіра. За спогадами Солтоновського це був сухий, середнього зросту чоловік, блондин з великою лисиною, в окулярах. Росковшенко з'явився в гімназії лише раз – в день свого приїзду він обійшов класи і після цього його ніхто до іспитів не бачив. З вчителями він фактично не контактував, до себе запрошував лише Петра Коленка (1892.-№ 7.- С. 98). Разом з цим таки Коленком та інспектором Тумановим, Росковшенко провів вигідну фінансову оборудку. В гімназійній касі було 8000 золотом. Коли золото почало зростати в ціні, ці особи забрали все золото, натомість лишивши кредитні білети. Найбільший зиск з цієї операції отримав Коленко, який продав золото по 5 крб. 75 коп. і на цьому заробив кілька тисяч (1892.-№ 9.-С. 390)..

Росковшенко був директором гімназії близько 2-х років і за цей час навчальний заклад прийшов в значний занепад. Ніхто з викладачів в цей час наукою не займався, не слідкував за своїм предметом. Апатія, приниження, відсутність коштів – все це було причинами того, що вчителі собі дозволяли випити. Хоча повального п'янства не було. Вільний час вчителів в Рівному минав здебільшого у грі в карти, але не невеликі суми. Лише П. Коленко грав на великі суми. Рідко, але теж на великі суми грав Яновський, який мав невеликий маєток і з якого регулярно отримував дохід. Грали також Тихомиров, який програв усе, що мав і Невгодов, який отримав після батька спадщи-

ну (1892.-№ 7.- С. 100–101). Вчителі збиралися переважно на квартирі колишнього директора Іркутської гімназії, статського радника Ліндена. На гру до нього приходили Тихомиров, Коленко, Яновський, Юськевич, Невгодов і Славутинський. Інший будинок, куди ходили ці ж самі вчителі, був дім окружного начальника над державними маєтками, Жуковського (1892.-№ 7.-С. 102).. Часто картярські і танцювальні вечори давав в себе також протоієрей Омелянській, оскільки в нього були 2 доньки. Омелянсьий був на вигляд не гарний, рябий блондин, високого зросту з рідкою борідкою. Це була шанована в місті людина. На жаль, він помер передчасно – повертаючись взимку із бані відслужив в холодному соборі вечірню, захворів і за кілька днів помер (1892.-№ 7.- С. 107–108).

Після Тихомирова Солтановський отримав місце старшого вчителя російської словесності і наглядача загальних квартир. Зарплатня його зросла до 600 руб. в рік, що була вже досить непоганим заробітком. Також Солтановський займався гімназійною бібліотекою. Молодому вчителю вдалося привити дітям любов до книги (1892.-№ 7.- С. 101–102).

Росковшенко, як і Траутфеттер також економив на опаленні. Гімназію опалювали соломою. Від цього в загальних квартирах і класах було холодно і вогко. На уроках учні і вчителі були вимушені кутатися шинелі і ходити в калошах (1892. -№ 9. – С. 391).

За час роботи Солтановського в Рівненській гімназії тільки в самому навчальному закладі сталося кілька пожеж. Перша з них сталася в приміщенні, де проживали вчителі. Хоча її і вдалося швидко загасити, але в Солтановського в наслідок неї було пошкоджено чимало майна (посуду і меблів). Невдовзі сталася ще одна пожежа. На цей раз вночі згоріли сараї гімназії, що були між будинком, де жив гімназійний сторож і будинком, який колись був оранжереєю. Це приміщення в ту ніч кілька разів починало горіти, але було врятоване завдяки діям учня IV класу Леванди. Він наказав іншим учням тримати себе за ноги, а сам із слухового вікна рубав сокирою балку, яка вже палала. Йому вдалося її перерубати і скинути на землю. Під час пожежі Солтановський рятував бібліотеку. Потім щодо неї в Солтановського з директором виник конфлікт. Росковшенко йому сказав, що він не мав виносити книги, а чекати його письмового розпорядження. Потім два з половиною місяці Солтановський розставляв книги і звіряв їх за каталогами. Це все відбувалося в сирій, холодній, неопалюваній кімнаті. В результаті Солтановський серйозно захворів на застуду (1892. – № 9 – С. 391–395)..

Наступним директором після Росковшенка став Олександр Дмитрович Туманов. Він закінчив свого часу всього 6 класів гімназії. Але, заручившись рекомендаційним листом буцімто від імені польських магнатів за підписом князя Сангушка, у яких він заслужив велику любов за педагогічні вміння у вихованні їхніх дітей, Туманов незабаром отримав директорську посаду. Разом з цим інспектором гімназії став П. Коленко. Такі призначення і вчителі, і учні сприйняли дуже негативно. Найперше, що зробив Туманов в гімназії, це змінив довголітнього підрядчика загальних учнівських квартир Келбша. Його просто поставили в такі умов, що він вже співпрацювати з гімназією не міг. Натомість на підрядника Туманов прийняв якогось єврея із Дубна. Цей єврей і взимку і

влітку возив говядину прямо на возах, нічим не покриту, в результати до учнівського столу вона приходила вже брудна в пилу і з неприємним запахом. Привезене м'ясо скидали купою в льоднику або погребі і воно використовувалося для приготування їжі протягом усього тижня до нового транспорту. Учні такої їж споживати не хотіли і тому обмежувалися чаєм, якоюсь кашею і здобою, що продавалася в дворі гімназії. Почали надсилатися масово скарги в правління округу. Для розслідування ситуації в гімназії нарешті приїхав інспектор державних училищ. Для нього дирекція створила враження, що в гімназії все гаразд. У цій справі винним зробили Солтановського і взагалі їй надали політичного відтінку. Оскільки попередній підрядчик був поляком і учні йому симпатизували, то Солтановський нібито, бажаючи знайти в учнів прихильність, приєднався до їхніх протестів. Після від'їзду інспектора все продовжувалося, як і раніше (1892. – № 9. – С. 396–398).

Після того, як Туманов отримав посаду в Білостокському інституті, то на його місце почав претендувати Коленко. Вчителі, боячись, що його буде призначено директором, написали колективний лист до Попечителя Пирогова і рекомендували на цю посаду Невгодова. Попечитель лише частково прислухався до прохань вчителів і призначив на цю посаду Автонома Григоровича Теодоровича. Теодорович швидко зрозумів, хто такий Коленко і поставив його на місце (1892.-№ 12.-С. 409–410).

Учні того часу також бешкетували і дозволяли собі жарти щодо своїх вчителів. Об'єктом жартів, наприклад, був німець Боні. Він був наглядачем на загальних квартирах і вимагав, щоб учні по першому дзвонику о 5 ранку вставали. Для цього він попросив в загальній квартирі поставити шафу з годинником. Годинник будив боєм його, в він в свою чергу учнів. Учні підібрали ключ від шафи і один з них ховався в шафі до приходу Боні. Тільки-но Боні починав засинати, як годинник бив п'яту годину. Він зривався, будив всіх учнів. А коли переконувався, що годинник показує не 5-ту ранку, а 11-ту вечора, знову лягав, а учні переконували його, що йому наснився бій годинника. Кожної ночі цей жарт повторювався по кілька разів. Інколи учні ще робили такий жарт: гасили світло в загальній квартирі і в коридорі, протягували між ліжками шнур, а в протилежному від ліжка Боні кутку кімнати лунав крик про допомогу. Спросоння Боні кидався на крик і падав. В кімнаті піднімався шум, учні кидалися подушками. Нарешті цими подушками закидували і самого Боні. Вже він сам починав кликати на допомогу. Поки слуга приходив із світлом, учні встигали розібрати подушки, полягати і вдати, що сплять. Ще одного разу учні помістили Боні в кімнату стару клячу Черчицького. Відкривши двері до свого помешкання Боні сміло зробив крок вперед і тут його щось лизнуло в обличчя. Учні його переконували, що це чорт, що прийняв образ клячі оскільки та ніяк не могла потрапити в зачинену кімнату. Після цією пригоди Боні відмовився від посади наглядача (1892. – № 11. – С. 239–241).

Чимало на сторінках спогадів Солтановського є відомостей про події польського повстання і про участь в них жителів Рівного, співробітників і учнів гімназії (1893. – № 3. –С. 470–472).

Джерела та література:

1. *Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского//Киевская старина. – 1892. – № 4. – С. 71–85; № 5. – С. 231–248; № 6. – С. 420–437; № 7. – С. 95–108; № 8. – С. 199–216; № 9. – С. 389–404; № 11. – С. 232–246; № 12. – С. 409–425; 1893. – № 3. – С. 470–484; № 4. – С. 120–133; № 5.- С. 292–307; № 7. – С. 100–125; № 9. – С. 401–417; № 11. – С. 262–279; № 12. С. 385–407; 1894. – № 1. – С. 34–92; № 3. – С. 459–479.*

2. *Переписка с попечителем Киевского учебного округа о перемещении чиновников//ДАРО, ф. 394, оп. 2, од. 36. 23. – 101 арк.*

3. *Шевчук В. О. Ліс людей, або «чорна книга» Киріяка Автомоновича Сатановського//Шевчук В. О. Три листки за вікном. _ К.: Радянський 86. письменник, 1986. – С. 285–586.*

4. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.- Т. 30 А (60): Слюз – София Палеолог. – 1900. – 4, II, 481–960.*

Наталія КОЖУШКО

З ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ (УЧИЛИЩА). ВЧИТЕЛІ ЗАКОНУ БОЖОГО

Закон Божий – один з головних навчальних предметів в початкових та середніх школах царської Росії, який включав у себе навчання істинам релігії і правилам релігійної моральності, вивчення молитов, катехізису та інформації з історії православної релігії. За статутом 1828 р. викладання даного предмету було введено до навчальних планів семи класових російських гімназій, а з 1871 р.– включено у навчальні програми створених реальних училищ.

Починаючи з відкриття в 1839 р. в Рівному чоловічої гімназії, в її штаті був вчитель Закону Божого або, як його називали, законовчитель. Це були високоосвічені випускники Духовних академій, які не тільки вчили учнів, а й виконували обов'язки душ пастирів. Всього виявлено сім прізвищ законовчителів, що працювали з 1839 по 1921 рр. в стінах Рівненської чоловічої гімназії (реального училища). Першим у списку законовчителів **Лотоцький Афанасій Лукич** (в чернецтві Амбросій). Народився у 1797 р. в родині священика с. Мончиці, Старокостянтинівського повіту Волинської губ. [1] Після закінчення в 1819 р. Волинської духовної семінарії, яка діяла в той час в Острозі, він продовжив освіту в Київській духовній академії. 17 жовтня 1823 р. Лотоцький отримав ступінь магістра богослов'я та був призначений на посаду профессора словесності і німецької мови Волинської духовної семінарії. Пізніше він одночасно займав посаду бібліотекаря, упорядкував семінарську бібліотеку та створив каталог, систематизувавши її за новою класифікацією згідно з галузями знань, форматом і мовою. В листопаді 1823 р. Лотоцький отримав священицький сан при Волинському Кафедральному Соборі та був призначений в склад попечительства над бідними з духовного звання Волинської єпархії. На початку 1825 р. отримав посаду професора польської мови Волинської духовної семінарії, а в кінці року – сан протоієрея. З липня 1828 р. до початку 1828 р. займав посаду семінарського інспектора.

12 червня 1828 р. Афанасій Лотоцький призначений вчителем Закону Божого і російської мови Клеванського повітового училища та, одночасно, цензором проповідей по Рівненському повіту. В 1833 р. його переводять настоятелем Луцької Покровської церкви і призначають законовчителем чоловічої гімназії, відкритої на рік раніше. В липні 1834 р. разом з гімназією молодий законовчитель переїжджає до Клевані, де, крім педагогічної роботи, був призначений настоятелем місцевої церкви Різдва Богородиці та цензором проповідей. За відсутності вчителя, про-

водить уроки російської словесності в гімназії і Закону Божого – в Клеванському училищі. [2] В 1839 р. гімназію переведено до Рівного. Крім гімназійних занять, Лотоцький отримує інші посади: настоятеля Рівненської Соборної церкви, цензора проповідей по Рівненському повіту, першоприсутнього Рівненського духовного правління, співробітника Волинського попечительства над бідними духовного звання, члена Рівненського віспенного комітету, духовного депутата в Рівненському повітовому суді для вирішення справ, пов'язаних з церковними землями і майном. [3]

В 1844 р. Лотоцького переведено до Варшавської єпархії та призначено настоятелем Вольської цвинтарної церкви, а також членом Варшавської духовної консисторії; в 1845 р. – законовчителем виховальних православних дівочих пансіонів; в 1848 р. – ключарем Варшавського Кафедрального Собору; в 1852 р. – благочинним 2-го округу. За дорученням Святішого Синоду, в цей період, він склав церковно – історичний та статистичний опис Варшавської єпархії.

В 1860 р. Афанасій Лотоцький прийняв чернецтво і ім'я Амбросій, отримав сан архімандрита та був призначений намісником Почаївської Лаври (дослідив архів монастиря, склав опис Почаївської Лаври) і благочинним чоловічих монастирів Волинської єпархії. В 1865 р. архімандрита Амбросія призначено настоятелем Мілецького первокласного монастиря в Ковельському повіті, а в 1875 р. – настоятелем Володимиро – Волинського первокласного монастиря. Помер Афанасій Лотоцький 18 січня 1878 р. на 81 році життя. [4]

За церковну, науково – освітню діяльність отримав нагороди: бархатну фіолетову скуфію (1834 р.), камилавку (1839 р.), золотий наперсний хрест (1842 р.), золотий з дорогоцінним камінням наперсний хрест (1856 р.), орден Св. Анни 3-го ст. (1847 р.), орден Св. Анни 2-го ст. (1851 р.), орден Св. Анни 2-го ст. з Імператорською короною (1860 р.), орден Св. Володимира 3-го ст. (1867 р.), світло – бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853/56 рр. [5]

Наступний законовчитель Рівненської гімназії – **Омелянський Венедикт Хомич**. Народився в 1803 р. в родині священика. По закінченні Київської духовної академії отримав звання кандидата богослов'я. 6 жовтня 1833 р. призначений вчителем Дерманського повітового училища, а в кінці року – доглядачем Дерманського повітового та приходського училищ. [6] В 1839 р. переведений вчителем громадянської історії і французької мови до Волинської духовної семінарії. Два роки був казначеєм Будівельного комітету, створеного при Волинській семінарії для виконання будівельних і ремонтних робіт в її приміщеннях. [7]

8 березня 1843 р. Собором Почаївської Лаври Омелянський був обраний її довіреною особою в Кременецькому повітовому суді. В вересні 1844 р. отримав сан диякона, посаду священика Рівненської Соборної Свято – Воскресенської церкви [8], призначений першоприсутнім у Рівненському духовному правлінні, співробітником Волинського духовного попечительства, членом (потім директором) віспенного та тюремного комітетів, депутатом для вирішення справ у церковних земствах, коректором проповідей по Рівненському повіту.

14 листопада 1844 р. Попечитель Київського учбового округу затвердив Омелянського на посаді вчителя

Закону Божого в Рівненській чоловічій гімназії, а потім і в Рівненському дівочому пансіоні. [9] Отримував жалування – 400 крб. ср. на рік. Казенної квартири або квартирних грошей не мав. Був одружений, виховував 6 дітей (дочки Софія та Олена навчались в Рівненському дівочому пансіоні). [10]

В 1847 р. у характеристиках на вчителів директор Рівненської чоловічої гімназії написав стосовно Венедикта Омелянського: «... усерден и аккуратен. Познания и способности отличные. Вполне заслуживает повышения по службе.» [11]

В 1851 р. Омелянського призначено Благочинним Рівненських повітових церков, на слідуючий рік – членом Комітету суспільного здоров'я. Його прізвище в списках викладачів Рівненської чоловічої гімназії до 1859 р. За сумлінну працю Венедикт Хомич мав нагороди: набедреник (1846 р.) бархатну фіолетову скуфію (1848 р.), камилавку (1853 р.), посвячений у протоієрейський сан (1849 р.). [12]

Клюковський Даниїл Григорович народився в 1826 р. в родині священика Волинської губ. По закінченні Санкт – Петербурзької духовної академії був зарахований до першого розряду вихованців та 27 серпня 1841 р. призначений на посаду вчителя логіки, психології і латинської мови в Волинську духовну семінарію. Через рік отримав ступінь магістра та посаду професора. [13] В серпні 1844 р. Клюковського призначено помічником інспектора семінарії, а через рік – членом семінарського правління по учбовій частині. Пізніше його було посвячено у священики та направлено настоятелем Кременецької Богоявленської церкви з збереженням професорської посади. Був одружений з уродженкою Волинської губ. Меланією Метельською, мав троє дітей. [14] В жовтні 1848 р. Даниїл Григорович отримав магістерський хрест, а 15 липня 1849 р. був посвячений в протоієреї та нагороджений набедреником. В 1850 р. виконував обов'язки ректора Волинської духовної семінарії. Вересень 1852 р. – призначений настоятелем Кременецької Соборної Свято – Миколаївської церкви та Благочинним Кременецьких міських церков. В листопаді 1856 р. став цензором проповідей священнослужителів Кременецького повіту. [15] За період з 1852 по 1856 рр. був нагороджений скуфією, камилавкою, пам'ятною медаллю на Андріївській стрічці та бронзовим наперсним хрестом на Володимирській стрічці. [16]

15 березня 1860 р., за пропозицією Попечителя Київського учбового округу, Клюковського призначають вчителем Закону Божого в Рівненську чоловічу гімназію та настоятелем Рівненської Соборної церкви. Був нагороджений золотим наперсним хрестом (1861 р.), орденом Св. Анни 3-го ст. (1865 р.), орденом Св. Анни 2-го ст. (1969 р.). [17]

В 1867 р. Клюковський мав 25-річний стаж вислуги по учбовій частині, йому була призначена пенсія (400 крб. ср. в рік), але, згідно наказів Попечителя Київського учбового округу (1869 р., 1971 р.), ще залишився на посаді законовчителя. [18] 11 вересня 1876 р. Даниїла Григоровича було звільнено з посади законовчителя за власним бажанням [19], але у списку вчителів Рівненського реального училища, складеного директором для адресного календаря за 1878 р. та у списку вчителів за 1879 р. записано законовчителя Даниїла Клюковського. [20] Тобто, можна припустити, що досвідченого законовчителя і надалі

залучали до учбового процесу, в період коли посада була вакантною.

У списках викладачів, підготовлених директором училища для Попечителя Київського учбового округу в жовтні 1881 р., на посаді виконуючого обов'язки законовчителя записаний священик **Барталович Іоан Костянтинович.** Вже 18 листопада 1883 р., за власним бажанням, його було звільнено та призначено священика **Подмешальського Матвія Івановича.** [21] Це прізвище зустрічається в списках вчителів училища за 1884–1886 рр. Помер Подмешальський в м. Ялта 12 березня 1888 р. За заповітом, його кошти, що зберігалися в позико – ощадній касі при Рівненському реальному училищі, були передані в Товариство допомоги бідним учням цього навчального закладу. [22]

Наступним законовчителем був **Терлецький Костянтин Петрович.** В 1888 р. він закінчив Київську духовну академію з ступінню кандидата богослов'я та був призначений на посаду законовчителя в Рівненське реальне училище. Працював в Рівному до 1990 р. Був переведений настоятелем Києво – Лук'янівської Св. Феодора церкви. Приймав активну участь в справі побудови в Києві церкви – школи в ім'я священомученика Макарія, вів велику просвітницьку роботу. За його ініціативою, при церкві було збудовано Народний дім тверезості, де читали лекції про здоровий спосіб життя та пропонували чай. Помер священик К.П. Терлецький 11 квітня 1905 р. [23]

Останнім вчителем Закону Божого, який працював в училищі до його закриття, був **Ярмолович Іполит Антонович.** Народився 30 січня 1865 р. Закінчив Київську духовну академію та отримав ступінь кандидата богослов'я. За пропозицією Попечителя Київського учбового округу, 5 липня 1890 р. призначений законовчителем Рівненського реального училища. Одночасно, затверджений на посаді члена Рівненського відділення Волинської єпархіальної училищної ради, довгий час був її казначеєм, а потім головою. 9 вересня 1890 р. отримав сан священика. Проводив богослужіння в домовій церкві училища. Одружений з дочкою священика, мав троє дітей. В 1892 р. Педагогічною радою училища обраний членом господарчого комітету та завідуючим бібліотекою. [24] Цікавою є характеристика молодого вчителя дирекцією училища:» ... будучи весьма усердным служителем алтаря ..., старается и в духовных своих чадах, учениках развить религиозность и любовь к Отечеству. К этому направлены его ежедневные в учебные дни беседы с учениками пред началом уроков, во время общей молитвы и занятия урочные. Будучи весьма аккуратным и ревностным исполнителем своих обязанностей преподавателя, о. Ярмолович отличается ревностью по исполнению обязанностей настоятеля домовой училищной церкви,.. ». [25] Через п'ять років – нова характеристика: «Законоучитель священник Ярмолович год от году становится все более и более на своем месте. Это теперь выдающийся священник города Ровно и его окрестностей и гордость вверенного мне заведения. Я им очень дорожу.» [26]

З 1900 р. він також викладає Закон Божий в 2-класовому міському училищі та відкритій у Рівному жіночій гімназії. [27] За сумлінну працю Ярмолович в травні 1907 р. отримав сан протоієрея. В 1913 р. вів заняття в Рівненській Общині Червоного Хреста сестер милосердя, при-

ймав участь в з'їзді законовчителів середніх учбових закладів.

В 1915 р. Ярмоловичу виповнилось 50 років та 25 років стажу по учбовій частині. За пропозицією Попечителя Київського учбового округу, він був залишений в училищі на своїй посаді. За характеристикою директора на цей час, Іполит Антонович «... своею пастырскою и педагогическою деятельностью всегда оказывал благотворное влияние на учащихся... по своему здоровью и энергии еще может с пользою продолжить службу...» [28] Його прізвище записане під № 247 в Книзі регістрації вчителів за 1919–1920 рр. (вчитель громадянської історії і російської мови, проживає за адресою: вул. Думська, буд.6, нині вул. Миколи Хвильового) та в Циркулярі управління Волинського шкільного округу за 1921 р. (60 р., вчитель релігії). За плідну роботу Іполит Антонович мав нагороди: набедреник (1891 р.), Св. Біблію (1897 р.), золоті наперсні хрести (1903, 1906 рр.), бархатну фіолетову скуфію, камилавку, медаль в пам'ять 25-ліття з дня відновлення у Бозі почивш. Государем Імператором Олександром III церковної школи (1909 р.), орден Св. Анни 3-го ст. (1913 р.) та орден Св. Анни 2-го ст. (1916 р.). [29]

Законовчителем в перших – четвертих класах та дияконом домової училищної церкви був **Легензевич Дорофій Васильович.** Народився в 1869 р. Освіту здобув у двокласному училищі. На службу поступив 11 січня 1890 р., а в Рівненському реальному училищі працював з 9 лютого 1892 р. Мав чотири уроки на тиждень в молодших класах, за це отримував оклад – 865 крб. ср. на рік, казенну квартиру та квартирні – 1030 крб. на рік. Цікаво те, що дирекція училища доручала йому роботи, зв'язані з господарчою частиною. В 1909 р. письмоводителю диякону Легензевичу доручено складання кошторисів на будівництво училищних сараїв, дерев'яної огорожі, ремонтних робіт в училищному приміщенні та залізного решітчастого на кам'яному фундаменті паркану на суму 5192 крб. 97 коп. та догляд за проведення робіт. [30]

Червень 1915 р.– Дорофію Васильовичу було доручено зробити проект плану та кошториси на будівництво приміщення для хімічної лабораторії, гімнастичної зали та природничо – історичного кабінету. [31]

В грудні 1915 р. Рівненське реальне училище було евакуйоване в м. Ромни Полтавської губ. Легензевича залишили, як завідувача господарчою частиною, для охорони приміщень і майна. Будинок училища був зайнятий військовими лазаретами і, як свідчать документи, він кожного дня перевіряв стан приміщень та заразився сипним тифом. Хворів більше двох місяців. [32]

Його прізвище є в протоколах Педагогічної ради училища та господарського комітету за 1906/1921 рр., училищних звітах, списку службовців училища для Пам'ятної книжки Волинської губернії на 1912 р. та Журналі регістрації вчителів на 1919/21 рр. За бездоганну працю, в 1906 р. його було представлено до нагороди нагрудною золотою медаллю на Анненській стрічці.

В 1922 р. одне з найстаріших середніх навчальних закладів краю було закрите, але знання які учні отримали в реальному училищі можна було в подальшому використовувати, як основу для навчання у вищих навчальний закладах, вони допомагали розуміти події, які відбувалися у суспільстві, пояснювати явища природи, володіти рідною мовою.

Джерела та література:

1. *Послужной список настоятеля Мелецкого первоклассного Николаевского монастыря Волынской епархии архимандрита Амвросия, составлен в июне 1872 года./Волынские епархиальные ведомости. 1872. Ч.оф. № 15. с. 412.*
2. *Там же, с. 412–413.*
3. *Краткий очерк жизни Архимандрита Амвросия (Афанасия Лотоцкого), скончавшегося 18 января 1878 г. /Волынские епархиальные ведомости.1878. Ч. неоф. № 5. с. 220–221.*
4. *Там же, с. 221.*
5. *Послужной список настоятеля Мелецкого первоклассного Николаевского монастыря Волынской епархии архимандрита Амвросия, составлен в июне 1872 г. /Волынские епархиальные ведомости. 1872. Ч. оф. № 15. с. 414.*
6. *ДАРО. Ф.394.- Оп. 2.- Спр. 93.- Арк. 14 зв. – 15.*
7. *ДАРО. Ф.394.- Оп. 1.- Спр. 106.- Арк. 16 зв. – 17.*
8. *ДАРО. Ф.394.- Оп. 1.- Спр. 76.- Арк. 7.*
9. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 1.- Спр. 106.- Арк. 17 зв. – 18.*
10. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 2.- Спр. 94.- Арк. 1–2.*
11. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 2.- Спр. 61.- Арк. 196 зв.*
12. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 1.- Спр. 106.- Арк. 18 зв. – 19.*
13. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 1.- Спр. 133.- Арк. 2 зв. – 3.*
14. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 1047.- Арк. 16 зв. – 17.*
15. *Там же, арк. 184 зв. – 185.*
16. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 2.- Спр. 25.- Арк. 18.*
17. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2. – Спр. 1047.- Арк. 16–20.*
18. *Там же, арк. 186–187.*
19. *ДАРО. Ф. 394.- Оп. 2.- Спр. 96.- Арк. 76 зв.*
20. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 679.- Арк. 6, 16.*
21. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 679.- Арк. 10, 37.*
22. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 178.- Арк. 2–14.*
23. *Киевские епархиальные ведомости. 1905. Ч. оф. № 18.*
24. *ДАРО. Ф.215.- Оп. 2.- Спр. 1050.- Арк. 15 зв.*
25. *Там же, арк. 2 зв. – 3.*
26. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 1045.- Арк. 138 зв.*
27. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 1043.- Арк. 43.*
28. *Там же, арк. 54–55.*
29. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр.166.- Арк. 35.; – Спр. 1043.- Арк. 59–60, 63.*
30. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 167.- Арк. 12.*
31. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 170.- Арк. 15.*
32. *ДАРО. Ф. 215.- Оп. 2.- Спр. 171.- Арк. 4, 54.*

Андрій КОРЧАК

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ ЛАПІДАРНО-ЕПІГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ XVIII-XIX ст. В СЕЛАХ БІЛЯВЦІ, КОРСІВ, ЛЕШНІВ, ТЕТИЛЬКІВЦІ, ЯСЕНІВ ТА МІСТЕЧКУ ПІДКАМІНЬ НА БРІДЩИНІ

Протягом травня 2008 – листопада 2010 рр. Бродівським історико-краєзнавчим музеєм проводився облік пам'ятних хрестів, фігур, капличок на території Бродівського району. Фіксувались також найцікавіші надгробні пам'ятники. В ході роботи нашу увагу привернули цілі комплекси руських меморіальних пам'яток (цвинтар коло церкви Покрови Пресвятої Богородиці та сільський цвинтар в с. Білявці, цвинтар коло церкви св. Миколи в Ясенові, руський цвинтар коло згорілої в 2006 р. церкви св. Михайла в с. Підгірці) з вирізьбленими на них церковними кириличними шрифтами довгими епітафіями. Окремі, такого типу, написи були відчитані на постаментах хрестів чи фігур в різних населених пунктах Бріщини.

У цій статті до уваги читача будуть представлені найцікавіші руські лапідарно-епіграфічні пам'ятки зафіксовані в селах Білявці, Лешнів, Корсів, Тетильківці, Ясенів та містечку Підкамінь. Дана публікація є джерельною базою для тих, хто досліджує книжну староукраїнську мову, особливо в її галицько-руському церковному варіанті. Тому тексти епітафій тут наводяться оригінальною мовою та церковним кириличним шрифтом згідно наукових вимог щодо їх запису та передачі [7, s. 12–13]. В статті відсутні морфологічний та лексичний аналіз, а також характеристика правопису продемонстрованих лапідарно-епіграфічних зразків, оскільки це повинні зробити відповідні фахівці.

Єдиним винятком є наведені після епітафій реконструйовані варіанти озвучення текстів (також без детального фонетичного аналізу) в приблизно такому варіанті, як їх читали галицькі русини в XVIII–XIX ст., здійснені на основі студіювання граматики М. Смотрицького [4, розділ про орфографію], Часослова з текстом у вигляді русько-українського озвучення русько-церковнослов'янського ізводу старослов'янської мови [5] та співставлення останнього з Часословом в якому текст поданий в русько-церковнослов'янському ізводі старослов'янської мови [6]. Зробле-

но це спеціально для тих, хто не має професійного стосунку до русько-церковнослов'янського ізводу старослов'янської мови, а заодно давньоруської та староукраїнської мов, тому що в цих мовах читання текстів сильно відрізняється від написаного. Мало того, в різних народів (напр. українців, росіян) саме читання є різним.

Важливо сказати кілька слів про мову наведених тут епітафій. Очевидно, що в даному випадку маємо справу з практично останніми зразками староукраїнської мови в її галицько-руському церковному варіанті. Витіснена уніфікаційною імперською політикою російського царату протягом XVIII–XIX ст. з Великої України староукраїнська мова практично до поч. XX ст. зберігалася в церковній культурі русинів на Галичині.

I. Цвинтарні пам'ятники

1. Надмогильний хрест (фото 1). Знаходиться перед входом до церкви в с. Білявці. Являє собою 2-х метровий плаский кам'яний хрест, який в основі плавно набирає вигляду бази. На раменах хреста різьблені в глибину літери: «ІС», «ХС». Під Розп'яттям слідує аналогічної форми напис: «Сей Памѧт/ныкъ Соорꙋ-/жи Любимо/й Женѣ своей/Зиновіи/ей Мꙋжъ Се/меонъ Кѣтъ/Ꙋмершой Дн/ꙗ 30 Марта/[8]6 [лѣтъ въ] Бѣлꙗ/вцахъ 1748» («Сей памятник сооружи любимой жені своєй Зиновії єй муж Семеон Кіт умершой дня 30 марта 86 літ в Білявцах 1748»).

2. Надмогильний хрест (фото 2). Знаходиться з північної сторони церкви в с. Білявці. Являє собою латинський хрест на прямокутному постаменті. Напис на фронтальній стороні постаменту: «Сей памꙗ/тникъ/Соорꙋжи/возлюбе=/знѣйшемꙋ/своемꙋ ѿцев [и]/Максимові житіꙗ своего/68 літного/[ꙋме]ршомꙋ/днꙗ ... Авгꙋста/1871 [ро]кꙋ» («Сей памятник сооружи возлюбезнійшему своєму отцеви Максимові житія своєго 68 літнього умершому дня ...Августа 1871року»).Написналівомуторці:«его синъ/любезній/максим/Андрѣевъ/въ Бѣлꙗ=/вцахъ:» («єго син любезній Максим Андріїв в Білявцах»). Напис з тилу: «Сей памя/тник відно/вив Василь Андріїв/рік 1933».

3. Надмогильний хрест (фото 3). Знаходиться з південної сторони церкви в с. Білявці. Являє собою лите чавунне Розп'яття оздоблене рослинним орнаментом. Напис на постаменті: «Сей памꙗтникъ/Соорꙋжи любмой/своей матерѣ/Анастазии/Ꙋмершой Днꙗ/... Грꙋднꙗ 1873 рокꙋ» («Сей памятник сооружи любимой своєй матері Анастазії умершой дня ... грудня 1873 року»). Ярусом нижче продовження тексту: «ей синъ и=/[гна]цій/[сац]ковъ въ/[Бѣлꙗв]цахъ» («єй син Ігнацій Сацков в Білявцах»).

4. Пам'ятний хрест (фото 4). Знаходиться в центральній (старій) ділянці цвинтаря в с. Білявці. Являє собою невеликий, литий, чавунний, квадратної форми хрест. Напис на постаменті: «Громада/Бѣлꙗвець /соорꙋживъ/Рокꙋ 1874/ Свꙗтій Крестъ/зъ подставою/камѣнною/на [н]овій/Ц [мен]тарь на хвалꙋ/Божꙋ/и длꙗ[спа]се=/нꙗв[сѣхъ]/натомъ/Цментарꙋ/лежацнхъ» («Громада Білявець сооружив року 1874 святій крест з подставою камінною на новій цментарь на хвалу Божу і для спасенія всіх на тім цментару лежащих»).

5. Надмогильний хрест (фото 5). Знаходиться в центральній (старій) ділянці цвинтаря в с. Білявці. Являє собою литий чавунний хрест з фігу-

рою розп'ятого Ісуса Христа. Напис на постаменті (частково пошкоджений кулями): «Сей памятникъ/Соуружи любимой/своей сестрѣ/Маріи Штурмай/А по супружнику/Пріймакъ оумершой/Дня 9 цвѣтня 1878/року ей сестра/Ксеня съ Мужемъ/своимъ Ѳеодоромъ/Заозѣрнымъ въ/Бѣлявцахъ» («Сей памятник сооружи любимой своєй сестрі Марії Штурмай а по супружнику Пріймак умершой дня 9 цвітня 1878 року єй сестра Ксеня с мужем своїм Теодором Заозірним в Білявцах»).

6. Надмогильний хрест (фото 6). Знаходиться в центральній (старій) ділянці цвинтаря в с. Білявці. Являє собою литий чавунний хрест з фігурою розп'ятого Ісуса Христа (аналогічної форми з Розп'яттям на могилі Марії Штурмай-Приймак 1878 р.). Напис на постаменті: «Сей Памя/тникъ Соуру/жи любимом [у]/своему ѿцеви/Павлови уме/ршому дня [16?]/Мая 1878 року/его синъ Михаилъ/[Монча]ковскій/въ Бѣлявцахъ» («Сей памятник сооружи любимому своєму отцеви Павлови умершому дня 16? мая 1878 року єго син Михаїл Мончаковскій в Білявцах»).

7. Надмогильний хрест (фото 7). Знаходиться в центральній (старій) ділянці цвинтаря в с. Білявці. Являє собою литий, чавунний, неоготичний хрест з фігурою розп'ятого Ісуса Христа. Напис на постаменті (частково пошкоджений кулями): «Своей/любимой женѣ/Теодозіи/помершой/22 II 1888/ей мужъ/Яковъ/Осѣнчукъ» («Своєй любимой жені Теодозії помершой 22 II 1888 єй муж Яков Осінчук»).

8. Надмогильний хрест (фото 8). Знаходиться в центральній (старій) ділянці цвинтаря в с. Шнирів. Являє собою литий чавунний хрест з фігурою розп'ятого Ісуса Христа. Напис на постаменті: «Сей/Памятникъ/поставилъ/Р. Б. Лука Сем=/енюкъ госпо=/дарь Шниров/скій своей женѣ/Анастазіи умер/шой въ Шнырев/[ѣ] дня 27 Новем/бря 1870 года/Павло Сем/енюкъ умеръ/1874 года» («Сей пам'ятник поставил раб Божій Семенюк господар Шнировскій своєй жені Анастасії умершой в Шниреві дня 27 новембрія 1870 года Павло Семенюк умер 1874»).

II. Пам'ятники тверезості

9. Хрест тверезості (фото 9). Знаходиться при в'їзді в с. Лешнів з боку Бродів із правої сторони дороги. Являє собою кований хрест з фігурою розп'ятого Ісуса Христа. Хрест опертий на кам'яному стовпі, що стоїть на висипаному кургані. В основі хреста напис: «господи/оружіе/на/діавола» («господи оружіє на діявола»). На стовпі, також ледве простежується напис: «Леѡнъ/Мисл [къ?]/Депутт/ованый/Лѣшне/ва Про/вѣзоръ Цер/кве най/барзіей до/того при/кладнки/былъ» («Леон Мисак? депуттований Лішнева провізор церкве найбаржей до того прикладинки бил»). Під написом зображений символ християнства – риба.

10. Хрест тверезості (фото 10). Знаходиться навпроти входу до церкви Покрови Пресвятої Богородиці в с. Тетильківці. Являє собою лите чавунне Розп'яття, оздоблене рослинним орнаментом. На фронтальній стороні постаменту бачимо плаский рельєф св. Іллі вполовину зросту. Нижче написано: «сьв: гилья» («Шьвятий Гилья»). З правого торця напис: «честні/парафіяне/въ/пам'ять/тверезости» («честні парафіяне в память тверезости»). З лівого торця кам'яного блоку наявне зображення мальтій-

ського хреста і аналогічної форми напис: «крестъ/побідилъ/погань=/ство/побідитъ/пиꙗньство/р.божиꙗ/1911» («крест побідил поганьство побідить піяньство року Божія 1911»).

11. Фігура тверезості (фото 11). Пам'ятник є складовою частиною «Широкої криниці», що знаходиться за автобусною зупинкою в містечку Підкамінь. Являє собою скульптурну композицію Хрещення Ісуса Іваном Хрестителем в Йордані вирізьблену з каменя. Напис на постаменті: «Честни парафіане/къ /памꙗть= тверезо=/сти//крестъ/побідилъ=поган/ство=побідитъ/пиꙗнство рокꙋ 1879» («Честни парафіане к память тверезости крест побідил поганьство побідить пияньство року 1879»).

III. Пам'ятники свободи

12. Фігура Покрови Пресвятої Богородиці (фото 12). Знаходиться на лівому березі річки Ікви навпроти греблі ставу під пагорбом, на якому стоїть церква Покрови Пресвятої Богородиці в с. Тетильківці. Являє собою єдину відому на Брідщині вирізьблену з каменя фігуру Покрови Пресвятої Богородиці періоду к. XIX – поч. XX ст. На фронтальній стороні прямокутного постамента напис: «къ ҂олѣтіе/знесіенꙗ/панщини/1848 1898/Громадꙗн/Тетыльковець/фондована?/Илиꙗ Хꙋдь» («К 50 літіє знешєня панщини 1848 1898 громадян Тетильковець фондована? Ілья Худь»). В цей час Ілля Худь в Тетильківцях був війтом [3, с. 99]. З лівого торця цитата з Нового Завіту: «Вы бо братрꙗ/на свободꙋ/званіи/бисте/с: павелъ» («Ви бо братія на свободу званії бисте святий Павел») [Гал. 5:13]. Справа: «Свобо/донки/соненко/виблисае/ты не/неволи/сынъ» («Свободоньки соненько виблисає ти не неволи син»).

13. Хрест Свободи (фото 13). Знаходиться при головній вулиці біля повороту на цвинтар в с. Корсів. Являє собою кований хрест з фігурою розп'ятого Ісуса Христа. Напис на постаменті: «крестъ господен(ъ)/соꙋрꙋжитсꙗ/въ памꙗть ꙋ знок(ъ) д (а)/ной свободи 1848/рокꙋ 3 маꙗ поста/вили сей крестъ/житилѣ корсова/1897 трꙋдилсꙗ о се [мъ?]/михаилъ нагорни/[й?] началникъ громади» («Крест Господен суружится в память у знак даной свободи 3 мая поставили сей крест житилі Корсова 1897 трудился о сем Михаїл Нагорний начальник громади»).

IV. Імператорський пам'ятник

14. Пам'ятний хрест. Знаходиться на новому цвинтарі в с. Ясенів. Раніше пам'ятник стояв один при дорозі. Згодом довкола нього заклали цвинтар. Являв собою масивний, литий з чавуну хрест від якого залишилася тільки нижня частина. На фронтальній стороні прямокутного постамента напис: «Во/Славꙋ Богꙋ/въ Троицѣ/Єдиномꙋ/Василь Король/жена Маріꙗ Павло/Гаранюкъ/жена/Єкатерина/днꙗ 29 го= Маꙗ/1854» («Во славу Богу в Тройці Єдиному Василь Король жена Марія Павло Гаранюк жена Єкатерина дня 29 мая 1854»). З лівого торця: «Во Памꙗткꙋ/Бракорвѣнчанꙗ/Єго Цѣсарст:/Корлев:/Величиства/Апостол:/Францъ/Іосифа/ зъ [Єй] Височ:/Кнꙗгинꙗ/Баварскою/Єлѣсаветою/днꙗ 12 го=/Цвѣт [нꙗ]/1854» («Во памятку браковінчаня єго цісарсткого королевского величиства апостольського Франц Йосифа з єй височеством княгиня Баварскою Єлісаветою дня 12 цвітня 1854»). Справа: «За/дꙋшъ/Пастирꙗ/Все =/чеснѣишаго/Іереꙗ/Юлꙗна/Тарнавского» («За душпаситя всечестнійшаго ієрея Юляна Тарнавского»).

Як бачимо практично всі наведенні тут тексти виконані церковною кирилицею. Гражданським шрифтом – лише один. Правопис

слів кардинально відрізняється від прийнятих за академічні зразки слів старослов'янської мови. Наприклад: мꙋжъ а не міжь, его а не ѥго, синъ а не сынъ, крестъ а не крьстъ і т. д. Привертає увагу написання слова на український манер в інскрипції з пам'ятника в с. Ясенів: Бракорвѣнчаніꙗ а не Бракорвѣнчаніꙗ. Аналогічна ситуація з відмінюванням іменників, прикметників, займенників та дієслів.

Найбільш цікава ситуація з лексичною базою. В наведених епітафіях зустрічаємо, як вже зазначалось вище, видозмінені слова старослов'янського з додаванням до них слів руско-українського (рокꙋ, Грꙋднꙗ, цвѣтнꙗ, Громада, подъставою, хвалꙋ, честні, тверезости), польського (найбарзієй, панцинни) і навіть латинського (Депꙋттованый, Провѣзоръ, фондована) походження [1]. Натрапляємо тут також на галицько-руські діалектизми: (сьв: гильꙗ).

Практично всі тексти представляють зразки староукраїнської мови, лишедвіепітафіївиступаютьяквинятки. Перша – це записана в староукраїнській інтерпретації цитата з Нового Завіту на пам'ятнику Свободи в с. Тетильківці: «Вы бо братрꙗ/на свободꙋ/званрꙗ/бисте/с: павелъ». В руско-церковнослов'янському ізводі старослов'янської мови це речення звучить трохи по іншому: «выбо на свободꙋ званни бысте братіе» [2, Гал. 5:13]. Друга – речення взяте з живої української мови на тому ж самому пам'ятнику: «Свобо/донки/соненко/виблисле/ты не/неволи/сынъ».

Окрім мовознавчого значення наведені епітафії представляють серйозний матеріал з локальної історії. Тут ми зустрічаємо багато імен та прізвищ, назви населених пунктів, дізнаємось про роль окремих людей в історії свого села, а також про важливі історичні події у згадуваних населених пунктах Брідщини.

Але сама головна цінність цих текстів полягає у відтворенні неповторного колориту книжної староукраїнської мови, як невід'ємної складової культури мікросвіту галицько-руського села XVIII–XIX ст.

Джерела та література:

1. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічадо, 2001. – 332 с.

2. БИБЛІꙖ СНРѢЧЬ КНИГЫ ветхаго иноваго завѣта, помꙗꙁыкꙋ словенскꙋ. Ѿ еврейска, вѣлліньскіи ꙗꙁыкъ, седми десꙗть и двѣмꙗ, бгомꙋдрыми преводники. прежде воплощеніꙗ габа испса нашего іс ха, т и лѣта, нажелаемое повелѣніе птоломеꙗ филадельфа царꙗ егуптска. проведенаго зводꙋ ѥтщаніемъ, иприлѣжаніемъ елико мощно, помощію бжіею послѣдовалꙗ, іи справилꙗ. влѣто, повоплощеніи га бга испса нашего іс ха. ІаѳПл. (Острозька Біблія).

3. Зварич Т., Корчак А. Пам'ятні хрести, фігури та каплички Наквашанської сільради. – Броди: Просвіта, 2010. – 120 с., іл.

4. ГРАММАТІКН Славенскиꙗ правилное Сꙋнтаꙗма, Потщаніемъ Многогрѣшнаго Мніха Мелетиꙗ Смотрискаго, в Корновіо Братства Церковнаго Виленскаго, при храмѣ сошествиꙗ Престагѡ и животворꙗщаго Дха, назданомъ странствꙋющагѡ сниканое и пржитое: Лѣта ѿ воплощениꙗ Бга Слова ІаѳПр. Правꙗщꙋ аплскій престол великиꙗ Божиꙗ Константінополскиꙗ Церкве Вселенскомꙋ Патріарсѣ Г: Ѿцꙋ Тімоѳею. Виленскомꙋже Корновію предстательствꙋющꙋ Г: Ѿцꙋ Леонтію Карповичꙋ Архімандритꙋ. в ѥвю.

5. Часослов. – Б. М.В. – Б. Р.В. – 72 с.

6. Часословъ имѣꙗй въ Себѣ Слѣжбꙋ Церковнꙋю, съ Мѣсꙗцословомъ, и прочими оуказанми, За державы великаго КОРОЛІꙖ СТАНИСЛАВА АВГУСТА Благословеніемъ ѥгѡ Преѡсщенства Кнрꙗ: СЫЛВЕСТРА ЛУБІЕНІЕЦКАГѠ

РУДНѢЦКАГО Єѯарха всеꙗ Рωссіи, Лѐцкаго и острогскаго Єппа, ордина Стагω Станислава, Кавалера, Тщаніемъ и иждивеніемъ Монаховъ Чина ⷭтагω Василіа Великаго, ⷭтыꙗ Чудотворныꙗ Лавры Почаевкіꙗ, въ тоейжде Лаврѣ Тупомъ ИЗДАНЪ, Року Гдніꙗ ïаѱоз.

7. Czyż A., Gutowski B. Nekropole kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich. – Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2008. – 158 s.

1. Хрест на могилі Зиновії Кіт 1748 р. с. Білявці. Фото В. Ульянова 30 серпня 2009 р.

2. Хрест на могилі Максима Андріїва 1871 р. с. Білявці. Фото А. Корчака 10 травня 2009 р.

3. Хрест на могилі Анастасії Сацків 1871 р. с. Білявці. Фото А. Корчака 10 травня 2009 р.

4. Хрест посвячений при закладені цвинтаря 1874 р. с. Білявці. Фото А. Корчака 10 травня 2009 р.

5. Хрест на могилі Марії Штурмай 1878 р. с. Білявці. Фото А. Корчака 10 травня 2009 р.

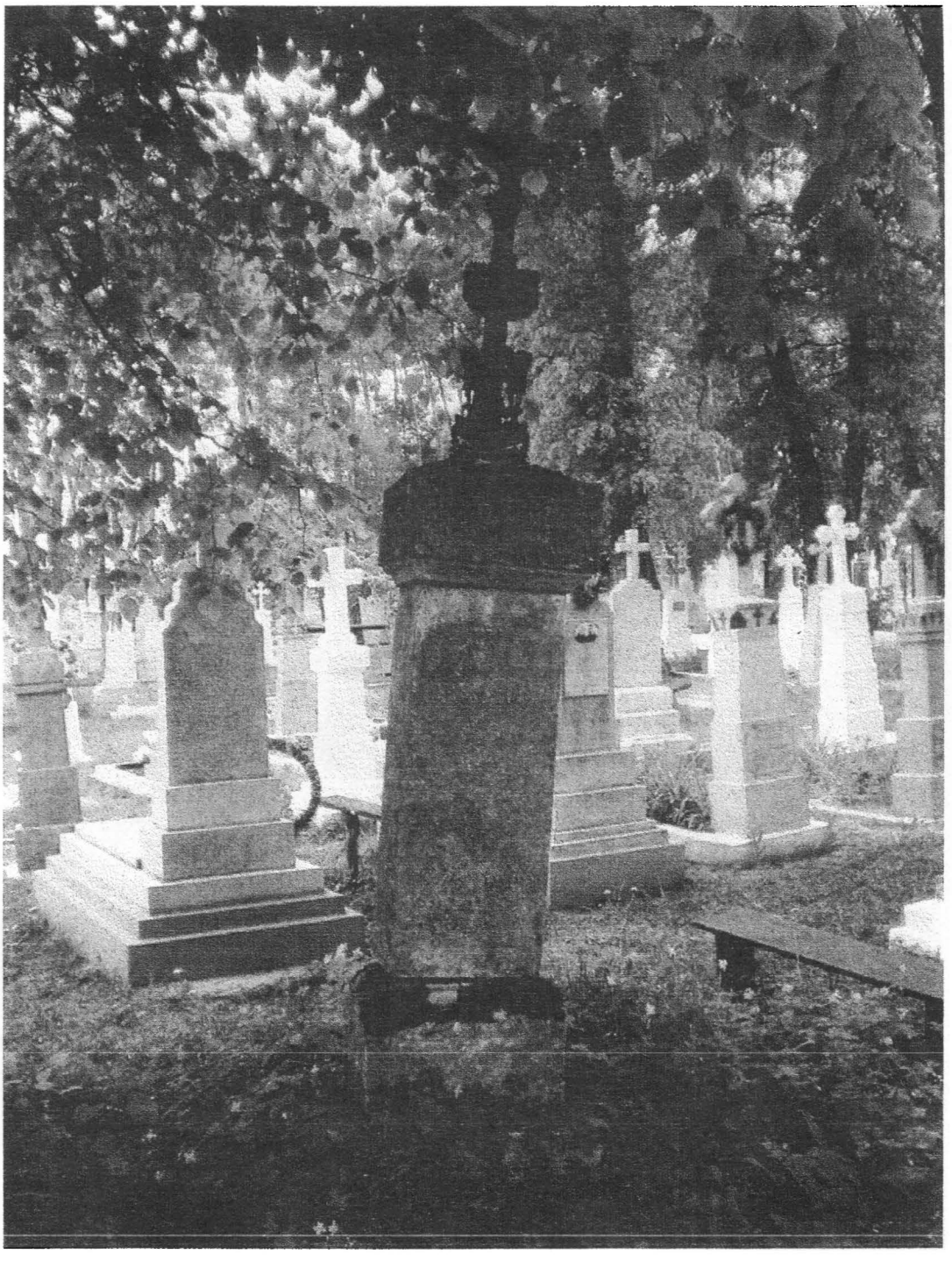

6. Хрест на могилі Михайла Мончаковського 1878 р. с. Білявці. Фото А. Корчака 10 травня 2009 р.

7. Хрест на могилі Теодозії Осінчук 1888 р. с. Білявці. Фото А. Корчака 10 травня 2009 р.

8. Хрест на могилі Анастасії та Павла Осінчуків 1870 р. с. Шнирів. Фото А. Корчака 24 вересня 2009 р.

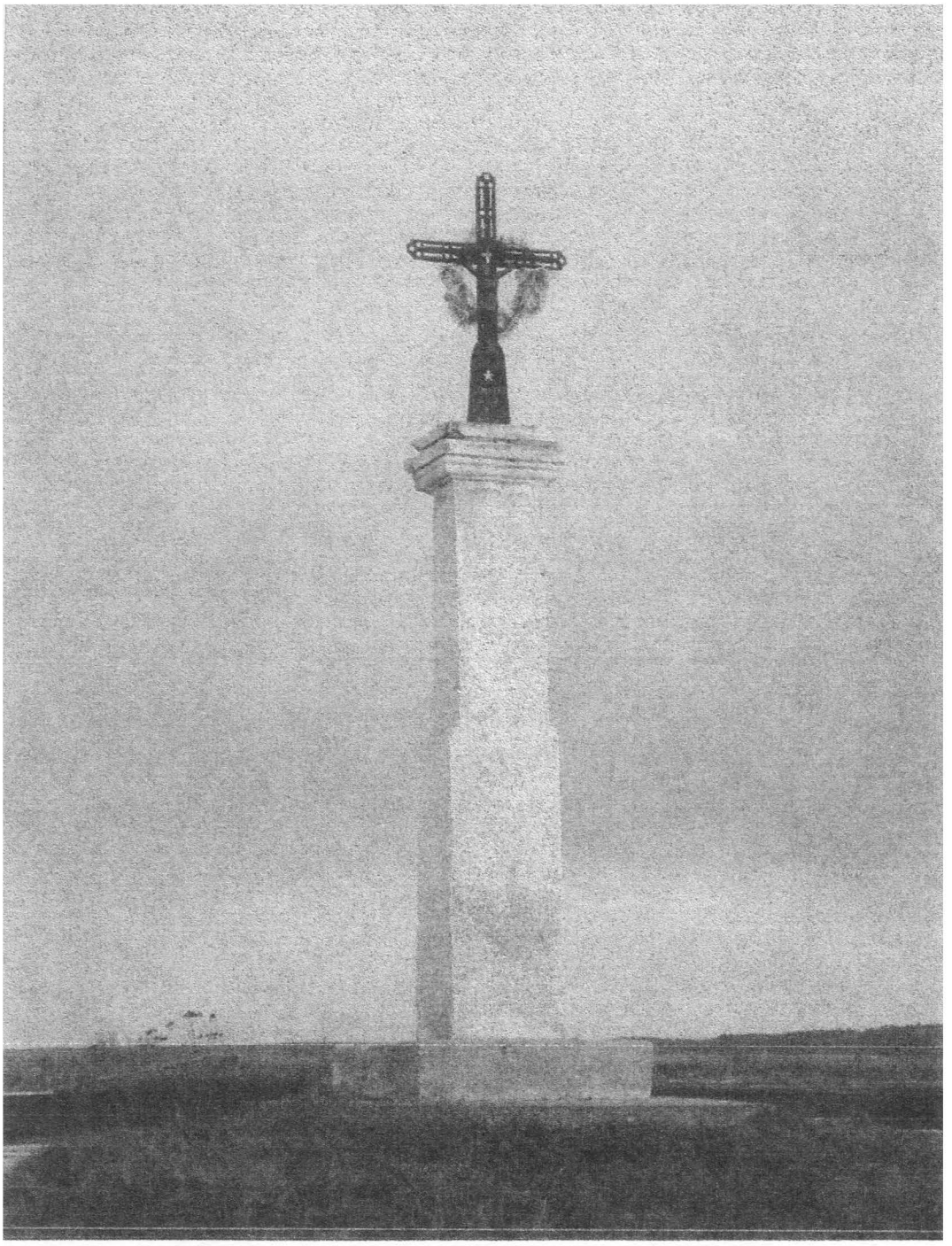

9. Хрест тверезості 1870-ті рр. с. Лешнів. Фото А. Корчака 4 березня 2010 р.

10. Хрест тверезості 1911 р. с. Тетильківці. Фото А. Корчака 23 червня 2009 р.

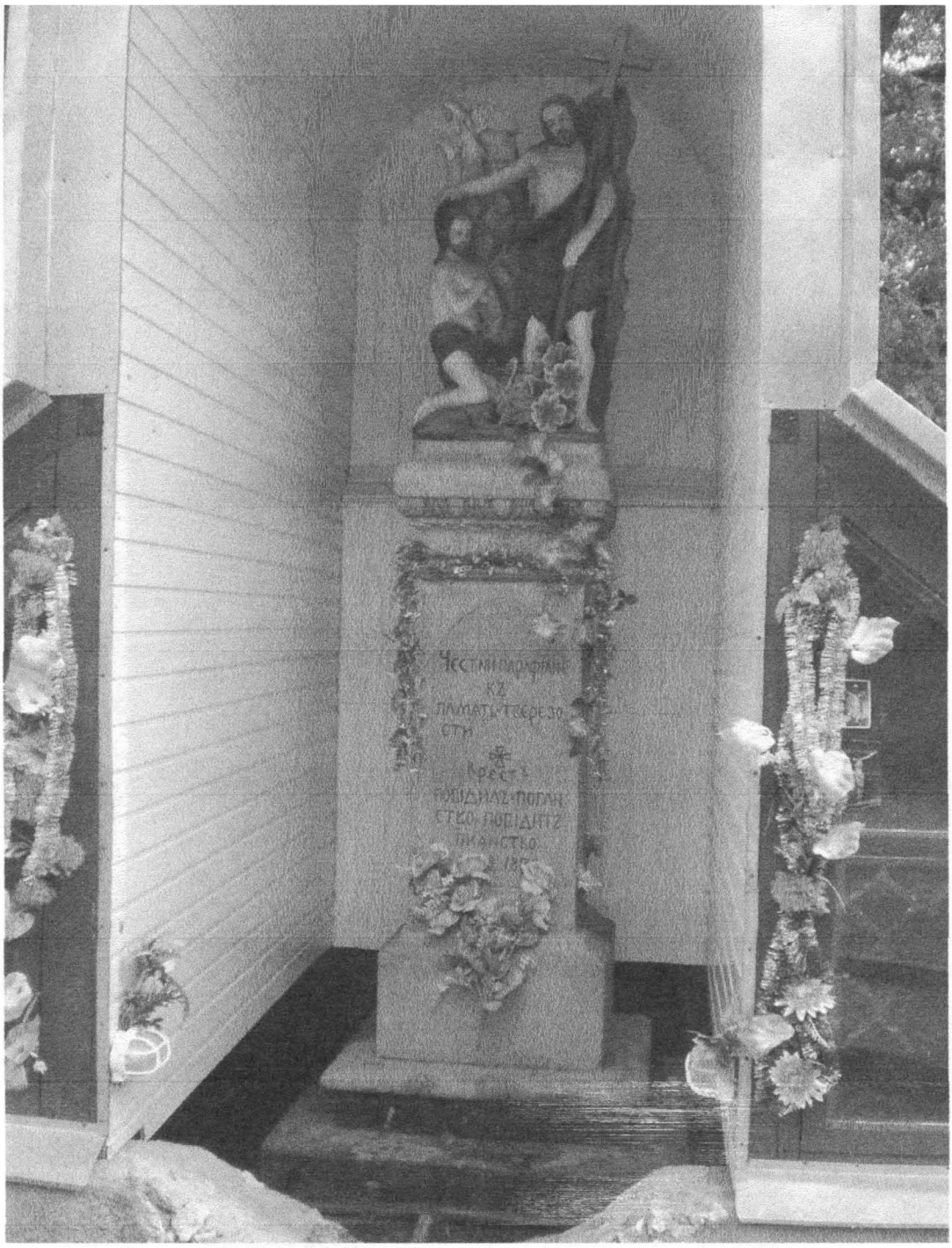

11. Пам'ятник тверезості – фігура Хрещення Ісуса Іваном Хрестителем 1879 р. смт. Підкамінь. Фото А. Корчака 18 травня 2008 р.

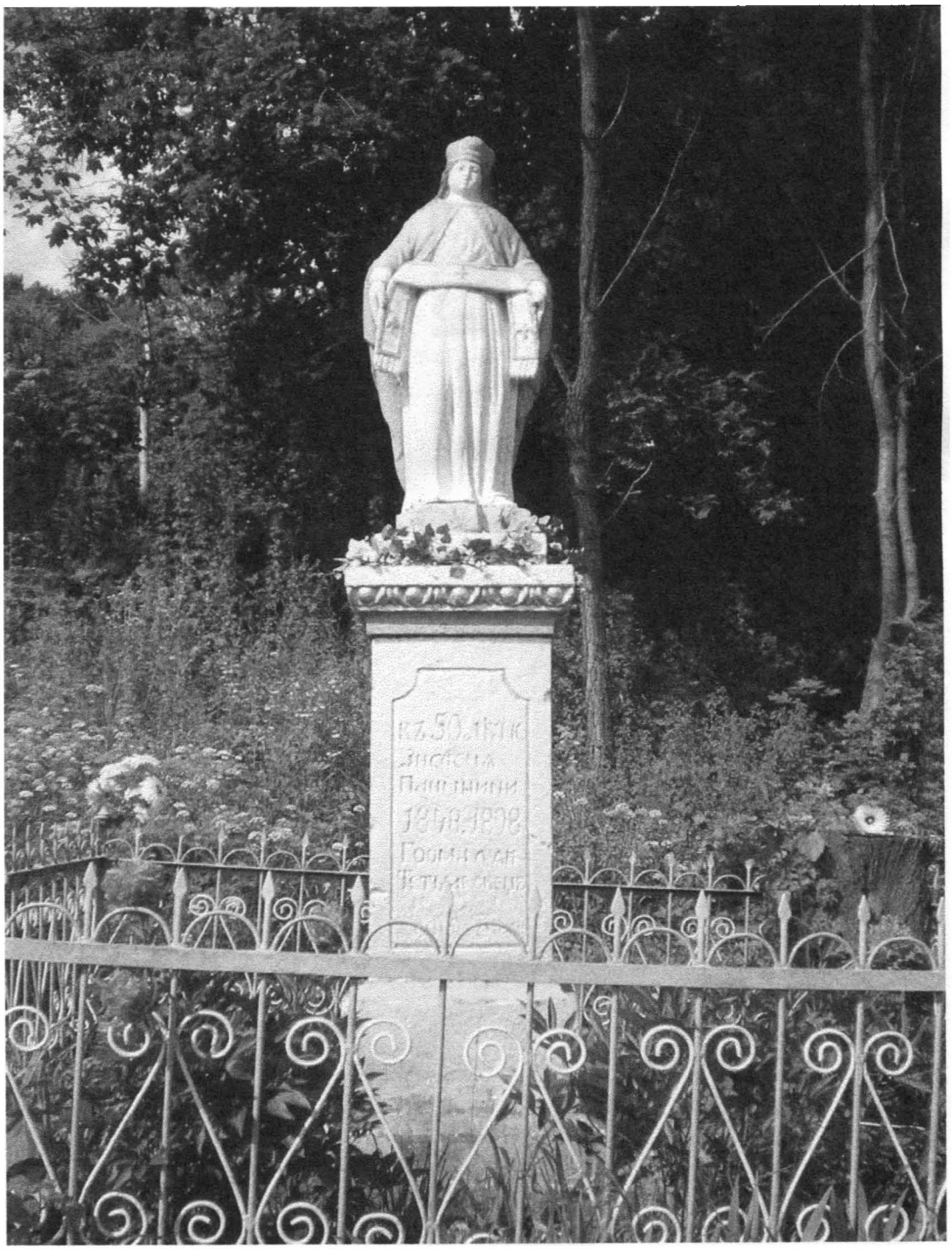

12. Памятник Свободи – фігура Покрови Пресвятої Богородиці 1898 р. с. Тетильківці. Фото А. Корчака 23 червня 2009 р.

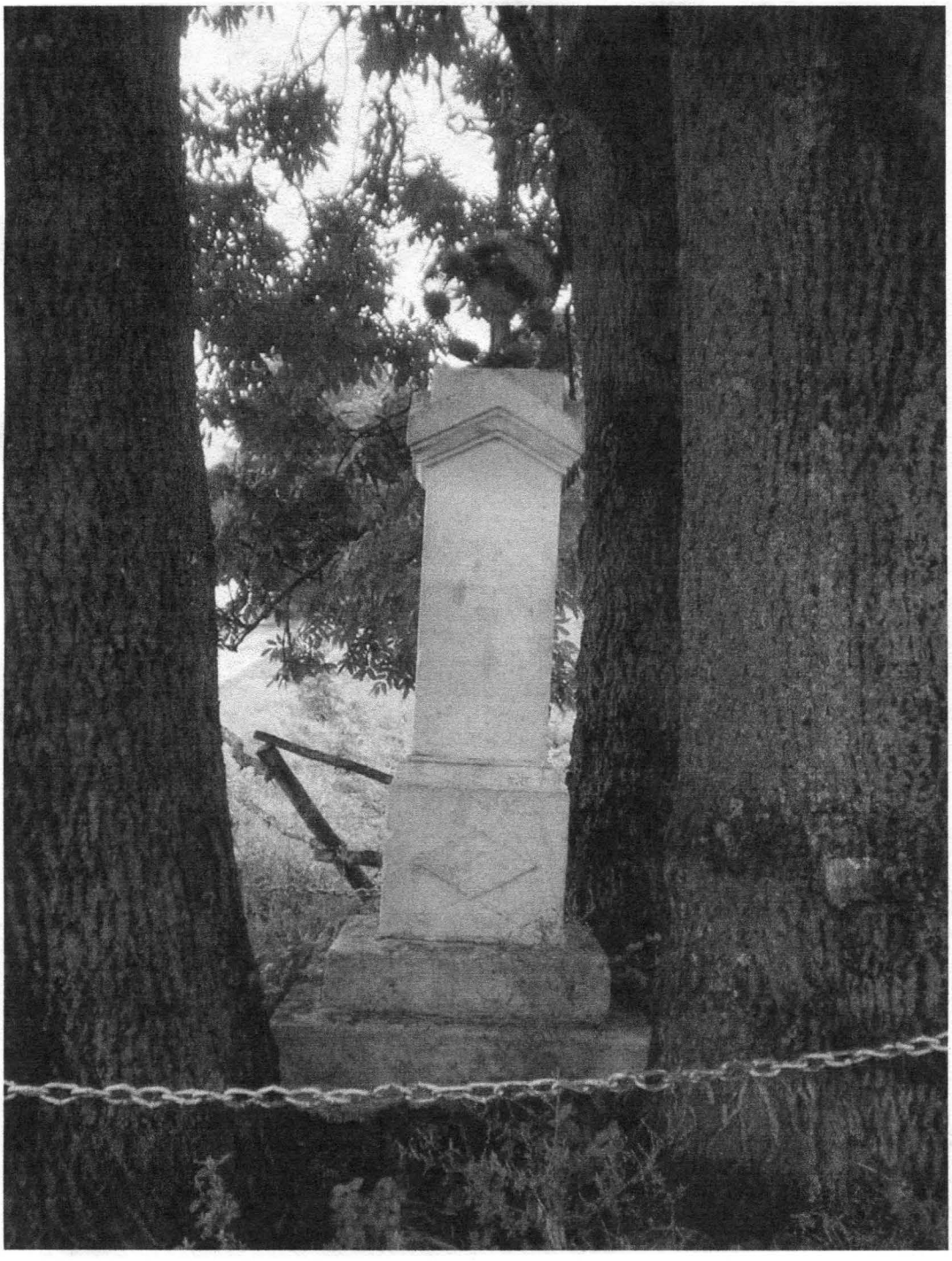

13. Хрест Свободи 1897 р. с. Корсів. Фото А. Корчака 7 вересня 2010 р.

14. Постамент хреста посвяченого на честь одруження австрійського імператора Франца Йосифа I з баварською княжною Єлизаветою 1854 р. с. Ясенів. Фото А. Корчака 31 серпня 2010 р.

Андрій КОРЧАК,
Людмила БАЙБУЛА

ВЕЛИКОМОСТІВСЬКІ МАЦЕВИ ЮДЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ

Місто Великі Мости Сокальського району Львівської області розташоване поблизу р. Рати, лівої притоки Західного Бугу, 53 км на північ від м. Львова, 29 км на південний захід від м. Сокаля та 18 км на південний схід від м. Белза. Чисельність сучасного населення складає близько 5 тисяч жителів.

Перша письмова згадка про Великі Мости відноситься до XV ст., вона зафіксована у записах королівського збирача податків за 1472 р. [4, с.749]. На лівому березі річки Рати, серед лісів, існувало поселення Мости або Міст. Жителі Мостів побудували 4 мости, щоб полегшити переправу через Рату в напрямку на Белз – важливий на той час комунікаційний тракт, що вів зі Львова на Володимир. Ініціатива белзького старости Станіслава Течиньского закласти навпроти поселення Мости на правому березі ріки Рати нове місто знайшла підтримку короля Зиґмунта II Августа. Він чотирма привілеями, виданими протягом 1549–1550 рр., підтверджує нову міську локацію і долучає до неї село Мости. [9, s.40]. Нове місто отримує назву Августів за іменем короля, яка побутує включно до 1770 р. Далі її змінює назва – Великі Мости [8, s.715]. За королівськими привілеями Августів отримує статус міста на маґдебурзькому праві та ряд пільг для місцевого населення.

Спеціальні заохочення були і для єврейських осадників – вони діставали такі ж привілеї, як і юдеї белзчани: могли вільно торгувати на ринку і поза містом та займатись ремеслом. Стимулом для подальшої колонізації стало зрівняння їх в правах з християнами королем Стефаном Баторієм та дозвіл на вишинк і роздрібну торгівлю алкогольними напоями у 1578 р. [2, s.314].

У привілеї 1639 р. короля Владислава IV вперше йде мова про право євреям мати власну синагогу і цвинтар [8, s.717], що дає підстави стверджувати про існування вже у першій пол. XVII ст. повноцінної єврейської громади, незалежної від сусіднього Белза. На жаль, цілковита втрата міського та кагального архівів Августова позбавляє нас точних даних стосовно будівництва синагоги чи місця закладення цвинтаря. Його розташування вперше зафіксоване на карті фон Міґа [5, с. 168] на схід від ринку, за міськими укріпленнями. Поряд із цвинтарем була і стара дерев'яна синагога, лазня (мікве) та мала синагога – бет гамідраш. **[фото 1]**. Згодом межі єврейської дільниці поширились фактично на все середмістя, і, згідно даних В. Чернецького, на кінець XIX ст. християни були витіснені з ринку на бічні вулиці [4, с. 3]. Нова цегляна синагога збудована на початку XX ст. (у 1911 р. закла-

ли наріжний камінь [10, p.XXXVI]) у стилі модерн. Під час Другої світової війни вона була сплюндрована разом з сусіднім, розташованим на схід від синагоги, юдейським цвинтарем. **[фото 2]**. Єврейське населення, що становило третину передвоєнних мешканців міста (близько 1500 чол.) було розстріляне 1943 р. в урочищі Бабка неподалік Мостів.

2006 р. за ініціативи Єжи Чернецького (Їцхака Штегера), уродженця Великих Мостів, якому вдалося пережити Голокост [7, p.11], на місці масового розстрілу євреїв був встановлений пам'ятник і впорядкована територія біля синагоги та цвинтаря. Зусиллями директора благодійного фонду у Великих Мостах «Дитячі стежини» Миколи Шагарова було віднайдено кілька десятків мацев (надгробних стел) з юдейського цвинтаря та розміщено їх у бабинці синагоги.

Дослідження збережених мацев чи їх фрагментів проводилося в рамках програми Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві «Створення музею у жовківській синагозі», присвяченому історії та культурі галицьких євреїв та дисертаційного дослідження співавтора даної статті Л. Байбули «Євреї Жовківщини II пол. XIX – 40-х років XX ст.: історико-етнографічне дослідження».

Вивчення мацев проходило в два етапи. Протягом травня – жовтня 2009 р. А. Корчаком були опрацьовані світлини найкраще збережених надгробних плит, зафіксованих Л. Байбулою. Однак в ході подальшого дослідження виявилося, що у великомостівській синагозі зберігається велика кількість дрібних уламків мацев. У зв'язку з тим, групою у складі 3-ох чоловік – співавторів цієї статті та знаного краєзнавця з Брідщини Теодора Миколайовича Зварича – 14 вересня 2010 р. було здійснено робочу поїздку у Великі Мости. Нами було розчищено і сфотографовано усі мацеви та їх уламки за умови збереження на них фрагментів тексту чи зображень. Другий етап роботи (вересень 2010 р. – травень 2011 р.) – це прочитання текстів, їх переклад та підготовка даної статті. Аналіз найоригінальніших зображень на мацевах зробила Христина Бойко – кандидат архітектури, доцент кафедри дизайну та основ архітектури Інституту архітектури Національного університету «Львівська політехніка».

В результаті проведеного дослідження було зафіксовано 71 пам'ятку. З них цілком (або майже цілком) збережених – 14, фрагментарно збережених – 57 мацев. Серед останніх, тих на яких наявні імена покійних та дати смерті – 13; імена покійних без дат смерті – 12; імена батьків та дати смерті покійних – 3; імена батьків покійних – 3; збереглися тільки дати смерті – 9; із текстами без конкретної інформації – 13; із незрозумілими фрагментами текстів – 4.

З 39-ти датованих мацев або їх фрагментів 10 відносяться до другої пол. XIX ст., решта – до першої пол. XX ст. Найдавніша зафіксована дата смерті – вечір шабату 4 тевета [5] 612 р. (п'ятниця, 26 грудня 1851 р.). Найпізніша зафіксована дата смерті – 23 адара II [5] 700 р. (вівторок, 2 квітня 1940 р.).

Чоловічих – 34, жіночих – 23, невідомих – 14 мацев або їх фрагментів.

Наведемо зразки текстів та їх переклади з 14 повністю збережених мацев:

Мацева № 1.

התיה\היתוצמב הבושהו\העונצ הנקז השא\נפ
זומת ז'י 'נ ה'ע\הדוהי 'מ תב סירמ\תרמ הרהזנ
\\ה'ב'צ'נ'ת\גנרת

тут покоїться/жінка стара скромна/і поважна в добрих ділах своїх/була остерігаючоюся (тою яка остерігалась) марат (пані)/Маріам донька вчителя Єгуди/знавця Тори померла 17 тамуза 653 (субота, 1 липня 1893 р.)/нехай буде душа її зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 2.

סרת תנש ן סינ\שדוחל סימי ט''כ רטפנ\נפ
ארבנ יאה לע\הבצמה הדעו לגה דע\ק''פל
שיא דבכנה ינברה\ה''ה וימי ימדב ן פטקנש\אריקי
ה''ומ חונמה\ינברה ן ב ה''ע בקעי ה''ומ\תונוכת
\\ה'ב'צ'נ'ת\ה''ע ן פסוי

тут покоїться/помер 29 дня в місяці/нісан року 660 за малим рахунком (субота, 28 квітня 1900 р.)/свідчить груда (прах) ця і свідчить мацева ця/про відсутність людини дорогої взиватимуть/була зірвана [квітка – *авт.*] в розквіті літ адон (пан) шанований/наставник наш шанований чоловік [високих – *авт.*] якостей/вчитель наш рев Яаков мир йому син наставника нашого/покійного вчителя нашого рева Йосефа мир йому/нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 3.

מת שא\נ פ\ה''ערת\תנש ן יוושחרמ חי רטפנ
ב\לשיפ ה''ומ ינברה\סימת ן רדב ן לוה\רשיו
\\ה'ב'צ'נ'ת ל''ז\ן ושרג ה''ומ חונמה

помер 18 мархешвана року/675 (субота, 7 листопада 1914 р.)/тут покоїться/чоловік досконалий і праведний/ходивший (який ходив) дорогою досконалості/наставник наш вчитель наш рев Фішель/син покійного вчителя нашого рева Гершона/пам'ять його благословенна нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 4.

ן לה\רשיו מת שיא\טערת\'נש וילסכ א''כ רטפנ\נפ
יכדרמ 'רהומ\ופב עיגימ הנהנ\סימת ן רדב
\\הבצנת\ל'ז קחצי השמ ר''ב\באז

тут покоїться/помер 21 кіслєва року (понеділок, 25 листопада) року/679 (1918)/чоловік непорочний і праведний/ходив дорогою правди/отримував насолоду від праці рук своїх/вчитель наш рев Мордехай Зеев/син рева Моше Їцхака пам'ять його благословенна/нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 5.

רבו דיסח\רשיו מת שיא\פרת טבש ''ו 'פנ\נפ
\\הבצנת\י'נ יכדרמ 'ר ן ב\שוביל הדוהי 'מ\ן יירוא

тут покоїться/помер 6 швата 680 (понеділок, 26 січня 1920 р.)/чоловік досконалий та праведний/благочестивий і вчений/вчитель Єгуда Лейбуш/син рева Мордехая нехай горить його свіча/нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 6.

השא לע תאזה\הבצמה דעו הזה [לגה דע\נפ]
תרמ הרהזנ התיה\הישעמב העונצו הבושח\הרקי
הרטפנ רזעילא\ה'ומ ינוברה תב לירעפ\ליטע
\\ה'ב'צ'נ'ת\גפ'רת תבש שדוחל סימי\ב'כ

[тут покоїться/свідчить груда (прах)] ця і свідчить мацева/ця про жінку дорогу/поважну і скромну в поступках своїх/була обережною марат (пані) Етіль/Періль донька наставника нашого вчителя нашого рева/Еліезера померла 22/дня в місяці шват 683 (четвер, 8 лютого 1923 р.)/нехай буде душа її зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 7.

זעל\ן לה דבכנו רקי\שיא\נפ\גפרת רדא ה רטפנ
\\הבצנת\לז שיבייל מ\ן ב לאומש מ\רשיו סתומל

помер 5 адара 683 (середа, 21 лютого 1923 р.)/тут покоїться/чоловік/дорогий і шанований ходивший/у силі у досконалості і праведності/мар (пан) Шмуель син/мара (пана) Ляйбіша пам'ять його буде нехай благословенна/нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 8. [фото 3]

ויפכ עיגימ\הנהנ 'יה סימי\עבשו ן קז שיא\נפ
ן ויס 'ד\רטפנ ן יטיבמ דוד\ן רחא רב יכדרמ\'ה'ו'מ
\\הבצנת זפרת

тут покоїться/чоловік старий насичений/днями життя свого отримував насолоду/від праці рук своїх вчитель наш рев/Мордехай син рева Агарона/Давіда з Бутинів помер/4 сівана 687 (субота, 4 червня 1927 р.) нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 9.

רשא\העונצהו הבושחה\השאה\נפ\חפרת תבט טכ
ינפל רשויה\יכרדב וכלי ינבש\'יה 'ייח תמום לכ
\\הבצנת יכדרמ\'ר תב לחר תרמ\סדאו ''ה

29 тевета 688 (неділя, 22 січня 1928 р.)/тут покоїться/жінка/поважна і скромна/котрої все устремління життя було/запалювання свічок??? ходіння в дорогах своїх/чесне/перед обличчям Божим і людьми/марат (пані) Рахель донька рева/Мордехая нехай буде душа її зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 10. [фото 4]

מב\סייח לאומש\המטנ הפ\צרת בא סחנמ די רטפנ
\\הבצנת לז\אביקע
מב\ארוהי יבצ\המטנ הפ\צרת בא סחנמ גכ רטפנ
\\הבצנת לז\אביקע

помер 14 менахема ава 690 (п'ятниця, 8 серпня 1930 р.)/тут покоїться/Шмуель Хаїм/син мара (пана) Аківи/пам'ять його благословенна нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

помер 23 менахема ава 690 (неділя, 17 серпня 1930 р.)/тут покоїться/Цві Єгуда/син мара (пана) Аківи/пам'ять його благословенна нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 11.

.הדיסחו העונצ\תמסרופמו הבושה השא\נפ
.התבצחמ סירשי\עזגמ .תום ימתב דימת\תכלוה
חונמה דבכנה\ינברה תב .ה'ע תידוהי\תרמ
הרטפנ .ה'ע רטלא\הנכומה .לאומש ריאמ\ה'ומ
\גצרת תנש ולסכ\שדוחל סימי ז'כ .הכונה\רנד 'ג
\\ה'ב'צ'נ'ת

тут покоїться/жінка поважна і знаменита/скромна і праведна. ходивша/постійно в досконалості померла. з роду/праведних з Махцевет (ів). марат (пані)/Єгудіт колона Божа. донька наставника нашого/шанованого покійного вчителя нашого рева/Меїра Шмуеля. на кличку/Альтер мир йому. померла 3-ї свічі/Хануки. 27 дня в місяці/кіслєв року 693 (понеділок, 26 грудня 1932 р.)/нехай буде душа її зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 12.

המת\הרשיו העונצ סימי\תעבש הנקז השא\נ פ
\אזיור תרמ הנוגה\החפשמם סיבוט\תב חרבו
המלש\חומ חונמה דבכנה\ינובר ה'ה תב ה'ע
\דצ'רת תבט שדוחל\סימי ד'כ הרטפנ\ה'ע זמלז
\\ה'ב'צ'נ'ת

тут покоїться/жінка яка наситилась днями/скромна і порядна/дивовижна і ухиляючася (яка ухилялалася) [від зла – ***авт.***] донька/добра зі сім'ї/порядної марат (пані) Ройза/мир її донька шанованого пана наставника нашого/шанованого покійного вчителя нашого рева/Шльоми Зальмана мир йому/померла 24 дня/в місяці тевет 694 (четвер, 11 січня 1934 р.)/нехай буде душа її зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 13.

וימי\ימדב ויטקנש וירוהל\דמחנה בושחה רוחבה\נפ
יולה השמ\ה'ומ דבכנה ינברה זב\יולה קחצי ה'ומ
\וצ'רת תנש ולסכ\שדוחל סימי השלש\רטפנ י'נ
\\ה'ב'צ'נ'ת

тут покоїться/юнак поважний милий/у батьків зірваний в розквіті літ своїх/днів своїх вчитель наш рев Їцхак Галєві/син наставника нашого шанованого вчителя нашого рева/Моше Галеві нехай горить його свіча помер/третього дня в місяці/кіслєв року 696 (п'ятниця, 29 листопада 1935 р.)/нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Мацева № 14.

ויטקנש\לע סירא רמ דפסמ\נ פ\שת ינש ודא גכ
דרו קיני\סכח דמחנה בוהאה\רקיה ונינב
רוחב\הרצ לע ואש סיניק\יכבו לבא ורוע\סינשב

ינוכר זכ\בקעי השמ ה'ומ רובק\חפש מיזראכ
\\ה'ב'צ'נ'ת\י'נ יולה יכדרמ ה'ומ\דבכנה
23 адара II 700 (вівторок, 2 квітня 1940 р.)/тут покоїться/оплакування гірке здійсню про/зірвану [квітку – *авт.*] дому (роду) свого дорогого/любимого милого розумного/і молодого в літах/пробудіть траур і плачте/возносьте про горе/юнак ліванський кедр помер/похований вчитель наш рев Моше Яааков/син наставника нашого шанованого/вчителя нашого рева Мордехая Галєві нехай його свіча горить і надалі/нехай буде душа його зав'язана у в'язці життя//

Далі наводимо лише фактологічний матеріал, отриманий в результаті прочитання та перекладу текстів на фрагментах решти мацев.

Імена покійних і дати смерті на фрагментах 13 мацев:

Мацева № 15. [фото 5] Цві Давід син Хаїма Єгуди Галєві помер в п'ятницю у вечері шабату 4 тевета 612 р. (п'ятниця, 26 грудня 1851 р.).

Мацева № 16. [фото 6] Нафталі Зеев, ім'я батька втрачене, помер 6 швата 612 р. (вівторок, 27 січня 1852 р.).

Мацева № 17. [фото 7] Моше син Єхутам Фішель помер 4? ... 628 р. (29 вересеня 1867–16 вересеня 1868 р.).

Мацева № 18. Хіа Періль донька Шмуеля Дова померла в п'ятницю у вечері шабату 19 іяра 630 р. (п'ятниця, 20 травня 1870 р.).

Мацева № 19. Єхізекель син Ар'є Лєйбіша Прастіга помер 676 р. (8 вересня 1915–27 вересеня 1916 р.).

Мацева № 20. Моше, ім'я батька втрачене, помер 28 хешвана 680 р. (п'ятниця, 21 листопада 1919 р.).

Мацева № 21. Хаїм син Моше помер 681 р. (12 вересня 1920–2 жовтня 1921 р.).

Мацева № 22. Естер донька Хівуха Геніха померла 19 адара I 692 р. (неділя, 19 березня 1922 р.).

Мацева № 23. Файга Райзель, ім'я батька втрачене, померла 7 іяра 689 р. (п'ятниця, 17 травня 1929 р.).

Мацева № 24. Шмуель син Ар'є Лібіша Беера помер 5 нісана 691 р. (понеділок, 23 березня 1931 р.).

Мацева № 25. Аврагам Дов Галєві син Їрухама Фішеля помер 20 адара II 692 р. (понеділок, 28 березня 1932 р.).

Мацева № 26. Йосеф син Їсраеля помер в п'ятницю у вечері шабату 22 елюля 692 р. (п'ятниця, 23 серпня 1932 р.).

Мацева № 27. Їцхак син Агарона Альтера помер 11 мархешвана 700 (вівторок, 24 жовтня 1939 р.).

Імена покійних без дати смерті на фрагментах 12 мацев:

Мацева № 28. Цві син Їцхака, помер 15 менахема ава.

Мацева № 29. Яаков Єгошіа син Меїра Пінхаса.

Мацева № 30. Шайнділь Кайля донька Давіда Ар'є Лєйба.

Мацева № 31. Ельханан син Моше Єгуди.

Мацева № 32. Рівка (Ребека) донька Яаакова.

Мацева № 33. Рахель донька Їкотеля Цві.

Мацева № 34. Мордехай (рабин?) син Цві.

Мацева № 35. Рівка (Ревека) донька Леві.

Мацева № 36. Естер Велінштайн з Реклинця.

Мацева № 37. Аврагам Байх.

Мацева № 38. Брайнце Грінер.

Мацева № 39. Яаков.

Імена батьків і дати смерті покійних на фрагментах 3 мацев:

Мацева № 40. Ім'я батька Меїр?, дата смерті 1 адара I 659 р. (субота, 11 лютого 1899 р.).

Мацева № 41. Ім'я батька покійної Еліезер, приблизно у сорок літ життя померла 12 менахема ава 675 (п'ятниця, 23 липня 1915 р.).

Мацева № 42. Ім'я батька Езріель Йосеф, також покійний був нащадком гаона святого мученика хавера Езріеля голови рабинського суду міста Мункант (Мункач, Мукачево) і нащадком святого мученика Йоеля Бешта із Замостя, помер 26 менахема ава 683 р. (середа, 8 серпня 1923 р.).

Імена батьків покійних на фрагментах 3 мацев:

Мацева № 43. Ім'я батька покійного Хам Менан?

Мацева № 44. Ім'я батька покійної Єгуда Лейб (рабин?).

Мацева № 45. Ім'я батька Агарон Елігу.

Назви населених пунктів які зустрічаються в текстах на мацевах:

Мацева № 8. с. Бутини (10 км на захід від Великих Мостів).

Мацева № 36. с. Реклинець (5 км на схід від Великих Мостів).

Мацева № 42. Мункант (Мукачево?), Замость.

Мацева № 54. Монкач (Мукачево).

Варті особливої уваги зображення можна виділити на наступних пам'ятниках:

Мацева № 8. Цікавий орнаментальний декор, всередині нього – зображення подібне за формою на плоди, хоча про це важко однозначно стверджувати. Зображені в нижніх краях восьмикутні зірочки – стилізовані квіти.

Мацева № 10. Зображення двох зламаних дерев – символ померлих двох маленьких дітей.

Мацева № 15. Зображення символу левітів (нащадків служби єрусалимського храму) – дзбанка з покришкою. Поруч зображення підносу (по іншому таці або тарілки) – посудини куди можна було вилити воду.

Мацева № 16. Зображення квітучого дерева життя.

Мацева № 17. Зображення ронделів – завитків, зверху яких є плоди, ймовірно інжиру чи гранату.

Мацева № 18. [фото 8] Зображення шатра (намету, арки) – символу єрусалимського храму. В центрі благословляючі руки – символ когенів (нащадків жерців єрусалимського храму). Посеред рук трисвічник – символ жінки.

Мацева № 23. [фото 9] Під аркою в центрі зображено п'ятисвічник стилізований під цитрусове (інжирне або гранатове) дерево з плодами. З країв – виноградні грона.

Мацева № 47. [фото 10] В центрі зображено п'ятисвічник. З двох сторін від нього – фрагменти парохета (завіса для арон гакодеша (скрині, шафи), де в синагозі зберігаються сувої Тори), які утримуються спеціальними поперечними зав'язками аби парохет не затуляв центральний символ [3].

Дана стаття лише частково презентує результати проведеного дослідження. Повна збірка матеріалів знаходиться в приватних архівах співавторів статті.

Після наукового опрацювання мацев та їх фрагментів ці пам'ятки потрібно згрупувати відповідно встановленої нами нумерації. На даний час вони знаходяться в приміщені синагоги, фактично під відкритим небом, так як дах будівлі продовжує руйнуватися. Мацеви №№ 2–3 лежать на землі ззовні синагоги, зі східного боку споруди. Відповідно пам'ятки потрібно скласти в одному місці, бажано під покрівлею, щоб вберегти їх від атмосферних опадів.

На перспективу мацеви чи їх фрагменти можуть бути використані

для спорудження на місці юдейського цвинтаря-лапідарія під відкритим небом, подібного, наприклад, до чернівецького [**фото 11**], або збудувати для цього окремий павільйон. До речі досвід спорудження лапідарія у Великих Мостах вже є. Це зібрані та встановлені в північно-західній частині міського цвинтаря римо-католицькі надгробні пам'ятники [**фото 12**]. Такий лапідарій слугуватиме для великомостівців своєрідним музеєм, який міститиме спільну історико-культурну спадщину втраченого юдейського світу міста.

Джерела та література:

1. *Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф.186. Крайова земельно-податкова комісія, м. Львів 1863–1895 рр.оп. 5, спр.428.*
2. *Балабан М. Мости Великие/Еврейская энциклопедия: сводъ знаній о еврействъ и его культуръ въ прошломъ и настоящем. В 16 томахъ. (Под. Ред. Л. Кацнельсона). – Спб.: Изд-е общества для научныхъ еврейскихъ изданий и изд-ва Бронгаузъ-Ефронъ. – Т. 11. С.313–314.*
3. *Бойко К. Искусство каменной резьбы древних мацев Восточной Галиции. Символика, особенности композиционных приемов и специфика изображений//От Библии до постмодерна. Статьи по истории еврейской культуры. – Москва: Книжники; Текст. 2009. – С. 494–529.*
4. *Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – Київ, 1978. – 978 с.*
5. *Петришин Г. «Карта Ф. Фон Міґа» (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів: В-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 292 с.*
6. *Чернецькій В. Мъсточко Мосты Великû въ окрузі Жолкôвскôмъ. – Львôв, 1898. – 16 с.*
7. *Czarnecki J. My Life as an «Arian». From Velyki Mosty through Zhovkva to Stralsund Translated from the German by W. Templer. Edited by E. R. – Wiehn, 2007. – 192 s.*
8. *Mosty Wielkie//Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich w XV tomach. – T.VI. – Warszawa: wyłącznym nakładem Władysława Walewskiego, 1885. – S.715–717.*
9. *Nowak Z. Od Augustowa do Mostów Wielkich. Szkice z dziejów kresowego miasteczka. – Gdańsk, 2004. – 333 s.*
10. *Roth J. Recollections of a «Mosty» childhood/Sefer zikaron = Mosty Wielkie memorial book. – Tel-Aviv, 1975. – P. XXXIII-XL.*

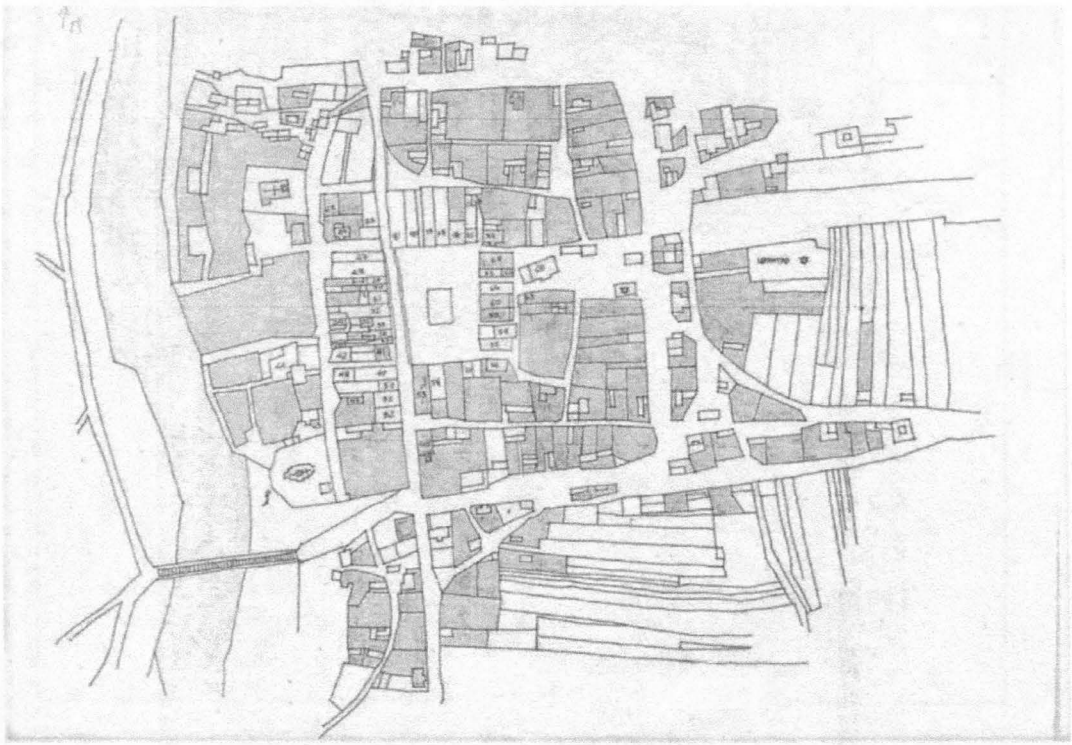

Рис. 1. Викопіювання з кадастру Великих Мостів, 1856 р. [1]. У східній частині міста позначені синагога та юдейський цвинтар.

Рис. 2. Руїни синагоги 1911 р. у Великих Мостах. 14 вересня 2010 р.

Рис. 3. Мацева №8. 1927 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 4. Мацева №10. 1930 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 5. Мацева №15. 1851 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 6. Мацева №16. 1852 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 7. Мацева №17. 1868 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 8. Мацева №18. 1870 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 9. Мацева №23. 1929 р. 14 вересня 2010 р.

Рис. 10. Мацева №47. 1869 р. 14 вересня 2010 р.

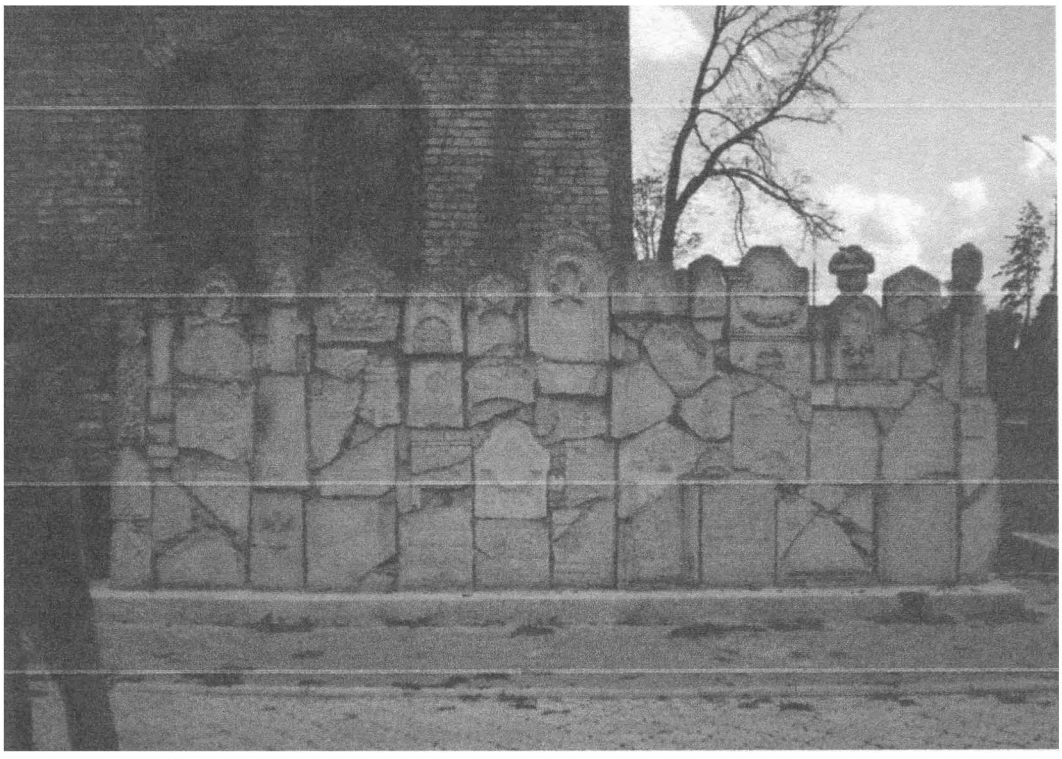

Рис. 11. Лапідарій на юдейському кладовищі в Чернівцях 9 серпня 2009 р.

Рис. 12. Римо-католицький лапідарій на християнському цвинтарі у Великих Мостах 14 вересня 2010 р.

Андрій КОРЧАК,
Теодор ЗВАРИЧ

СКУЛЬПТУРА ТА ЕПІГРАФІКА ЦВИНТАРІВ В СЕЛАХ НАКВАША ТА ТЕТИЛЬКІВЦІ НА БРІДЩИНІ СЕР. XIX - ПОЧ. XX СТ.

Однією із невід'ємних сторін культури Галичини є давні цвинтарі, багаті на надзвичайно цікаві з мистецького погляду надгробні пам'ятники. Очевидно, що в кожному районі теперішніх Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей знайдеться не менш як десяток сільських цвинтарів готових позмагатися своїми скульптурними зразками з відомими міськими галицькими некрополями.

В даній статті піде мова, можливо не про самі найцікавіші в скульптурному плані цвинтарі Брідщини, однак теж варті особливої уваги. Справа в тому, що на протязі червня 2009 – травня 2010 рр. авторами даної статті було проведено детальне вивчення пам'ятних хрестів, фігур та капличок населених пунктів Наквашанської сільської ради. Результати роботи були опубліковані в книзі з однойменною назвою [4]. Під час експедиційних поїздок ми три рази обстежували цвинтар в Накваші і два рази цвинтар в Тетильківцях. Виявлені перенесені туди пам'ятники із сіл ми також включили в свою працю [4, с. 25–26, 29–32, 56, 60–62, 82–83, 97–98, 107]. Проте нашу увагу привернула велика кількість старих надгробків, які однозначно представляють мистецьку та історичну вартість. Про це ми і хочемо написати у цій статті.

До уваги читача представляємо інформацію про 24 пам'ятники в Накваші і один в Тетильківцях, а саме їх короткий скульптурний опис з акцентом на оригінальні особливості, прочитані тексти епітафій та цікаві історичні факти, пов'язані з людьми пам'яті яких ці надгробки присвячені. Для зручності надмогильні пам'ятники ми поділили на три категорії: міщанські надгробки, фігури (статуї) та хрести.

Важливо сказати кілька слів про самі цвинтарі. Наквашанський цвинтар знаходиться в північно-східній частині села на правому березі річки Ікви. Походить приблизно з 1831 р. [2, с. 140]. (старий цвинтар знаходився в селі довкола церкви св. Юрія). Слід зазначити, що на наквашанському цвинтарі пам'ятники мають хаотичну орієнтацію. Вони можуть бути орієнтовані фронтальною стороною як на схід, так і на захід. Тетильковецький цвинтар знаходиться в центрі села біля церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Походить з 1930 р.

[3, арк.3] (новий цвинтар закладений на поч. 1960-х рр. за 100 м. на північ від старого) [4, с. 101].

І. Міщанські надгробки

Центральна частина старої ділянки цвинтаря в Накваші – це своєрідний пантеон, де поховані власники села у XIX ст. шляхтичі Хубіцкі (Hubiccy – пол.) та сільські священики. Найвеличнішим виглядає поховання Хубіцкіх. Над склепом родини, який оточений масивною литою огорожею, спостерігаємо написи: «LWOW» та «G. PAMMERISK», стоять три пам'ятники виконані у стилі класицизму. Центральний, висотою понад 3 метри має форму обеліска встановленого на масивному постаменті (Фото 1). На постаменті є різьблений напис: «DYONIZY HUBICKI/ UM. 19. MAIA/1844. ROKU./ŻONA MĘŻOWI/DZIECI OJCU.». З обох боків обеліска стоять ідентичні один одному строгих форм постаменти. Раніше їх увінчували високі ковані Розп'яття обвиті зміями, які, втративши окремі деталі, зараз стоять на них опертими. До хрестів прикріплені таблички з написами. На хресті з півночі від обеліску: «ULIANIE z GARWOLIŃSKICH/HUBICKIEJ/ zmarłej 28-go Marca/1854./DZIECI NAJUKOCHANSZEJ MATCE», (Фото 2) з півдня: «HENRYKOWI/ HUBICKIEMU/więzniowi stanu/ zmarłemu na Szpilbergu/17. lutego 1847./ RODZEŃSTWO BRATU.» (Фото 3).

Особливий інтерес викликає пам'ятник Хенрікові Хубіцкєму (1817–1847) синові Дионізия і Юліани. Цей шляхтич був заарештований у Львові за зберігання нелегальної літератури та антиавстрійську агітацію в маєтках свого батька. Хенріка Хубіцкєго засудили до семи років тюрми і разом з іншими арештованими доставили на самий Святвечір 24 грудня 1840 р. до в'язниці у місті Шпільберг в Моравії. Непримиренна позиція польського патріота привела до вкрай негативного відношення до нього тюремної адміністрації, що позначилося на його здоров'ї. Хубіцкі помер менше ніж за рік до звільнення і був єдиним польським в'язнем, який не вийшов зі Шпільберзької тюрми живим [9, s.29]. Невідомо, чи тіло пана Хенрика перевезли в Наквашу, чи пам'ятник встановлений, очевидно, після 1854 р. має тільки символічне значення. До речі, рідний брат Хенрика Кароль у 1848 р. був обраний послом до австрійського парламенту у ще одному з маєтків Хубіцкіх с. Оліїв, що знаходиться за 10 км на захід від містечка Заложці суч. Зборівського району Тернопільської області [9, s.29; 10].

Навпроти поховання Хубіцкіх знаходимо ще один класицистичний обеліск завершений кулею на невеличкому приземистому постаменті (Фото 4). На обеліску у вінку зображені серце, хрест та якір – символи любові, віри та надії. Ідентичної форми пам'ятник знаходиться в с. Суходоли на Брідщині на цвинтарі біля церкви Вознесіння Господнього. Із західного боку постаменту різьблений напис: «TEOFILA/Z KRUSZELNICKICH/ ZAWIRSKA./UR: 15. PAZD: 1849. R./ZM: 26 WRZES:1868 R./ NIEUTULONY W ZALU MĄZ/ TEN POMNIK STAWI.», зі східного: «FELIKS STANISŁAW/ZAWIRSKI/ UM.12.PAZD.1868/ZYŁ. DNI. 17», з південного: «PROSZĄC/PRZECHO/ DNIA,/O POZDRO=/ANIELSKIE».

З цим пам'ятником в Накваші також пов'язана цікава легенда про те, що тут похована рідна сестра оперної співачки Соломії Крушельницької (1872–1952), яка вийшла заміж в Наквашу за урядника Завірского.

Є згадки про те, що цей пам'ятник відвідували якісь люди з Білої родинного села Крушельницьких [1]. Очевидно, що ця інформаціє є досить недостовірною. Батько Соломії Крушельницької (1841–1903), який мав у 1849 р. вісім років природно не міг мати в той час дітей. Теофіля Завірська теоретично може бути лише його молодшою сестрою. На жаль, на сьогодні історія родини батька Соломії Крушельницької залишається практично невивченою і це питання залишається відкритим.

На північний захід від пам'ятника Завірскіх знаходиться ще один надгробок міщанського типу. Це невеликий кам'яний латинський хрест на типовому постаменті, оточений кованою огорожею (Фото 5). На металевій табличці напис: «HIERONIM/RAWICZ/LINDERSKI/30/9 1847–4/1 1891/SPOKÓJ JEGO POPIOŁOM».

До цієї групи пам'ятників відноситься надгробок з Тетильківців. Виконаний в сецесійному стилі він має форму обеліска багато оздобленого рослинним декором – зображенням пальм, букетів квітів та збіжжя (Фото 6). Пам'ятник оточений кованою огорожею. Майже ідентичної форми надгробок знаходиться на цвинтарі в с. Піски на Брідщині. До зображеного на обеліску хреста прикріплений латунний медальйон з обличчям Спасителя в терновому вінку осяяного промінням та підписом: «ECCE HOMO» (це Людина [Івана 19: 5]). На невеликому постаменті напис: «Іωанна съ Кончевичов/Бꙋтринська/вдова по грек. каѳ. свѧщ./8. II. 1869 – 27. VIII. 1938/Съ стыми оупокой/Хрте дꙋшꙋ рабы твоеѧ». На обеліску є керамічний портрет покійної. Ця жінка була дружиною пароха с. Черниця о.Карла Бутринського та тещею пароха с. Накваша о.Антона Федорука (1888–1962).

II. Надгробні фігури

Розпочнемо представлення цієї категорії пам'ятників із двох надгробків священичого подружжя Глібовицких, що знаходяться на наквашанському цвинтарі поруч поховання Хубіцкіх. Перший з них – це фігура благословляючого Христа одягненого в довгі шати. У лівій руці Ісус тримає великий буханець хліба (Фото 7). На прямокутному постаменті з трьох сторін наявні різьблені написи. З фронтальної сторони: «АЛЭКСАНДЕРЪ/ГЛЭБОВИЦКІЙ/Парохъ Накваши/ур 1835 X 1907/В. Є.П.», лівого торця: «ДОРОГИЙ ТАТКУ/ВОДПОЧИВАЙ ШЕ/БЛАЖЕНИЙ/БО/ВЭРА ВЪ ВОСКРЕСЕНІЯ/БУЛА У ВАСЪ/ДОРОГА ДО СПАСИНІЯ», правого торця: «ЧЕСТНО/ПРОЖИВШОМУ/ДЛЯ/ЦЕРКВИ РУСИ ДЭТЕЙ/И/НАРОДА/СТАВЛЯЄ/РОДИНА». На постаменті є, на жаль, дуже пошкоджений портрет покійного. Основу пам'ятника з фронтальної сторони прикрашає зображення чаші з хостією.

Другий – фігура коронованої Матері Божої, яка розпростерла благословляючі руки над світом (Фото 8). На прямокутному постаменті з трьох сторін знову зустрічаємо різьблені написи. З фронтальної сторони: «иосифа/ГЛЭБОВИЦКА/жена пароха/14 VI 1845 – 22 V 1900/БЛАГАЄ ПРОХОДШИХЪ о МОЛИТВУ», лівого торця: «Тꙋ моѧ подрꙋ/га Тꙋ щасте/мое Тꙋ сердца/радость свѣтъ/моихъ очей/Иосифо колижь/ѧ глѧнꙋ на лице/Твое коли скон/читсѧ число мои/хъ дней», нижче на основі: «Но стой розпꙋко така/людцка долѧ Богъ рѧ҃/дитъ нею дѣисѧ его/волѧ», правого торця: «Дѣтей твоихъ/любовъ щира/за гробъ тем҃/ний генъ сѧга/ей не згасне/доки бѣ дне [й]/серце наше/ѿдихае».

В південно-західній стороні від описаних надгробків зустрічаємо ще два подібних пам'ятники подружжя Бутринських. І знову це фігура благословляючого Христа одягненого в довгі шати, але вже більш типова для галицько-руської сільської скульптури (Фото 9). У лівій руці Ісус тримає земну кулю. На типовому прямокутному постаменті різьблений напис: «Григорій/Бутринський/25 IV 18 [30?]/26 XII 190 [6?]/ВЄП», нижче на основі: «ЗДѢ ПОЧИВАЄТЪ/МАРІЯ ГУЛЯРЪ/...18...». На постаменті є керамічний портрет покійного.

Фігура Богородиці – це типове зображення Діви Марії Непорочного зачаття на земній кулі обвитій змієм (*Immaculata – лат.*) (Фото 10). На прямокутному постаменті різьблений напис: «.../Бутринська/[16?] V 1841/12 V 1906/ВЄП», нижче на основі: «ЗДѢ ПОЧИВАЄТЪ/МАРІЯ ГАЛУШКА/...1897». На обеліску є керамічний портрет покійної. Пояснити подвійність написів на цих пам'ятниках досить складно. Скоріш за все маємо справу з допохованнями. І, якщо Марія Галушка теоретично може бути матір'ю??? Бутринської, то ким тоді приходиться Марія Гуляр Григорію Бутринському сказати набагато важче.

Наступна взята нами до уваги фігура дуже цікава своїм зображенням. Це постать Ісуса Христа виконана у трохи нетрадиційному для тодішніх його скульптурних зображень вигляді. Спаситель одягнутий у довгі шати, лівою рукою пригортає до грудей хрест, а в правій тримає книгу (Фото 11). На верхній частині постаменту наявні зображення. З фронтальної сторони Матері Божої Одигітрії, з правого торця св. Анни з книгою, з лівого – Івана Богослова з чашею. З фронтальної сторони нижньої частини постаменту написано: «андрей романич/жил. лѣт. 24 помер/1905».

На наквашанському цвинтарі привертають увагу дві фігури коронованої Матері Божої з коронованим Дитям на руках, виконані у стилі характерному для галицької скульптури II пол. XIX ст. Перша з них знаходиться на схід від поховання Хубіцкіх (Фото 12). Постамент фігури має внутрішні поля з барельєфними зображеннями св. Антонія Падуансько та апостолів Петра і Павла. На фронтальній стороні основи різьблений напис: «АНТОН КРУПНІЦКІ/Р 1851 ... 30 [10] 1907/МАРІЯ КРУПНІЦКА/Р 1863 ... ... 1908». Інша фігура стоїть неподалік поховань Бутринських (Фото 13). На фронтальній стороні постаменту зображений св. Миколай, з тилу різьблений напис: «александра/цирба/жила лѣт 70/померла дня/14 серпня/1863».

Надзвичайно оригінальна кам'яна фігура Богородиці знаходиться на північний схід від поховання Хубіцкіх. Мати Божа тримає в руках пальмове віття – символ мучеництва, а на її грудях зображене пробите кинджалом серце. Постамент у вигляді високого, тонкого пня з відрізаними гілками, на одній з яких висить вінок (Фото 14). На пні зображена табличка у вигляді розгорнутого сувою з ледве помітним різьбленим написом: «.../ординович/Ѹр 187 [6?] пр 19 [37?]/дня 30/12».

З північної сторони від поховання Хубіцкіх знаходимо цікаву фігуру святої Анни. Мати Богородиці зображена в досить молодому віці тримає в правій руці розгорнуту книгу (Фото 15). На постаменті є зображення. З фронтальної сторони св. Миколая, з тильної – Матері Божої, з торців – святих мучениць. Мучениця, зображена справа, тримає в руці хрест і

найімовірніше може символізувати св. Теклю або св. Параскеву. Свята з ліва тримає лозу (пальмове віття) – загальноприйнятий символ мучеництва, тому ідентифікувати її практично неможливо. На тильній стороні основи простежуються фрагменти різьбленого напису: «анна кȣчапська/... ... 1801?/... ... 1909».

Наступною групою статуй є фігури св. Миколая. В нашій статті ми привернемо увагу до чотирьох з них. Найстарішою з них є фігура, що стоїть з південного боку при алеї, яка веде до старої брами цвинтаря. Цей надгробок представляє на той час нову техніку виконання пам'ятників, яка стала домінуючою на Галичині у 1860–1870-х рр. (Фото 16). З фронтальної сторони прямокутного постаменту зображені двоє ликів. Святий справа тримає складені в молитві руки, зліва – праву руку на грудях, а в лівій книгу. Нижче підписи: «s. Ian s.Wawrzyniec». З правого торця зображений святий з букетом лілій, нижче підпис: «s.Iuzef». З лівого – мучениця в короні з лозою, нижче підпис: «s. Katarzyna». З тильної сторони – воїн з полум'яним мечем, над ним підпис: «s. Michal». На фронтальній стороні основи наявний різьблений в глибину напис: «Tu spoczywa Wawrzyniec/Kobielski. zył. lat. 56. umarł/w roku 1844.».

Прямо на схід від щойно описаного пам'ятника знаходиться зовсім іншого характеру фігура св. Миколая. Це приклад народного примітиву, що проявляється в досить великих та грубих, відносно постаменту, формах статуї. На жаль напис на постаменті втрачений, але сама техніка виконання останнього свідчить про походження надгробка з 1890–1900-х рр. (Фото 17).

На південь від цієї фігури знаходяться ще дві цікаві фігури св. Миколая. На жаль, написи на цих пам'ятниках не збереглися, але, судячи з техніки їх виконання, вони відносяться до періоду 1880–1900-х рр. Перша з цих фігур характеризується трохи нахиленою до низу головою святого та непропорційно великими розмірами митри (Фото 18). На постаменті наявні зображення: з фронтальної сторони архангела Михаїла, з правого торця апостола Петра, з лівого – апостола Павла. Друга – характеризується стрункістю форми тіла та більш вираженою деталізацією складових єпископського облачення. В лівій руці св. Миколай тримає книгу оздоблену укороченим лапчастим хрестом, а праву звів для благословення. Очевидно, в теперішнім часі хтось додав до скульптури металеву єпископську палицю – символ притаманний радше св. Григорію [5, с. 145] (Фото 19).

III. Надгробні хрести

Як і інші цвинтарі Брідщини наквашанський цвинтар представлений невеликих розмірів Розп'яттями II пол. XIX – поч. XX ст. Це латинські хрести з фігурами розп'ятого Ісуса Христа та розгорнутою стрічкою з абревіатурою «І. Н.Ц. І.» (Ісус Назарянин цар іудеїв) над його головою. Такі Розп'яття ставили на кам'яні плити (Фото 20–21), невеликі кубічні основи (Фото 22) або, в рідших випадках, на типові прямокутні постаменти.

Останнього типу пам'ятник знаходиться на захід від поховань Бутринських (Фото 23). На фронтальній стороні постамента зображена свята з покритою головою в монашій одежі та хрестом у правій руці. Особу святої підказує напис на тильній стороні постаменту: «Теодозїа Раде/цка ж. л. 58./ȣ п. д. 19/7. 1913». І дійсно, якщо глибше проаналізувати зображення, то ми впізнаємо у ньому святу Теодозію Константинопольську, яка у VIII

ст. в період іконоборства прийняла мученицьку смерть, захищаючи від знищення образ Ісуса Христа [7].

З південного боку при алеї, яка веде до старої брами цвинтаря зустрічаємо так званий Голготський хрест. Він має також типову описану нами форму латинського хреста з фігурою розп'ятого Спасителя та розгорнутою стрічкою з абревіатурою «І.Н.Ц.І.». Проте його нижня частина представляє графічне зображення гори Голготи в підніжжі якої лежить голова Адама (людський череп з перехрещеними кістками) (Фото 24). На фронтальній стороні постаменту наявний барельєф архистратига Михаїла у вигляді воїна з полум'яним мечем, що стоїть на хмарі. Нижче слідує напис: «Михаилъ/Бутинский/1838 ... 1908».

На кінець звернемо увагу на невеликий московський восьмиконечний хрест з нижнім скісним раменом, що знаходиться на північ від поховання Хубіцкіх (Фото 25). Імпортований з Московії на українські землі московський восьмиконечний хрест став тут традиційним [8, с. 358]. В Галичині він почав масово використовуватись в II пол. XIX ст. в часі масового поширення серед галицьких русинів москвофільських ідей чи, іншими словами, «кацапства», яке звісно не оминуло і Наквашу [6, с. 149–150].

Як підсумок можемо сказати наступне. Наша стаття має дві практичні цілі. Перша з них – на прикладі наквашанського та тетильковецького цвинтарів звернути увагу усіх небайдужих та зацікавлених людей на величезний і безцінний, але водночас занедбаний і до сих пір ніким не вивчений пласт скульптури та епіграфіки сільських цвинтарів нашого краю. Друга – представити до уваги брідщан, гостей краю та усіх зацікавлених найцікавіші зразки меморіальної пластики досліджених некрополів. Кожен бажаючий, взявши в руки цю статтю, зможе самостійно оглянути окреслений комплекс пам'яток. Однак слід зазначити, що найкраща пора для відвідин старих ділянок цвинтарів Брідщини це рання весна або пізня осінь. В цей час пам'ятники не є засипані снігом, як рівно ж і не закриті непрохідними зеленими хащами буйного рослинного світу.

Джерела та література

1 Записано в квітні 2010 р. в Твердохліб Теофілії Іванівни 1956 р. н. жительки с. Наквашa.

2. Застирець Й. Село Накваша//Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. Книга II. – Броди. 1998. – С. 138–141.

3. Зварич М. Родинні спогади. – Рукопис. – Підкамінь, 1984 р. – 27 арк. (Копії рукопису зберігаються в приватних архівах авторів цієї статті).

4. Зварич Т., Корчак А. Пам'ятні хрести, фігури та каплички Наквашанської сільради. – Броди: Просвіта, 2010. – 120 с., іл.

5. Моздир М. Українська народна меморіальна пластика. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2009. – 288 с.

6. Онищук Я. Нарис історії села Накваша//Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. Книга II. – Броди. 1998. – С. 142–152.

7. Преподобномученица Феодосия Константинопольская//http://days.pravoslavie.ru/Life/life1169.htm.

8. Тарнавський Ф. Виїмки зі «Спогадів» //Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – Торонто-Онтаріо, 1988. – С. 342–359.

9. Baron R. Polscy więźniowie w Szpilbergu//Zwrot. – № 6. – Czeski Cieszyn. 2008. – S.27–29. (http://issuu.com/siedlar/docs/zwrot_06_2008).

10. Protesty w olejowskim okręgu wyborczym w 1848 r.//http://www.olejow.pl/readarticle.php?article_id=332.

Обеліск на могилі Дионізия Хубіцкєго 1844 р. Фото 19 квітня 2010 р.

Понищене Розп'яття на могилі Юліани Хубіцкей 1854 р. Фото 19 квітня 2010 р.

Понищене Розп'яття на (символічній?) могилі Хенрика Хубіцкего 1854 р. Фото 19 квітня 2010 р.

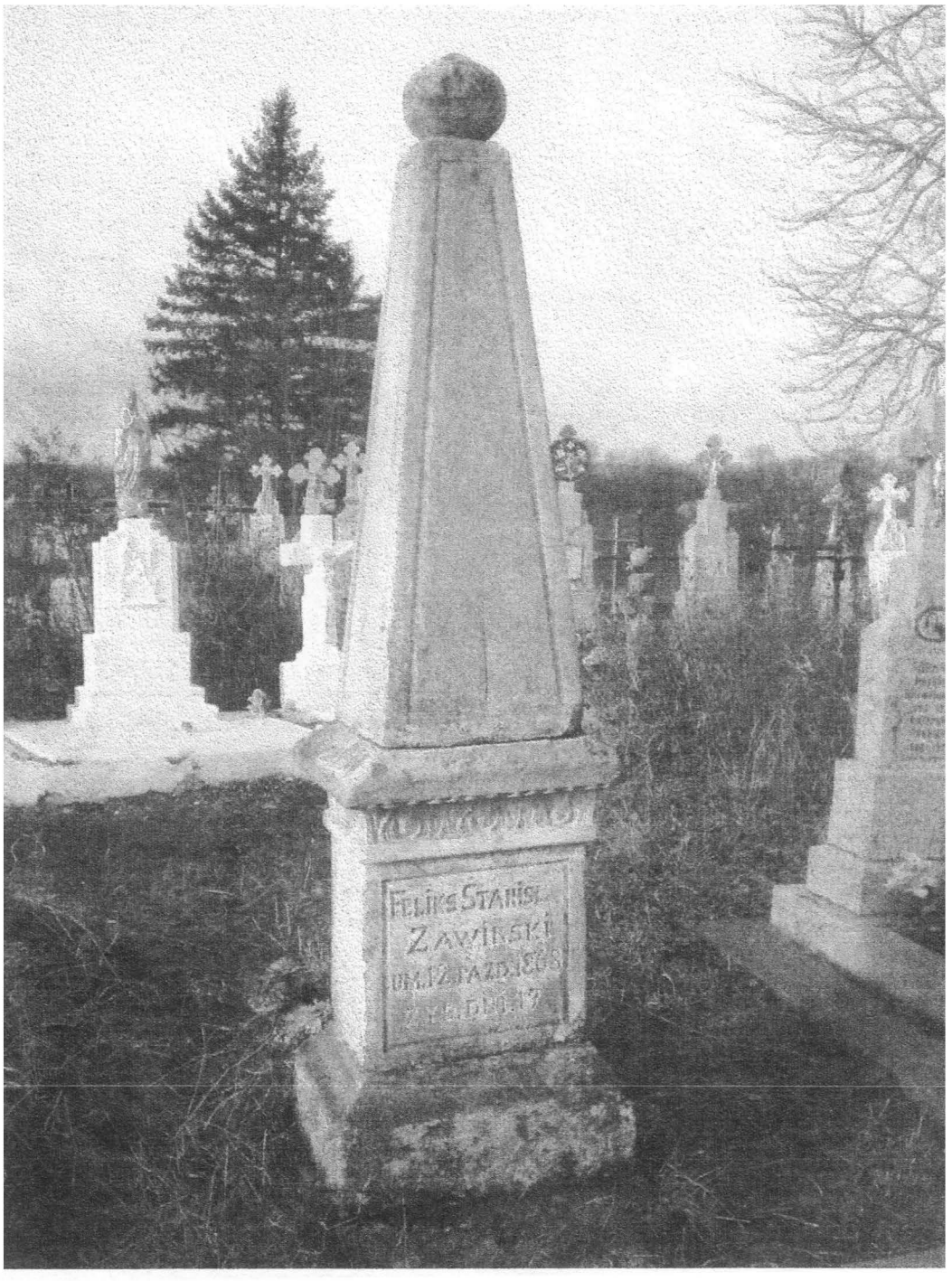

Обеліск на могилі Теофілі та Фелікса Станіслава Завірскіх 1868 р. Фото 19 листопада 2009 р.

Хрест на могилі Хєроніма Ліндерскєго 1891 р. Фото 19 квітня 2010 р.

Обеліск на могилі Йоани Бутринської 1938 р. Фото 11 березня 2010 р.

Фігура Ісуса Христа на могилі о. Олександра Глібовицкого 1907 р. Фото 19 квітня 2010 р.

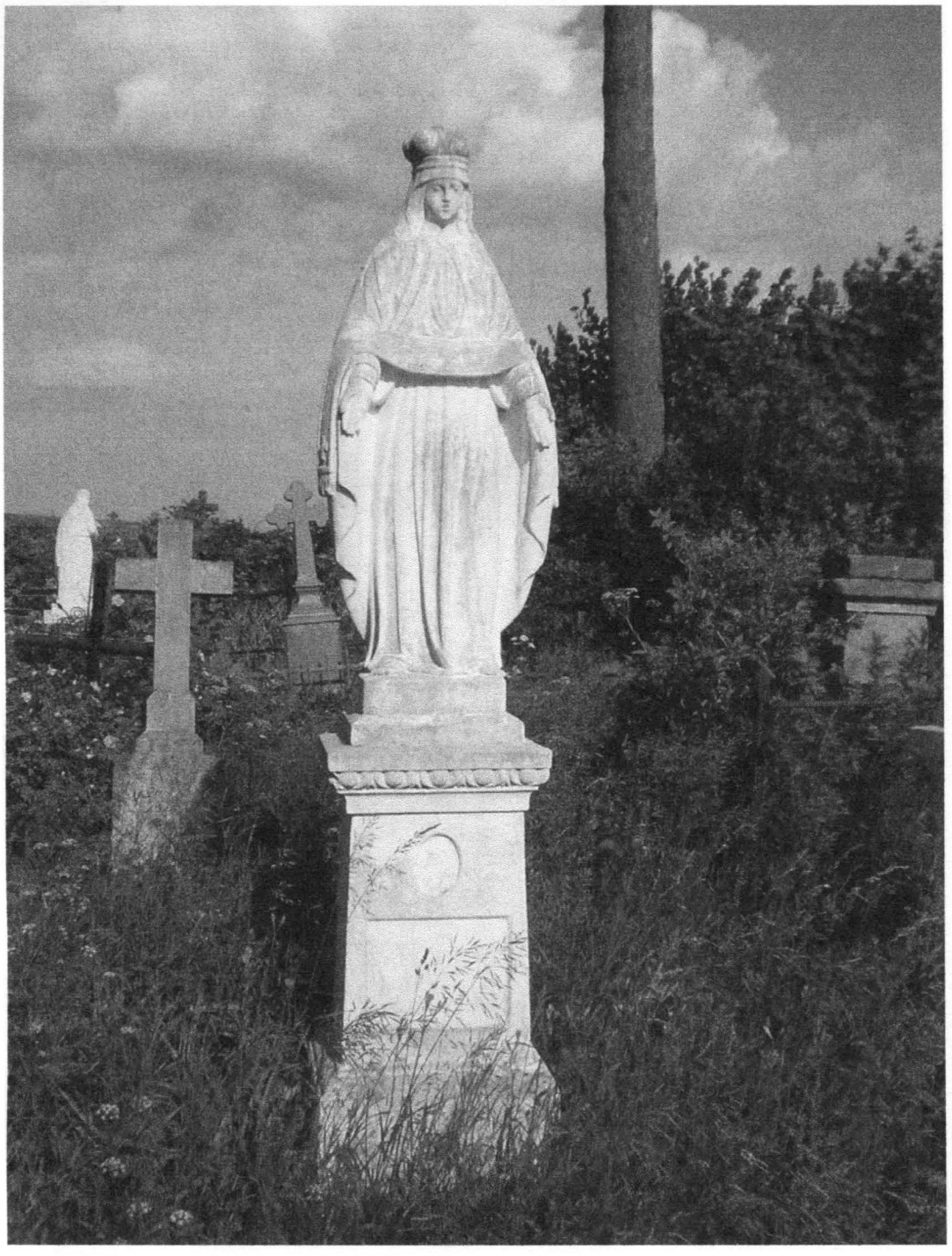

Фігура Матері Божої на могилі Йосифи Глібовицкої 1900 р. Фото 23 червня 2009 р.

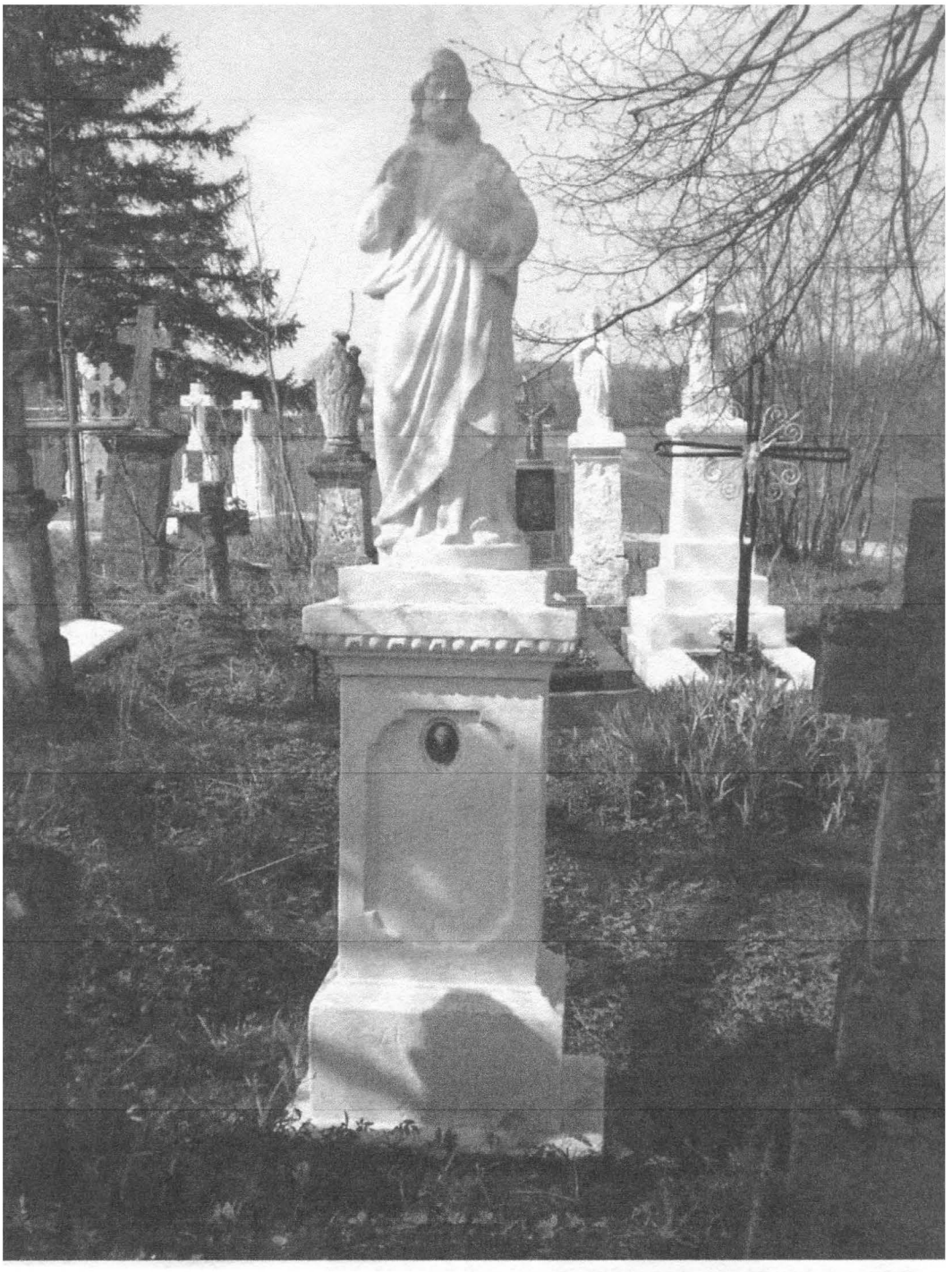

Фігура Ісуса Христа на могилі Григорія Бутринського 1906 р. Фото 19 квітня 2010 р.

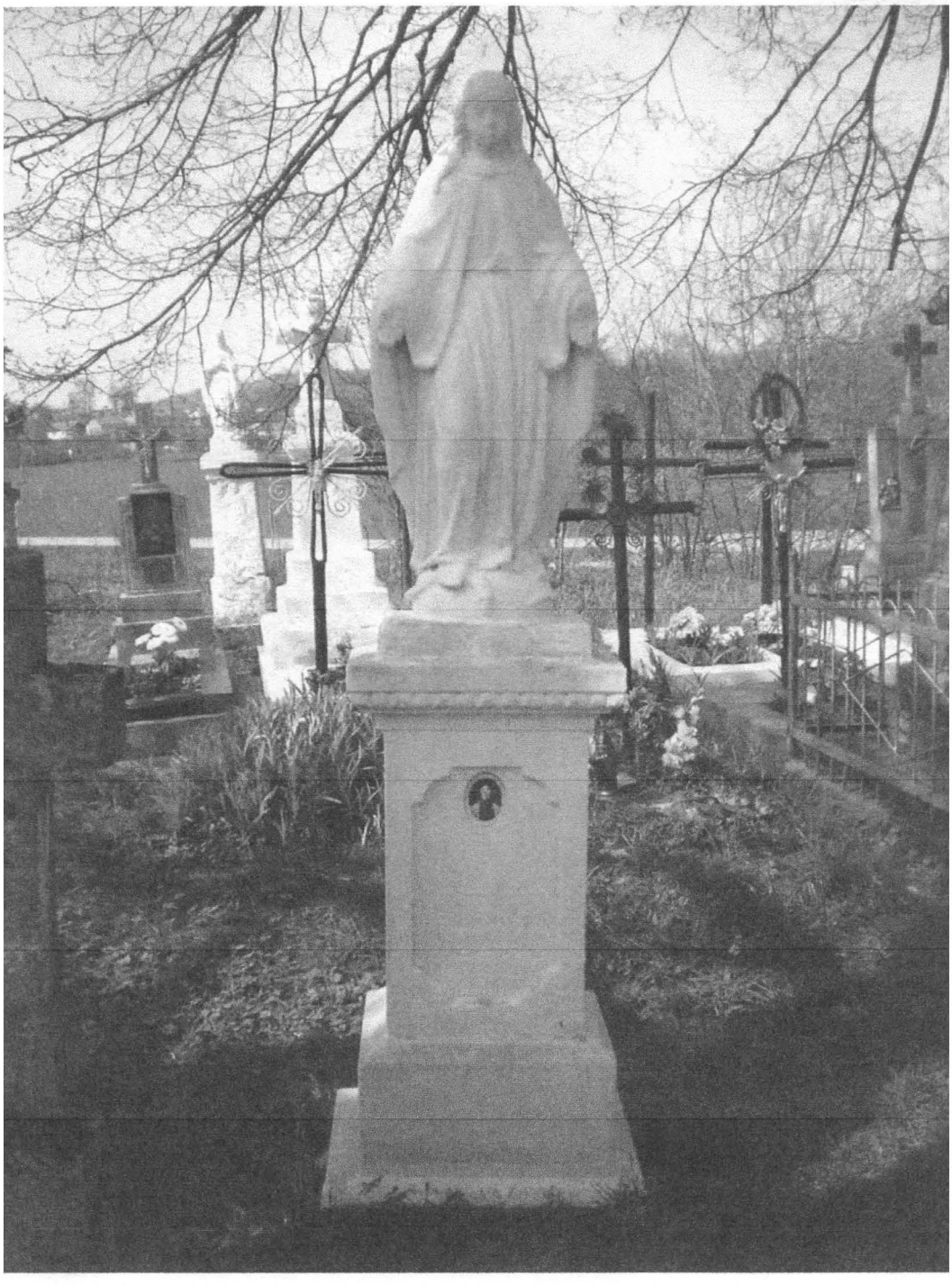

Фігура Матері Божої на могилі??? Бутринської 1906 р. Фото 19 квітня 2010 р.

Фігура Ісуса Христа на могилі Андрея Романича 1905 р. Фото 19 квітня 2010 р.

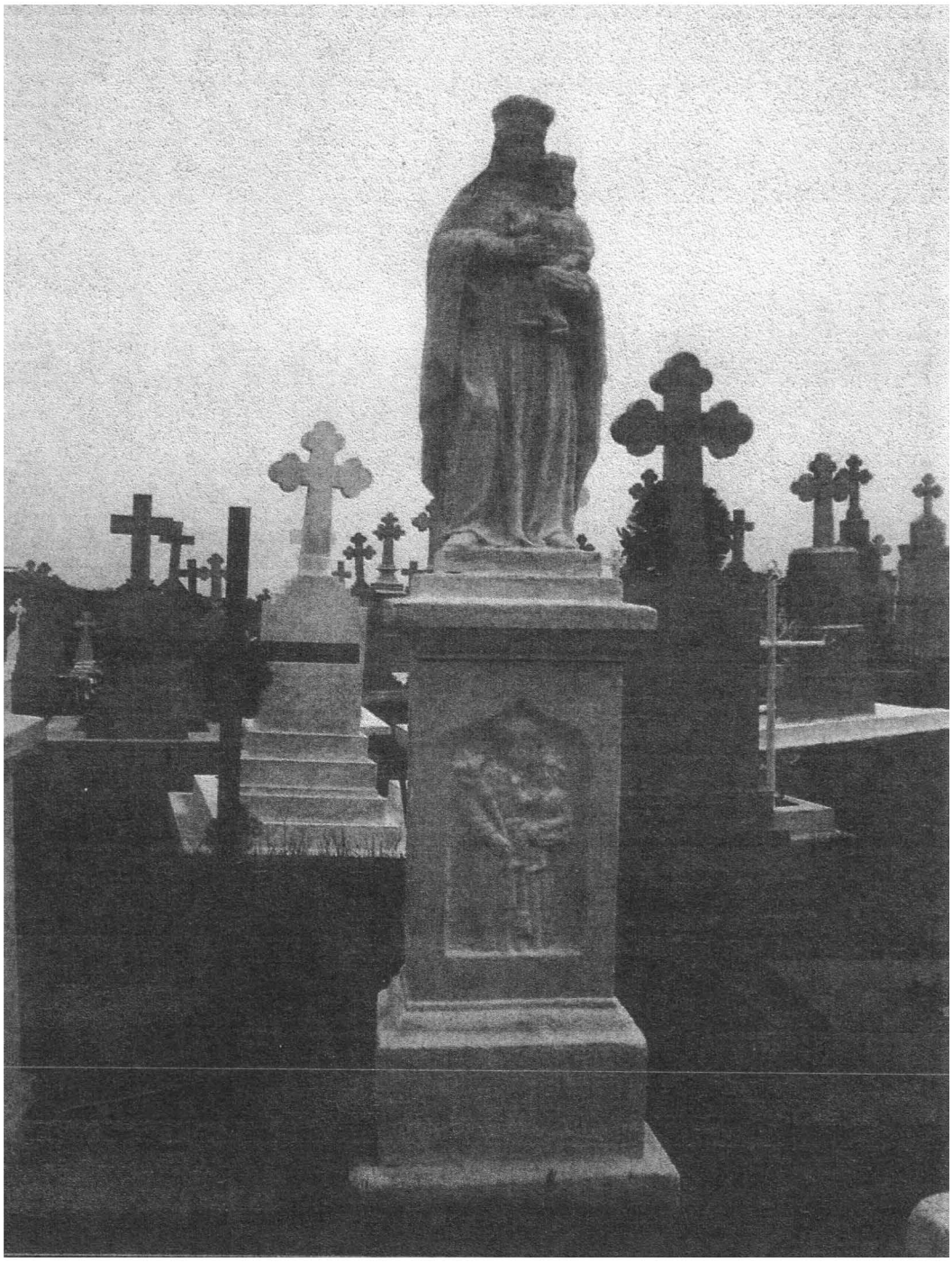

Фігура Матері Божої з Дитям на могилі подружжя Крупніцкіх 1908 р. Фото 19 квітня 2010 р.

Фігура Матері Божої з Дитям на могилі Александри Щирби 1863 р. Фото 19 квітня 2010 р.

Фігура Матері Божої на могилі??? Ординович 1937 р. Фото 19 квітня 2010 р.

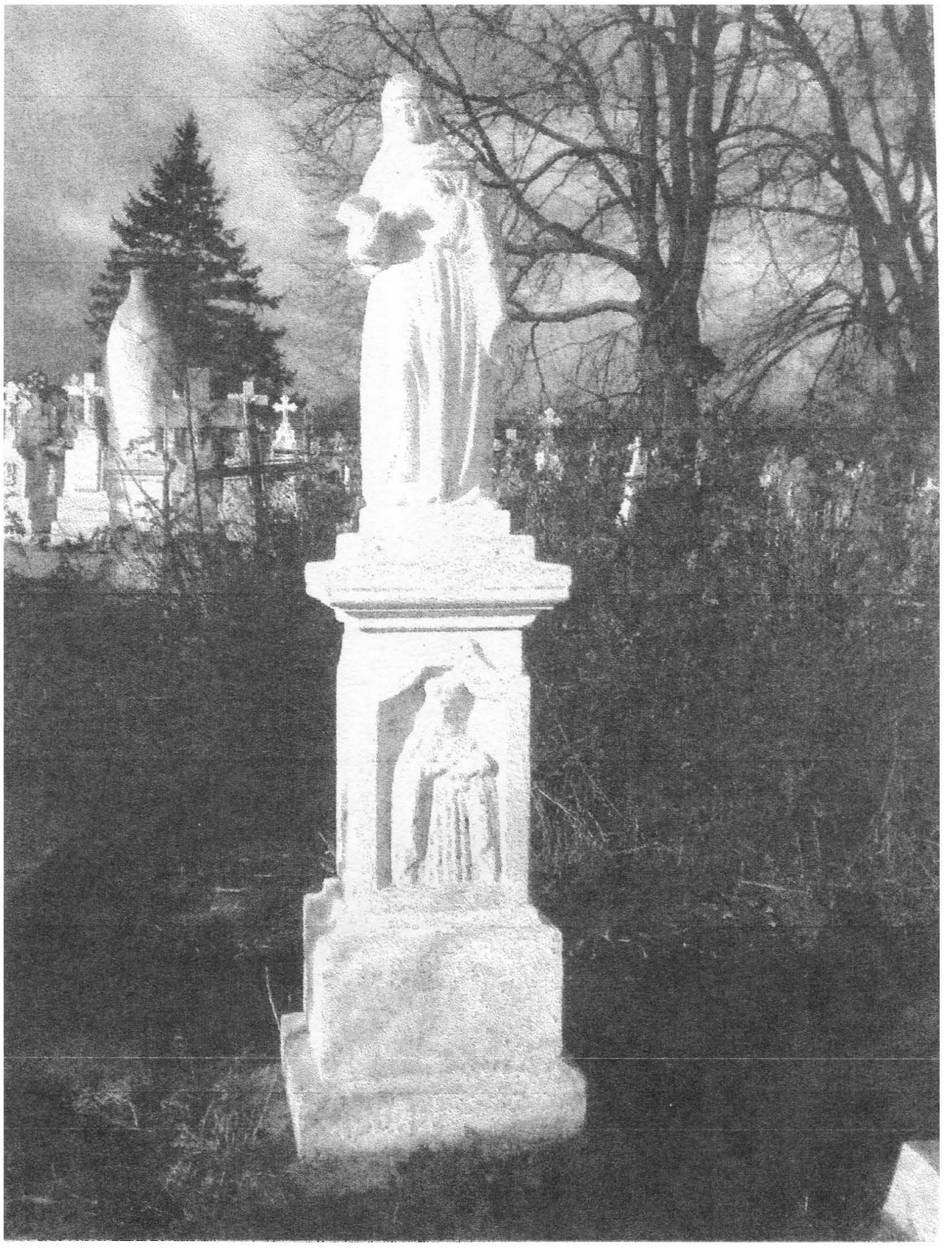

Фігура св. Анни на могилі Анни Кучапської 1901 р. Фото 19 листопада 2009 р.

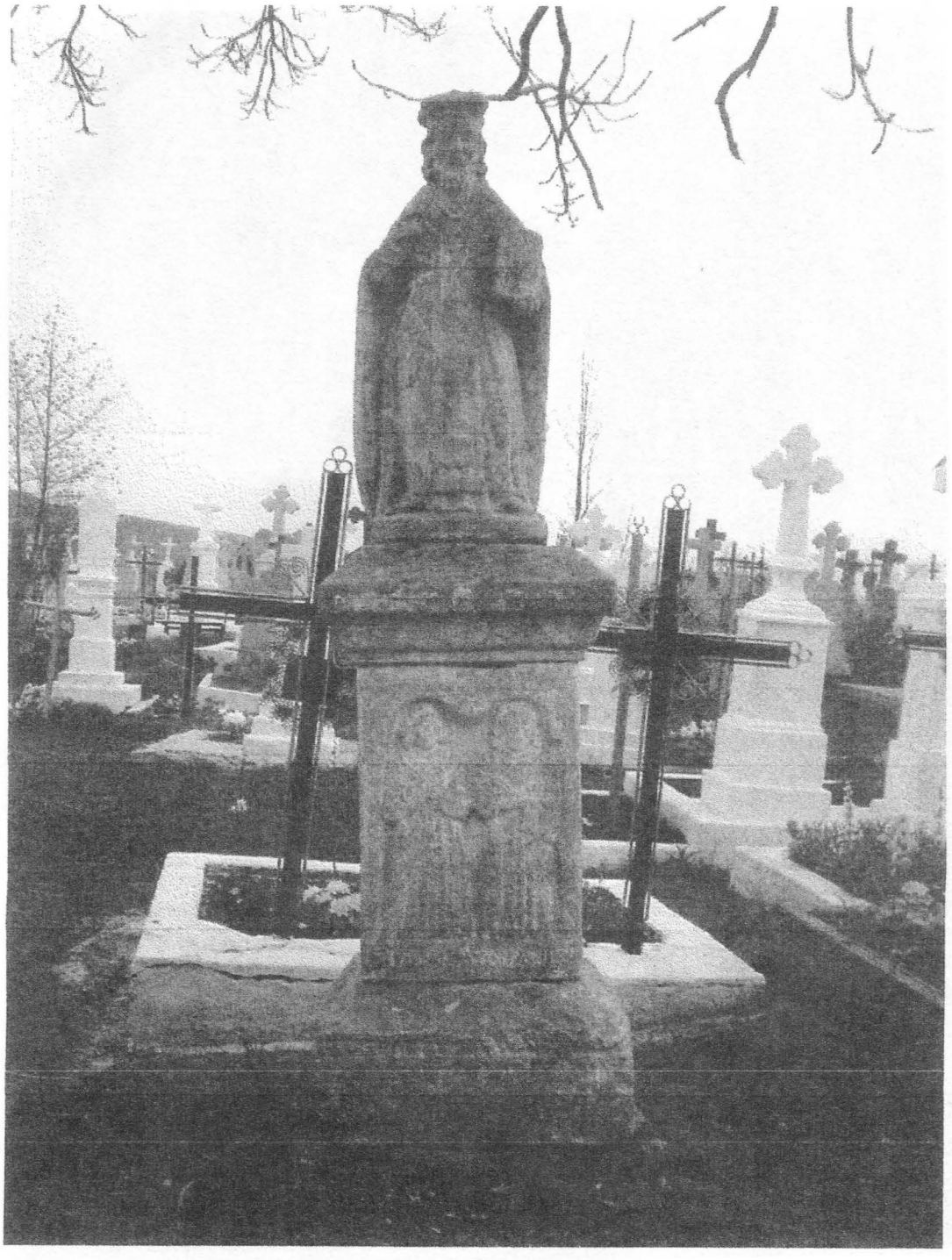

Фігура св. Миколая на могилі Вавжиньца Кобєльскєго 1844 р. Фото 19 квітня 2010 р.

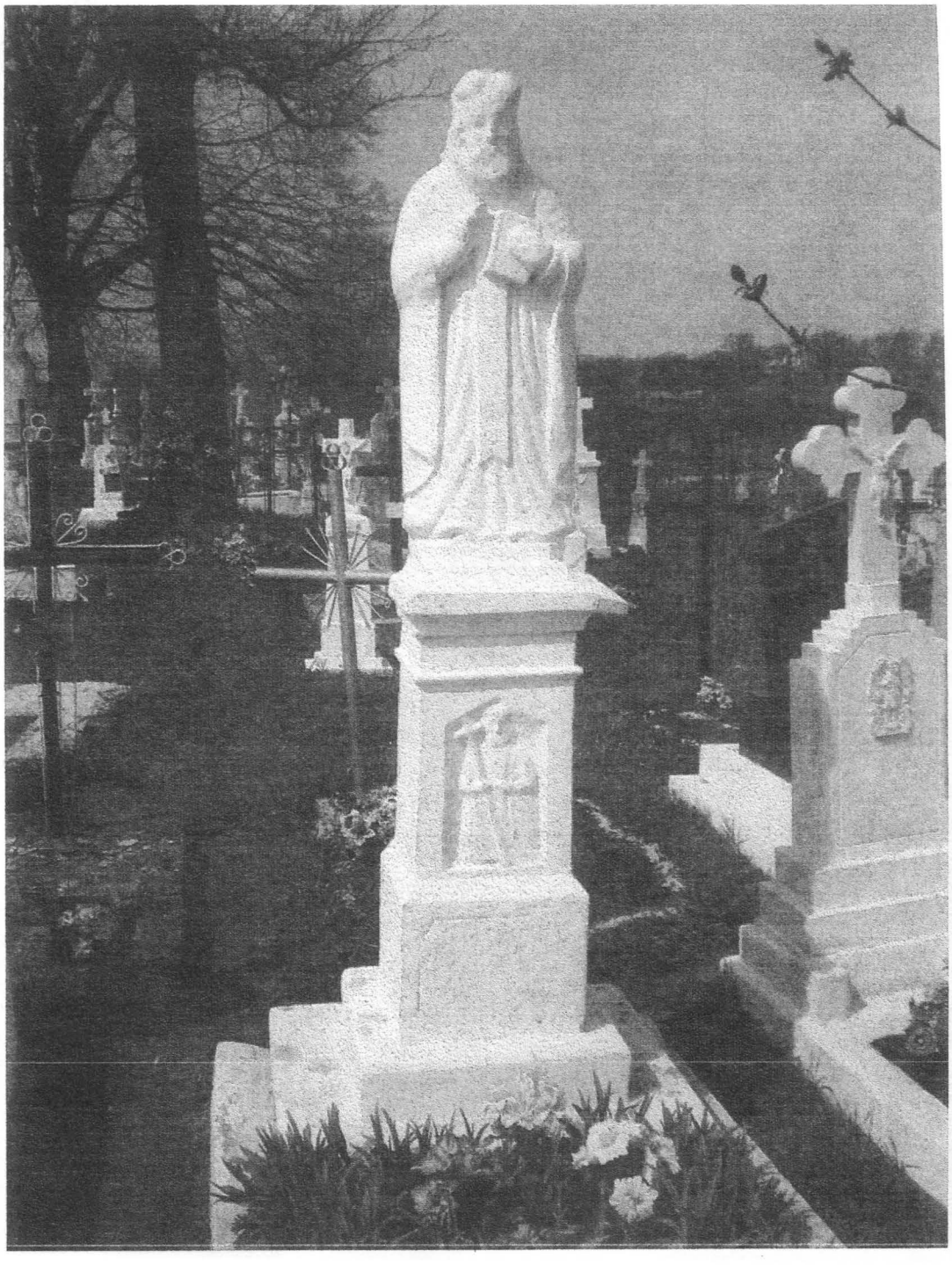

Надгробна фігура св. Миколая 1890–1900-х рр. Фото 19 квітня 2010 р.

Надгробна фігура св. Миколая 1880–1900-х рр. Фото 19 квітня 2010 р.

Надгробна фігура св. Миколая 1880–1900-х рр. Фото 19 квітня 2010 р.

Надгробне Розп'яття на плиті II пол. XIX – поч. XX ст. Фото 19 квітня 2010 р.

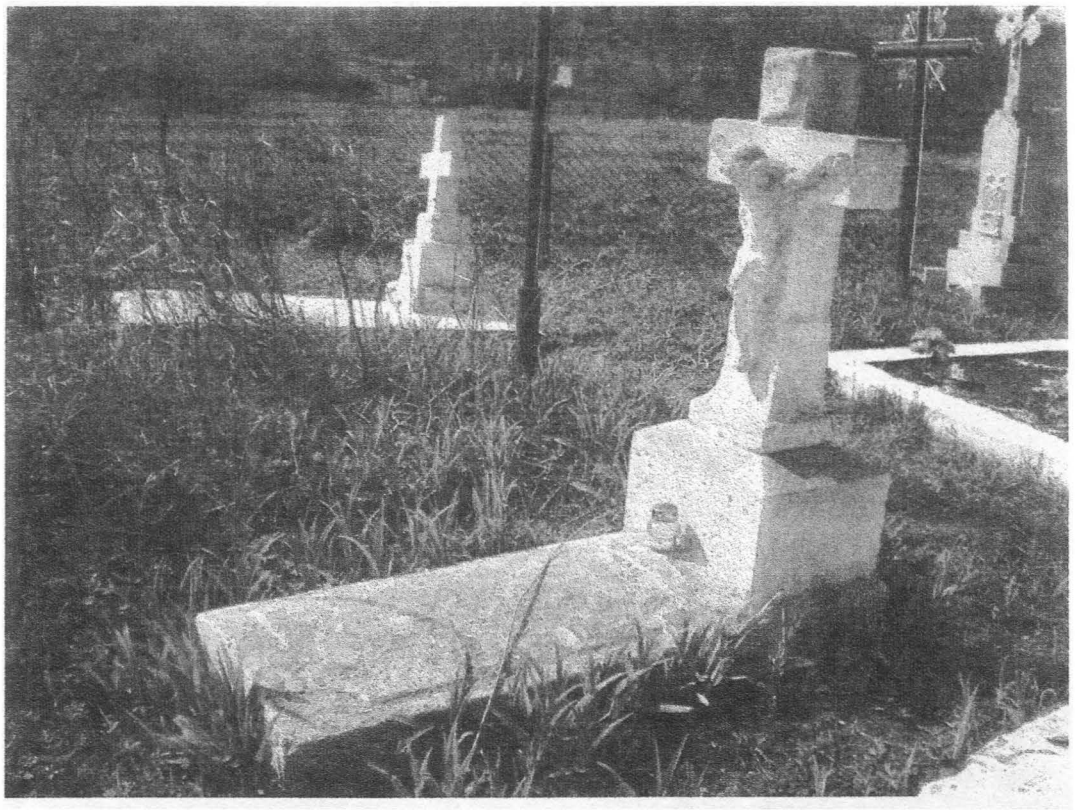

Надгробне Розп'яття на плиті II пол. XIX – поч. XX ст. Фото 19 квітня 2010 р.

Надгробне Розп'яття II пол. XIX – поч. XX ст. Фото 19 квітня 2010 р.

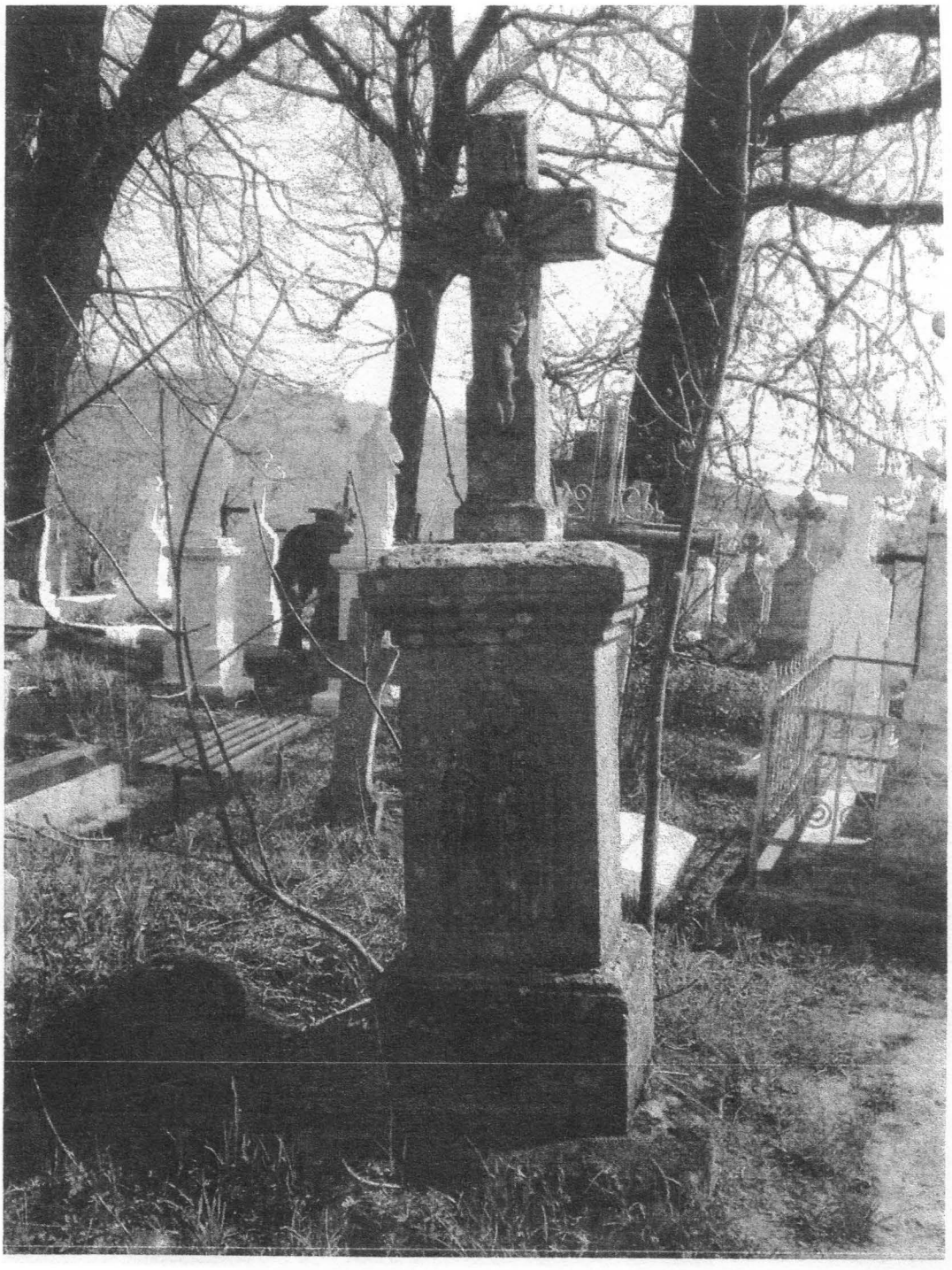

Розп'яття на могилі Теодозії Радецкої 1913 р. Фото 19 квітня 2010 р

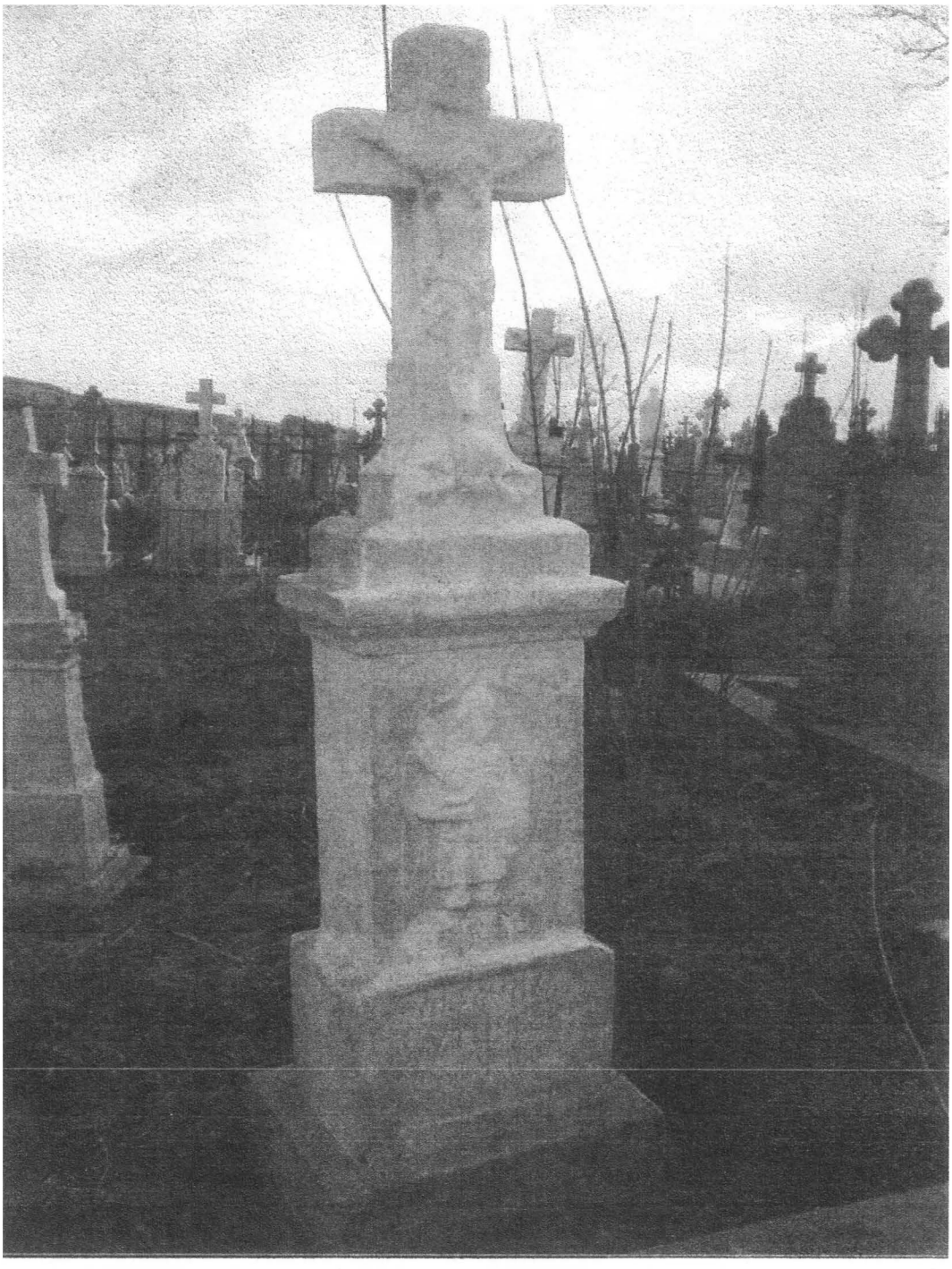

Голготський хрест на могилі Михаїла Бутинского 1908 р. Фото 19 листопада 2009 р.

Московський восьмиконечний хрест II пол. XIX – поч. XX ст. Фото 19 квітня 2010 р.

Андрій КУКУРУДЗА

ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУХОВЕНСТВОМ ПРАВОСЛАВНИХ ДУХОВНИХ ПАМ'ЯТОК ТА ТРАДИЦІЙ В 20-Х РР. XX СТ.

Штучне нав'язування українцям верхівкою московської церкви ідеї «русского міра», яке відбувається останнім часом все інтенсивніше, зустрічає природний опір населення України. «Маячна ідеологія самообману,– як назвав її архієпископ Юрій, митрополит і глава православних українців Канади у складі Константинопольського патріархату,– не для нас» [11, 6]. Одночасно сучасний західний соціолог релігії Міклош Томка вкотре наголошує, що релігія в жодному разі не є лише рефлексією розуму, це й особисте та громадське плекання традицій, свят, подій і багато чого іншого. Тому площина досвіду і практикування релігії заслуговує особливої уваги [10, 68]. Саме тому на сьогодні гостро актуальним є подальше висвітлення самобутності українського православ'я та процесів, що його творили. До них, без сумніву, належить краєзнавча та пам'яткоохоронна праця не лише науково-освітніх кіл, але й самого українського духовенства.

На Волині ще з XIX ст. були закладені міцні основи вивчення та збереження пам'яток православної церкви. Оскільки наукових установ і вищих навчальних закладів в краї бракувало, натхненником та організатором краєзнавчого руху виступила православна церква, вчителі духовних семінарій та окремі священики. Якраз єпархіальна влада першою зрозуміла всю важливість, доцільність, перспективність створення і діяльності під своїм контролем краєзнавчих товариств та осередків. Одночасно церква ставила і суто імперські завдання звести працю дослідників та краєзнавців до боротьби з католицизмом і польським впливом. Хоча розбудова дослідницьких осередків позитивно впливала й на саму церкву, якісно підвищуючи її просвітницькі функції і кінець кінцем виступила одним із чинників розвитку руху за її демократизацію та українізацію [6, 7].

З початком української національної революції в 1917 р. ситуація у православ'ї в Україні змінилася, набувши характеру національного піднесення, що вплинуло й на Волинь. Так, на Волинському єпархіальному з'їзді духовенства та мирян в Житомирі на чолі з архієпископом Євлогієм (Георгієвським) в травні 1918 р. підкреслювалося, що нові суспільно-політичні умови та здобуття автономії українським православ'ям повинні розпочати процес «прояви чисто місцевих народних психічних і побутових особливостей, до цього часу чи

забутих, чи з різних причин залишених, або навіть замовчаних... [3, 1]». Цим самим духовенство визнавало власну тенденційність у висвітленні історичного минулого та духовного розвитку українців і декларувало бажання виправити становище. Ще раніше, в січні 1918 р. у Житомирі за сприяння того ж таки архієпископа Євлогія було утворено братство Св. Спаса, яке так само проголошувало одним із своїх завдань відродження форм і змісту давнього церковного життя [8, 59].

Боротьба в українському православ'ї на поч. 20-х рр. XX ст. через політичні конфлікти лише загострилася. Ця криза великою мірою зумовлювалася тим, що на землях, котрі увійшли до складу новоствореної Польщі, православна конфесія як інституція фактично не існувала. Під час Першої світової війни з українських територій було евакуйовано більшість її духовенства, монастирів, семінарій. Структура церкви була зруйнована, її майно – занедбане. Духовенство, яке після війни повернулося з Росії, було дезорієнтоване новими політичними умовами. Через свою проросійську налаштованість церковні ієрархи не знаходили достатньої підтримки серед віруючих українців і білорусів [13, 158].

Але незважаючи на воєнні лихоліття, перепис 1921 р. показав наявність у Польщі 2,8 млн. православних (10,5 % загальної кількості населення) [14, 15]. Згідно з офіційною інформацією, у Волинському воєводстві у міжвоєнний період налічувалося близько 1,5 млн. вірних цієї конфесії (69,8 %) [12, 6–15].

За умов відродження польської державності будь-яка, тим більше позацерковна діяльність православного духовенства, опинилася під контролем влади та почала зазнавати цілеспрямованого опору. В меморіалі міністру внутрішніх справ Польщі 30 вересня 1919 р., який був підготовлений працівниками міністерства, підкреслювалося, що необхідно перешкоджати утворенню в Холмщині українських православних доброчинних, освітніх та інших організацій, а якщо вони вже з'явилися, то всіляко їм перешкоджати. На думку В. Борщевича, такі самі дії поляки могли проводити у Волинській єпархії [5, 263] Але повністю зупинити об'єктивний процес національного відродження українців було не можливо.

Саме на Волині, будучи керівним органом цілого повіту, Володимирське духовне правління впродовж 1919–1921 рр. здійснило багато рішучих кроків з відродження православної церкви, просвітницьких заходів і відповідно мало зносини з церквами поза межами Волині. Свідченнями цього є привітання, надіслані володимирському духовенству – делегатам з'їзду 1921 р. від Володимирської повітової Просвіти, від греко-католицького українського товариства св. апостола Павла у Львові, від «Народного Комітету», газети «Український вісник» та товариства «Нива» [2, 9].

Серед повітового духовенства зберігалося чимало різних духовних раритетів та інших пам'яток. Один із найактивніших представників духовенства Володимирщини Никанор Абрамович під час письмової суперечки з єпископом Кременецьким Діонісієм про мову богослужіння повідомляв від імені свого 6 благочинія, що: «Наші батьки, діди й прадіди користувалися книжками видання уніатського, але у вірі не схибнули. По церквах і до цього часу уніатські

книжки... [1, 9]». Кліром особлива увага приділялася відновленню старих церковних звичаїв у парафіях. Духовне Правління збиралося відновити чин вводу священика в парафію, завести по можливості в церквах загальний спів молитов [2, 9]. Дуже несподіваною і передовою стала пропозиція Никанора Абрамовича про створення музею церковної історії у Володимирі-Волинському. На це погодилися делегати зібрання 1921 р., які вирішили негайно приступити до збору пам'яток старовини і передачі їх до майбутнього музею. У комісію для реалізації цієї ідеї ввійшли протоієреї Бордюговський, Герштанський та Абрамович [2, 9]. На жаль, доля і реалізація цього проекту залишається невідомою.

Визначний державний та церковний діяч Іван Огієнко, дізнавшись більше про діяльність володимирського духовенства, письмово надіслав подяку за таку активну позицію Никанору Абрамовичу: «Я бачу, як багато сил своїх віддаєте ви святій праці відновлення Української Автокефальної Православної Церкви. Отцим листом своїм висловлюємо Вам, шановний Пане-Отче, свою щиру подяку за понесені Вами труди, і кріпко сподіваємось, що і надалі Ви вестимете цю працю святу так же енергійно Богу на славу, церкві українській на користь [1, 2]».

Волинське єпархіальне зібрання, проведене в жовтні 1921 р., навпаки, через велику кількість важливих організаційних питань повністю оминуло проблему краєзнавчих досліджень та пам'яткоохоронної праці церкви, адже в питаннях зібрання ці теми не були зачеплені [7, 54–58]. Негативний вплив на краєзнавчі пошуки справив занепад церковної видавничої справи. Священикам на поч. 20-х рр. XX ст. не вистачало навіть професійної місіонерської та богословської літератури, а що вже казати про історичні та краєзнавчі дослідження. Церковні періодичні видання цього часу – «Православна Волинь», «Духовна бесіда» і навіть «На варті», як правило, обмежувалися інформацією про церковне сьогодення та полемічними матеріалами і виходили зовсім нетривалий час. А на період 1922–1928 рр. Волинська єпархія взагалі залишилася без офіційного видання.

У Луцьку питаннями захисту та збереження пам'яток церковного походження займалося братство Чесного хреста, яке зуміло в 1923 р. добитися повернення поляками братського майна. Попри проблеми зі статутом братчиками було приведено в порядок Чеснохресну церкву, упорядковано погост, споруджено паркан, посаджено квіти і фруктові дерева, в Іверській каплиці було покращено відправи [5, 264].

Не всі братства залишилися одностайними у власних заходах. Зокрема, через засилля русифікованого духовенства окремі з них займалися безрезультатною (в умовах Польської держави) боротьбою з католицизмом чи українізацією. Зокрема, на цьому поприщі виділялося братство Св. Кирила і Мефодія з Острога на чолі з колишнім директором російської гімназії, священиком Туркевичем. За даними польських держорганів воно представляло лише жменьку росіян, які не відображали загальних настроїв православного населення [4, 250].

Таким чином, в цілому по країні братствам не вдалося відновити свою попередню діяльність [5, 264]. Та й сама церква не допомагала їм у цьому. У затвердженому Св. Си-

нодом в 1926 р. з великою затримкою Нормативному статуті Православних церковних братств їх діяльність обмежувалася виключно межами парафії, а про краєзнавчі чи пам'яткоохоронні заходи навіть не згадувалося [9, 1–8].

В межах митрополичої ради при митрополиті Діонисії, яка була покликана врегулювати питання церковно-громадського характеру в Православній церкві в Польщі, проведення позитивних рішень не відбулося через суперечки між російським лобі та українськими делегатами. Найважливіший документ – концепцію позацерковної роботи парафіяльного кліру раді розробити так і не вдалося [5, 265].

Таким чином, буремні для православ'я на Волині 20-ті роки XX ст. зруйнували попередню усталену систему нагляду православної церкви за власними духовними пам'ятками. Утиски та відсутність попереднього фінансування з боку польської влади були певним чином компенсовані зі зникненням старих імперських ідеологічних штампів та цензури. Пожвавлення світського життя православних фактично спричинило процес лаїцизації-оцивільнення поглядів віруючих, які почали відігравати значно суттєвішу роль в житті церкви і зокрема її позахрамовому розвитку. Попри те, що значна частина волинського духовенства не схотіла позбутися русифікаційно-імперських шат, решта з них отримала можливість, залишаючись духовними особами, здійснювати просвітницьку працю на користь української церкви та народу. І саме громадськість стане найактивнішим чинником розвитку всього українського православ'я у вказаний час.

Джерела та література:

1. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі ЦДАВО), ф.1072, оп. 2, од. зб. 95.*
2. *ЦДАВО, ф. 1072, оп. 2, од. зб. 97.*
3. *Центральний державний історичний архів України м. Львів, ф.760, оп. 1, од. зб. 15.*
4. *Державний архів Рівненської області, ф. 33, оп. 4, од. зб. 1*
5. *Борщевич В. Т. Волинське духовенство у XX столітті, Луцьк: Ред.-вид. відділ Волинського нац. університету, 2010. – 584 с.*
6. *Зінченко А. Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.*
7. *Коротке описання Волинського єпархіального Зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській Лаврі//Православна Волинь. – 1922. – № 1–4. – С. 54 –58.*
8. *Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період)/Т. Міненко. – Вінніпег – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000. – Т. І. – 392 с.*
9. *Нормативний Статут Православних Церковних Братств, затверджений Св. Синодом 1-го липня 1926-го року. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1933. – 16 с.*
10. *Томка М. Релігія та церква відродженої нації//Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – С. 46–148.*
11. *Юрій, архієпископ «Русский мир» – це не для нас!//Голос православ'я. – 2010. – № 20. – С. 6.*
12. *Interpretacja posła d-ra Stefana Barana do pana Prezesa Rady Ministrów w sprawie tragicznego położenia obiecnego Autokafalicznego Kościóła Prawosławnego, jego duchowenstwa i wiernych na terenie powiatów woj. lubelskiego, zamieszkałych przez ukraińską ludność prawosławną, oraz w*

sprawie dotychczasowego nie uregulowanego w formie osobnej ustawy stosunku państwa do Polskiego Autokafalicznego Kościóła Prawosławnego w Polsce//Interpretacje posłów i senatorów ukraińskich w sejmie i senacie: Z cyklu: Cerkiew Prawosławna na Chełmszczyźnie. - Lwow: B. w., 1938. - 70 s. - S. 3-15.

13. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia w 1918-1939. - Warszawa: Państwowe Wyd-wo Nauk., 1989. - 482 s.

14. Statystyka Polski: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. - Warszawa: GUS. Nakładem MWRiOP, 1925-1927. - T. XIVa: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. - 1926. - XVII + 117 s.

Надія ЛЮБЕЦЬКА

PROSIMETRUM О. ВІТАЛІЯ - РУКОПИСНА ПАМ'ЯТКА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Prosimetrum як явище бере свій початок з античної доби. Європейська віршопроза зародилася ще в III ст. до н.е. А сам термін prosimetrum уперше був вжитий в XII ст. За словом, витвореним середньовічною латинню (зрощено латинську і грецьку основи) криється поєднання віршів і прози («метрів») в одному творі [1]. Хоч термін і давній, а явище, яке він означає, старше від нього на кілька епох, він не є ще широко вживаним. Поєднання віршів і прози не є лише механічним ходом без певного сенсу. Прозовий текст впливає ніби, насамперед, на логіку читача, а поетичний інтерпретує сказане в попередньому, сприяючи таким чином повнішому засвоєнню прочитаного. Саме такі функції має prosimetrum в одному з найдавніших українських зразків – «Діоптрі» о. Віталія.

Про цього автора (о. Віталія) маємо недостатньо інформації. Біографічні дані досить уривчасті. Його мирське ім'я не відоме. Не знаємо, звідки він був родом і коли народився. Ймовірно, рік його народження припав на другу половину XVI ст. Відомо, що він 06 липня 1603 року, завдячуючи В.-К. Острозькому, отримав право на ігуменство монастиря св. Хреста в Дубно. У післямові до рукопису «Діоптрі», закінченої в 1604 році, о. Віталій іменується «ігуменом Честнаго Креста в Дубне». У 1607 році о. Віталій присутній на судових засіданнях в Острозі в зв'язку з судовою тяганиною між монастирем і дубенським міщанином Харком Григоровичем. Пізніше, при невідомих обставинах (можливо, після смерті свого покровителя кн. Острозького 1608 році) о. Віталій залишив монастир і переїхав у Вільно, де до кінця життя виконував обов'язки проповідника Віленського православного Святодухівського братства. Хоча є відомості, що о. Віталій упокоївся близько 1640 року в Дубні.

Належав Віталій до освідчених людей, знав грецьку і латинську мови. Виступав за розвиток освіти. Звідси його конфлікт із Іваном Вишенським, який був консервативно налаштований в освітньому плані. У посланні до стариці Домникії, написаному 1605 році, І. Вишенський, ніби виправдовуючись, говорить: «Я не ганю граматичного вчення і ключ до пізнання складів та речень, як деякі гадають і так кажуть: «Оскільки сам не вчився, через це нам заздрить і забороняє». Таке знаю, перш за все пан Віталій волинський казнадія, кидав» [2]. Отже, з цієї фрази можна дійти до висновку, що Віталій дискутував з І. Вишенським, і, що останній в той період міг перебувати в Дубні.

А «Освітня програма» Віталія, яка, до речі, включала активне проповідництво, викликала певне несприйняття з боку І. Вишенського.

Отож, 1604 році о. Віталій переклав з грецької збірник прозових і поетичних текстів під назвою «Діоптра, або Дзеркало і вираз життя людського на тому світі...», а 1612 році він був надрукований в Єв'ю, в типографії Віленського братства св. Духа (неподалік Вільна).

До складу «Діоптри...» входила передмова, загально філософські й етичні роздуми та вислови, власні вислови та перекладені з грецької та латинської мов. Книга вийшла староукраїнською книжною мовою, в якій відчутною була старослов'янська мовна основа. У прозовий текст Віталій вводив власні віршовані рядки. В історію літератури він ввійшов як перший в Україні майстер афористичного вірша.

З погляду явища прозіметрії цей текст має вчительський, панегіричний і повчальний характер.

Одна із головних тем «Діоптри...» – тема марноти земного життя. Віталій говорить, що не варто зважати на цінності того світу, оскільки всі вони тимчасові. Треба думати про смерть і потойбічне життя. Ось як ця думка озвучена в одному із віршів «Діоптри»:

«Блажен, котрий від смерті
науку приймає:
Добра у світі всюди і завше бажає.
У ранці думка будить:
на вечір не жити,
А ввечері – що вранці
світанку не стріти.
Блажен, хто марнотне
ніяк не вповає
Та добреє він діло закінчити жадає.
Такого зло пригоди
не можуть вхопити,
Хоч смерть і роз'ятриться,
і схоче убити.
Блажен, хто таким бути
в усі часи може,
Ким стати у час смертний
старається кожен:
За труд такий дістане
й за власне старання
Відвічного спокою собі дарування» [3].

У «Діоптрі» часто звучить ідея неприйняття світу, як у Івана Вишенського. Ось наприклад:

«Світ цей правильно зветься,
повір,
В божественнім писанні: лицемір.
Позверх красу нам скрізь з'являє,
В собі ж марноту сокриває.» [8].
«Хочеш, брате мій, спасіння?
Кидай світ, не бійсь гоніння» [9].

Віталій веде мову про смерть, розглядаючи земне життя як підготовку до життя потойбічного [4]. Однак, незважаючи на такий консерватизм, письменник вважав, що необхідно засвоювати нові знання, в т. ч. й, очевидно, від конфесійних противників. На цьому ґрунті у нього виник конфлікт з І. Вишенським, про який згадано попередньо.

У праці міститься багато непересічних думок щодо сутності людини, її місця в світі та шляхів самовдосконалення. Віталій говорить, що у людині слід цінувати передусім «внутрішню людину» – дух, душу, розум, адже вона – вічна, а тіло минуще. («Якщо любиш плоть, то підкори її розуму й ні в чому не раболіпствуй»). Адже, «духове багатство зводить до небес, тимчасове – до пекла».

Автор обстоював ідею про те, що тільки самопізнання веде до розуміння шляхів, які єднають людину з Богом. Процес самопізнання – це піднесення до духовного підпорядкування волі людини Божественій волі [7].

Мета людини, на думку Віталія, – пізнати Бога, наблизитися до нього. Допоможе в цьому вищий рівень розуму, який на противагу нижчому рівні, спрямованому на матеріальний світ, є розумом очищеним. Озброєною божественною мудрістю, такий розум допомагає людині спершу пізнати себе, а потім Бога, бо самопізнання є неодмінною умовою богопізнання [7].

Самопізнання він трактує як тривале сходження до духовного, що вимагає цілковитого зречення не тільки цінностей матеріального світу, але і тілесної природи людини, пристрастей, бажань, власної волі тощо.

В «Діоптрі» читаємо: «Повстань проти самого себе, помстись ворогам своїм внутрішнім, і не ремствуй на зовнішніх» [5]. Не зупиняйся на поверхні, не зоглядайся на уявну зовнішність, не простягайся далі і розглянь сам корінь [6]. Ареною внутрішньої б-би є людська душа, розуміння «внутрішньої» людини.

У різних місцях «Діоптри» о. Віталій веде мову і про такі чесноти:

Віра («Віра є велика річ, але без діл мертва»)

Працелюбство («Уникай передусім неробства і розкошування, яка є матір'ю всіх пороків»)

Доброта (о. Віталій протиставляв злостивості)

Чиста совість («Шляхетна людина ні в чому не може відчувати такої радості, як у чистій совісті»)

Правдивість («Люби правду...», «правда є коренем миру і спокою, зі спокою народжується справжня радість»)

Мудрість (вона є протилежністю пожадливості)

Розсудливість (протиставляється безумству)

Здатність терпіти (протиставляється малодушності)

Лагідність (протиставляється гнівливості)

Доброчесність людини, за переконаннями о. Віталія, виявляється, насамперед, у здатності орієнтуватися у світі моральних цінностей, умінні відрізняти добро від зла.

«Діоптра» о. Віталія користувалася чималою популярністю. Вона перевидавалась у XVII й XVIII ст., а також поширювалась в рукописних списках. Відомі такі перевидання «Діоптри» протягом XVII й XVIII ст.: Єв'є, 1642; Вільно, 1642; Кутеїн, 1651 та 1654; Могилів, друкарня Максима Вощанки, 1698; Чернігів, 1705; Клинці, 1786.

О. Віталія цінували як вчену людину. Настоятель Києво-Печерської лаври, а також письменник – полеміст Захарія Копистенський назвав його у своїй «Полінадії» одним серед найбільших «учителів та любомудрців» православної церкви на Русі за останні часи.

Тож зацікавленість до пам'яток давньої української літератури, є закономірним явищем, оскільки без пізнання цієї неоціненної спадщини ми не зможемо збагнути своєї духовності, суперечності та величі.

Джерела та література:

1. Борисенко К. Prosimetrum в українській літературі барокової доби: Монографія. – Донецьк: Норд-Прес, 2008.

2. Вишенський І. Твори (пер. з книжної української мови В. Шевчук).- К.: Дніпро, 1986. – с. 173.

3. Віталій. Блажен, котрий від смерті науку приймає (пер. сучасною українською мовою В. Шевчука)//Українська поезія XVII століття. – К.: Рад. письменник, 1988. – с. 51.

4. Жеребило І. Проблема сенсу життя людини в українській філософії XI – пер. пол. XVII ст. – Львівський національний

університет і.н. І.Франка. – Л.,2002 – с. 18.

5. Історія філософії України. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – с. 74–87.

6. Історія філософії України. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. –

7. Русин М., Огородник І. Історія української філософії. Підручник. – Київ: Академвидав, 2008.

8. Слово многоцінне. – К., 2006. – кн..1. – с. 461.

9. Слово многоцінне. – К., 2006. – кн..1. – с. 464.

10. Філософія Відродження на Україні (Відп. Ред. Л.В. Кашуба.) – К.: Наукова думка, 1990. – с. 89.

Степан МОХНЮК

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО ВОЛИНІ XVI-XIX СТ. НА ТЕРЕНАХ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Волинська земля у своїй історичній минувшині багата передусім видатними постатями, які творили у різні часи і внесли вагомий внесок у духовну скарбницю українського народу [1, 197].

Досліджуючи еволюцію культурної спадщини Волині на теренах Рівненщини, ми простежуємо як поступово в різних обрядах, іграх, розвагах, колядках, гаївках, купальських гуляннях та весільних ритуалів зароджується мистецтво музики.

Музика супроводжує кожну людину на протязі всього життя, відображаючи всі його сторони.

Важливою складовою музичної культури Волині були билини – провідний жанр давньої національної культури. Билини виконувалися особливими співаками в супроводі струнно-смичкового інструменту (гуслі). В пісенно-героїчному змісті оспівувалися не тільки героїчні вчинки князів, бояр, дружинників, але й подвиги інших народних героїв. Поступово билини трансформувалися у фольклорний жанр, зокрема в балади. Вони відображали в цілому не тільки життя та надії людей, а й історичні події в узагальненому вигляді.

Особливе місце в художньо-естетичному житті людей займали скоморохи. Це середньовічні мандрівні музиканти та співаки, які ще й грали на музичних інструментах: дудках та гуслях, а також танцюристи, актори-ліцедії. Саме вони були носіями нових музичних ідей.

Провідним жанром тогочасної професійної музики на Волині був канонізований церковний спів – особливий вид музичного мистецтва в одноголосному нотному записі. Однією із гарантій розвитку співу на теренах Волині, стало те, що князі в усі часи підтримували церкву, допомагали у переписуванні нотних рукописних книг. Це сприяло проникненню співу з великих міських центрів й осередків церковного життя до всіх парафій, охопленням ним найширших верств українського населення [1, 167].

Помітну роль у розвитку церковно-співочого мистецтва займали дяки, диякони, як вчителі музики. При монастирях і церквах були бібліотеки, в яки зберігалася нотна література.

Єдиним предметом музичної освіти був церковний спів. Учні співали не тільки на слух за вчителем-дяком, а й займалися з нотописом і вчилися відтворювати необхідні співи. Дяки, як керівники церковних хорів мусили дбати про якісне поповнення співаками.

Вагомою запорукою розвитку

музичної культури в ті часи було не тільки навчання дітей співу, а й гри на різних музичних інструментах. Початком цього процесу були музичні іграшки, глиняні свистки, сопілки тощо, що були знайдені археологами на території Рівненської області.

Все це дає підстави стверджувати, що в цей період поширюється сфера інструментального музикування: при княжих дворах, війську, в міському середовищі.

Доба XVI-XIX століть, як засвідчують музикознавці на Волині, в тому числі й на теренах Рівненщини сприяли паростки гуманістичної культури Європейського Ренесансу.

Це створювало умови розвитку українського музичного професіоналізму. Центром розвитку музики ставали міста з їх специфічним інститутами: кафедральними соборами, церквами, братствами, магістратами, цехами, школами.

Змінюється соціальний статус професіонала-музиканта. Він стає вільною особою: співаком, регентом, учителем, автором церковних наспівів, трубачем, церковними музикантом. Музикант переписуючи ноти на замовлення церкви, школи, окремих міщан старався внести свої нововведення в дусі часу [5, 89].

Гра на музичних інструментах була поширена на Волині не тільки при княжому дворі, а й у сільському побуті, серед простих людей. Тут виростали свої професійні музиканти, вдосконалювалися музичні інструменти, народжувалися нові жанри.

Особливе місце музичне мистецтво займало в княжих дружинах. Вояки йдучи на бій співали військову пісню «Господи помилуй». Необхідністю війська були труби, бубни, сурми, дерев'яні дудки. Військова музика добре мобілізувала військо. Військові музиканти об'єднувалися в «оркестри». Їхнє звучання підбадьорювало військо, залякувало ворога. Музиканти брали участь у відзначенні перемоги над противником.

Різноманітні джерела засвідчують, що на Волинських землях побутували різні музичні колективи, всілякі музичні інструменти, звучала різна музика. Професійне музичне мистецтво, нотопис, стали передумовою подальшого розвитку музичної культури на Волині [6, 54–59].

Цікавою сторінкою нашої історії та культури є період XVIII-XIX ст. Ця доба значною мірою сприяла консолідації українського народу. Складається національна ознака у мові, культурі, мистецтві. Кристалізуються основні національні риси українського музичного мистецтва.

Провідниками мистецьких гуманістичних ідей на Волині стають православні братства (національно-релігійні організації українських міщан), які дбають про розвиток української культури, мови, освіти, книгодрукування, музики. Братства перетворювалися на масові добровільні національно-культурні організації в так звані «колегіуми». Згадані осередки густою сіткою вкрили, особливо, західні землі і стали народними школами.

Значну увагу братства приділяли музичній освіті. Впроваджували музику до програми шкільного навчання, популяризували всі жанри хорового співу, розповсюджували рукописні та друковані ноти. Тим самим здійснювали вагомий внесок у розвиток музичної культури.

Музичне мистецтво Волині того часу характеризується поступовим звільненням його від релігійних канонів, яке проникло в усі форми світських засад. Новою формою музикування стає багатоголосий спів,

розповсюдження якого мало виняткове значення для подальшого розвитку музичної культури. Модерні форми й жанри виникають у сфері інструментальної музики, зростає професійний рівень музикантів.

Зачатки професійної інструментальної музики на Волині пов'язані з існуванням музичних цехів. За таким же принципом утверджуються цехи музикантів-виконавців-інструменталістів та майстрів музичних інструментів. В продовж XIX ст. музичні цехи діяли майже в усіх великих містах краю [4, 74–78].

Музичні об'єднання скрипалів, лірників, цимбалістів, кобзарів, бандуристів мали свій статут. У репертуарі музичних цехів переважала світська музика: марші, танці, народні та інструментальні мелодії.

Історичні документи переконливо засвідчують існування на Рівненщині музичних цехів. Зокрема музичні цехи скрипалів діяли в Острозі, Степані, Дубно. Цехові музиканти обслуговували родинно-побутові свята, народі гуляння, вечорниці. Саме в їх середовищі зароджувалися і розвивалися різні форми і види інструментального виконавства.

Гра на бандурі, лірі, сопілці, скрипці, клавішному інструменті, та ансамблі, різні види троїстих музик.

Тут формувалися і різноманітні жанри народної інструментальної музики, що згодом лягли в основу професійної творчості вітчизняних композиторів, надавши українській фаховій музиці самобутності й національної характерності.

В другій половині XVIII ст. значення цехів у музичному житі Волинських міст зменшилось. В той же час починають з'являтися міські магістраторські оркестри, співацькі колективи, кріпацькі оркестри [5, 89–93].

У зв'язку з розвитком професійної музики, створенням виконавських організацій, музичних товариств. Спеціальних навчальних закладів у XIX більшість цехів припинили своє існування.

У музичному побуті Волинських міст поширюються жанри: пісні-кантати, сольні пісні з інструментальним супроводом, пісні-романси, обробка народних пісень. Народна пісня і танець стають невід'ємною частиною життя всіх верств населення.

На рубежі XVIII-XIX ст. творив виходець із Волині, український поет, композитор і церковний діяч Юліан Добриловський. Він автор багатьох симфоній, камерних, вокальних і хорових творів та першого посібника із скрипкової гри.

Справжнім Ренесансом українського музичного мистецтва на Волині XIX ст. був композитор Йосип Витвицький, який написав ряд варіацій на теми українських народних пісень.

Понад 500 музичних творів, чотири запорожських маршів належить композитору М. Завадському.

Багато п'єс, квінтетів і тріо з використанням музично-фольклорного матеріалу належить Волинському піаністу та композитору Ю. Зарембському.

У цей період творили український композитор, меценат культури Я. Іллінський та композитор і скрипаль С. Таборовський [4, 74, 78].

Твори для скрипки, варіації і п'єси у формі народних танців написав Волинянин-скрипаль, композитор і диригент Р. Браун. На Рівненщині народився і сформувався видатний оперний співак В. Майборода (с. Дубровиця).

Таким чином музичне мистецтво Волині, в тому числі і Рівненщини досягло значного рівня розвитку, не-

зважаючи на складні та несприятливі історичні умови. Надбання в музичній творчості сприяло становленню української професійної музики та національної музичної школи. Тому, нині музична спадщина Волині потребує подальших пошуків, нових відкриттів, фактів, оскільки відкриття духовних цінностей нашого народу відкриває шлях до відродження духовних цінностей, до відродження української національної культури.

Джерела та література:

1. Буцяк В, Яковенко Л. З історії музичної культури Волині//Наукові записки, том II, частина I. Видавничий комплекс Острозької академії, Острог, 1999, с. 197.

2. Кіндратюк Б. Музичне мистецтво Волині в XIV – XVIII ст.//Матеріали III Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 580-й річниці З'їзду європейських монархів у Луцьку в 1429 році. Науковий збірник, випуск 2, Луцьк, 2009, с. 66–70.

3. Мамонюк Є. Нариси з історії нашої культури//Українська культура, Київ, 1991, № 6, с. 15–21.

4. Ткаченко О. Розвиток української музичної культури у XVIII столітті// Українська культура, Київ, 1991, № 9, с. 74–78.

5. Фільц Б. Музичні цехи на Україні – XIX ст.//Українське музикознавство, Київ, 1982, № 6, с. 89–93.

6. Ясновський Ю. З історії музики Західноукраїнських земель XVIII століття// Українське музикознавство, Київ, 1971, № 3, с. 54–59.

Володимир МУШИРОВСЬКИЙ

ХРАНИТЕЛЬ СЛАВИ КОЗАЦЬКОЇ

Битва під Берестечком 1651 року з її героїчними і трагічними сторінками завжди жила в пам'яті народу, яка передавалась від покоління до покоління, прославляючи героїв, що віддали своє життя за волю України. Багато людей доклали чималих зусиль для пошанування полеглих у цій битві козаків і селян, будуючи пантеон «Козацькі могили», проводячи археологічні дослідження, споруджуючи пам'ятник на полі битви, створюючи музей-заповідник, і за це їм всенародна шана і подяка.

Серед музейних працівників, які стояли біля витоків створення музею-заповідника «Козацькі могили» (нині Національний державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви») одним з перших був Павло Якубович Лотоцький – заслужений працівник культури України, багаторічний директор музею-заповідника, для якого музейна робота стала справою всього життя.

Павло Якубович народився 19 листопада 1930 року в селі Пляшева Млинівського (пізніше Червоноармійського), а на сьогодні Радивилівського району Рівненської області в сім'ї селянина. Закінчив середню школу у селі Демидівка. З 1949 року працював на різних роботах у місцевому колгоспі ім. Б. Хмельницького.

З 1950 по 1953 рр. проходив службу у лавах Радянської армії. Після демобілізації працював секретарем Пляшівської семирічної школи, а з 1958 року – вчителем фізичного виховання та праці. Підготовка нарису про село Пляшева до тому видання «Історія міст і сіл України. Рівненська область» Павлом Якубовичем, до написання якого він був залучений у складі робочої групи, значно збагатила його знання з історії рідного села.

Перший музейний досвід він також здобув у школі вже як вчитель історії, організувавши краєзнавчий гурток, опікуючись збором експонатів та створивши невеликий музей історії села. Зважаючи на думку громадськості, виступи в тогочасній всесоюзній та українській пресі відомих письменників, художників, представників діаспори, які підняли свій голос на захист і відновлення «Козацьких могил», 30 вересня 1965 року виконком Рівненської обласної ради депутатів трудящих прийняв рішення № 838

«Про відкриття музею-заповідника в с. Пляшева Млинівського району», у якому дослівно зазначалось: «Приймаючи до уваги, що на «Козацькі могили» та місце битви в 1651 році проти польських феодально-кріпосницьких поневолювачів, які розташовані біля с.Пляшева Млинівського району, щорічно прибуває велика кількість організованих екскурсій та окремих екскурсантів з різних місць Радянського Союзу, які проявляють глибокий інтерес до вивчення історії визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, а також беручи до уваги, що правильне відображення та показ цієї героїчної боротьби має велике значення для справи патріотичного виховання трудящих, виконком обласної Ради депутатів трудящих вирішив:

Відкрити в приміщенні часовні на «Козацьких могилах» в с.Пляшева Млинівського району музей-заповідник.

Просити Міністерство культури Української РСР виділити для музею-заповідника 1,5 штатної одиниці (завідуючого екскурсовода та сторожа-прибиральника) з річним фондом заробітної плати 1275 карбованців.

Зобов'язати облфінвідділ вишукати обласному управлінню культури 5000 карбованців на біжучий ремонт приміщень музею-заповідника, приведення в належний стан подвір'я та створення експозиції національно-визвольної війни українського народу в 1648–1654 рр.

Доручити обласному управлінню культури вивчити можливість передачі документів та речей періоду визвольної війни 1648–1651 рр., які знаходяться у фондах Ровенського обласного та Острозького музеїв і не використовуються в експозиції, а також фотокопії тих документів, які експонуються.

Зобов'язати директора обласного краєзнавчого музею т.Гапончука Г.У. розробити ескізи експозиції музею-заповідника та надати методичну і практичну допомогу в її побудові.

Приймаючи до уваги, що музей-заповіник «Козацькі могили» оточений низькою заболоченою місцевістю, що затруднює доступ до нього в дощовий період, зобов'язати облуправління будівництва і експлуатації шляхів запланувати і побудувати в 1966 році один кілометр шляху з твердим покриттям від автомагістралі Острів – Берестечко до заповідника «Козацькі могили».

Заступник голови обласної Ради депутатів трудящих О. Заяць, секретар виконкому І.Захарченко» [3].

Вважаємо за потрібне подати повністю текст ухвали виконкому Рівненської обласної ради депутатів трудящих, адже саме з нього розпочалась історія створення музею «Козацькі могили». До цього і територія, і приміщення заповідника використовувались під ферми, лікарню тощо, про це неодноразово говорив у своїх виступах і писав у спогадах П. Я. Лотоцький, засуджуючи такий підхід і ставлення до народної святині.

15 січня 1966 року наказами начальника Рівненського обласного управління культури Д. Лущана за № 2-к і директора Рівненського обласного краєзнавчого музею Г. Гапончука за № 5 Лотоцький П. Я. був призначений молодшим науковим працівником – завідувачем філіалу Рівненського краєзнавчого музею «Козацькі могили» в с.Пляшева Млинівського району з місячним окладом 75 крб. [4, 79–80]. Двадцять сім років працював Павло Якубович завідува-

чем відділу РОКМ – музею-заповідника «Козацькі могили».

Музеєфікацію «Козацьких могил» розпочали відразу після прийняття рішення виконкому Рівненської облради. Спочатку, враховуючи зростаючий інтерес до місця Берестецької битви, науково-методична рада Рівненського обласного музею прийняла рішення створити тимчасову експозицію в Михайлівській церкві на тему Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., а пізніше, у червні 1967 року, було урочисто відкрито експозицію музею-заповідника «Козацькі могили». У цьому велика заслуга Павла Якубовича, адже йому доводилось займатись не тільки експозицією, але й організацією ремонтно-будівельних робіт, матеріальним забезпеченням, упорядкуванням території тощо. При побудові експозиції значну допомогу надавали працівники Рівненського обласного краєзнавчого музею Сидоренко В. Я., Бухало Г. В., Мічуда В. Д., завідувач Дубенського краєзнавчого музею Селедець В. Д., художники Рівненського художнього фонду. З відкриттям експозиції кількість відвідувачів «Козацьких могил» щорічно почала зростати. Люди йшли за покликом серця, щоб вшанувати пам'ять тисяч козаків і повстанців, які віддали своє життя за волю України.

Музей став історико-меморіальним і культурним центром, де стали виховувати молодих патріотів на прикладах мужності і героїзму наших предків, адже до цього тема козацтва була практично закрита. Протягом років П. Я. Лотоцький з колективом музею «Козацькі могили» проводив значну роботу з обслуговування відвідувачів, покращення експозиційної, пошуково-збиральницької та науково-освітньої роботи. Про зростання кількості відвідувачів і екскурсій свідчить документ – довідка з історії становлення і розвитку музею-заповідника «Козацькі могили», складена П. Я. Лотоцьким у жовтні 1977 року, яка містить дані про відвідувачів і екскурсійну роботу за 10 років (з 1966 по 1976 рр.).:

Рік	Кількість відвідувачів	Кількість екскурсій
1966	5513	127
1967	15000	349
1968	16246	439
1969	23376	486
1970	18764	506
1971	27791	860
1972	30174	1030
1973	30224	1036
1974	32353	1087
1975	31870	1128
1976	32074	1117

[1].

Тільки протягом 1974–1977 років музей «Козацькі могили» відвідало більше 110 тисяч відвідувачів, для яких було проведено 3,5 тисяч екскурсій. Сам П. Я. Лотоцький за цей період провів 703 екскурсії [4, 95]. Протягом наступних років кількість відвідувачів не зменшувалась. За 9 місяців 1980 року екскурсіями було охоплено більше 30 тисяч відвідувачів, для яких було проведено 1050 екскурсій [4, 97–99].

Впродовж багатьох років музей «Козацькі могили» посідав перші місця серед музеїв області – відділів Рівненського обласного музею. Крім екскурсійної роботи працівники музею створювали тимчасові виставки, читали лекції на козацьку тематику у с.Пляшева та в навколишніх селах. У 1976 році працівниками цього музею було організо-

вано 7 виставок і прочитано більше 50 лекцій [4, 88].

З червня 1970 року з ініціативи доктора історичних наук І. К. Свєшнікова, директора обласного музею В. Я. Сидоренка, а також за фінансової підтримки обласного правління Товариства охорони пам'яток історії і культури були розпочаті археологічні дослідження козацької переправи. Вже перший рік археологічних розкопок дав 188 цінних знахідок – козацькі речі зі шкіри, металу, дерева.

Павло Якубович, як він сам пригадує, безпосередньої участі в розкопках не брав у зв'язку з великою зайнятістю екскурсійною і господарською роботою, але часто приводив туди екскурсантів. Відвідувачі цікавились, як проводяться розкопки, розглядали знайдені речі, які залишили козаки далекого 10 липня 1651 року [8, 167].

У польові сезони 1970–1971 рр. серед великої кількості знайдених речей чи не найбільше було виробів зі шкіри і дерева. Постало питання їх консервації та реставрації. У 1972 році директор Рівненського обласного краєзнавчого музею В. Я. Сидоренко звернувся до директора Ермітажу Б. Д. Піотровського з проханням надати допомогу у консервації і реставрації виробів зі шкіри. На той час тільки реставратори Ермітажу ефективно працювали з «археологічною шкірою». У 1973 році реставратор вищої категорії Ермітажу Д. І. Марковський здійснив реставрацію трьох козацьких чобіт з поля Берестецької битви [9, 47–48]. У наступному 1974 році, виконуючи завдання директора Рівненського краєзнавчого музею В. Я. Сидоренка, мені довелось побувати у майстерні Д. І. Марковського і забрати відреставровані ним речі. Пізніше керівник археологічної експедиції І. К. Свєшніков успішно розробив власну методику консервації та реставрації шкіри. Павло Якубович отримував відреставровані речі у фондах РОКМ, постійно поповнюючи експозицію музею «Козацькі могили». Слід відзначити, що в експозиційній роботі велику консультативну допомогу музейним працівникам надавав І. К. Свєшніков.

Експозиція музею поповнювалась і оновлювалась практично кожного року. Екскурсійний сезон розпочинався ранньої весни і продовжувався аж до завершення різдвяних свят. У зимовий період Павло Якубович організував перебудову і оновлення експозицій, поточні ремонти приміщень і експозиційних залів з тим, щоб успішно в новому сезоні прийняти екскурсійний потік відвідувачів.

У лютому 1989 року, виступаючи на звітно-виборних профспілкових зборах у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, П. Я. Лотоцький наголосив на тому, що часто відвідувачі ставлять питання про можливість відправляти службу Божу хоча б в одній церкві на «Козацьких могилах», і висловив думку, що потрібно відкривати церкву для Богослужінь. Його у цьому підтримав увесь колектив обласного музею [8, 181]. А вже 22 грудня 1989 р. був виданий наказ по обласному краєзнавчому музею № 102 про передачу релігійній громаді с.Пляшева Червоноармійського району Георгієвську церкву і експонати релігійного культу, що знаходились на обліку в обласному краєзнавчому музеї і зберігались у музеї-заповіднику «Козацькі могили». Наказом було створено комісію для передачі приміщення і майна, до складу якої входили: Соколенко С. М. – завідувач відділу фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею – голова комісії, Луць В. Д. – завідувач відділу

Рівненського обласного краєзнавчого музею, Лотоцький П. Я. – завідувач музею «Козацькі могили», Лотоцький Г. П. – старший науковий співробітник музею «Козацькі могили», Лотоцька М. А. – молодший науковий співробітник музею «Козацькі могили». Комісія мала завершити передачу до 31 грудня 1989 року. Цей наказ був виданий на виконання розпорядження виконкому Рівненської обласної Ради народних депутатів від 28 листопада 1989 року за № 352-р і наказу Міністерства культури від 21 грудня 1989 року № 491.

Згідно з наказом в кінці грудня 1989 року усе церковне майно, за збереження якого особисто відповідав П. Я. Лотоцький, в повному переліку було передано актом релігійній громаді с.Пляшева Червоноармійського району, а 11 січня 1990 року Свято-Юріївський храм було освячено, і він почав використовуватись за своїм призначенням [7, 79].

У 1988–1989 рр. відбулась низка подій, пов'язаних з долею «Козацьких могил». У листопаді 1988 року стало відомо, що на замовлення Мінатоменерго СРСР інститут «Союзгіпроводгосп» розробляє проект реконструкції Хрінницького водосховища з метою підняття рівня води на річці Стир на 1,5–2 м для потреб Рівненської АЕС. Підняття рівня води загрожувало затопленням пам'яткам археології, полю Берестецької битви, рідкісним рослинам заповідника, що були занесені у Червону книгу СРСР та УРСР і, нарешті, існуванню самого музею-заповідника «Козацькі могили».

Працівники обласного краєзнавчого музею Антоненко Е. Е., Бухало Г. В., Антонова Г. М., Пономарьова Т. О., Лотоцький П. Я. та інші підняли свій голос на захист «Козацьких могил». Були направлені листи у різні інстанції, до Москви у «Союзгіпроводгосп», в Інститут археології АН УРСР, у Рівненський філіал інституту «Укрземпроект», до Рівненської обласної ради народних депутатів, начальнику Рівненського обласного управління культури тощо, у яких зазначалось: «... ми, кому доручено виявляти, зберігати і охороняти історичні і природничі пам'ятки нашої Рівненської землі, категорично протестуємо проти вирішення народно-господарських питань за рахунок знищення духовних, історичних, природних цінностей, нашого національного надбання» [2].

Цілком зрозуміло, що проти здійснення такого проекту Мінатоменерго протестували не тільки працівники музею, але й журналісти, письменники, місцеві жителі, широка громадськість західних областей України. У січні-лютому 1989 року жителі Рівненщини зібрали понад 203 тисячі підписів за заборону будівництва 5 та 6 енергоблоків Рівненської АЕС.

Рівненська обласна рада народних депутатів 13 травня 1989 року, враховуючи вимоги громадськості, прийняла рішення «Про стан і заходи по оздоровленню екологічної обстановки в області», у якій зазначено, що потрібно «заборонити будівництво 5 і 6 енергоблоків Рівненської АЕС, реконструкцію у зв'язку з цим Хрінницького водосховища та вважати недоцільним дальше розширення Хмельницької АЕС. Відмінити всі раніше прийняті рішення облвиконкому, які дозволяли проектні і вишукувальні роботи у цьому напрямку» [5, 115]. Так, зусиллями працівників обласного музею та широкої громадськості вдалося відвернути біду від «Козацьких могил». Слід особливо відзначити активність і принципову

позицію у цьому питанні П. Я. Лотоцького та працівників заповідника «Козацькі могили».

12 червня 1991 року було прийнято постанову Кабінету Міністрів УРСР № 20 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури поля Берестецької битви 1651 року державним історико-меморіальним заповідником», а наказом Міністерства культури Української РСР від 27 липня 1991 року створено Державний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». Музей «Козацькі могили» перейшов у безпосереднє підпорядкування Міністерству культури УРСР, пізніше Міністерству культури України. Міністр культури України у 1991 році призначив Лотоцького П. Я. директором заповідника. На цій посаді він працював до 1993 року. Упродовж багаторічної праці завідувачем музею «Козацькі могили» та директором заповідника «Поле Берестецької битви» він, як умілий керівник, досвідчений музейний працівник, багато зробив для реставрації храмів, благоустрою території, встановлення пам'ятного знака на честь 340-ї річниці Берестецької битви (скульптор А. Кущ, м.Київ), оновлення експозиції тощо, брав активну участь у пошуковій роботі з метою поповнення фондів музею новими експонатами, часто виступав на сторінках періодичних видань, на радіо і телебаченні, пропагуючи музей і його діяльність. (Рис. 2.).

Перелік добрих справ, які зробив Павло Якубович для музею-заповідника і його колективу можна продовжити. «В очах колективу він був не просто завідувачем музею, а вчителем-наставником, мудрим порадником, і ми його цінуємо передовсім за щирість, чуйність, привітність у стосунках і готовність завжди прийти на допомогу доброю порадою, поділитися знаннями і досвідом», – так пише про П. Я. Лотоцького у статті «Справа всього життя» головний зберігач фондів історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» М. А. Лотоцька [6, 25–26]. З цим не можна не погодитись. Він також брав активну участь у громадському житті села, району: обирався депутатом сільської ради, був головою адміністративної комісії [4, 96], багато зусиль доклав до газифікації села. Він завжди уособлював у собі образ вихованого сільського інтелігента, вчителя, від якого люди ніколи не чули образ, а завжди отримували тільки підтримку і допомогу.

За 27 років роботи у музеї-заповіднику «Козацькі могили», Державному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви» (з 10 вересня 2008 року отримав статус «національного») П. Я. Лотоцький неодноразово нагороджувався грамотами Міністерства культури СРСР, УРСР, обласного управління культури, Міністерства культури України. Його нагороджено Почесною відзнакою «За багаторічну і плідну працю в галузі культури», він став першим лауреатом обласної премії за збереження історико-культурної спадщини імені Ігоря Свєшнікова. 23 вересня 1995 року Указом Президента України Л. Кучми Лотоцькому П. Я. було присвоєно почесне звання заслуженого працівника культури України.

У листопаді 2010 року будівничому і хранителю музею «Козацькі могили» виповнилося 80 років. Він продовжує співпрацювати з колегами, бере участь у щорічних наукових конференціях, присвячених Берестецькій битві, пише статті, спогади. Чи не найбільше ми маємо завдячувати

йому тим, що історико-меморіальна пам'ятка «Козацькі могили» не тільки відродилася, але й посіла почесне місце у пантеоні слави України і світу.

Джерела та література:

1. *Архів РОКМ. Документи музею-заповідника «Козацькі могили». Коротка довідка з історії музею-заповідника.*

2. *Архів РОКМ. Документи музею-заповідника «Козацькі могили». Матеріали по Хрінницькому водосховищу.*

3. *Архів РОКМ. Документи музею-заповідника «Козацькі могили». Рішення виконкому Рівненської обласної ради депутатів трудящих «Про відкриття музею-заповідника в с. Пляшева Млинівського району».*

4. *Архів РОКМ. Справа 303. Опис 1-ОС. – С. 71–135.*

5. *Бухало Г. В. Круг містечка Берестечка/ Г. В. Бухало. – Рівне: Рівненське міське об'єднання «Просвіта», 2008.–166 с.*

6. *Лотоцька М. А. Справа всього життя/ М. А. Лотоцька//Національний пантеон «Козацькі могили». Збірник тез історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі могили». – Рівне: СПДФО Нестеров С. Б., 2007. – С. 25–26.*

7. *Лотоцький Г. Козацькі могили. Музейний літопис/Г. Лотоцький. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 84 с.*

8. *Лотоцький П. Я. Побачене і пережите/В. Рожко, В. Пришляк, П. Лотоцький та ін.//Національний пантеон «Козацькі могили». – Луцьк: Медіа, 2003. – С. 140–204.*

9. *Нікольченко Ю. М. Археологія Берестецької битви/Ю. М. Нікольченко// Національний пантеон «Козацькі могили». Збірник тез історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі могили». – Рівне: СПДФО Нестеров С. Б., 2007. – С. 45–49.*

Інна НАГОРНА

АНТОНІНА ГОРОХОВИЧ. СВІЧА ЇЇ ПАМ'ЯТІ

3 квітня 2012 року виповнюється 15 років від дня смерті талановитої письменниці, дослідниці української літератури і видатної діячки пластового руху Антоніни Тихонівни Горохович.

Антоніна Горохович багато працювала для України. Вона хотіла бачити український народ сильним і вільним. Для того обрала зброю – рідне слово, що його несла всюди – на чужині і дома, рідну мову, як найбільший скарб, яким має дорожити кожна українська людина.

Народилась Антоніна Горохович 1913 року в селищі Великі Мижирічі, що на Рівненщині. Після закінчення Рівненської Української Гімназії, працювала на громадській роботі в Союзі Українок Волині. Праця серед народу захоплює молоду організаторку, одначе в неї було непереможне бажання осягнути ширші знання, здобути професію, щоб бути самостійною людиною. Особливо захоплювалась літературою.

В ті часи освітньо-громадську працю заборонив польський уряд, під окупацією якого перебувала частина Волині. І Антоніна Горохович виїхала до Львова, де записалась на філологічний факультет Львівського університету. Саме в той час розпочалася Друга світова війна, яка перервала її навчання.

Виїхавши до Німеччини, дівчина закінчує агрономічні студії в УТГІ

Антоніна Горохович. 1950 рік

в Мюнхені і Регензбурзі. На еміграції Тоня Горохович віддано працює в Пласті, виконуючи обов'язки головної референтки Уладу Пластових Новачок. Приїхавши до Канади 1949 року, постійно працювала в Пласті та учителькою в українських школах і на Курсах Українознавства. Паралельно навчалася в Оттавському університеті в Канаді.

З 1963–1990 творчо співпрацює з Союзом Українок Канади, з журналом «Промінь», майже в кожному його числі друкуючи статті на літера-

турні та громадські теми, виступаючи часто під псевдонімами Уляна Пелех, Волинянка, Сестричка Уля та іншими.

З 1968–1981 працює як член редакційної колегії журналу для пластунів «Юнак». З 1971 року редагувала журнал для дітей «Готуйсь» та журнал для пластунів «Пластовий шлях».

Поза часописами Союзу Українок і Пласту час від часу публікації письменниці можна було читати у «Свободі», «Новому Шляху», «Українському голосі», «Літописі Волині». Була членом редколегії літературного журналу «Нові дні».

Серед виданих праць Антоніни Горохович – педагогічна книжка «Батьки і діти» (1965), дослідження «Діялог у стилі Лесі Українки» (1978), «Поетика Лесі Українки і її афоризми» (1980), «Від розстріляного до замученого відродження» (1988).

Коли 11 грудня 1989 року в Торонто, в залі Українського національного об'єднання відбувався вечір на пошану Антоніни Горохович, то загальну увагу привертав промовистий напис на сцені: «Вітаємо Вас, дорога Тоню!» Саме він чи не найпереконливіше свідчив про вияв сердечної приязні учасників шанобливої імпрези (а в залі було понад триста осіб) до багатолітньої громадської діячки, учительки, журналістки, письменниці, наставниці молоді і редактора пластових видань.

На життєвій ниві, визначеній Долею, вона була подвижницею. Затятою і амбіційною. Досить нагади, як інженер-агроном Тоня Горохович, всупереч обставинам, вперто йшла до здобуття ґрунтовної філологічної освіти. І 6 жовтня 1967 року, вже 54-літньою, таки захистила дипломну магістерську працю на Славістичному відділі Оттавського університету в Канаді. Тема її дисертації суто волинська, рідна – «Афоризми в творчості Лесі Українки» [1]. З такої нагоди пані магістра привітав навіть колектив Інституту Дослідів Волині [4;64].

Талановитою трудоголічкою, наполегливою, впертою, послідовною, з високим почуттям власної гідності, відповідальності та честі – такою її знав Улас Самчук, довірливо залучаючи до поважних громадських справ. Тож коли головою якогось громадського комітету – чи то для вшанування когось, чи то для побудови пам'ятника комусь із видатних українців – обирали Уласа Самчука, то він настоював, щоб секретарем того комітету була Антоніна Горохович. І справа рухалася успішно. Адже Тоня мала не тільки досвід діловодства, а й неабиякі організаторські здібності. Та ще й щиро прагнула сприяти своєму знаменитому землякові-письменникові у його трудах.

У списку колишніх учнів Рівненської Української Гімназії прізвище Антоніни Горохович стоїть поруч із прізвищами Олександра Бусла, Анатоля Демо-Довгопільського, Ростислава Волошина, Андрія Кисіля, братів Робітницьких. Всі ці люди стали гордістю й славою не тільки Волині, а й усієї України. Кожний вартий окремої розповіді, окремої згадки, окремої пісні. Але тільки одній Антоніні Горохович випала висока місія служити справі Незалежності України ще й у 60-ті та 70-ті роки минулого століття – в роки найпотужнішого більшовицького наступу на все українське. Зокрема, вона неодноразово приїжджала туристкою в Україну, відвідувала сім'ї репресованих, допомагаючи їм морально й матеріально. Так, у сповненій злоби статті М. Подоляна в «Літературній Україні» від 15 серп-

ня 1978 року читаємо [3]: «Зійшовши з літака, пані Горохович поспішає до деяких своїх «друзів», таких, як Н. Світлична чи М. Коцюбинська, щоб розказати їм про антирадянську діяльність зарубіжних оунівських організацій... А разом з тим і «подарунки» вручає». Дане повідомлення про підтримку Антоніною Горохович дисидентів тоді мало сприйматися як осуд, зате сьогодні – як подвиг.

Працівники Літературного музею Уласа Самчука в Рівному у квітні 2011 року запилили «Свічу пам'яті», приурочену пошануванню Антоніни Горохович.

У «Бібліотечці Літературного музею Уласа Самчука в Рівному» вперше в Україні вийшла книга Антоніни Горохович «Багатшати душею» [2]. З'явилася вона у видавництві «Азалія» Рівненської організації Національної Спілки письменників України завдяки засновникові і першому зв'язковому пластового куреня юнаків ч. 33 імені Уласа Самчука в Рівному Володимиру Русанову. До цього видання відібрано тільки деякі статті та дослідження авторки. Подаються також матеріали про саму Антоніну Горохович. Нехай же книжка А. Горохович «Багатшати душею» сприймається як квітка-незабудка на могилу нашої землячки – однієї з найдостойніших волинянок.

Джерела та література:

1. Горохович Антоніна. Поетика Лесі Українки і її афоризми. – Вінніпег: Волинь. – 1980.

2. Горохович Антоніна. Багатшати душею (упорядник Інна Нагорна). Твори. – Рівне: Азалія. – 2011.

3. Літературна Україна. – Київ. – 1978. 15 серпня.

4. Літопис Волині. – Вінніпег. – 1967. Ч. 9. – С. 64

Тетяна ПАРХОМЕНКО

ТРАДИЦІЙНИЙ ВОДНИЙ ТРАНСПОРТ УКРАЇНЦІВ

Важливу роль у житті всіх народів світу відіграють засоби пересування і комунікації, що сприяють спілкуванню населення різних регіонів, впливають на розвиток торгівлі, а отже, економіки. Вигідне географічне розташування Полісся на шляхах між Сходом і Заходом, густа гідрографічна сітка краю визначили стратегічне значення водних шляхів упродовж багатьох століть. Усього територією Рівненщини течуть 170 річок, тут знаходиться 52 озера, 750 водойм, 13 водосховищ, 561 ставків [13, 4]. У XX ст. поступову втрату пріоритетних позицій найбільш зручного й дешевого водного виду транспорту спричинило розгалуження сітки залізниць. Проте й нині, і на поч. XXI ст., серед різних видів транспорту човнам на Рівненщині належить особливе місце (див. мал. 1). Тут їх широко використовують не лише у зв'язку з сільськогосподарськими потребами, зокрема рибальством, але вони слугують і єдиним надійним засобом комунікації під час щорічних повеней. Адже на основних водних артеріях Рівненської обл. середні амплітуди рівнів води впродовж року складають 1,1–3,2 м, досягаючи часом екстремальних позначок – 5–6 м, і тримаються до 60 днів (а на малих річках – до 45 днів) [10, 45].

Човни мають два різновиди: «однодеревки» (довбанки), видовбані й випалені з суцільних колод дерева, та більш пізні за походженням плоскодонні човни з днищем і бортами з дощок.

Довбанки відомі на території України з періоду неоліту, зазвичай вони не мали стерна, його заміняли весло або жердка-шест. Такі судна мали невелику вантажопідйомність і використовувалися для плавання на близькі відстані переважно в сусідні села, для рибальства; на них перевозили на протилежний берег малі групи людей.

Упродовж XVIII ст. й по 80-ті роки XIX ст. у повсякденному побуті селян царської Росії застосовувався головним чином один тип човна – човен-довбанка [1, 236]. Поширення такого типу водного транспорту зумовлювалося бездоріжжям у багатьох місцевостях, а також наявністю потрібних для виготовлення човнів лісоматеріалів. Конструкція довбанки цього історичного періоду вимагала відповідного розміру сировини. Як правило, човен видовбувався з дубового чи липового стовбура довжиною 3–4 м. Носова частина робилася дещо вужчою від кормової, ширина середини була досить близькою до носової та кормової. Борти витесували прямі, з невеликим загином до внутрішньої частини човна, корма була прямо зрізана, з тупим кінцем, ніс – дещо загострений [1, 237].

Одним із різновидів довбаного човна у XVIII–XIX ст.ст. був струг (рос. варіанти назви – «челн», «стру-

жок»). За своєю формою струг був подібним до українських човнів [1, 237]. Найдавніший спосіб виготовлення такого човна розпочинався з обробки внутрішньої частини струга без наступного розгинання його бортів. Такий спосіб виправдовував себе в тих випадках, коли діаметр стовбура був досить великим. Керували стругом переважно одним веслом (без уключин).

У творі письменника з Сарненського р-ну Рівненської обл. Бориса Шведа «Поліщуки» човен-довбанка як типовий водний транспорт 30-х рр. XX ст. згадується під назвою «душогубка»: «Як тільки дійшов до річки, що збирала дощові води рівчаками та потічками й несла їх у безвість, глянув понад берег, шукаючи душогубки» [18, 52]. Про спільність слов'янських традицій свідчить і той факт, що подібний варіант човна під такою ж назвою – «долбленка-душегубка» – був поширений не тільки у Волинській, але і в Оренбурзькій, Уфимській, Петербурзькій губерніях Російської імперії. Деякі виготовляли на зразок «струга», інші мали коритоподібну форму. Борти, як і в попередньому випадку, не розгинали, носову частину й корму не обробляли [1, 238].

У інших губерніях, зокрема Рязанській, Тульській, з метою зробити липову чи осикову довбанку більш стійкою на воді, її борти розгинали, розпарюючи човен над багаттям та встановлюючи кілки-розпорки. Щоб уникнути тріщин, при розпарюванні корму та ніс човна скріплювали планками. Такий вид транспорту класифікується як «долбленка-челн» [1, 238].

На Українському Поліссі (на Чернігівщині) ще у 20-х рр. XX ст. був зафіксований реліктовий спосіб виготовлення човнів-однодеревок методом розпарення боків. Для майбутнього човна місцеві човнярі з с.Старосілля Остерського р-ну заготовляли осокор, липу або вербу. Зрубане дерево попередньо обтесували до човникоподібної форми. Згодом з плоскішого боку заготовки оформляли днище та видовбували «середину», у якій розпалювали вогонь. Пізніше, щоб збільшити вантажопідйомність човна, його перевертали днищем догори та в такому розпареному вигляді розтягували борти за допомогою спеціальних колод-цурок [4, 152]. Висоту човна збільшували, прикріплюючи до бортів лиштву.

За спостереженнями А. Данилюка, «найпоширенішими на Поліссі були довбанки-«душогубки» довжиною до 3,5 м», як з твердих порід дерев, так і з легких, зокрема дуба, верби, сосни, осики, тополі, липи. Водночас були відомі й великі човни-«ком'яги», зроблені з цільного дуба [4, 152].

У 1968 р. на Волині в озері Світязь був віднайдений старовинної форми човен-довбанка довжиною 6 м, шириною близько метра, висотою 50 см й із двома клинами на носі та кормі [4, 153]. Наприкінці 60-х рр. XX ст. ще один човен-довбанка був виявлений археологами на березі р.Стир. Він був зроблений із дуба, його довжина сягала 13 м [4, 150–151].

В експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею зберігаються два традиційні човни-«довбанки», виготовлені з дуба. Якщо один із них потрапив до зали № 6 «Битва під Берестечком» із старих фондів [14], то походження довбанки із зали № 15 етнографічної експозиції відоме [16]. У відрядження з приводу транспортування човна-однодеревки з місця знахідки до приміщення РОКМ була відправлена ст.наук.співробітник відділу дорадянського періоду Н. Кожушко. За її спогадами, віднай-

ти старого човна вдалося завдяки активній допомозі відпочивальників одного з санаторіїв с.Олександрія Рівненського р-ну. Улітку 1977 р. до дирекції РОКМ надійшов телефонний дзвінок із Олександрії з приводу цінної знахідки на березі р.Горинь. Сама природа після рясних дощів вирішила повернути нащадкам рукотворну пам'ятку невідомого майстра з Погориння: водою була вимита частина човна. За словами учасниці тих подій Н. Кожушко, труднощі у врятуванні добре збереженої довбанки були пов'язані з піском, який за кілька століть щільно утрамбувався всередині човна. Добровільні помічники – відпочивальники санаторію зуміли вирішити дану проблему та згодом на руках транспортували човен до вантажної машини. У період з 1978 по 1995 рр. човен був відкритий для огляду, перебуваючи на музейному майданчику під навісом. Коли ж 1996 р. на II поверсі РОКМ була відновлена й доповнена етнографічна експозиція, перенесена з I поверху музею, її безсумнівною окрасою в залі № 15 став човен-однодеревка (довбанка). Його розміри: довжина – 3,4 м, ширина – 52 см, глибина – 24 см (див. мал.2) [16]. Другий човен-довбанка із зали № 6 дещо більший: довжина – 4,5 м, ширина – 50 см, глибина – 30 см [14].

Ще довший старовинний човен-довбанка із дуба був знайдений у р. Стир поблизу смт Зарічне Рівненської обл. у липні 2006 р. Вражають його розміри: довжина – 5,20 метри, ширина – 60 см. Радіовуглецевий аналіз знахідки, проведений в Інституті геохімії навколишнього середовища НАН України, датував знахідку 1570 р. [8].

Поодинокі експонати човнів-однодеревок зустрічаються й у сусідньому Дубровицькому р-ні. Улітку 2010 р., з 20 по 30 червня, на території Дубровицького р-ну Рівненської обл. працювала Перша Всеукраїнська літня школа фольклористики Малої академії наук України, у складі викладацької групи якої була й авторка даної статті. Під час експедиційного обстеження району в народному музеї історії с.Висоцьк було виявлено два релікти минулого – дерев'яні човни-довбанки. Згадаймо про історичне минуле краю, стратегічне значення водних ресурсів Висоцька. Давня назва населеного пункту – Вишгород (Височко, Вишоград), перша писемна згадка про нього датується 1005 р. [2, 197]. З обох боків село омивають річки Горинь та Серет. У добу середньовіччя та в період перебування Висоцька у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої Горинь була єдиним водним шляхом, який з'єднував Волинь та Литву. Саме Горинню через Височко вирушило в дорогу посольство від воєводи Волоського до московського царя Івана Грозного 1496 р. [2, 197–198]. 1538 р. Вишоград був портовим містечком з купецькою пристанню [2, 198]. Своєю майстерністю славились місцеві плотарі.

У народному музеї історії с.Висоцьк були зроблені заміри човнів-однодеревок та здійснена їх фотофіксація (див. мал. 3). Найдовший з них має довжину 4,5 метри, менший – 3,6 метри; однаковою є їхня ширина – 57 см. Найбільший човен має виступ-«ручку» розміром 12 см [7]. На жаль, менший човен гірше збережений, тому про його справжні розміри можемо робити лише припущення.

Слід зазначити, що човни-однодеревки виготовляли не лише способом видовбування («довбанки»), але й випалювання. Обравши могутню сосну, її зрубували та пускали на воду. Відповідно до того, яким боком повер-

талось пливуче дерево у воді, нижня його частина ставала днищем човна, верхня – середньою частиною. Після водного випробовування заготовку витягали на берег, висікали в ній теслом або сокирою заглиблення, в якому розпалювали вогонь. Уважно спостерігали, щоб жар не поширився занадто далеко й не випалив зайвого; у міру потреби засипали вогонь піском [12, 670]. За спостереженнями К. Мошинського, дотримання подібної технології виготовлення човнів у майбутньому гарантувало йому добру рівновагу на воді [12, 670].

Рівненщина відома в Україні й двома козацькими човнами-«дубами» XVII століття, один із яких зберігається у Львівському музеї народної архітектури та побуту (див. мал. 4) [17, 148], другий – на відкритому майданчику Рівненського обласного краєзнавчого музею [15]. Два човни майже одночасно були віднайдені 1966 та 1967 рр. біля села Оржів Рівненського р-ну Рівненської обл. в найдовшій судноплавній річці краю – Горині (386 км). Горинь завжди мала виняткове транспортне значення, адже пролягала через усю територію області з півдня на північ.

Розміри збереженої частини козацького човна у Львівському скансені становлять: довжина – 13 м, ширина – 2,6 м; тоді як козацький «дуб» з РОКМ має довжину – 17 м й таку ж ширину – 2,6 м. Товщина бортів в обох «дубах» складає 3 см, днища – 7 см [17, 148], [15]. Козацькі чайки-«дуби» являють собою перехідну форму човнів-довбанок, видовбані борти яких додатково нарощувалися дошками.

Традиційні «чайки» були завдовжки 18–20 м, завширшки 3–3,5 м (а то й до 6 м), заввишки 3,5–4 м. Їх будували впродовж 15 днів не менше 60 чоловік. Корпус «чайки» видовбували або випалювали з грубого дерева, нарощуючи борти з дошок. Уздовж бортів прив'язували балансири із снопів очерету, що поліпшували плавучість судна, захищали корпус судна від пошкоджень зброєю, пом'якшували удар під час абордажу, забезпечували стійкість під час негоди. Чайка мала два стерна, уздовж бортів знаходилося до 15 пар уключин. За доброї погоди й при сприятливому вітрі ставилася щогла [9, 1036].

Щодо призначення віднайдених «дубів» біля с.Оржів, то вони не були рибальськими човнами. Це військові човни, котрі були придатні для плавання по великих ріках та по морю. Козацьким «дубом» можна було «плисти по Дніпру, Прип'яті та в нижній течії Горині до впадання в неї р.Устя» [17, 149]. А вже вище по течії Горині «чайка» ставала непридатною у зв'язку з недостатньою глибиною ріки. Рівненські «чайки» вміщували 30–40 козаків зі зброєю та провіантом.

Проте найчастіше на Поліссі «дубами» називали великого розміру човни, видовбані з дуба. Їхні розміри залежали від діаметра стовбура дерева і призначення човна. Робили «дуби» переважно в басейнах Дніпра та Прип'яті, де вони широко використовувалися до кін.XIX ст. для транспортування вантажів, людей, регулювання сплаву лісу, у якості платформи для порому.

За матеріалами К. Мошинського, подібні «великі поліські «дуби», виготовляли з гігантських осокорів чи дубів і використовували під час повеней Дніпра та Прип'яті, в них могли розміститися віз з парою коней або навіть два парокінні вози» [12, 668–669].

На жаль, у зв'язку з винищенням дубових гаїв у II пол. XIX ст.,«дуби» почали виготовляти дощані з соснового або осикового дерева.

На межі XIX–XX ст. в поліському регіоні довбанки-однодеревки були витіснені човнами з дощок (див. мал. 5). За спостереженнями М. Глушка, «Основними причинами, що зумовили їх розповсюдження були, з одного боку, брак матеріалу відповідних параметрів для виготовлення довбаного човна, з іншого – інтенсивний розвиток лісопильництва» [3, 56]. І нині цей вид транспорту залишається найтиповішим засобом пересування для рибалок Рівненської області.

Згідно з експедиційними записами, зробленими в Сарненському та Дубровицькому р-нах, сучасний дерев'яний човен з дощок відомий під назвою «чайка». Основною деревиною для виготовлення такого човна слугує сосна, адже вона переважає над іншими породами дерев у місцевих лісах. За словами одного з інформаторів, працювати над м'якою породою дерева значно простіше, ніж над твердою, «бо дуб не погнеш, а при виготовленні човна треба доску гнути» [5]. У с.Любиковичі Сарненського р-ну «чайки» робили лише з хвойних порід. Човняреві Буткевичу В.Б. доводилося робити човни довжиною 4, 5, 6 метрів. Розмір човна зумовлювався його призначенням: чи він виготовлявся для перевезення вантажів, чи для рибальства. При виготовленні 5-метрового човна його мінімальна ширина була 70 см. На виготовлення типового човна з дощок необхідні 3 дошки-тридцятки на днище, які після обробки фуганком стають 25-міліметровими. Щоб човен був легким і його зручніше було переносити, брали й 20-міліметрову дошку. Досвідчені човнярі знають: чим ширшим буде днище, тим стійкіше на воді триматиметься човен. Для виготовлення бортів достатньо було й однієї дошки завширшки в 30–40 см. До днища й бокової дошки під різним кутом кріпляться суцільні кокори. Для човна довжиною в 4 метри потрібно 3 пари кокор, для 6-ти метрового човна – 4 пари кокор. Ніс завжди вужчий від «пухи» на 10 см. Якщо човен має довжину 6 м, то ширина його «пухи» буде 40 см; при довжині в 5–4 м достатньо і 30-см. Змонтоване дно вигинають [6].

При шпаклюванні човна в шпарини вкладають лляну паклю, намочують дерево, і коли воно набрякне, закріплюють паклю скобами з алюмінієвого оголеного дроту. Щоб корпус не псувався, для збереження довговічності дерева човен необхідно обов'язково посмолити. Змащують човен дизельним маслом з живицею у пропорції на 1 л – 200–300 гр. живиці. Через добу днище човна смолять бітумом.

Щодо розмірів весла, то його довжина залежить від зросту гребця. Як правило, довжина весла становить 2–2,5 м. Робоча (гребна) частина весла – перо. Його висота – до 80 см, ширина не менше 12–14 см, товщина – 4 см.

В останні десятиліття великої популярності у наукових колах світу набуває експериментальна археологія. Зокрема, один з експериментів учасників ангарської експедиції був присвячений виготовленню примітивними знаряддями праці старовинного човна-довбанки [11, 107–109]. У проекті брали участь двоє чоловіків. За 10 днів наполегливої праці за допомогою нефритового та мідного долот вони зуміли видовбати чотирьохметрового двовеслового човна з суцільного стовбура сосни. Товщина бортів та днища довбанки становила 5 см. Саме ця масивність зумовила стійкість човна на воді, а з нею і надійність виготовленого правзасобу.

У човні могли розміститися 4–5 чоловік. Під час веслування екіпаж з 2-х чоловіків довів, що довбанка здатна досить швидко пересуватися по воді [11, 107]. Цікаво, що подібні видовбані човни, проте довжиною до 15 м, широко використовувалися в Європі включно до Нового часу [11, 108].

Узагальнимо результати проведеного дослідження. Аналіз друкованих джерел, експедиційних матеріалів і колекцій фондових музейних збірок сприяв висвітленню малодослідженої теми з традиційних видів водного транспорту Рівненської області, зокрема їхніх технологічних, конструктивних особливостей. Дослідження охоплювало хронологічні межі від неоліту до поч. XXI ст. З порівняльною метою були залучені відомості з різних етнографічних зон. Головна увага у статті, насамперед, була приділена човнам-однодеревкам («довбанкам», «душогубкам», «дубам»).

На сьогоднішній день неолітичні човни-однодеревки можна побачити лише в музейних колекціях, натомість човни з дощок і нині є широко вживані місцевими рибалками (див. мал. 6). Старовинна козацька «чайка» XVII ст. залишається однією із перлин експозиції РОКМ. Можемо висловити припущення, що як і в XX-му, так і в XXI ст., місцеві ріки вимиватимуть поодинокі реліктові «довбанки», які й надалі поповнюватимуть колекції регіональних музеїв. У майбутньому подальша робота над даною темою дозволить створити тематичний каталог-покажчик.

Джерела та література:

1. Бежкович А. С., Жегалова С. К., Лебедева А. А., Просвиркина С. К. Хозяйство и быт русских крестьян: памятники материальной культуры. – М.: «Советская Россия», 1959. – 328 с.

2. Висоцьк: із глибини віків до сьогодення. Вид. 2-ге, переробл. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 232 с.

3. Глушко М. Водний транспорт поліщуків/Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження/За ред. С. Павлюка, Р. Омеляшка. – Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003 р. – С. 49–58.

4. Данилюк А. Човнярство на Волинському Поліссі//Наукові записки. Музей нар. архітектури та побуту у Львові. – Вип.II. – 2008. – С. 149–154.

5. Зап. у 2008 р. від Шкодич Адама Степановича, 1936 р. н., у с.Мар'янівка Сарненського р-ну Рівненської обл.

6. Зап. у 2008 р. від Буткевича Володимира Борисовича, 1934 р. н., у с.Любиковичі Сарненського р-ну Рівненської обл.

7. Зап. у 2010 р. в с.Висоцьк Дубровицького р-ну Рівненської обл.

8. ЗКМ. 387 д

9. Кривоший О. Чайка/Довідник з історії України (А-Я): Посібн. для серед. загальноосвіт. навч. закл./За ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – С. 1036.

10. Коротун І. М., Коротун Л. К. Географія Рівненської області. – Рівне: Кабінет редакційно-видавничої діяльності та друкованої пропаганди передового педагогічного досвіду Рівненського інституту підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, 1996. – 274 с.

11. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое: Эксперимент раскрывает тайны древних эпох/Пер. с чеш. – М.: Мысль, 1988. – 271 с.

12. Moszyński K. Kultura ludowa słowian/K. Moszyński. – Kraków: Polska akademja umiejetności. – 1929. – C.1–710 s.

13. Рівненська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина. Відп. ред. Т. В. Погурельська. – К.: ТОВ «Видавництво «Мапа», 2007. – 20 с.

14. РОКМ. Доп. 22523/1

15. РОКМ. Доп 22523/2

16. РОКМ Доп. 16974

17. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

18. Швед Б. Поліщуки. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», – 2002. – 256 с.

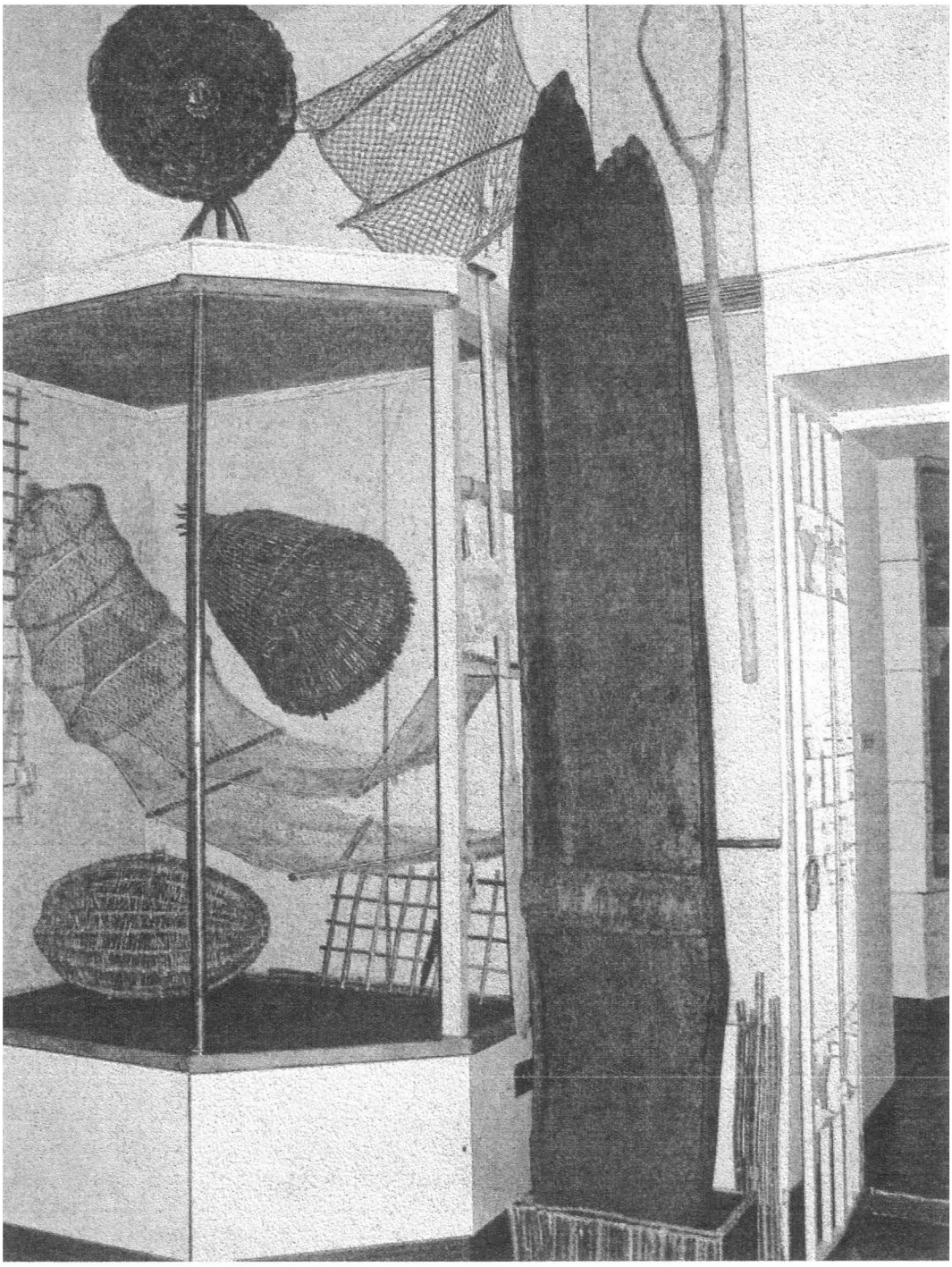

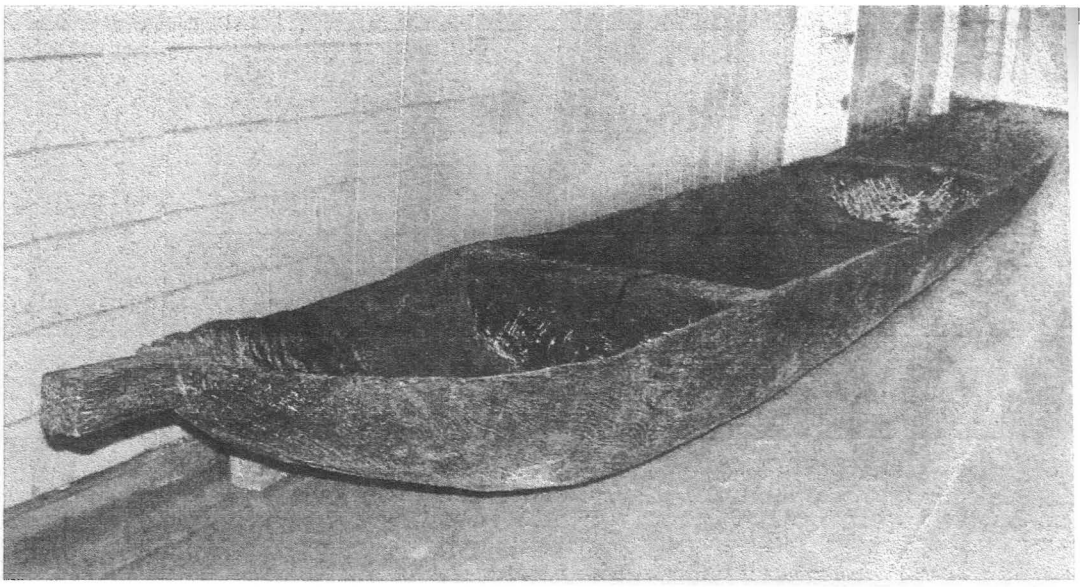

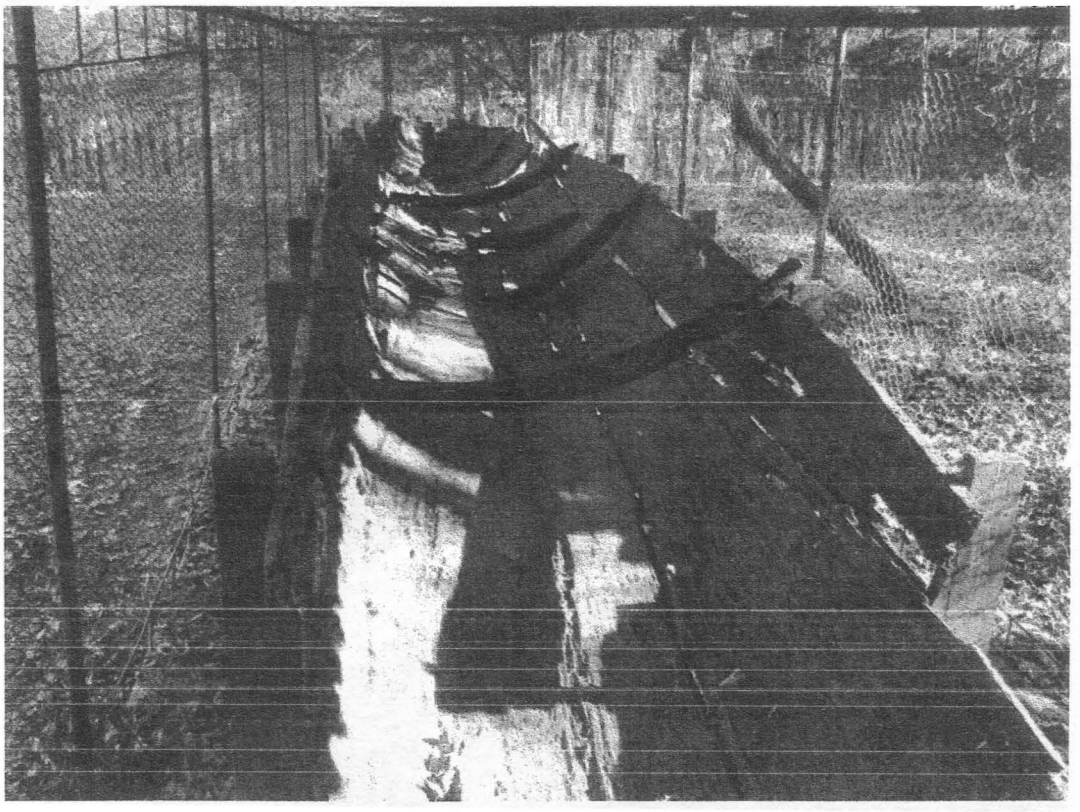

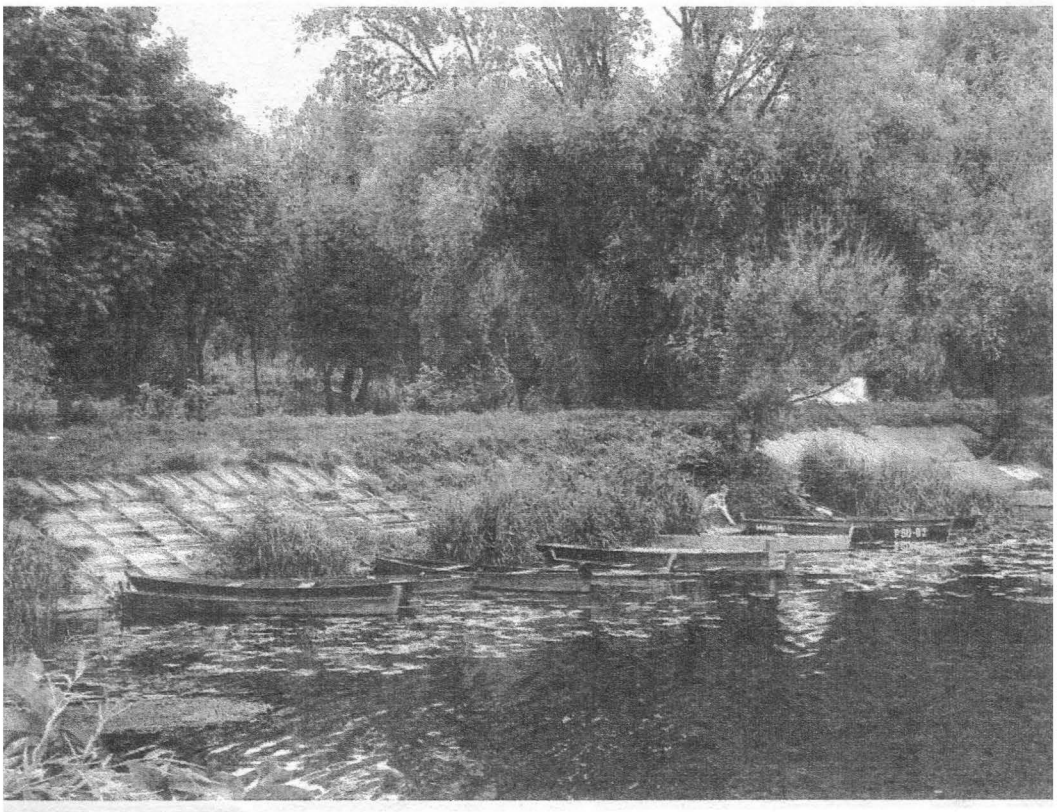

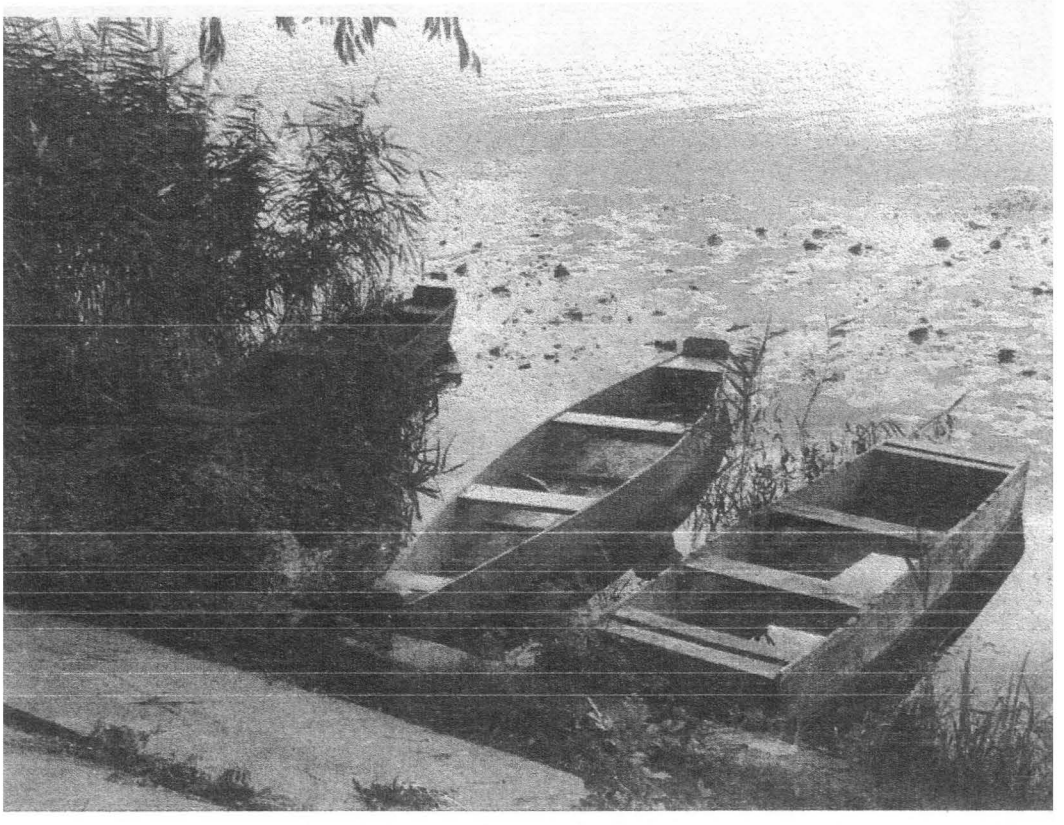

Наталія ПЕРЕХОДЬКО

ЄВРЕЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У РОЗВИТКУ МЕДИЦИНИ м. РІВНОГО (1921-1939 рр.)

У міжвоєнне двадцятиліття єврейське населення складало найбільш чисельну національну групу мешканців Рівного. Наприкінці 20-х років тут проживало 55518 осіб, із яких 82,8 % – євреї, 11 % – поляки, 4,5 % – українці, а найменше було росіян – 1,7 % [8]. У місті функціонували єврейські культурно-освітні та громадські організації, навчальні заклади та медичні осередки.

1928 р. у Волинському воєводстві працювало лише 186 лікарів, із яких 146 працювали у містах [9, с. 216]. З огляду на кількість населення у Рівномуне вистачало медичних закладів і лікарів. Медичні послуги для населення міста були платними, бракувало коштів для спорудження і утримання лікарень. Незважаючи на труднощі, упродовж міжвоєнної доби у Рівному налагоджувалася система медичного обслуговування населення. У цій сфері відчутним був внесок єврейської медичної інтелігенції, адже серед лікарів міста за національною ознакою переважали саме євреї.

У другій половині 20-х років у Рівному почала діяти служба соціального страхування. Для цього створювали «каси хворих», на реквізити яких застраховані особи переводили кошти. У випадку хвороби таким пацієнтам надавалася медична допомога [11, с. 46–47]. Прийом хворих проводили лікарі- євреї – Ізгур, Кон, Вальтер. Хірургічну допомогу надавав лікар Ш. Гойзенберг. Згодом передбачалося відкриття амбулаторії по лікуванню офтальмологічних, гінекологічних та венеричних хвороб [12].

Лікарі займалися приватною практикою, про це свідчить реклама медичних послуг, яка вміщувалася на шпальтах місцевої преси. Так, у Рівному приватні медичні послуги надавали лікарі: акушер-гінеколог М. Гофман (вул. 3-го Травня,58), венеролог Д. Полак (вул. Міцкевича, 34), хірург Б. Сегал (провулок Поштовий, 7), гінеколог Бельфор (вул. Директорська, 15, нині – 16 липня), Лікування гінекологічних, венеричних хвороб проводила лікар Б. Меєрсон (вул.Бармацька, 9) [13].

Приватні стоматологічні послуги надавали лікарі: Я. Файтель (вул. Пілсудського,3), Любжинська-Шоймер (вул. Шосейна,131), М. Шрей (вул. Шосейна, 66), С. Сусід (вул. Шосейна, 47). При стоматологічних кабінетах діяли зубопротезні лабораторії. Зубні техніки працювали під контролем лікарів. Лікарі проводили лікування, пломбування та видалення зубів.

30 липня 1922 року у Рівному виникла професійна спілка лікарів-дан-

тистів [4, арк.23].З 1934 року посаду віце-голови спілки лікарів-дантистів Рівного обіймав Якоб Файтель. Народився він у 1889 року в Рівному. У 1914 році отримав диплом лікаря в університеті Св. Володимира у Києві. Був членом громадських та професійних організацій, підтримував діяльність єврейських молодіжних і гуманітарних організацій.

А 20 листопада 1923 року в професійну спілку об'єдналися і зубні техніки. Головою спілки був ХаїмГельман. Ця спілка розмістилася на вулиці 3 Травня, 45. На час утворення до її складу входило лише п'ять осіб: ХаїмГельман (вул. 3 Травня, 45), ГладРозенталь (вул. Міцкевича, 11), МойшаТрегер (вул. 3 Травня, 52), Юда Перес (вул. 3 Травня, 61) та Йозеф Гельман (вул. 3 Травня, 11). До спілки могли вступити зубні техніки будь якої національності та віросповідання [5, арк.8]. Однак серед лікарів і зубних техніків у стоматології крім євреїв інших національностей не було. Така тенденція спостерігалася до кінця 30-х років. У 1938 році стоматологічні послуги надавали 30 осіб єврейської національністі [15].

У 30-х роках у Рівному функціонували єврейський госпіталь на 40 ліжокіз терапевтичним і хірургічним відділенням. Згідно зі статутом медичного закладу в установлений час безкоштовні лікарські поради могли отримати мешканці міста. Бідному населенню, будь якого віросповідання, на основі рецепта лікаря видавалися ліки. Заможні верстви за медичні послуги платили згідно тарифу, який було встановлено радою госпіталю. Особи, які перебували на стаціонарному лікуванні були на повному утриманні. Їм призначалося харчування, лікарняний одяг, взуття, білизна та ліки. Госпіталь функціонував завдяки фінансовій підтримці єврейських громадських організацій, платі хворих за лікування та доброчинним грошовим надходженням. Медичний і допоміжний персонал госпіталю підпорядковувався головному лікарю. У 1930 році головним лікарем госпіталю і хірургом був доктор медицини Е. Гліксман [14]. Крім головного лікаря у госпіталі працювали один лікар-ординатор, один лікар амбулаторії, шість осіб середнього медичного персоналу та чотири санітари. У госпіталі знаходилася аптека під керівництвом особи, що мала медичну освіту. Видача з аптеки ліків, медичного устаткування та матеріалів виконувалася у встановлений радою строк. Аптека видавала медикаменти тільки хворим, що проходили стаціонарне лікування у госпіталі, проте у разі потреби й пацієнтам амбулаторії [3, арк.107].

Деякий час головним лікарем єврейського госпіталю був МордкоТабачнік. Народився він у 1879 року в Рівному. Екстерном закінчив школу в Полтаві. Вищу освіту здобував намедичному факультеті Київського університету. З 1918 року проживав у Рівному. Був засновником амбулаторії товариства «Тоз» та протягом багатьох років був її керівником. Обіймав посаду голови окружного комітету товариства «Тоз». Свої обов'язки при товаристві склав після призначення на посаду головного лікаря єврейського госпіталю у Рівному. З часу заснування Рівненської «каси хворих» самовіддано працював у цій медичній установі. З нагоди десятиріччя заснування «каси хворих» був нагороджений орденом. Брав активну участь у громадському житті міста.У 1932 році отримав почесну відзнаку Головного статистичного управління, а в 1938 році нагоро-

джений бронзовою медаллю за довголітню працю. Єврейський госпіталь за час перебування М. Табачніка на посаді головного лікаря був відзначений пам'ятним дипломом за взірцеве управління та санітарний стан.

У госпіталі працював лікар-гінеколог Давид Берлінер. Народився 1892 році у містечку Городище на Волині. У 1912 році закінчив Луцьку гімназію, а в 1919 році – Київський університет. До 1921 року був лікарем у російському війську. Після звільнення зі служби, протягом двох років проходив медичну спеціалізацію у Берліні. Після її закінчення оселився у Рівному, де виконував обов'язки ординатора гінекологічного відділення єврейського госпіталю.

Ще одним лікарем, який працював у госпіталі був Йозеф Швидкий. Народився 1889 року у Київської губернії. У 1911 році закінчив гімназію у м. Гомель. Навчався на медичному факультеті Вроцлавського університету, де одночасно вивчав і філософію. Диплом лікаря отримав в університеті м. Дорпац. У 1918 році оселився у Рівному. Протягом багатьох років був ординатором єврейського госпіталю. Неодноразово проводив складні хірургічні операції, навіть у безвихідних випадках. Відомий випадок, коли Й. Швидкий з допомогою лікаря М. Прохорова у єврейському госпіталі оперував самогубцю, що завдав собі удар ріжучим предметом у область серця. При загрозі майже неминучої смерті пораненого, лікарі почали ризиковану та рідкісну на той час хірургічну операцію на серці. Оперованому вдалося зберегти життя. Цей випадок було висвітлено на шпальтах фахової та періодичної преси. Й. Швидкий був засновником гімназії «Тарбут» у Рівному, та першим директором цієї освітньої установи. За його ініціативи було створено низку культурно-освітніх товариств. Був одним із засновників єврейських товариств «Тоз» та «Орт».

У місті діяла приватна лікарня хірурга-гінеколога МазоСегала на 10 ліжок (вул. Поштова, приміщення обласної стоматполіклініки). Народився 1863 року у Радивилові узнатній єврейській родині. Після закінчення Одеської гімназії вступив до Київського університету на природничий факультет, але невдовзі перевівся на медичний. У 1889 році отримав диплом.Із 1904 року проживає у Рівному, дерозпочав лікарську практику. Упродовж 1916–1919 років працював головним лікарем єврейського госпіталю, а пізніше зайнявсяприватною практикою. Разом із професійною, активно долучився догромадської праці.

У Рівному діяв єврейський пологовий будинок на 12 ліжок (вул.Шосова), приватний пологовий будинок акушерки Обут на 6 ліжок (містився навпроти пивзаводу), приватна хірургічна лікарня Ш. Гойзенберга та М. Прохорова на 15 ліжок (вул. Словацького, 6) [10. с. 14].

Безкоштовну медичну допомогу малозабезпеченому єврейському населенню надавало товариство охорони здоров'я єврейського населення «Тоз», яке відкривало у місті амбулаторії [1, арк.51].Одним із активних членів товариства був лікар-терапевт Юліуш Цейтлін.Народився 1873 року у м. Шклов у Росії. Обіймав посаду керівника єврейського госпіталю у містечку Корець. У 1930 році переїхав до Рівного, де з наступного року працював утоваристві «Тоз». Невдовзі став головою цього товариства. Паралельно з виконанням лікарських обов'язків у товаристві брав активну участь у діяльності єврейських гро-

мадських організацій, займався науковою діяльністю. Був членом міського уряду Рівного.

Євреї переймалися оздоровленням дітей у літній період. Товариство опіки над єврейськими сиротами та напівсиротами «Центос» у Рівному по вул. Литовській, 23 організувало літній дитячий табір, який діяв упродовж двох сезонів та прийняв на оздоровлення 160 дітей. На утримання однієї дитини виділялося 14 злотих на місяць. За ініціативи товариства «Тоз» був організований табір для дітей, який знаходився на території парку князів Любомирських [7, арк. 29].

У Рівному функціонувала мережа приватних аптек та аптечних складів. У 30-х роках працювали шість аптек, власниками яких були євреї: Я. Карш і В. Маз (центральна аптека), А. Блох, Х. Сандберг, Б. Маргуліс, Й. Маргуліс, Б. Кіршон. Троє останніх мали відповідну медичну освіту. Персонал аптек складали фармацевти та їх помічники. У аптеках продавали ліки, ветеринарні препарати, суміші лікарських трав, косметичні та миючі засоби.

Крім аптек у місті знаходилося 16 аптечних складів, більшість власників яких були євреї: А. Сандберг, С. Шітерер, А. Зальман, М. Стрімф, М. Ліберман, А. Епельбаум, С. Ельбойм, Х. Мекель та ін. Для ведення аптечних справ вони винаймали людей із відповідною медичною освітою [2, арк. 9].

Упродовж 1932–1938 років у Рівному діяло науково-медичне товариство, яке гуртувало медичну інтелігенцію та забезпечувало обмін фаховоюінформацією. Метатовариства – підтримка високого професійногорівня знань лікарів. Члени товариства влаштовували для населення різнопланові лекції, видавали брошури й наукові праці, створювали та облаштовували бібліотеки та читальні. Серед засновників товариства були євреї: Тові Абрамович (вул. Галера, 10), Давид Берлінер (вул. Клашторна,18), Юда Цейтлін (вул. Галера,15), Едмунд Ейсман (вул. Сенаторська,7), Абель Ізгур (вул. Міцкевича,3). Членом товариства міг стати лікарбудь якоговіросповідання і національності, який мав право вести лікарську практику на теренах Польщі. Товариство функціонувало за рахунок вступних внесків, щомісячних членських внесків, субвенцій та дотацій влади, коштів громадських та комунальних організацій, доходів від проведення лекцій, виставок, продажу наукових видань [6, арк.9, 22 зв.,22].

У 1939 році в Рівному працювало 86 лікарів. Серед них за національним складом найбільше було євреїв – 58 осіб, росіян – 10, німців – 2, українців – 2 [9, с. 217].

Таким чином, серед медичної інтелігенції Рівного помітне місце посіли лікарі-євреї, які відзначалися високопрофесійними знаннями та вміннями. Вони зуміли створити мережу медичних осередків і товариств, де хворим надавали допомогу. Більшість лікарів займалися приватною медичною практику, але водночас надавали допомогу мешканцям міста незалежно від національності та віросповідання. Для незаможного єврейського населення згідно статутів медичних закладів передбачалася безкоштовна медична допомога. У міжвоєнний період поширювалося соціальне страхування через осередки – «каси хворих», яке й вирішувало надання медичних послуг для різних соціальних верств населення.

Джерела та література:

1. Держархів Рівненської обл., Ф.30, оп. 7, спр. 35, 79 арк.

2. Держархів Рівненської обл., Ф. 30,

оп. 7, спр.121, арк.

3. Держархів Рівненської обл., Ф. 30, оп. 7, спр. 2921, 223 арк.

4. Держархів Рівненської обл., Ф. 30, оп. 20, спр. 2, 40 арк.

5. Держархів Рівненської обл., Ф. 30, оп. 20, спр. 37, 19 арк.

6. Держархів Рівненської обл., Ф. 30, оп. 20, спр. 339, 61 арк.

7. Держархів Рівненської обл., Ф. 31, оп. 1, спр. 3597, 44 арк.

8. Рівненський обласний краєзнавчий музей. Спогади М. С. Раєвського.- 14070 доп.

9. Доброчинська В. А. Інтелігенція у розвитку медицини на Волині (1921–1939 рр.)/В. А. Доброчинська//Бердичів древній і вічно молодий: Науковий збірник « Велика Волинь»: Праці Житомирського науково – краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 32. – Житомир, 2005. – С. 215–220.

10. Конєва К. В. Медицина Рівненщини /К. В. Конєва. – 2004. – 513 с.

11. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 222 с.

12. Оголошення//Волынское слово (Ровно). – 1923. – 23 января.

13. Оголошення//Волынское слово (Ровно). – 1925. – 12 января.

14. Оголошення//Волынское слово (Ровно). – 1925. – 9 мая.

15. Оголошення//Волынское слово (Ровно). – 1925. – 6 октября

Валентина ПЕТРОВИЧ

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО КІНЦЯ XVIII - ПОЧАТКУ XX ст. В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

До матеріальних джерел історичного краєзнавства відноситься досить значима група пам'яток архітектури. Ця група джерел допомагає історикам-краєзнавцям, які досить часто мають справу саме з архітектурною спадщиною, розкрити закономірності суспільного розвитку минулого.

Пам'ятки міської архітектури формувалися поступово. Тому залежно від часу створення вони мають певні відмінні риси. Звичайно, що час створення тих чи інших видатних пам'яток зазначено в писемних джерелах, однак архітектура дає інформацію про такі сторони історичного процесу в окремі історичні періоди, як: інтенсивність містобудування, етнічний склад мешканців, в якій часовій послідовності формувалися міські квартали тощо.

Після третього поділу Польщі в 1795 р. Західна Волинь була приєднана до Росії і залишалась у її складі до 1914 р., тобто до Першої світової війни, а місто під назвою Володимир-Волинський стало центром однойменного повіту новоствореної Волинської губернії. На час входження Володимира до складу Російської імперії переважна більшість храмів з різних причин перестала існувати.

Простежуючи історичну долю православних культових споруд міста Володимира-Волинського, детально зупинимося на тих, що функціонували в кінці XVIII – початку XX ст.

У першу чергу, необхідно звернутися до історії одного з найславетніших храмів міста – Успенського собору, спорудженого князем Мстиславом Ізяславичем в середині XII ст. Храм функціонував протягом багатьох століть, будучи водночас і княжою усипальницею, але в результаті невдалої його перебудови в 1782 р. впав стовп, а разом з ним і частина склепінь, які він підтримував. З того часу богослужіння в соборі припинились більш як на 100 років і відновились лише на початку XX ст.

Наприкінці XVIII ст. приміщення храму використовувалось далеко

не за призначенням. У 1797 р. у руїнах церкви був запасний хлібний магазин, цейхгауз, архів та інші господарські приміщення: сховища сіна, зерна і дров, а в притул до храму було споруджено хліви для худоби [4, с. 117–119]. На початку XIX ст. на храмі ще залишився цілим головний купол. У 1805 р. був зроблений ремонт церкви, розпочата відбудова стовпа, зроблені контрфорси біля північної стіни, але того ж року стовп знову впав. Архітектор Шельдер, що взяв підряд на цю роботу не міг провести реставраційні роботи. В 1808 р. був зроблений новий кошторис на ремонт собору, але далі справа не пішла. Тим часом храм продовжував руйнуватись. 1829 р. впав головний купол, завалилось перекриття.

У 1839 р. архітектор Вейцлер зробив точний план собору з фіксацією зруйнованого стовпа і північної стіни, а також фасаду з показом варіанту реставрації куполів. Його проект пропонував коректну по відношенню до історичної пам'ятки форму реставрації, коли максимально зберігалися всі періоди побудови храму і не порушувався художній стиль останнього періоду – бароко [1, с. 91].

У тому ж 1839 р. волинський архітектор Михайловський запропонував свій варіант реставрації собору, зроблений за тим самим принципом збереження всіх будівельних нашарувань споруди, але декор у його проекті мав бути в стилі класицизму. В 1870 р. ще один проект зробив інженер-полковник О. Ертель. Цей проект втрачений.

Широке святкування ювілею 900-річчя Хрещення Русі і заснування Володимир-Волинської єпархії звернуло увагу шанувальників старовини на цю древню святиню. На 1886 р. собор був без купола, більша частина склепінь втрачена, збереглися лише бічні і західний фронтони. У 80-х рр. XIX ст. була організована комісія, до складу якої увійшли представники місцевої церковної влади, ентузіасти поновлення собору – члени Свято-Володимирського братства, яке мало за мету відновлення Успенського собору в його первозданному візантійському стилі та архітектор церковно-будівельного управління Юргенс. У її роботі брали участь запрошені київські вчені В. Б. Антонович, О. І. Левицький та російський архітектор А. В. Прахов. Комісією була розроблена методика вивчення давньоруської будівлі, проведені натурні дослідження пам'ятки.

Звіт про дослідження, підготовлений А. В. Праховим, був надісланий на розгляд Археологічної комісії Міністерства внутрішніх справ. У ньому було запропоновано залишити всі будівельні нашарування споруди і представлено програму оформлення будівлі у візантійсько-російському стилі.

1887 р. Міністерство внутрішніх прав після розгляду записки А. В. Прахова вирішило провести додаткові дослідження храму. 1888 р. архітектором М. Т. Преображенським у соборі розпочалися консерваційні роботи, у результаті яких було знайдено карниз з первісного давньоруського храму, сліпі арки над ним і закомари вікна, в укосах якого залишилися орнаментальні фрескові розписи.

Ці відомості були доставлені архітекторам В. В. Суслову та Г. І. Котову. Останній на їх основі зробив у 1895 р. проект реконструкції храму, який був затверджений до виконання.

Розпочата в серпні 1896 р. реконструкція хаму, радикально змінила його вигляд. Всі пізніші перероб-

ки XVI–XVII ст. були усунені, зовнішня паперть була розібрана. Собор був реконструйований у вигляді одноглавого храму і 17 вересня 1900 р. освячений [1, с. 91–94]. На церемонії, яка стала всенародним святом, були присутні члени Царського Дому. Вітальну телеграму надіслав імператор Микола II.

Отже, Успенського собору, який понад сто років являв собою руїну був остаточно відбудований лише на початку XX ст. Нині знаходиться в підпорядкуванні Української православної церкви Московського патріархату.

З XIII–XIV ст. у місті функціонувала Василівська – церква-ротонда. Слід зауважити, що це єдина церква, яка впродовж всього існування залишалась православною. Первісно вона мала восьмипелюсткову форму з різьбленим кам'яним порталом з арочним верхом в західній стіні нави. З архівних документів дізнаємося, що 1833 р. ротонда була ще, з притвором і дерев'яною дзвіницею. Проте, наголошується, що вони були ветхі [3, ф. 35, оп. 5, спр. 27].

Для поновлення дзвіниці та притвору був зроблений проект архітектора К. Попова. За цим проектом між 1839 і 1841 рр. до храму був прибудований кам'яний тамбур з дзвіницею, а погост огороджений кам'яною стіною [2, с. 27–28]. В останні роки XIX ст. Василівську церкву, як давню пам'ятку православ'я, вирішено було реставрувати з елементами російського архітектурного стилю, за проектом М. Козлова. Наслідком реалізації проекту стало набуття церквою шатрового верха, притаманного візантійсько-російському зодчеству. Сучасне оформлення споруда отримала в 1899 р. Вона кам'яна, під одним дахом з мурованою дзвіницею. В наш час Василівська церква є парафіяльним храмом.

Церквою, що функціонувала в місті з XVI ст., була Введенська. В першій половині XIX ст. це була невелика триглава дерев'яна будівля з стінами зрубної конструкції, складеними з соснових напівкругляків. Востаннє вона обновлялася в 1839 р. [4, с. 153]. Необхідність ремонту обумовлювалась тим, що на той час вона була вже дуже ветхою [1, с. 32]. С. Коссович так описує її: «складена з колотого соснового дерева, має три верхи, невеликого простору, тому що доволі старовинна... Внаслідок кількаразового підняття задля вкладення нових підвалин на кутах вона зовсім роз'єдналася» [1, с. 32]. Судячи з цього опису, Введенська церква являла собою загальнопоширений тип української церкви.

Після ремонту церква функціонувала ще 20 років. У 1859 р. дуже постраждала від пожежі і більше не відновлювалась. Біля неї знаходився цвинтар [4, с. 153]. Нині це місце знаходиться під міською забудовою.

На рубежі XVIII–XIX ст. у Володимирі-Волинському з перебудованої уніатської каплиці 1780–1795 рр. єпископа Йосафата Кунцевича постала Миколаївська церква. Вона не мала нічого спільного з однойменною, що існувала з XIII ст. і згоріла в 1794 р.

У 1798 р. Володимирське духовне управління звернулося до православної консисторії з проханням відремонтувати каплицю і зробити її парафіяльною. Реконструкцію було завершено в 1799 р. і до відбудованого храму були перенесені культові предмети з ветхої П'ятницької церкви, яка знаходилась поблизу, та зроблено новий іконостас. У 1800 р. церква була освячена під іменем св. Миколи. Очевидно, в той же час була побудована

поблизу неї і дерев'яна дзвіниця з наметовим дахом [5, с. 70]. 1859 р. у Миколаївську церкву були перенесені з Успенського собору ризниця, обладнання і церковні книги. В 1878 р. над нею було зведено два куполи російсько-візантійського стилю. 1882 р. у церкві було обладнано вівтар. У той час Миколаївська церква була соборною, проте в 1910 р. вона перетворилась у рядову, оскільки був реконструйований Успенський собор.

З аналізу іконографії та історичних даних можна дійти висновку, що пам'ятка була типовою культовою спорудою в стилі, характерному для архітектури України і Польщі XVIII ст. Постійно використовуючись за первісним призначенням, вона добре збереглася і далі продовжує функціонувати як православна парафіяльна церква, що знаходиться на вулиці Миколаївській.

Активізація культового будівництва у Володимирі-Волинському досягла апогею у 80–90-х рр. XIX ст. у зв'язку з підготовкою до відзначення 900-річчя хрещення Русі. До цієї дати була побудована меморіальна каплиця у русько-візантійському стилі.

На честь святкування 900-річчя православ'я у місті біля цієї каплиці був розбитий сквер на площі 560 сажнів, огороджений дерев'яною решіткою та зроблена пішохідна доріжка з дощок.

У 1908 р. була споруджена військова Георгіївська церква для 149 Чорноморського полку, що квартирував у місті. Вона побудова у русько-візантійському стилі [1, с. 198]. Подібні храми будувалися за рішенням Головного штабу військового міністерства за взірцевим проектом, що був затверджений 1900 р.

Крім згаданих великих церков, варто назвати і менші культові будівлі. Так, з XVIII ст. і по 1815 р. в с. Федорівка функціонувала дерев'яна каплиця Федора Стратилата, споруджена на місці Федорівської церкви, що була зруйнована 1695 р. [2, с. 44–45]. З 60-х рр. XVIII ст. на місці Іллінської церкви, на правому березі р. Луги, на сучасній вулиці Броварній єпископ Володкевич збудував дерев'яний жіночий монастир, який проіснував до пожежі 1833 р., після чого був скасований [2, с. 32–42].

Такою в загальних рисах є характеристика православних храмів міста Володимира-Волинського, що були споруджені впродовж XII ст. і продовжували функціонувати в кінці XVIII – початку XX ст. Храми разом з іншими будівлями були складовими частинами ансамблю тогочасного міста.

Джерела та література:

1. *Барер С.Д. Історико-архітектурний заповідник у м.Володимирі-Волинському. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка. – Львів, 1985. – Т.ІІ. – Кн. 2. – Вип. 1. – 206 с.//Архів Володимир-Волинського історичного музею (далі ВВІМ) – НДФ. – 1565/1.*
2. *Дверницкий Е.Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 63 с.*
3. *Клірові відомості церков Володимирського повіту за 1833 р.//ДАВО, ф. 35 Волинська духовна консисторія, оп. 5, спр. 27, арк. 1–494.*
4. *Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – 288 с.*
5. *Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис. – Львів, 1935. – 112 с.*

Олександр ПРОВОТОРОВ

ЛЕГЕНДИ І РЕАЛЬНІСТЬ - АННА-АЛОЇЗА ОСТРОЗЬКА (ХОДКЕВИЧ) ТА ЇЇ ДРУГА І ОСТАННЯ ВОЛИНСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ

Нам вже доводилось акцентувати увага на тому, що перші 20 років XVII сторіччя стали найбільш трагічними у долі родини Острозьких. [4, 100–102] Крім самого Василя-Костянтина вмерли два його останніх сина – Януш і Олександр. Великою трагедію у долі родини стала смерть усіх їх шістьох синів (один Януша і п'ять Олександра) – тобто усіх, хто мав стати продовжувачами роду по чоловічий лінії.

Залишились тільки чотири дочки: Януша – Єфросинія (видана за Олександра Заславського) і Олександра – Софія (видана у 1613 р. за Станіслава – старого Любомирського), Катерина (видана у 1620 р. за Томаша Замойського), нарешті Анна-Алоїза (видана у 1620 р. за Яна Кароля Ходкевича), героїня цієї статі. Усі вони були ревними католичками і недарма.

Чому зараз саме особа Анни-Алоїзи більш відома, ніж видатні представники роду Острозьких? Не тільки тому, що вона була остання у роду Острозьких,– найбільш відомою її зробив власний скандальний релігійний фанатизм і його наслідки..

Народилася Анна-Алоїза у 1600 р. в м. Ярослав у Червоної Русі (Руське воєводство, Галичина, нині Польща) і вже у три роки залишилася без батька – ревнителя православ'я – з матір'ю Анною (в дівоцтві Костка, у народі – Ярославська) – не менш ревною католичкою. Ще на «додаток» – тісно пов'язану з єзуїтами.

Хоча за життя Олександра релігійні відносини у родині були досить толерантні. Тобто, нікому ця різниця не заважала, у т. ч. збудувати нормальну родину. Найбільш яскравий приклад цього є те, що вочевидь за домовленістю між батьками – усі сини були православні, дочки – католичками. Але згодом такий розділ став проблемою для дружини Олександра. Після смерті чоловіка вона потратила багато часу і зусиль, що б навернути дітей у католицтво. Це їй вдалось тільки з Адамом-Костянтином і Янушем, вона навіть врешті-решт «поступила» їх у Ярославський колегіум єзуїтів.

А поки Олександр був живий, все ішло нормально. Тому, коли Анна Костка з матір'ю будували єзуїтську колегію (колегіум) у Ярославі, тоді ще живий Олександр в цю їх справу не втручався, як і в їх фундацію костелу св. Яна у тому ж Ярославі.

Але після смерті Олександра почалось... Після кончини Олександра

Анна Костка до самої смерті каялась, що не пішла по волі своєї матері Софії у черниці, та ще й вийшла заміж за «схизматика» (схизматиками, тобто розкольниками, католики вважали всіх православних) і не змогла навернути його до «істинної» віри. Більш того, вона навіть вимагала «посмертної реабілітації» чоловіка за його православну віру.

Звісно «сила» її каяття ще більше зростала з смертю синів, трьох малолітніх (у 1605–1607 рр.) і двох більш дорослих (у1618–1619 рр.), та ще яки від народження були православні. Ми можемо тільки уявити, яке виховання отримала Анна-Алоїза і її сестри!

У 20 років 24 листопада 1620 р. Анна-Алоїза була видана за відомого полководця, 60-річного Яна Кароля Ходкевича, віленського (вільнюського) воєводу, великого гетьмана литовського.

Старий гетьман саме перед власним весіллям видав за Станіслава Сапегу свою єдину доньку, теж Анну (син помер раніше). Але весілля недовго тривало – вже 5 грудня 1620 р. «молодий» отримав під свою команду усе коронне військо.

Не «дотягнув» до першої річниці весілля два місяця, 24 вересня 1621 року, старий гетьман помер під Хотином під час польсько-турецької війни, в обозі від дизентерії. Почалось його посмертне «кочове життя». Анна-Алоїза у 21 рік залишилась вдовою.

У 1621 році Анна Костка поділила між трьома доньками усю спадщину (батька і свою), залишивши собі лише Ярославський ключ. Анні-Алоїзі крім половини Острога, відійшов у числі інших і наш Звягель (нині Новоград-Волинський).

Те, що саме католики стали володарями «исконно» православного Острога викликало широке незадоволення в краєв. Ось як описана в «Острозькому літописці» за 1621 р. її поява в Острозі: «А она вдовом панувала і напускала у Острог єзуїтов, іже поєз них много злого сотвори православним, що низшей окажеться». [2, 213]

Під впливом єзуїтів багата молода бездітна вдова категорично відмовилась вдруге виходити заміж, звернувшись до місіонерської діяльності, звісно під керівництвом тих же єзуїтів. Вона діяла за прикладом свого великого діда, намагавсь його перевершити у «богоугодних» справах. Але діяла молода вдова у протилежному напрямку – католицизму (як кажуть у народі «... проти вітру).

Вона фундувала серед «схизматиків» костели і кляштори (монастирі), католичні школи, шпиталі (лікарні) для убогих. Так, вже у 1623–1624 р. Анна-Алоїза фундувала в Острозі печально відомий єзуїтську колегію (колегіум), передавши їй великі суми.

Наступним її кроком стала передача невдовзі «фундації шпитальної» свого діда знов таки єзуїтам. Згодом, у 1626 р. фундувала єзуїтські школи, але як мітко відмічав М. Грушевський – «вони були не модними, не визначались нічим, незважаючи на багаті фундації».

Спроби економічними мірами примусити духовенство до унії теж не давали бажаного результату – «Острозький літописець»: «А священики о достаток мало дбали, аби при православії». [2, 215]

Напружена ситуація, викликана її діями, розрішилася скандальною історією 1636 року. Ця історія вперше зробила вдову «знаменитою» на всьому терені Речі Посполитої.

Опис цих подій є і у Львівському літопису, але найбільш цікавий і повний опис наведений в «Острозькому

літописці»: «Наперед тоє учинила, же викрала з церкви тіло отцевськоє. В п'яток страсний, в ночі... прийшла з єзуїтами до церкви. Привели священика, хотя не хотіл, жеби церков одомкнул. Священник хотіл дати знати людям і збоявся, бо було би забойства немало... А гди увошли у церков, ано гроб Божий убраний коштовне на кілька тисяч, що і самі єзуїти дивовалися, стоял на склепі, где княж (ата) лежать. Гроб той ростряcли, отсоваючі, і добилися до склепу, і знайшли у труні тільк (о) кості, бо юж літ 34, яко умер, а труна цин (к)овая, і понесли до кляштора. Єден єзуїта сіл за труною, прикрився, а другий питает, а той отповідає от тих костей. І мовить: «Александре, по цо ж ту пришед?» Той отповіда: «Збавення шукам» – «А чем же давній не шукал?» – «Бо не зналем, що віра ліпша римська». А княжна кості перемила, золками пахущими переклала. Єзуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім'я переменили – Станіславом. І попроводили до Ярославля і там поховала подлі матки своєї». [2, 215–216] Так донька виконала заповіт своєї померлої у 1635 році матері.

Звісно, це привело до народних кривавих заворушень в Острозі і окрузі. Вони дуже злякали вдову, польські дослідники, а вслід за ними і українські, чомусь досі вважають, що під час цих заворушень з переляку Анна-Алоїза втекла до Ярослава.

Але «Острозький літописець» повідомляє, що з'явилась вдова у... Звягелі. Це повідомлення є і першою літописною згадкою про костел у місті.

Анна-Алоїза не просто втекла до Звягелю. Звягель на останні 12 років її перебування на Волині став другою і основною резиденцію Анни-Алоїзи. На той час це було більш безпечне місце, ніж Острог, на зручної відстані від нього та ще і з мурованим замком.

Навіть у своєму заповіті, складеному вдовою 20 липня 1651 р. у Неполомицькому замку (Польща), вона записала: «Я ... прошу, щоби мене несли в костел отці –єзуїти власними руками; з дому, який знаходиться біля колегіуму в Острозі, а не з замку Звягельського, якщо б я померла в ньому». [1, 201]

Цікавим у цьому плані є додаток до заповіту. В ньому Анна-Алоїза заповіла певну суму ксьондзу єзуїту Пусковичу, аптекарю, який постійно знаходився і лікував її і лишився своєї аптеки «під час війн козацьких» у Звягелі. До речі, це перша письмова згадка про аптеку у Звягелі. [1, 213]

Через певну скандальність першої згадки про костел – адже це і перша «культурна подія» у Звягелі, її існування свідомо впродовж багатьох років замовчувалось. Навіть офіційний рецензент фундаментальної праці «Новоград-Волинський. Історія міста» [3] вимагала від нас її вилучення з книги. А на конференції в Острозі у 2009 р. нам взагалі ніхто не хотів вірити... А ось після першої публікації у місцевої пресі виникла жвава дискусія з одного питання – що це було?

Ми наводимо її цілком – «Того ж року у Звягелі діялося диво леда-якоє той же княжні, що і у Острозі. Приїхав мнімо до В (озув)ізгоя із Сока (л) я до неї, глаголя: «Єстесь очарована і замок твой, і дияволи за тобою явно ходять». А она рекла: «А яко же то, отче?» А мніх, урізавши шмаш подушки, і знайшов там жабії лапки, і рек їй: «Отож маеш чари, пойдімо ж до костеля, обачите, же там дияволи». Гди були в костелі і заіграно в пищалі, панни служебниці її всі, поднявши подолки на поєс і пошли в танець

в коски в костелі, аж всі полякалися, видячи тоє». [2,216–217] Ось така перша відома на цей час літописна згадка про костел у нашому місті, яка відноситься до 1636 року.

Ми вважаємо, що це була чергова «імпреза» головних «масовиків-затійників» у сутанах – єзуїтів. Мета «імпрези» була дуже простою – ще більш налякати і так налякану вдову, щоб, як кажуть зараз у народі, «зняти з вдови ще більше бабла», тобто «розвести» на гроші/Мабуть «острозький ляк, у спокійному, тихому Звягелю у вдови став потроху проходити?

Щодо дати фундації першого костелу у місті, то легенда про те, що Анна-Алоїза у 1600 році збудувала в Звягелі мурований костел – «росте» з візитного опису Новоград-Волинського костелу 1802 року. Мабуть вдова почала будувати його в утробі матері, а може ще до свого зачаття?

Насправді це трапилося між 1621 і 1636 роками. «Фундувала» його дійсно саме Анна-Алоїза у звичайний на той час спосіб. Тобто просто переробила у костел – замкову дерев'яну готичну, на мурованих підвалинах, Микольську церкву, замінив вівтар і позбавив глави. [3, 61]

Анна-Алоїза добре розуміла, що вона наробила у суто православному краю! Саме тому в додатку до заповіту вона звернула особливу увагу, навіть вимагала, щоб усі п'ять «збудованих» нею, тобто перебудованих з православних храмів, костелів залишались саме на своїх підвалинах «вічно і непорушно», разом з богадільнями при них. [1,216] В тому списку містечок Звягель, з окремою вимогою до спадкоємців щодо побудови на тих же підмурках кам'яного костелу [1, 210],– на першому місці. Зазначені богадільні – колишні дома шпитальні «шпитальної фундації» її діда, яки вона передала єзуїтам, а їх фундацію приписала собі.

До «будівництва» костелу, ще у 1620 році католики «набоженство» правили в склепі бастіону Звягельського замку (зберігся).

«Ключами» до «таємниці» звягельського костелу стали інвентар 1620 року і вивчення особливостей сакрального будівництва Острозьких. Одним із головних ключів стали муровані підвалини незвичної для костелів хрестоподібної форми, тобто візантійського типу і вивчення історії і архітектури дерев'яної готичної, на мурованих підвалинах церкви Св. Миколая у Вільно. Вона була збудована К.І. Острозьким і була, до перебудови після пожежі 1709 р., аналогом замкової церкви Св. Миколая у Звягелі, лише звісно більших розмірів. [3, 60–62]

Волю Анни-Алоїзи виконав вже праправнук її рідної сестри Софії – Станіслав Любомирський. Він збудував у Звягелі мурований костел на старих підмурках в другої половині XVIII ст. Еклектичність – візантійські підвалини, барочне оздоблення стін і завершення, готичні дах і фронтони та інтер'єри в стилю рококо, зробило новий костел унікальним на Волині. [3, 82–83] Але це вже інша історія – історія володарювання Любомирських. Саме цей костел, який простояв до 1935 р., «прогримів» у трьох оповіданнях І.Бабеля у його збірки «Кінармія». Саме ця унікальна споруда залишилась у народної пам'яті, згодом його спорудження почалось «приписуватись» Анні-Алоїзі.

Після заворушень 1636 р. шляхетський трибунал в якості покарання «схизматиків» наказав запровадити примусову унію в усіх острозьких маєтностях (Владислав-Домінік Заславський на своєї половини Острога

зробив це відразу, як став острозьким ординатом у 1622 р.).

За весь цей час померли обидві рідні сестри вдови – Софія Любомирська у 1622 р., а Катерина Замойська у 1642 р.

Навіть польських істориків не дивує, що з початком національно-визвольних змагань 1648–1654 років жителі радо громили фундації Анна-Алоїзи і любих її серцю єзуїтів, звісно» пішов димом до неба» і острозький колегіум. І звісно, чекати на козаків вона не збиралась та швидко втекла з Звягеля ще навесні 1648 року, «прихопив» по дорозі в Острозі останки чоловіка. Спочатку вона подалась до Замостя, потім до Колковського і Познанського колегіумів, згодом «кочувала» по сілам останього. Але її двору швидко набридло таке «просте», занадто «суворе» для них життя. Тому звідти вдова з двором перебралась до Великопольщі, «гостювала» по різним замкам, поки не оселилась у Рацаці.

Острог за той час пару разів спалили. «Погуляли» там навесні 1649 р. і наші звягельські козаки, але з іншою метою – гналися за звягельським старостою вдови Щасним-Вонсовським. [5, 73–79]

Але перед смертю Анна-Алоїза встигла, побачивши неможливість швидкого відновлення острозького колегіуму – започаткувала новий, у Ярославі. Вдова відписала у 1653 р. новому колегіуму єзуїтів значну ділянку землі, залишивши йому багатий спадок (у т.ч. усе золото і коштовне каміння).

Померла Анна-Алоїза 27 січня 1654 року в Рацаці. Звісно, при кончині і опісля, отці-єзуїти не упустили можливості влаштувати «духовну» велику «імпрезу» і продемонструвати свої не аби-яки здібності «масовиків–затійників» у черговий, але вже і в останній раз, «підгортає» спонсора. Саме «спонсора» а не мецената, якими були її острозькі предки.

Якщо згадати, що усі останні роки вдова готувалась до смерті, можливо тільки уявити але і побачити наочно, який простір для «творчості» вона ім. надала. Тім більш здібностей створювати театральні ефекти у отців–єзуїтів було значно більше, ніж у православних батюшок, да і «сценаристи» вони були «неперевершені». Але і сум єзуїтів з приводу смерті свого головного «спонсору» навряд чи був награним. Адже тільки при своєму дворі вдова утримувала 50 єзуїтів.

Але інтриги святих отців з її смертю стали більш «закрученими», і історія тільки прибавила у своїй цікавості.

Всупереч волі покійної, родичі вирішили поховати її пишно, а не «депонувати» без всіляких урочистостей поруч с прахом чоловіка в єзуїтському костелі у Кракові згідно з змінами до заповіту (до «кращих часів»). Вдова, після того, як вивітрився «берестецький угар», реально оцінила власні шанси повернення за життя на Волинь, і тому у 1653 р. внесла до заповіту відповідні зміни.

З метою пишних і урочистих похорон, прах Анни-Алоїзи був перевезений... до Ярослава у костел бернардинців. Трудно визначити жанр цієї «п'єси», але 18 жовтня 1654 р. почався її новий акт. Коли все було готово до урочистого поховання в перенесена праху до парафіяльного костелу, з'їхались усі родичі, знать, підготувались міські цехи – розпочалась справжня «війна» між родичами і єзуїтами.

Єзуїти почали вимагати поховання у своєму ярославському костелі Св. Яна. При цьому прах покійної єзуїти називали не інакше як... «наш дорогій депозит». У цих «боях» пере-

магали явно родичі, але коли у справу на боці єзуїтів втрутився папський нунцій – врешті-решт 17 лютого 1655 р. труна була перенесена до костелу Св. Яна і після 3-х денної церемонії небіжчицю поховали вдруге, біля матері.

А «депозит» дійсно був «дорогим». Надані «спонсором» фундації, навіть у » руїну,» приносили єзуїтам до 200 тис. злотих польських щорічного прибутку. Але їх стурбованість з приводу спадщини виявилась небезпідставною. У 1654 році сейм прийняв ухвалу віддати по заповіту усю спадщину Анни-Алоїзи єзуїтам. Але втрутилися такі могутні сили, що ця ухвала була швиденько... скасована, спадщину і чималу – без фундацій 16 міст, 153 сіл і 1/3 Ярослава – отримали її небожі (Кароль Яцек Любомирський, підчаший коронний, і Ян Замойський, київський воєвода). Звягель відійшов Яну Замойському.

Після його смерті у 1659 року (вгас і рід Замойських), Звягель відійшов ще двом її небожам – Олександру Михалу і Єжи-Себастіану Любомирським (кожному по половині Звягеля). Їх батько Станіслав старий Любомирський, чоловік сестри Софії, заступив місце померлого Яна Кароля Ходкевича під час Хотинської війни, але то вже інша історія.

Але якщо хтось думає, що історія, пов'язана з Анною-Алоїзою, закінчилась, буде «розчарований». У зв'язку з московкою, шведською, татарською, козацькою навалою, труна з прахом Анни-Алоїзи з Ярослава таки була перевезена і «депонована» в костелі Св. Мацея у Кракові.

Трохи більше 100 років тривала середньовічна єзуїтська гра «переховай покійника».

Для Анни-Алоїзи ця гра почалася у 1621 році з смертю чоловіка Яна Кароля Ходкевича. Його у листопаді того ж року для початку поховали у Кам'янці-Подільському, але вже у червні 1622 року вдова перепоховала його в Острозі. Але вже у 1627 р. труну знов перенесли з парафіяльного костелу до нової каплиці у єзуїтів.

У перерві, 1636 року, вона переховала свого батька (див. вище).

«Пригоди» праху покійного гетьмана продовжились вже 1648 року, коли Анна-Алоїза перевезла останки чоловіка до Замостя у Волшев, де їх «склали» у костелі все тих же єзуїтів. Прах полководця згодом було перевезено і «депоновано» тими ж «хлопцями» в їхньому костелі Св. Мацея у Кракові.

Тут починається нова «гра» і кочове «життя» останків самої вдови. Вперше вона була похована (чи «депонована» ?) у Рацаці (Великопольща), звідти її останки перевезли до Ярослава (Червона Русь), звідти до Кракова (Мала польська), аж у 1722 р. – знов до Ярослава, звідти до Острога (Волинь), де їх останки (її і чоловіка) «возз'єдналися» в одній каплиці нового костелу. В неї вони були дуже ретельно «замуровані від козаків» і трапилося це аж у 1723 році.

Але навіть і те – ще не кінець історії. 1815 року при реконструкції колишньої ризниці у колишнього Острозькому колегіумі випадково були знайдені дві замурованих труни. Вони були відкрити, в першої – були впізнані останки самої Анни-Алоїзи, в другої – лише через два-три місяця, після приїзду нащадка – графа Ходкевича, був впізнаний Ян Кароль Ходкевич. Серце полководця, яке зберігалось окремо у посудині, з дозволу архієрея забрав граф Ходкевич до родового маєтку у Млинові. Труни були перенесені у склеп під церквою. Але і це ще не кінець.

Після грандіозної пожежі 1820 р., яка геть спустошила колишній колегіум, церква відмовилась від цієї будівлі і передала її міської владі. Згодом, там, де це ще було можливо – жили солдати. За певними, але досить глухими відомостями, ці труни, яки були обшиті міддю, були знайдені солдатами. Мідь була здерта і продана місцевим острозьким «жидам», останки просто викинули на смітник. Ось таки були перші «металісти» на Волині. Не будемо нічого казати за Анну-Алоїзу, але хіба такий видатний полководець як Ян Кароль Ходкевич хіба своїм життям заслужив такий кінець?

Володарями цієї «гри» були, звісно, єзуїти, які з цього за 100 років отримали великий зиск. Але врешті-решт єзуїти «догралися» в свої ігри, орден єзуїтів у 1773 році вигнали з Польщі.

Усім своїм життям Анна-Алоїза Ходкевич (Острозька) довела, що релігійний (як і любий інший) фанатизм до добра не доводить. Навіть її єдина «фундація» у Звягелі – костел – був спалений самими поляками літом 1649 р. під час штурму міста Пшіємським, а чоловік, видатний полководець, знайшов свій спокій (і знов не вічний) лише через 100 років.

У другої і останньої своєї волинської резиденції – Звягелі Анна-Алоїза залишила по собі лише «гонорову» і водночас «жахливу» легенду про те, як ще в утробі матері, а може ще до зачаття, майбутня вдова збудувала у місті мурований костел і реальну історію про танці у костелі.

В «Острозькому літописці» Анна-Алоїза не разу не згадується саме на ім'я, таку «любов» заслужила вона у власного народу!

Нас трохи дивують деякі сучасні саме українські дослідники, яки майже не «оспівають» діяльність Анни-Алоїзи Ходкевич (Острозької) по покатоличенню родових маєтностей Острозьких, і не тільки с точку зору власних конфесіональних уподобань. Вони не розуміють, що таке примусове покатоличення лише полегшувало колонізацію українських земель, сприяла їх полонізації, затримувало еволюційне завершення процесу формування української нації. Скільки крові і страждань саме революційне завершення цього процесу коштувало як українському, так і польському народові, як православним, так і католикам – широко відомо. Як широко відомо, як страшно були спустошені не тільки 4 українських воєводства (Волинське, Київське, Подільське і Руське) але в цілому уся «Республіка» (Річ Посполита).

При написанні своїх робіт ці дослідники надягають модні європейські» окуляри-«хамелеони», виходячи не з історії і традицій власного народу, а з власних конфесіональних і «європейських» уподобань, «актуалізуючи» суто історичну проблему. Добре хоч те, що вдова ніколи не конфліктувала з «Москвою» – то-то було б ґвалту. Її знаменитий прадід, який майже все життя воював з московським князівством, ніколи не зміг би викликати і не викличе такого «ажіотажу». Єдине чого спромігся Костянтин Старий – викликати і викликає досі велику повагу, навіть «на Москві», як тогочасній, так і сучасній. Як був за життя «людиною, незвичайно авторитетною», таким і залишився після нього. Але – де ж скандал, де ж політика, і яки ж «дивіденди» без них? Справжня острозька «спадкоємиця» постаралась за усіх.

Ось такі легенди і реальність життя вдови Я. К. Ходкевича.

Реальна історія реального життя реальної історичної особи, та ще і

в жорстоких умовах середньовіччя – куди більш цікава, її дослідження мають значно більший когнітивний потенціал, ніж «сучасні підходи» до неї з «традиційним українським пафосом».

Таки дослідження – один з ключів до вивчення історії краю, розуміння тогочасних процесів на терені краю, держави і континенту, їх взаємозв'язок, обставин і особливостей тогочасного життя.

Ми спробували це зробити скрізь «призму» історії маленького містечка, яке виявилось другою і останнію резиденцію вдови на Волині. Історія життя Анни-Алоїзи, не кажучи вже про її видатних предків – приклад такої історії, яка потребує подальшого вивчення.

Джерела та література:

1. *Вестник Западной России. – Вільно, 1868. – Кн. IV, – Т. II, – Від. IV.*
2. *Галицько-Волинський літопис – Львів, 1994.*
3. *Новоград-Волинський. Історія міста. – Новоград-Волинський, 2010*
4. *Провоторов О. М. Анна-Алоїза Острозька – остання з Острозьких володарка Звягеля.//Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі і на Волині. – Острог, 2009*
5. *Провоторов О. М. Звягель і звягельські козаки///Дослідники козацької минувшини. – Рівне, 2010*

Олена ПРИЩЕПА

ПРОВІНЦІЙНА ГАЗЕТА «ВОЛЫНСКАЯ МЫСЛЬ» ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ ПОВІТОВОГО МІСТА РІВНОГО ПОЧАТКУ XX СТ.

Історія міста Рівного – повітового центру Волинського губернії початку XX ст. нерозривно пов'язана із глибинними зрушеннями в усіх царинах життя суспільства Російської імперії. Це стосується і сфери економіки, і соціальних процесів, і сфери культурного життя. Саме міста відігравали головну роль у формуванні культурного простору, наявність якого передбачає участь у культурному процесі якомога більшої кількості учасників – як тих, хто виробляє культурні цінності, так і тих, хто їх потребує.

В сучасній російській урбаністиці активно розробляються нові підходи до вивчення механізмів функціонування міської культури, які передбачають формування культурного середовища. На думку Л. В. Кошман, «культурная среда города определяется состоянием образовательных и культурно-просветительных учреждений, функционированием в городе школ, библиотек, театров, музеев и картинных галерей, развитием печати, сети книжной торговли» [10, с. 31]. Підкреслимо, що духовні запити городян могли забезпечуватися і шляхом поширення періодичних видань. Саме пресі вдавалося виступати своєрідним культурно-інформативним містком, який поєднував між собою усіх учасників культурного процесу.

За даними бібліографічного покажчика преси Волинської губернії (1838–1916 рр.), складеної відомою рівненською дослідницею І. В. Мілясевич, на початку XX ст. місцеві періодичні видання, окрім губернського м. Житомира, ще не стали надбанням повсякденних практик мешканців волинських міст [12]. Такий його вид, як газета, лише освоював культурний простір окремих міських поселень, та й власне його формував. Це стосується зокрема, Володимира-Волинського, Ковеля, Кременця, Луцька, Рівного, позаштатного міста Здолбунів і містечка Почаїв.

Після Житомира, де на початку XX ст. виходило до двох десятків місцевих газет, у Рівному та Кременці видавалося п'ять назв періодичних видань, у Дубно та Луцьку – по дві назви, у Володимирі-Волинському – одна назва [12, с. 365].

Нижче подаємо перелік рівненських газет у порядку хронології їх випуску: «Юго-Западная Волынь» (1908–1914), «Кривое зеркало» (1910), «Волынская мысль» (1911–1912), «Голос Волыни» (1914) [12, с. 317, 279, 253, 182].

Метою цієї наукової розвідки передбачається з'ясування ролі одного з періодичних видань у Рівному, а саме «Волынской мысли» – щоденної політичної, громадської і літературної газети у формуванні культурного середовища повітового міста, а також аналізу його інформаційних можливостей щодо висвітлення сфери освітнього і культурного життя цього повітового міста на початку XX ст.

В розлогій анотації вже згадуваного бібліографічного покажчика подається інформація щодо її редакторів – Л. Н. Шопника, братів інженера-технолога Г. М. Германа та вченого-агронома Ш. М. Германа. Останні два виступали і в ролі її видавців, забезпечуючи належний науковий і літературний рівень. Для друку «Волынской мысли» використовувалися поліграфічні потужності приватних рівненських друкарень З. М. Гассера та Хазанчука, що розміщувалися на центральній вулиці повітового центру – Шосовій [12, с. 182–183]. Зауважимо, що наявність у Рівному друкарень, завантажених випуском в тому числі і місцевих періодичних видань, теж може служити показником наповнення культурного простору цього повітового міста новими складовими елементами.

Відомо, що з 10 квітня по 31 грудня 1911 р. вийшло 223 номери «Волынской мысли», а упродовж наступного 1912 р. газета друкувалася лише до 22 липня (встигло вийти 164 номери) [12, с. 182]. Різноманітний матеріал, уміщений на її шпальтах, охоплював різні аспекти загальнодержавного, регіонального життя. Зріз сфери культурного життя самого Рівного насамперед можна реконструювати на основі аналізу публікацій, уміщених у таких його відділах, як «хроніка місцевого життя», «театр і музика», «оголошення».

Авторка цієї статті мала змогу у відділі газет Російської державної бібліотеки (м. Москва, колишня «Ленінка») ознайомитися з підшивкою «Волынской мысли» лише за перший рік її видання (1911 р.), який у часі відділений від нас рівно на ціле сторіччя. Однак навіть перегляд неповної збірки цього періодичного видання дозволяє виявити його потужні інформаційні можливості щодо зазначених вище питань.

Якими подіями було насичене культурне життя Рівного сто років тому і як їх висвітлювала «Волынская мысль» ? Умовно усі публікації (ми нарахували більше десятка статей і оголошень) можна поділити на дві тематичні групи – висвітлення подій і проблем, пов'язаних зі станом освіти повітового міста, а також різноманітних проявів його культурно-мистецького життя.

Як правило, в статтях, присвячених проблемам міської освіти, уміщувалася злободенна інформація, яка стосувалася усієї міської громади. Річ у тім, що на початку XX ст. Рівне динамічно розвивалося, упевнено за показниками свого розвитку випередивши усі повітові міста Волинської губернії і зайнявши друге місце після губернського центру. Стрімко зростали й демографічні показники народонаселення. Так, у 1911 р. у м. Рівному проживало більше 30 тис. жителів. За такими показниками чисельності населення його можна віднести до групи середніх міст, у яких

вже існували можливості для корінної зміни укладу життя їхніх мешканців у порівнянні із сільськими населеними пунктами [14, с. 56]. При цьому навчальних закладів катастрофічно не вистачало. Повідомлення про відкриття професійного училища – жіночого двокласного із ремісничим відділенням засвідчувало про певні потуги міської громади (переважно єврейської) вирішувати подібні питання, завдячуючи власній ініціативі. Однак ця подія в освітньому житті, яку висвітлювала «Волынская мысль», завершала 1911 р. [15].

У публікаціях «Волынской мысли» за 1911 р. подавалася також інформація про середній навчальний заклад Рівного – жіночу гімназію, урочисто відкриту ще у 1900 р. з ініціативи виборних органів міської влади [7; 8]. Подальша доля цього навчального закладу постійно викликала занепокоєння мешканців Рівного, оскільки джерела її фінансування були ненадійними: держава в особі Міністерства Народної Освіти спочатку повністю відмовилася від дотацій на її утримання. Тоді із міського бюджету було виділено 10 тис. руб. для зведення її будівлі на землі, яка згідно з царським указом від 19 травня 1903 р. була передана повітовим земством Рівненському міському громадському управлінню. Фактично упродовж першого десятиріччя XX ст. основним джерелом існування Рівненської жіночої гімназії залишалася плата за навчання, яка, постійно підвищуючись, на 1911 р. складала вже 75 руб. [5, арк. 12].

12 травня 1911 р. в газеті «Волынская мысль» була опублікована заява гласних (депутатів) Рівненської міської думи: «12 ноября 1908 г. Думой принято было решение о передаче местной женской гимназии в введение министерства (Міністерства Народної Освіти – О.П.). Однако по настоящее время вопрос этот не подвинулся вперед...» [7]. Та вже 21 липня 1911 р. в газеті була уміщена інформація про чергову сесію міської думи, де знову розглядалося це питання. Гласні обрали поміж собою уповноважених для підписання відповідних документів про передачу у власність Міністерства Народної Освіти будівлі гімназії разом із земельною ділянкою [8].

Полегшити катастрофічну проблему у місті з нестачею навчальних закладів могло відкриття ще одного середнього навчального закладу – комерційного училища. Ще в 1907 р. спроба його відкрити виявилася невдалою у зв'язку із загрозливою політичною ситуацією на Волині, на території якої продовжували відбуватися стихійні виступи протестів місцевої молоді, спровоковані революційними подіями 1905 р. [17, арк. 7–8].

Судячи із двох газетних публікацій, уміщених у «Волынской мысли» за 1911 р., на цей раз його відкриттям переймався місцевий біржовий комітет. Безумовно, головне його завдання зводилося до підтримки життєдіяльності товарної біржі, на якій місцеві купці і торговці дізнавалися про ціни на товари, місця їхнього збуту тощо. Однак, на думку його засновників, реалізація освітньої ініціативи біржового комітету могла б підвищити їхній авторитет серед торгового люду Рівного. Не маючи змоги взяти на себе усі видатки, пов'язані з організацією такого типу навчального закладу, керівництво біржового комітету у 1911 р. намагалося заручитися підтримкою держави. Проте у відповідь на його офіційне звернення до навчального комітету при Міністерстві торгівлі і промисловос-

ті про допомогу прийшла відмова, умотивована тим, що вказане міністерство на відкриття і утримання комерційних училищ коштів не видає у зв'язку із припиненням видачі державних кредитів [9; 4]. Зазначимо, що комерційне училище таки з'явилося у Рівному, однак аж у 1917 р. [16].

Найбільш резонансною подією 1911 р. у сфері культурно-мистецького життя провінційного міста стало відкриття наприкінці весни першої художньої виставки. Упродовж 2–16 червня 1911 р. на сторінках «Волынской мысли» в рубриці «Місцеве життя» було вміщено 6 повідомлень про її роботу. Оскільки на сьогодні ознайомитися із цим джерелом можна лише у двох бібліотечних сховищах – Російській національній бібліотеці (С.-Петербург) [12, с. 182] і Російській державній бібліотеці (Москва) – далеко за межами України, на нашу думку, варто подати нижче розлоге цитування.

Відкриття художньої виставки у Рівному було ініційоване місцевим літературно-мистецьким товариством, активними діячами якого, між іншим, був і засновник музею Рівненського сільськогосподарського товариства Едмунд Здиславович Окенцький, а також редактор однієї із місцевих газет (можливо, що саме «Волынской мысли») [11, с. 223]. Це урочисте дійство відбулося 30 травня 1911 р. в приміщенні Рівненської жіночої гімназії. Оскільки подія викликала значний резонанс у рівнян, то й висвітлювалася вона досить детально. У першій публікації на цю тему читаємо: «Так непривычно, и вместе с тем так приятно было видеть, как в Ровно, в залах выставки отдельные лица и группы лиц переходят от одной картины к другой, справляются у устроителей, кто художник, известен ли он, выставлял ли где свои работы и т. д.

Пока выставлены картины следующих художников: А. Богомаза, Г. Бурданова, Б. Владимирского, Е. Вержеца, М. Денисова, Н. Домбровского, В. Жилинского, Б. Миллера, В. Полтавской, А. Раздольской, А. Рыхтарского, Т. Сафронова, В. Маковского.

...Картины собственников доставили: граф Понинский-Валевский, Палаузов, фон-Подгайский, Ю. В. Яковец, Тененбойм, и госпожа Яблоновская.

На выставке есть также ученический отдел, в который вошли рисунки карандашом и пером, акварелью и масляными красками как оригиналы, так и копии.

...Выставка, хотя и такая, как ровенская выставка картин, дает ей (публике) возможность узнать, что такое истинное искусство. Ибо «настоящие» картины там безусловно имеются» [1].

Ще більшої значущості непересічній події в культурному житті Рівного надало відвідування художньої виставки волинським губернатором. В газеті від 4 червня 1911 р. читаємо:

«Вчера в 5 ч. дня выставку картин посетил волынский губернатор А. П. Кутайсов. Вместе в губернатором прибыл на выставку предводитель дворянства Д. Ф. Андро с супругой. Губернатор был встречен одним из устроителей выставки г. Окенцким, который сопровождал гостей по залам и давал объяснения.

Осмотрев выставку и пожелав устроителям успеха в предприятии, губернатор уехал.

До вчерашнего дня выставку посетило 200 человек.

Цены отдельных картин колеблются между 10 и 300 руб.

Выставленные картины – собственность гр. Понинского-Валев-

ского оцениваются ими в сумме 20 тыс. руб.» [13].

В останній із шести газетних публікацій від 16 червня 1911 р. подавався підсумок роботи художньої виставки:

Вчера закрылась выставка картин. Это была первая в Ровно выставка картин.

Ровенская публика узнала что такое картины, писанные масляными красками, акварелью и пастелью (цветными карандашами), картины на дереве, меди, на мелку, гравюры, наброски карандашом и углем.

Кроме того на выставке были гобелены, картины, вышивки на шелку и одна скульптурная композиция.

Из выставленных картин проданы картины художников Богомазова, Рыхтарского и Залеской. Продано также несколько ученических работ Я. М. Яругского.

Расходы по устройству выставки еще не определены. Приблизительно они равняются 200 руб. Билетов продано: ученических свыше 300, других свыше 700.

Т. о. выставку посетило около 1100 человек.

Цифра эта сравнительно весьма велика.

От продажи билетов выручено больше 400 руб. Выставка была открыта 17 дней» [2].

Висвітлювала, або ж подавала інформацію у вигляді оголошень рівненська газета «Волынская мысль» і стосовно таких аспектів культурного життя, як гастрольна програма київського театру «Соловцов», показ фільмів в одному із кінотеатрів Рівного (електро-біоскоп бувшого власника Зайлера): з 11 квітня по 14 квітня у ньому мала демонструватися «Большая праздничная программа «Демон» по роману М. Ю. Лермонтова» [3].

Зосереджуючись на висвітленні різноманітних подій місцевого життя, в тому числі і освітньо-культурної тематики, сама по собі газета «Волынская мысль», як і решта місцевих періодичних видань Рівного виступала важливим фактором культурного життя повітового міста.

Відомо, що у Рівному на початку XX ст. спостерігалося зростання попиту на столичні періодичні видання. Про це можна стверджувати на підставі архівних даних про підписку Рівненського реального училища на періодичні видання, яка на цей час складала 47 видань [6, арк. 82– 83 зв]. Безумовно, їх поширення поміж городян дозволяло пришвидшувати обмін інформацією. Однак у розширенні культурного простору міста на початку XX ст. все більш вагому роль починала відігравати й місцева преса. Підтвердженням цього може слугувати рівненське періодичне видання «Волынская мысль».

Література та джерела:

1. Выставка картин. Открытие//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 2 июня. – № 44.

2. Выставка картин//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 16 июня. – № 56.

3. Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 10 апреля. – № 1.

4. В Ровенском биржевом комитете//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 17 сентября. – № 135.

5. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 155.

6. ДАРО. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 216.

7. Заявление гласных//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 12 мая. – № 27.

8. Июльская сессия городской

Думы//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 21 июля. – № 86.

9. Коммерческое училище в Ровно//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 7 июля. – № 74.

10. Кошман Л. В. Город в общественно-культурнойжизни/Л. В. Кошман//Очерки русской культурі XIX века. Т. 1. Общественно-культурная среда. – М.: Издательство Московского университета, 1998. – 384 с.

11. Луц В. Культурно-мистецьке життя Рівного початку XX століття у листуванні Миколи Біляшівського/В. Луц//Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск. IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 223–224.

12. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження/І. В..Мілясевич/Науковий редактор М. М. Романюк. – Львів, 2004. – 376 с.

13. Посещение губернатором выставки//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 4 июня. – № 46.

14. Прищепа О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст./О. П. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

15. Торжественное открытие профессионального училища//Волынская мысль. – Ровно. – 1911. – 7 декабря. – № 203.

16. Устав Ровенского коммерческого 8-ми классного училища. – Ровно: Типография Шестаковского, 1917. – 29 с.

17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 61.

Микола ПШЕНИЧНИЙ

«КОЗАКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЙШЛИ ЧЕРЕЗ ДУБЕНЩИНУ...»

Із Ігорем Кириловичем Свєшніковим хороше було розмовляти – і про нашу минувшину непроминальну, і про сьогодення чорно-біле, і про літописне Дубно, де він закінчив гімназію 1935 року, на фасаді якої (теперішньої першої школи) вже є йому меморіальна дошка, і про Берестецькі поля, кровію политі [3], і про стольний Звенигород [12], і багато-багато про що. Бо цей мудрий чоловік знань був воістину енциклопедичних.

Із ним гарно було листуватися. Бо кожен конверт, – точніше: те, що знаходилося в конверті, – геть не нагадував таку собі приватну епістолярію, а був схожий на послання сотням, тисячам земляків, усім, хто прагнув і прагне долучитися до історії справжньої.

Завершую художньо-документальну повість про нього «Неопалимі дзвони». І розмови кількагодинні, й зустрічі миттєві, і скарби духовні, які залишив у спадок сущим і грядущим поколінням цей видатний вчений, знайдуть собі місце на сотні сторінок [2]. Але більше, на жаль, залишиться, як мовиться, за кадром. Тож прийшла пора оприлюднити й те, що адресувалося, здавалося б, суто мені – краєзнавцеві, журналістові, письменникові, якому теж випало навчатися колись у його «Альма матері». Гортаю листи і листівки, і наче знову балакаю з ним, чую його тихий голос, котрий набагато гучніший за його хулителів і гонителів, які у його долі теж не бракувало, як і в кожного, хто щось робить не для себе, а – для народу.

Мабуть, я вчинив правильно, що оригінали цього багаторічного листування передав на довічне зберігання у фонди Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, провідним науковим консультантом якого він був. Дещо я вже публікував [15]. Нині ж пропоную читачам «Замку» те, що друкується вперше. Ясна річ, у скороченому варіанті. Правопис оригіналу зберігаю. Втім, деякі місця мушу прокоментувати, уточнити, підказати майбутнім дослідникам його життя й археологічного подвижництва: чому саме тоді, чому саме про це він писав, чому це так його боліло. Всі нижченаведені листи адресувалися або в село Миро гощу, або в місто Дубно – зі Львова, Плюшевої, Києва, Єревана, Звенигорода. Починаючи з 1985-го, коли мені вперше пощастило працювати разом із ним в археологічній експедиції у Звенигороді, маже місяць жити поруч у хаті-розвалюсі, й аж до фатального літа 1995-го, коли його натомлене серце зупинилося в дубенському гуртожитку під час наукових розкопок у нашому Замку [16].

...Вже я – не штатний газетний працівник. Ще я – ніде, хоча маю «аусвайса», що єсмь «членом», причому неабияким, а – «Саюза пісатєлєй СССР». Тобто вільний художник!

Пише мені щодо цього всього Ігор Кирилович отаке:

«6.08.1985 р. ...Не всі плани вдається здійснити: сьогодні вже 6 серпня, а я ще у Львові. Машина пішла в Івано-Франківську область і досі не повернулась. За цих умов важко щось планувати... Сьогодні здав рахунки з експедиції нашій бухгалтерії. Виявилось, що Ви мені дали 2 посвідки з редакції, у жодній з них немає нічого про т, що з 1-го по 31 липня 1985 р. Ви перебували у профвідпустці. Є про те, де ви працюєте, про те, яку маєте середню зарплату, про те, що дирекція і профком не заперечують проти Вашої роботи в експедиції, але про відпустку – ні слова. Бухгалтер сказала, що якщо Ви не були в час експедиції у відпустці, то я не мав права платити Вам зарплату (навіть цю мініатюрну). Отже, прохання – взяти з редакції ще одну довідку... Я ще накручений на Звенигород, але поволі перекручуюсь на Козацькі Могили, чекаючи з дня на день: від'їзду туди. Нашу з Вами роботу у Звенигородці згадую з великою приємністю і вдячністю Вам за допомогу. Кланяйтесь, прошу, Любі Антонівні. Вам сердечно тисну руку. Ваш І. Свєшніков».

Мене з Ігорем Свєшніковим познайомив Ігор Лозов'юк. Спершу – заочно [10]. Таким чином, ми і злистувалися. Несподівано для себе я з'ясував: всеукраїнсько-відомий вчений якимось чином про мене чув. Навіть читав дещо моє. Позаяк земляки – то все-таки земляки. Але він – росіянин! Ого!..

Щодо участі в археологічних розкопках у Звенигороді, то, окрім суто краєзнавчого зацікавлення, думалось і про те, що, можливо, ця наукова експедиція допоможе якось вирватися з доволі цупких обіймів дубенського міськкому компартії, яким тоді керував М. І. Гонтар, я ким тоді у мене, як журналіста склалися ой непрості стосунки, позаяк «таваріщ» Гонтар заборонив мені без його відома виїжджати за межі Дубенського району (після того, як я видрукував у нашій «Червоній зірці» старовинний герб князів Острозьких, де в центрі – не п'ятикутна зірка, а шестипроменева; і безпосередньо причетний до цього Ігор Лозов'юк, який власноручно й намалював цей герб, – втім, це тема вже іншої розмови: після того, як опублікував на шпальтах цього часопису один із своїх віршів, котрого власті імущі спроектували на Леоніда Брежнєва, – це теж інша оказія)...

Як би там не було, а саме через XII-XIII століття, завдяки І. Свєшнікову, я й перейшов на творчі, письменницькі, хліби, себто – сухарі. Але – став майже вільним, вже не мусив писати про гній на полях, про вечори по звинуваченню українського буржуазного націоналізму тощо.

«31.08.1985 р. ...Обидва Ваші листи одержав. Днями повернувся з Козацьких могил, де провів невеликі розкопки. Нічого особливо сенсаційного в цьому році не було, але речі – хороші. До того ж, якби ми не були вже багаті на козацькі речі, вони все залишаються єдиними на Україні і, тим самим, унікальними... [14]

З цікавістю і справжньою приємністю прочитав поему Любові Антонівни... про Звенигород [9]. Гарно написано, живо відтворює картини минулого, гарні думки і дуже вдало висловлені. Ніяких суттєвих історичного характеру зауважень в мене нема, хіба що слово «опричник» є анахронізмом, бо постало у XVI ст. Натомість категорично протестую проти присвячення цього твору мені і моєму 70-річчю. І нескромно це буде виглядати, і, Ви ж знаєте, я своїх «дат»

не визнаю (більше того – ставлюсь до них вороже) і не люблю, коли мені та іншим пор них нагадують (розглядайте це, прошу, як моє дивацтво. Кожен в якійсь мірі має право на дивацтво...

Вчора одержав листа від І. Лозов'юка... Від мене вимагає дирекція у вересні продовжити розкопки Звенигорода (гроші ще залишилися). Не знаю чи вдасться мені це організувати, бо я ж маю у Києві з 16 по 27 вересня Міжнародний Конгрес. Як це поєднати? Крім конгресу, маю підготувати відгук на докторську дисертацію, по якій у жовтні буду опонувати в Києві. Ну, і замовлення «Каменяра». Про відпустку ще й думати не можу.

З великою приємністю згадую наше з Вами життя у Звенигороді. З Вами якось жилось і працювалось легко, а у польових умовах це дуже важливий фактор. Займаючись трохи між ділом консервацією речей з розкопок, з симпатією згадую Вас, коли трапляється консервувати знайдений Вами предмет... Ваш І. Свєшніков».

Звенигород І. Свєшніков любив особливою любов'ю. Напівжартома казав колись: «Я маю законну дружину, епоху бронзи, яка мене годує (кандидатська й докторська дисертації по цій тематиці), й Плюшеву, й Звенигородську Землю, яких я вважаю, перепрошуючи за напівкощунственне порівняння, своїми коханками, бо там відвожу душу і роблю, можливо, більше, як деінде...». Таки так! [1]

«... Сьогодні був у Звенигороді, де мені розповіли, що у пустомитівській районній газеті вже в третьому номері підряд друкується Ваша стаття про Звенигород – «Неопалимі дзвони». Чи не можна було б з Вашою допомогою одержати ці номери? – у Львові пустомитівську газету можна дістати хіба у бібліотечній підшивці... З привітом І. Свєшніков. 9.09.1985 р.».

Так, мої нотатки про звенигородські пошуки і знахідки публікувалися у тамтешній районці «Ленінський прапор» 27, 31 серпня, 5, 7, 12, 17 вересня, [13], а 12 вересня цього ж року – цілосторінково у «Літературній Україні», де є й фото І.Яїцького з таким підписом: «Керівник робіт, доктор історичних наук І.К. Свєшніков і письменники Роман Федорів, Роман Лубківський з сином Данилком на розкопках». [11]

На кольоровій поштівці з міста Єревана (готель «Наїрі»); із фотознімком монастиря Цахашкар, пам'ятки архітектури X-IX століть:

«16.10.1985 р. Дорогим Любі Антонівні і Миколі Івановичу шлю сердечний привіт з Вірменії, де ми з Іриною Олександрівною проводимо частину моєї відпустки. Вражень від цікавих пам'ятників архітектури і археології дуже багато. Крім того, шукаємо тут сонця і тепла, яких у нас цього року було мало. Дякую за номери дубнівської газети з Вашою статтею, які я одержав і у Києві, і у Львові. Всього доброго! Ваш І. Свєшніков».

Люба Антонівна – це моя дружина, яка теж тривалий час творчо колегувала із Ігорем Кириловичем, а Ірина Олександрівна – його (до речі, корінна дубенчанка, вони навчалися в одному гімназійному класі; поховані поруч, на кладовищі села Янів, це тридцять кілометрів за Львовом).

На відкритці «Перший сніг», зі Львова: «16.12.1985 р. Дорогих Любов Антонівну і Миколу Івановича сердечно вітаю з Новим роком. Бажаю всій Вашій Родині багато здоров'я, радості, успіхів у всіх ділах.

Дякую за газети з цікавими статтями. І.Л. Мізюк з СШ № 13 м. Ровного відповів, що при плануванні роботи на 1986 р. буду її мати на увазі.

Але вона пропонує п'ятикласників, а їх нині приймати на розкопки категорично заборонено. Ну, ще й не час про це думати... З привітом І. Свєшніков».

Ірина Леонтіївна Мізюк – одна з найкращих учительок Рівненщини. Самородок від Бога! – не тільки самовіддано працює з творчо обдарованими дітьми, а й багаторічно бере участь в археологічних експедиціях, зокрема й на Полі Берестецької Битви.

«12.10.1988 р. ...Дякую за «Осторогу», вітаю з виходом її в світ і бажаю нових досягнень.

Щось давненько не були Ви у Звенигороді. А тепер цього села не пізнали б: дев'ятсотріччя зробило своє діло, і село відмінилося. Копаємо й далі це старе місто, і так, як Ви колись, знаходимо й взуття, й інші речі, покинуті пращурами. А цього разу знайшли лист на березовій корі; його у першій половині XII ст. хтось прислав одному зі звенигородців. Перший такий лист у Південній Русі. Багато шуму наробив серед науковців. Ще раз дякую, кланяюся Любі Антонівні, прошу не забувати про Звенигород. Ваш І. Свєшніков».

Влітку того року вийшла у київському видавництві «Радянський письменник» моя нова поетична книжка – «Осторога», тож я не міг її не заавтографувати йому.

«24.11.1988 р. ...Сьогодні повернувся з Києва, одержав Вашого листа й сьогодні ж відповідаю на нього. З радістю підписав лист-звернення. Це хороша справа, я готовий разом з Вами за неї боротися. Якщо ще щось буде потрібне від мене, пишіть. Я лише підправив наші з Возницьким «титули»: я – провідний науковий співробітник (це вище як старший), а Б.Г. Візницький – не кандидат, але зате Заслужений діяч культури. Бажаю успіхів у хорошому ділі й шлю привіт Любові Антонівні й Вам. Ваш І. Свєшніков».

Ініціатором написання відкритого колективного листа на захист Дубенського замку був я. Під ним стоять імена письменників, вчених, журналістів, краєзнавців. Саме після його опублікування на шпальтах тодішньої найголовнішої комуністичної газети області «Червоний прапор» було вирішено – відселити із Замку військову частину і створити в Дубні Державний історико-культурний заповідник.

«29.12.1988 р. ...В січні-лютому в Рівному відкривається виставка речей з розкопок Звенигорода. Надіюся, приїдете її оглянути. В листопаді – зразу в Польщі, а потім – у Львов, і буде виставка «Козаччина», побудована в основному на матеріалах з Козацьких Могил. У видавництві «Каменяр» здав путівник по місцях Берестецької битви (вийде щойно у 1990 році), у вид. «Мистецтво» – буклет на цю ж тему. Ще раз бажаю всього найкращого у Новому році. Ваш І. Свєшніков».

Його титанічній працездатності, чесне слово, можна було щиро позаздрити. Досі дивуюся: звідки ще знаходився час на вельми розлоге – міжнародних обширів – листування! От зібрати б колись воєдино його багатющу епістолярну спадщину та й від- тиражувати кількатомно – адже які скарби духовні в кожному абзаці й кожному реченні!

«... Дякую за «Наш край» ! Я уважно читаю кожний його номер і вивчаю настрої дубенчан.

Посилаю Вам примірник буклета, бо з Вашого листа зрозумів, що Ви його не бачили. Думаю, що поки не розійшовся тираж цього буклета (а він –180 000!), недоцільно вида-

вати новий, тим більше, що дубнівські друкарські можливості навряд чи зможуть конкурувати з видавництвом «Мистецтво». Буклет поки що є у необмеженій кількості у продажу на «Козацьких Могилах», у магазині «Мистецтво» у Києві і, мабуть, у Рівному. Лише у Львові він розійшовся протягом кількох днів, і наша торгівельна система не може, чи не хоче, подбати про новий транспорт. Сердечний привіт Любові Антонівні й Вам! Ваш І. Свєшніков. 3.12. 1990 р.».

Я тоді редагував просвітянський вісник «Наш край», який тиражувався майже тисячним накладом під крилом Дубенського товариства української мови імені Тараса Шевченка. А найпершим моїм помічником у цій вкрай потрібній справі був найкращий приятель І. К. Свєшнікова, неперевершений краєзнавець, колишній сталінський політв'язень Ігор Лозов'юк, про якого його тезка, Ігор Кирилович, згадував так: «Я його вперше побачив десь влітку 1922 року. Мав він п'ять років, я – неповних сім. Це була дуже здібна дитина, яка на той час уже вміла читати. До його улюблених книжок належав «Кобзар» ... Батьки йому пошили вишиту сорочку, шаровари з червоним поясом-крайкою і чоботи. Він залюбки танцював гопака... Ігор був хлопцем живим, як вогонь... Ігор трохи ходив у місцеву початкову школу (в с. Хотин Дубенського повіту, нині Радивилівського району.– М.П.), де вчителювала його тітка Олександра Григорівна Ісаєвич. У 1926 році нас вчила французької мови моя бабця, а з 1927 р. ми (Ігор, моя сестра і я) вже регулярно брали уроки французької мови у старенької вчительки Катерини Георгіївни Бертенсон, яка приїхала з Києва і замешкала у нас. Вона закінчила Смольний інститут у Петербурзі, прекрасно володіла багатьма мовами... з тих пір, аж до закінчення гімназії у 1935 р., ми з Ігорем між собою говорили лише французькою... Його громадська діяльність і статті у газетах по історії Дубна відзначаються величезною сумлінністю... не лише глибокими історичними знаннями, а й чималим літературним хистом...».

Ось воно звідкіля вражаюче поліглотство Ігоря Кириловича! Ніколи не забуду, як він бездоганно проводив екскурсії по нашому звенигородському розкопові для численних делегацій – польською, чеською, французькою, німецькою, англійською та іншими мовами. Довелося колись бути присутнім, коли він знайомив гостей із Парижа зі скарбами музейними у Пляшевій. Дві години по-французьки. Це треба було бачити і чути! Це –незабутньо.

«... Дякую за прислану мені газету зі статтею про Бернардинський монастир у Дубні. Всього Вам найкращого! Ваш І. Свєшніков. 25. 12.1990 р.».

Мова йде про ту ж невеличку нашу просвітянську газету «Наш край», на першій сторінці якої друкувався відкритий лист голови Дубенської міськрайонної організації Демократичної партії України, художника Василя Захарова – про страхіття криваві, які чинилися свого часу в підземеллях тутешнього костелу бернардинів.

Ігор Свєшніков не просто відгукнувся, а й вислав особисті свідчення про те, як вбивці-енкаведисти ходили по Дубні у плащах з покійників, яких перед тим мордували у криптах цієї пам'ятки історії та культури. Ці спогади вченого згодом я друкував й у дубенських часописах, й у «Молоді України», – і знову були велелюдні мітинги, вшанування безвинно убієнних.

«Дорогих Любов Антонівну і Миколу Івановича з Родиною сердечно вітаю з Новим Роком і Різдвом Христовим...

Миколі Івановичу дуже дякую за рекламу моєї книжки і клопоти по її розповсюдженню. Аж боюся, чи виправдаю Ваші сподівання?

Шлю сердечний привіт. Ваш І Свєшніков. 26.12.1991 р.».

Готувалася до друку його монографія про Берестецьку битву, і я теж допомагав вченому робити замовлення в облкниготоргах для максимального тиражу, бо видання справді заслуговувало якнайбільшої підтримки.

На кольоровій поштівці з іконою Святого Миколая та з молитвою до Святого отця Миколая: «... Я десь загубив Вас у цьому натовпі під час святкування сторіччя нашої школи. Коли виходив, поспішаючи на поїзд, оглядався за Вами, але – не побачив. Не зміг також одержати від Вас пропоновані Вами книжечки. Буду вдячний, якщо при якійсь нагоді передасте їх мені.

Дуже переживаю у зв'язку з хворобою Ігоря Лозов'юка. Хай Бог йому дасть здоров'я, але, не дай Боже, дожити до такого. Щиро Вас вітаю і бажаю Вам всього найкращого. Ваш І. Свєшніков. 18.12.1992 р.».

Дубенська середня школа № 1 справді відзначала такий поважний ювілей, своє 100-річчя. Й одним із найшановніших гостей, колишніх її випускників, був він. Але – настільки скромний, що не захотів переобтяжувати організаторів торжества увагою до своєї особи, тихенько покинув суєтливих учасників і – подався на потяг, до Львова. Хоча перед тим – відвідав у дубенській лікарні свого найближчого друга, смертельно хворого, Ігоря Лозов'юка.

«2 липня 1995 р. Даруйте, що з запізненням відповідаю на Ваш лист – досі не міг писати, ні науково працювати: дуже важко переживаю своє горе. Ірина Олександрівна була для мене ціле життя і надійним другом, і вірним діяльним помічником, і мудрим порадником. Ніяк не можу зловити душевну рівновагу, змиритися зі своєю втратою...

Ми з Вами і Петром Петровичем говорили по телефону і домовились попередньо про мій приїзд до Вас для пошуків літописного Дубна. Петро Петрович казав, що до цієї роботи залучить солдатів. Чекаю на Ваш телефон для планування мого часу. Бо не виключена моя поїздка у Польщу через тижнів 2–3.

Пишете про краєзнавчу конференцію, але не повідомляєте, коли вона відбудеться. Я зараз не можу придумати ні теми мого виступу, ні тезів написати. Якщо плануєте на осінь, можливо, щось Вам пришлю.

Питаєте про те, де на Дубенщині був Богдан Хмельницький. Але що розумієте під Дубенщиною – лише Дубенський район чи територію колишнього Дубенського повіту? Про перебування Хмельницького у Дубні даних не маю. Натомість у селах колишнього Дубенського повіту – Козині, Боратині, Хотині, Рідкові, Острові й Пляшевій – він був, коли йшов під Берестечко і коли його захопив з собою кримський хан, тікаючи з-під Берестечка. Отже, уточніть своє питання. Відомо, що війська Хмельницького під проводом М. Кривоноса у 1648 р. були під Дубном. Відомо, що напередодні битви козаки Хмельницького йшли через Дубенщину на Олику під проводом І. Богуна, потім вертались з-під Олики в напрямку с. Колодне під Вишневцем, що тоді ж вони увірвались на передмістя Дубна і «людей напсували», і худобу

забрали, а між Плоскою і Семидубами збудували редут, який здобули польські ротмістри Стжалковський і Суходольський. Над ставом в Іванні відбувся бій з відступаючими з-під Берестечка козаками. Це не сам Хмельницький, але його козаки і – події, зв'язані з його діяльністю.

Питаєте про публікацію мого листа до С. Т. Смоляра. Якщо Ви вважаєте, що лист того вартий, то я нічого не маю проти, але все ж хотілось би побачити останню його редакцію, підготовлену до друку (гранки або верстку). Такій обережності мене навчила редакція радивилівської газети «Прапор перемоги», яка опублікувала мої приватні листи до жителя Радивилова Ф. К. Бортника, а в них багато зайвого, що слід було й пропустити.

Є одна радісна для мене звістка, з якою хочу з Вами поділитися: тиждень тому у Кракові мене обрано закордонним членом Польської Академії Наук [5] (точніше – Польської Академії «умаєтності», що існує паралельно з офіційною державною Академією Наук і складається з обраних за наукові заслуги членів і працює, так би мовити, на громадських засадах) [6]. Вирішальними тут були і мої праці в ділянці первісної археології, і роботи під Берестечком, і книжка про битву, яку поляки високо оцінили. Я не певний, що заслужив таку високу честь. Думаю, що тут приклали руку зичливі мені дорогі польські колеги, але вже змінити нічого не можна. Поляки діяли з власної ініціативи, мене про згоду не питали, списку наукових праць і автобіографії не вимагали.

Отже, чекаю на Ваше повідомлення про можливість чи неможливість провести розвідувальні роботи у Дубні і про термін цих робіт. Дякую Вам за слова співчуття з приводу моєї великої утрати. Кланяюся Любові Антонівні. Вас обіймаю. Ваш І. Свєшніков».

Це, очевидно, один з останніх листів Ігоря Свєшнікова. Я тоді вже працював заступником директора по науковій роботі Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. Старався привернути увагу до Дубенського Замку видатних земляків зі Львова й Києва, США і Польщі, Чехії, Франції й т. д.

Археологічні розкопки таки відбулися. Знахідки – вражаючі, буквально за два тижні роботи. Про них ще скаже своє слово наука.

На Спаса, 19-го серпня 1995 року, Вченого не стало. [4] Дубно його як найріднішого сина провело в останню дорогу. Але Вчений – є. Буде – завше. [7] І з'явилися в Дубні: меморіальна дошка, йому присвячена, вулиця його імені, іменний фонд у Заповіднику, Свєшніковська премія. [8]

Отож, зустрічі, побачення, розмови, дискусії, дослідження – тривають. Бо це, виявляється, були колись – зустрічі без прощань...

Джерела та література:

1 Ігор Кирилович Свєшніков. До 80-річчя від дня народження (упорядник І. Г. Пащук). – Рівне, 1995. – Сс. 5–9 (біографія).

2. Іменний фонд І. К. Свєшнікова у Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна; Архів Дубенської організації Національної Спілки письменників України. – Папка «Ігор Свєшніков».

3. Звернення учасників науково-краєзнавчих читань «Козацький дух витає серед нас», присвячених 350-річчю Берестецької битви//Скриня. – 2001. – 14 червня.

4. Земба А., Вертелецький О. Не-

забутні. Пам'ять вченого-земляка// Скриня. – 2005. – 20 жовтня.

5. Любецька Н. Обітниці історії// Скриня. – 2001. – 17 травня.

6. Польща вшанувала, а ми...// Дзеркало. – 1998. – 22 жовтня.

7. Програма-запрошення Зустрічі-Реквієму пам'яті І.К. Свєшнікова у Дубенському педколеджі РДГУ. – 1995. – 7 вересня.

8. Пропозиції. Ліцей у Семидубах назвати іменем Богуна//Скриня. – 2010. – 25 лютого.

9. Пшенична Л. «Захоплююсь Вашими влучними порівняннями, художніми описами...» //Кур'єр подій. – 2001. – 13 грудня.

10. Пшеничний М. Для Дубна, для Волині, для України...//Вісник Дубенщини. – 1993. – 2 червня.

11. Пшеничний М. Неопалимі дзвони Звенигорода//Літературна Україна. – 1985. – 12 вересня.

12. Пшеничний М. Неопалимі дзвони Звенигорода//Червона зірка. – 1985. – 18 вересня.

13. Пшеничний М. Неопалимі дзвони//Ленінський прапор. – 1985. – 27,31 серпня; 5,7,12,17 вересня.

14. Пшеничний М. Пам'ять. Як воскресали «Козацькі Могили» //Вісник Дубенщини. – 2002. – 5 липня.

15. Пшеничний М. Публікується вперше. «Хочу надіятись, що переможу темні сили...» //Вісник Дубенщини. – 2001. – 30 листопада.

16. Шевчук Л. Яка доля розкопу?// Вісник Дубенщини. – 1995. – 22 листопада.

17. Ящук В. Сторінки історії. І розкриваються таємниці//Прапор перемоги. – 1986. – 2 вересня.

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ДУБЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Під Дубенським городищем мається на увазі територія обмежена з півночі старим руслом р. Ікви, замком князів Острозьких – з заходу, теперішнім руслом р. Ікви – зі сходу та вул. Замкова – з півдня. Пам'ятка займає північно-східну частину корінного мису лівого берега р. Ікви. Назва, скоріше за все, не повністю відповідає історичній дійсності, тому що власне городище, вірогідно, мало більші розміри та обіймало, принаймні, територію дворища замку Острозьких. На карті м. Дубна 1930-х років, ця територія називається «Замчисько». Це, безумовно, вказує на збереження пам'яті про розташування тут певних укріплень в попередні часи. Військово-статистичний огляд Волинської губернії 1850 р. подає відомості, що це місце є островом на якому залишилися фундаменти, які за переказом належали першому замку [2, с. 140]. На карті 1795 р. територія городища позначена під одним пунктом з територією замку Острозьких («Земляной замок с стенами і башнею каменные господской дом»). Ульріх фон Вердум, який відвідав місто у 1671 р., згадував існуючі поруч кам'яний та дерев'яний замок. З тексту його «Щоденника» стає ясно, що обігнувши кам'яний замок, можна було потрапити до старого замку [14, с. 98]. Польський дослідник С. Кардашевич, пишучи про князя Василя Острозького (Красного), вказує, що той «... побудував на Волині немало замків і оборонних фортець в Острозі, Заславі, Дубні і багатьох інших місцях. Хоча Дубенський замок постав аж за внука його Костянтина Івановича Острозького, гетьмана Литовського. Однак можна погодитися з тим, що князь Василь Красний міг там збудувати або відреставрував старі захисні споруди в іншому місці від пізнішого замку» [17, s.16–17]. Ось неповний перелік картографічних та письмових джерельних даних, які доводять існування на території городища давніх оборонних споруд, які передували кам'яному замку Острозьких.

Комплексних археологічних досліджень на території пам'ятки проведено не було. В 30-х роках пам'ятку оглядав О. Цинкаловський [16, s. 176–177]. В 40-х роках тут проводилися спорадичні збори підйомного матеріалу директором Дубенського краєзнавчого музею М. Островським (1945 р.) та М.Ю. Смішком (1947 р.). Їхні розвідки, були зумовлені розробкою території городища під електростанцію. В 50–60-х роках пам'ятку оглядав І.К. Свєшніков, П.А. Раппопорт. В 1956 р. М.О. Тиханова встановила наявність на городищі матеріалів черняхівської культури [9, с. 46]. В наступні роки тут траплялися випадкові знахідки. У 1984 р. Б.А. Прищепою на городах в північно-східній частині пам'ятки зібрано фрагмен-

ти керамічного посуду XI-XIII ст. [4, с. 22].

Пам'ятка в наш час зайнята спорудами Районних електромереж (РЕМ) та недіючої трикотажної фабрики і практично недоступна для археологічних досліджень. Зважаючи на це, а також на відсутність публікацій, які б висвітлювали знахідки з території городища, актуальним є питання про культурно-хронологічну належність археологічних матеріалів, їхню типологію, періоди заселення цього місця людьми. І хоча дана публікація не в змозі дати вичерпних відповідей на ці питання, вона все ж наближує до знання про давню історію пам'ятки.

У фондах Дубенського заповідника виявлено збірку кераміки, яка зібрана у 1945 році з території дитинця городища М. Островським. Серед керамічних фрагментів: стінки та вінця посудин, кахлі. Фрагменти посуду представлені здебільшого гончарними, в одиничних випадках, ліпними зразками.

З ліпних зразків – одна стінка цеглистого кольору, з домішкою піску в глиняному тісті, орнаментована валиком з пальцевими вдавленнями (рис. 3, 17), що є характерним для кераміки могилянської групи. Три фрагменти ліпних посудин коричневого кольору мають горбкувату поверхню, домішки шамоту і дрібних камінців. Такі можуть бути віднесені до слов'янського часу культури Лука-Райковецька VIII–IX ст. До цієї ж культури належить також один ранньогончарний фрагмент вінця верхній зріз якого сформована горизонтально і дещо відтягнутий назовні у вигляді валика, який плавно переходить у шийку. Така кераміка характерна для раннього етапу гончарного виробництва і датується IX ст. [5, с. 29].

Зразки гончарних вінець давньоруського часу можна розділити на декілька типів:

Тип 1. Вінця відігнуті назовні мають потовщення у формі сильніше чи слабше вираженого манжету (рис. 2, 2–7). Відповідно до цього можуть бути виділені наступні підтипи форм вінець:

Манжет виражений слабо і плавно переходить у шийку;

Манжет виражений чітко, формує гостру закраїну при переході у шийку;

Кінчик манжету спрямовується в сторону і плавно переходить у шийку;

Вінце крупне, манжет видовжений і слабовиражений, має форму валикоподібного потовщення по середині.

Цей тип відноситься до кераміки так званого «курганного типу» і датується X – початком XI ст. Аналогії їй широко відомі на інших пам'ятках давньоруського часу на Дубенщині, зокрема на городищі в с. Листвин [15, с. 12,58–59, рис. 40–41].

Тип. 2. Складнопрофільовані вінця:

2.1. Верхній зріс манжета нахилений на зовні і дещо відтягнутий, бічний та нижній зріз утворюють короткий прямий кут, а потім плавно переходять у шийку (рис. 2, 11);

2.2. Верхня частина манжета виокремлена у вертикально видовжений і потовщений валик, з внутрішнього боку він відокремлений рівчачком. Нижня частина манжету має кутами підкреслену невелику грань (рис. 2, 9).

Аналогії таким посудинам відомі з Муравицького городища, де вони датовані XI ст. [5, с. 29]. До XI ст. слід віднести фрагмент потовщеного вінця з знівельованим манжетом (рис. 2, 8).

Тип. 3. Вінця сформовані у вигляді округлого валика відтягнутого на зовні (рис. 2, 14–19):

3.1. Валик має плавний перехід у середину посудини;

3.2. Валик загорнутий у середину та утворює рівчачок.

Посуд з таким профілюванням вінець широко відомий на поселеннях давньоруського часу і датується XII – першою половиною XIII ст. [5, с. 29].

Один фрагмент вінця не вписується в рамки цих трьох типів. Верхня частина вінця увігнута всередину, бічна – у формі слабовираженого валика горизонтально відтягнута, нижня – округла і плавно переходить у шийку (рис. 2, 1). Цей фрагмент можна датувати X–XIII ст.

У збірці також фрагмент щитка кахлі з рядами косих паралельних та горизонтальних випуклих ліній. Три тонкостінні уламки виробів округлої форми вірогідно належать до горщиковидних кахлів. Такі вироби датуються XV–XVI ст. [13, с. 105]

Також слід розглянути окремі знахідки з території городища, виявлені в 1946–1949 рр., з фондів Дубенського заповідника.

Сокира-долото. Виготовлена з волинського кременю чорного кольору. Довжина знаряддя – 8,7 см, ширина – 5,3 см, товщина – 1,5 см (рис. 1, 3). Форма перетину – лінзовидна. Має добре виражені сліди спрацювання в ділянці леза. На ньому також присутні залишки полірованої поверхні. Обушок – відбитий, що є доволі поширеним явищем для подібного виду знарядь. Подібні знаряддя широко відомі на пам'ятках епохи бронзи, в тому числі й на території Дубенщини [12, с. 599–600].

Долото. Виготовлена з якісного волинського кременю чорного кольору. Розміри знаряддя: довжина – 13,8 см, ширина 3,5 см, товщина – 1,8 см. В перетині має лінзовидну форму. По довжині виріб вигнутий. Один робочий кінець на ширині 3 см, плавно заокруглюється та сплискується, порівняно з основною частиною. Він оброблений з використанням дрібнішої ретуші, ніж основна частина. На цьому робочому краї з обох сторін залишилося слабопомітне полірування. Протилежний робочий край – вужчий (рис. 1,2). З однієї сторони збереглося полірування, з іншої – воно слабопомітне. Полірування могло з'явитися як в наслідок вставляння цих країв в тримач, так і внаслідок роботи. Цей вид деревообробних знарядь рідше трапляється на пам'ятках епохи бронзи, ніж сокири-долота. Подібні знаряддя виявлені на поселеннях тшинецько-комарівської культури Тараканів – 3, Липа – ур. Десятини, Птича – 3, Панталія – 2 [10, с. 149, рис. 1,6].

Серп. Виготовлений з чорного волинського кременю. Довжина знаряддя – 13 см, ширина – 3,9 см, товщина – 1,4 см. Форма виробу звужена до низу, п'ятка – заокруглена, спинка – вигнута, ріжуча ділянка леза – пряма (рис. 1, 1). Ріжуча ділянка має сліди довгострокового використання, залишені у вигляді двосторонньої заполіровки від соку злакових. Лезо має спрацьований вигляд, що може вказувати на використання цього знаряддя як ножа та періодичні його підгострення. Серпи такої форми характерні вироби для могилянської групи, поселення, якої широко відомі в басейнах річок Ікви та Стубли. Зокрема вони відомі з поселень Дубно-Волиця, Тараканів п. 4 і п. 5 [11, с. 164].

Пряжка. Виготовлена з міді у формі овального кільця, товщиною 0,3–0,5 см., до якого розплесканим кін-

цем прикріплений рухомий язичок, довжиною 2 см і товщиною 0,15 см (рис. 1, 4). Виріб покритий зеленою патиною. Точних аналогій виробу знайти не вдалося, хоча пряжку з подібним принципом кріплення язичка до рамки виявлено на полі Берестецької битви [8, с. 175–176]. Можна припускати, що такі використовувалися і в попередні століття.

З території дитинця походить мініатюрний горщик, знайдений у 1972 р. Він має тюльпаноподібну форму. Денце – слабо виражене, округле, з зовнішнього боку дещо увігнуте всередину, діаметр – 2,5 см. Вінце – нерівномірно відтягнуте назовні, лінія вінця – нерівна, діаметр – 4 см. Висота від денця до одного краю вінця – 4,5 см, до іншого – 3,8 см. Посудинка – похила і викривлена, в двох місцях присутні сильні вм'ятини (рис. 1, 5). Випал – нерівномірний від світло-сірого до темно-сірого кольору. В середині – сіра. В глиняному тісті присутні домішки піску та дрібнотовченого шамоту. За відсутності чіткої культуро-хронологічної стратифікації для пам'ятки, дану посудину важко вписати в певний період. Відомо, що мініатюрні посудини були властиві керамічним виробництвам різних культур, зокрема – ранньослов'янських.

В 2007 р. працівниками ДП НДЦ «Охорона археологічна служба України» ІА НАН України, Рівненської філії на пам'ятці проводилася археологічна експертиза. Вдалося простежити сліди невисокого валу в північно-східній частині мису. На південному схилі мису було прокопано шурф до глибини 1,8 м. Характер заповнення був наступний: до глибини 0,8 м – підсипка будівельного сміття XX ст., з глибин 0,8 до 1,5 м – культурний шар був порушений, насичений знахідками періоду Київської Русі і литовсько-польської доби, з глибини 1,5 і до 1,8 м – простежено добре збережений шар із знахідками періоду Київської Русі. Виявлені фрагменти гончарного керамічного посуду на основі технологічних ознак та профілювання вінець можна розділити на такі періоди: посудини «курганного» типу, які відносяться до X – першою половиною XI ст. (рис. 3,2) [15, с. 12,58–59, рис. 40–41]; посудини, вінця яких відтягнуті на зовні, з знівельованим манжетом, датовані XI ст. (рис. 3, 7,18); посудини, вінця яких відтягнуті назовні і заокруглені у вигляді загорнутого в середину валика, датовані XII- першою половиною XIII ст. (рис. 3, 1,15,16) [5, с. 29]; сіроглиняний, тонкостінний, гончарний посуд, вінце якого має перелам з внутрішнього боку, а між валиком і манжетом воно орнаментоване наліпною хвилястою лінією (3, 9). В одному варіанті – вінце округле, потовщене вгорі, має манжетоподібне утворення, витягнене в бік і валик під ним (рис. 3, 4). Інший варіант – вінце витягнуте, злегка відігнуте назовні і має колінчастий перелам ззовні (рис. 3, 8). Останні типи посуду побутували в XIV–XVI ст. Таку кераміку виявлено в об'єкті XVI ст. в Дубенському замку [1, с. 13] та в м. Дубно [7, с. 10–11]. До періоду Київської Русі відноситься пряслице з рожевого шиферу (рис. 3,6). До періоду XV–XVI ст. – уламки глиняної решітки, якою прикривали отвір кахлі (рис. 3,10) та фрагмент віконного скла (рис. 3,5). В підсумку експертизи стало можливим говорити про два етапи заселення пам'ятки: перший – з X ст. до першої половини XIII ст.; другий – у XV–XVI ст. [6, с. 20–21].

Як знахідку, що пов'язана з територією пам'ятки слід розглядати бронзову сокиру-кельт (рис. 1, 6).

Вона була виявлена в 30-ті роки та передана до Археологічного музею у Варшаві О. Цинкаловським. В інвентарній книзі місце її походження вказане як: «на березі Ікви, під замком». Довжина знаряддя – 11,0 см, ширина леза – 3,0 см. Втульчастий отвір прямокутний в перетині, край – злегка потовщений, має розміри – 1,3x1,9 см. З краю біля в втулки знаходиться маленьке звужене вушко. [18, s. 16, rys. 7g]. Сокири-кельти були розповсюджені на території східно-центральної Європи в пізню епоху бронзи та ранньозалізному віці, однак їхні знахідки на Волині – рідкісні. Деякі спільні морфологічні риси з Дубенським кельтом має знаряддя з с. Кульчин Ківерцівського району Волинської області [3, с. 150].

Археологічні матеріали показують, що пам'ятка Дубно-городище була заселена людьми, щонайменше, починаючи з епохи бронзи (тшинецько-комарівська культура), в ранньозалізному віці (могилянська група), в слов'яно-руський час та в литовсько-польську добу. На жаль, на разі відсутній опис черняхівських матеріалів М. О. Тиханової, однак на підставі відомостей про них можна робити припущення і про заселеність пам'ятки в III-V ст. Можна сказати, що найбільшого розвитку поселення досягло у XI – першій половині XIII ст., після чого занепало, а в XIV–XV ст. – відродилося знову.

Джерела та література:

1. Гупало В. Д., Свєшніков І. К. Звіт про роботи Дубенської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 р./В. Д. Гупало, І. К. Свєшніков. – Дубно. – 1995.

2. Военно-статистическое обозрение Росийской империи. Волынская губерния. – Санктпетербургъ. – 1850. – Т. X –. Ч. 3.

3. Маркус І. Знахідки металевих сокир енеоліту-доби бронзи на Західній Волині – І. Маркус//Археологічні дослідження Львівського у-ту. – Львів, 2009. – Вип. 12.

4. Прищепа Б. А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1984 г. /Б. А. Прищепа. – Ровно, 1985.

5. Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Муравицьке городище/ Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Маріуполь, 2001.

6. Прищепа Б. А., Чекурков В. С. Позіховський О. Л. та ін. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2007 р./Б. А. Прищепа, В. С. Чекурков, О. Л. Позіховський та ін. – Рівне, 2007.

7. Прищепа Б., Чекурков В., Ткач В. Археологічні розкопки в Дубні на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 році Б. Прищепа, В. Чекурков, В. Ткач//Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. – Дубно. – 2008.

8. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком/І. К. Свєшніков. – Львів, 1993.

9. Свєшніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область/І. К. Свєшніков, Ю. М. Нікольченко. – К., – 1982.

10. Ткач В., Бардецький А. Нові пам'ятки тшинецької культури поблизу м. Дубно./В. Ткач, А. бардецький//Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – № 2–3.

11. Ткач В. Крем'яні жниварські знаряддя доби неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку за ма-

теріалами з Дубенщини./В. Ткач//Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького: Матеріали наукової конференції 24–25. 11. 2005 р. – 2005. – Вип. 3.

12. Ткач В. Пам'ятки ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки)/В. Ткач// Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007.

13. Шовкопляс Г. М. Середньовічні художні кахлі з Києва/Г. М. Шовкопляс//Археологія. – 1975. – Вип. 16.

14. Вердум Ульріх. Щоденник. У. фон Вердум; пер. з нім. І. І. Сварник//«Жовтень». – 1983, – № 10.

15. Чайка Р. Давньоруське городище в селі Листвин і його околиці у X–XI ст./Р. Чайка. – Львів, 2009.

16. Cynkalowski O. Materialy do pradziejow Wolynia i Polesia Wolynskiego./O. Cynkalowski. – Warzhawa, 1961.

17. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsza miasta Ostroga/S. Kardaszewicz. – Warzhawa, 1913. 16–17

18. Węgrzynowicz T. Zabytky z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie/T. Węgrzynowicz. – Warszawa, 2001.

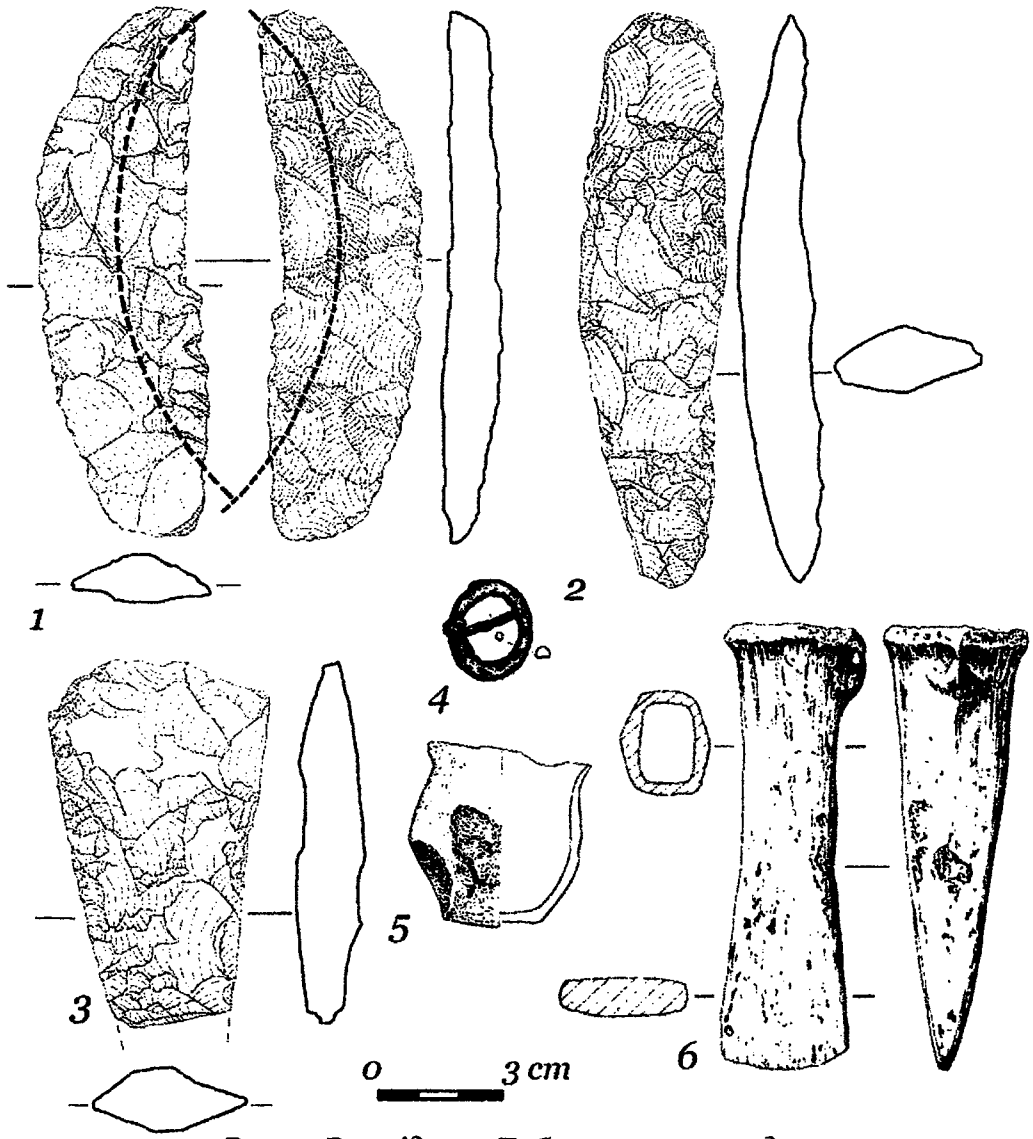

Рис. 1. Знахідки з Дубенського городища:
1-3 - кремінь, 4 - мідь, 5 - кераміка.
(фонди ДІКЗ м. Дубна)
6 - бронза (фонди Варшавського археологічного музею)

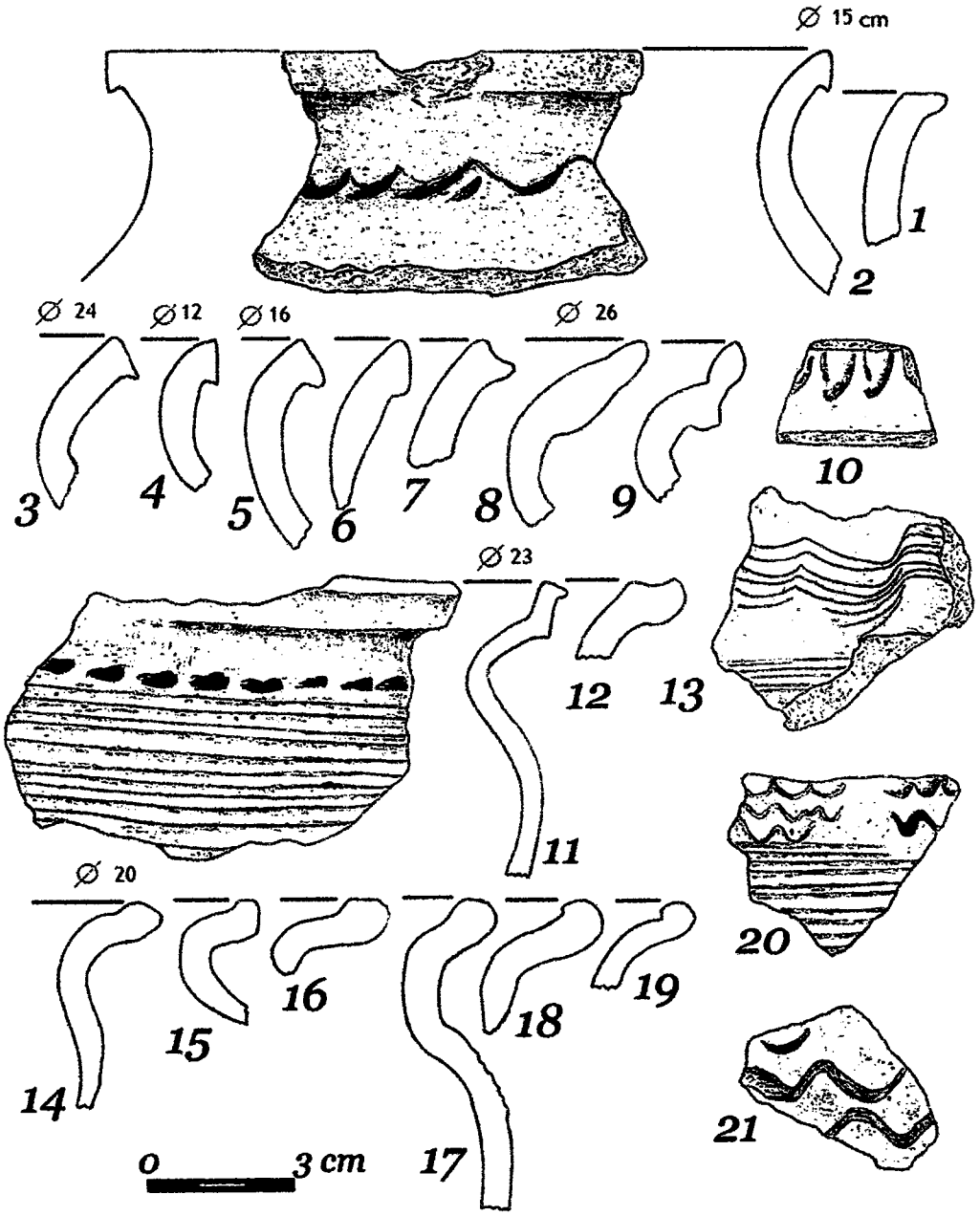

Рис. 2. Знахідки з Дубенського городища: збірка фрагментів керамічного посуду X - першої половини XIII ст.

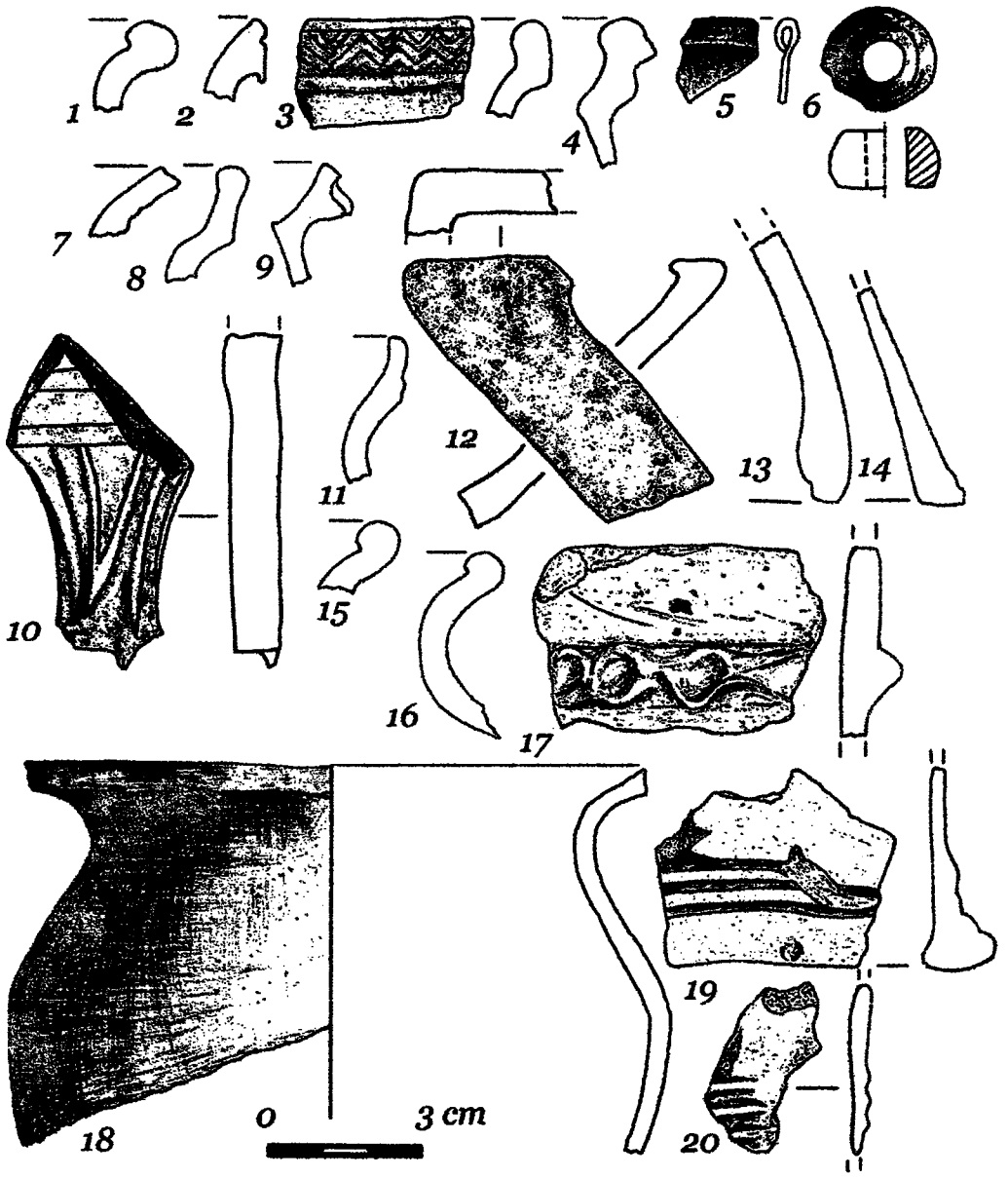

Рис. 3. Знахідки з Дубенського городища:
1-4, 6-20 - кераміка,
5 - залізо.

Оксана РАБЧУН

ЮЗЕФ ІГНАЦИ КРАШЕВСЬКИЙ ТА «BIBLIOTEKA ZAHINIECKA»

Доля звела відомого польського письменника Юзефа Ігнаци Крашевського (1812–1887) із невеличким маєтком у Городці на Волині та його мешканцями [13, с. 147]. Перебування у Городці (1835–1843) – один із найважливіших етапів у житті відомого літератора. Уперше Крашевський згадує про це містечко у поетичному творі «Dumanie nad Horyniem» [6], де Городець називається одним із найкращих місць, бо тут і люди, і повітря, і земля, і вода найприємніші. У цьому місці хочеться залишитися назавжди [4, с. 126–129]. Слід відмітити, що у Ю.І. Крашевського склалися дуже теплі стосунки з господарем бібліотеки (про це ми дізнаємося з листа письменника до своєї бабусі, Анни Мальської, у якому він повідомляє їй, що збирається відвідати Волинь, де є одна відома бібліотека, із котрою варто було б ознайомитись) [8, с. 123]. Ось які теплі слова він говорить про господаря: «Антон Урбановський належав до тих людей, яких оточуючі не можуть ні зрозуміти, ні оцінити. Усе його життя відрізнялося від життя тих людей, котрим, як і йому, і маєток, і багатство, і характер відкривали широку дорогу у світ. Визнання не прагнув, негараздів уникав і більше сімдесяти років із молитвами, книгами, музикою та картинами проминули для нього у дорогій йому тиші...» [4, с. 28]. А згодом, у «Tygodniku Peterburskim» [3], була описана і бібліотека пана А. Урбановського (1770–1842) [11]. Але звернімося до твору Ю.І. Крашевського «Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy»: «Шафи, що були власністю короля-філософа Ліщинського, зараз заповнені медалями, монетами. В одній із шаф зберігаються партитури Моцарта, Гайдна, опери Вебера та ін., одним словом, ціле море гармонії, котре лише чекає, щоб його розбудили... Збоку праці історичні, полемічні та найрізноманітніші видання біблій... Та, інша шафа, заповнена книгами з історії. Далі – поезія, театр – Шіллер, Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Арістофан, Данте (одна із книг Данте датована 1564 роком і видана у Венеції)... Вгорі знаходяться скарби латинські та польські (Ельзевірів і Альдів). Окремо знаходяться рукописи та інкунабули» [9, с. 48–49]. Згадка про городоцьку бібліотеку є й в іншому творі письменника [7].

У маєтку А. Урбановського в Городці книжкове зібрання мало окреме приміщення, де бібліотека була розташована за тематичним критерієм [9, с. 49]. У книзі Kraszewski J. I. Wędrówki literaturne, fantastyczne i historyczne [8, с. 48–96.] знаходимо інформацію про те, що А. Урбановський вже досить похилого віку (на той час йому було близько 70 років) весь свій вільний час проводив у бібліотеці за улюбленим заняттям – читанням старих книг. Бібліотека А. Урбановського, як

відмічали дослідники [1, с. 134–135] була однією з найбільших і найкращих на Волині у першій половині XIX ст. Станом на 1835 р. вона налічувала близько 13000 томів [14].

Господар Городецького маєтку був близьким по духу самому Крашевському, адже лише про добре знайому і дорогу людину можна сказати: «... не менш ніж музику любив давні наші здобутки, старі наші книги, оглядав їх розчулено, тішився, дістаючи їх, як дитина, любив похвалитися ними. Так проходило все його життя. Лише щоліта виїздив за кордон, аби підлікуватися, послухати музику і привезти книг додому» [4, с. 28].

Про надзвичайну любов до книги пана А. Урбановського довідуємося знову ж таки від його молодого товариша: «... Був то дідок оригінальний: малий, сухий, із лисиною, котру від настирних поліських комарів звик прикривати хустинкою; говорив тихо, повільно, гамірного товариства не любив, а лише по потребі та вродженій гостинності від нього не відмовлявся. Більшу частину дня просиджував у кабінеті та в улюбленій бібліотеці... Був він бібліотекарем у повному розумінні цього слова... Стара книга, рукопис, Альдина, інкунабул, мали для нього до кінця життя надзвичайно велике значення. З невеликого книжкового зібрання, що дісталося йому від родичів, через деякий час, у праці й пошуках, прийшов до скарбів у своїй бібліотеці» [4, с. 28].

Не лише любов до книги причарувала Ю.І. Крашевського до Городця. Саме у маєтку Урбановських він зустрівся зі своєю майбутньою дружиною – Зоф'єю Воронич (1819-?): «... Особа, котру вибрав, має найкраще виховання, із гарної сім'ї, ... їй 18 років, вона сестра пані Стахівської [4, с. 37] (і племінниця пані Урбановської)» [11, с. 427; 12].

І, зрештою, саме у маєтку Урбановських народилася перша донька Крашевських – Констанція (квітень 1839 р.) [4, с. 41].

Звернемося безпосередньо до творів письменника, зокрема, до тих, які знаходилися у бібліотеці Урбановських. За каталогом 1870 р. їх налічується більше 50 одиниць [2, №№ 1648–1652, 1656–1658, 1906–1907, 1937–1948, 1960, 2470, 2511]. Загалом, це книги, які дослідники трактують як твори історичні, наприклад, серія творів «Szkice obyczajowe», що включає в себе історичні повісті, які охоплюють часовий проміжок від часів Римської імперії до кінця XVIII ст.

У творчому доробку Крашевського є і літературознавчі та філософські праці. Окремі з них, звичайно, були і в родовій бібліотеці Урбановських. У творі «Wędrówki literaturne, fantastyczne i historyczne» [8] – Вільно, 1839 р., четверта частина повністю присвячена бібліотеці графа Урбановського. Слід відмітити, що саме ця книга має автограф автора. Він подарував її господарю бібліотеки, із якої почерпнув стільки цікавого для себе.

У 1841 р. Ю. І. Крашевський розпочинає видавати у друкарні Теофіла Глюцсберга у Вільно твори, присвячені історії, літературі, мистецтву критиці та ін., де, залежно від тематики, розділи мали назви: історія, література, мистецтво, різноманітності – часопис «Athenaeum». Видання було досить цікавим і популярним, про що свідчить те, що воно виходило протягом десяти років і налічує загалом чотирнадцять томів. Зараз віднайдено поки що одну книгу, що заключає в собі перший і другий томи цього видання.

Що стосується книг, згаданих

вище, слід відмітити, що усі вони знаходяться у задовільному стані, мають оправи, характерні для родової книгозбірні Урбановських та Стажинських. Насамперед, це картонні оправи темного кольору зі світлим корінцем або світло-коричневі шкіряні оправи. На корінцях окремих книг є печатка-суперексклібрис «BIBLIOTEKA ZAHINIECKA». Назва книги на корінці пишеться золотистою фарбою на червоному тлі. Для форзаца використаний папір «павичеве перо», що є також відмінною рисою, характерною саме для цієї книгозбірні. Оправа «Wędrówok literackich» не є типовою для «BIBLIOTEKI ZAHINIECKIEJ», оскільки книга має картонну оправу з використанням тканини сірого кольору, та не має форзацу, характерного для родової книгозбірні Урбановських та Стажинських. На форзаці усіх книг є ексклібриси, що допомагають визначити належність книг саме до цієї бібліотеки. На корінцях більшості томів збереглися шифри книг – ще один із доказів приналежності книг до бібліотеки Антона Урбановського, а згодом – Болеслава Стажинського.

Звідси можемо припустити, що Городець, його мешканці і, власне, бібліотека мали важливе значення для Ю.І. Крашевського. Дозволимо собі висловити думку, що цікавість молодого літератора багато в чому могла задовольнити саме родова бібліотека графа Урбановського. Адже, недарма він хотів ознайомитися з нею, ще навчаючись в університеті [5, с. 27; 10]. З часом просте знайомство переросло у дружбу і родинні стосунки з родиною Урбановських, і Крашевський приймав активну участь у поповненні бібліотеки новими книгами. Тут зберігалися книги, автором яких був він сам, книги, придбані Крашевським на замовлення чи у подарунок. Звичайно, ж, він не міг не дарувати своїх власних творів друзям. Можемо припустити, що саме так більшість книг, автором яких був Ю.І. Крашевський, потрапила у цю бібліотеку.

Отже, можемо стверджувати, що роботи Ю.І. Крашевського несуть у собі інформацію, що була цікавою не лише його сучасникам, але й сьогоднішнім історикам, філологам, етнографам. Адже, мабуть, ніхто не буде заперечувати, що саме книга донесла до нас багато інформації про давноминулі часи, вона, як і раніше, залишається частиною та головним носієм загальної культури суспільства. Її образ складається з багатьох чинників, які несуть у собі пізнавальну, естетичну та іншу інформацію. Твори Крашевського допомагають глибше і досконаліше пізнати історію польського народу, а разом із ним і українського. Книга була й залишається в будь-яку історичну добу надзвичайним культурним явищем і чинником духовного розвитку суспільства.

Джерела та література:

1. Dudin-Karwicki J. Więdrówka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków: Nakładem księgarni J.K. Żupańskiego & K.J. Heumana, 1891–142 s. – S. 134–135.

2. Katalog biblioteki Horodeckiej, dziś Zahinieckiej//IP НБУВ, ф. 1. № 121. – 98 s.

3. Kraszewski J.I. Biblioteka Horodecka//Tygodnik Petersburski, pismo polityczno-literackie. R. 7. – Petersburg, 1836. – №. 2. – S. 15–16.

4. Ksia⊠żka jubileuszowa dla uczczenia pie⊠ćdziesie⊠cioletniéj działalności literackiej J.I. Kraszewskiego/[Alexander Kraushar] – Warszawa: Drukiem J. Ungra, 1880. – CIV, 527, XVIII p.: ill.

5. Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820–1863. Część I: W kraju/Opr. W. Danek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – S. 123–124.

6. Kraszewski J. I. Poezye. T. 1. – Wilno, 1838.

7. Kraszewski J. I. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – 191 s.

8. Kraszewski J. I. Wędrówki literaturne, fantastyczne i historyczne. T. 1. – Wilno, 1839. – S. 48–96.

9. Kraszewski J. I. Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. T. 1. – Wilno, 1840. – 134 s.

10. Lewestam F. H. Józef Ignacy Kraszewski i jego pisma//Kłosy. Czasopismo ilustrowane tygodniowe. – T. XXIV. – Warszawa, 1876. – № 612. – S. 186–187; № 613. – S. 202–206; № 614. – S. 216–219; № 615. – S. 231–234.

11. Рабчун О. С. Праці Юзефа-Ігнци Крашевського у складі родової книгозбірні Урбановських-Стажинських як джерело вивчення історії польського народу/О. Рабчун// Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 10. – К., 2005. – С. 426–430.

12. Rabczun O. Rodowa biblioteka Urbanowskich i Starzyńskich (XIX–XX w.)//Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi. – № 3 – Warszawa, 2009. – S. 183–195.

13. Stecki T. J.: Horodec. – Kłosy, 1877, Nr. 636, s. 147.

14. Urbanowski Antoni//Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa-Lodź, 1972. – S. 927–928.

Володимир РОЖКО

ДАВНІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ ВОЛИНІ X-XVIII СТ.

Боже слово про хреста тим, що гинуть – то глупота, а для нас, що спасаємось – Сила Божа!

Перше послання св. ап. Павла до коринтян 1.18

Хрест – символ християнства, віра, надія, любов кожної віруючої людини світу, а нас українців, зокрема. Тому й був присутній він з нами від народження, а по смерті могилу довершував хрест символ – спасіння і воскресіння. Вже в IX ст. на історичній Волині наявність хреста, вочевидь, зокрема серед розкопаних археологами поховань, які робили на жаль однобічні висновки: похований християнин, насправді ж – це були перші християнські поховання, тобто обряд здійснювала церква, а звідси далекосяжні висновки: церква існувала, як організація з вірними і ієрархією.[1]

З X ст. маємо таких знахідок значно більше на Західній Волині і не тільки в домовині небіжчика, а й могильні хрести – зовнішній символ християнського поховання. Як правило на південній і центральній Волині хрести були виготовлені з каменю в той час як на Поліссі, багате на ліси, наявні дерев'яні хрести.[2]

Тому й південна, у меншій мірі центральна Волинь, в зазначеному вище хронологічному поясі, в чисельному відношенні багатші на ці монументальні пам'ятки давнього християнства нашої землі. Вони є вагомі свідки християнських поховань, християнського розуміння життя і смерті, спасіння і воскресіння наших далеких предків і засвідчують їх глибину віри, розуміння потойбічної вічності.

Хрести виготовляли з каменю, яким південна Волинь була багата, були вони довговічніші від дерев'яних, а виразність призначення більш монументальніша, чим підкреслювалось сутність і значимість того поховання.

За формою кам'яні хрести Волині були різні, проте їх призначення зводилось до кількох виразних груп: могильні кам'яні хрести на цвинтарищах, де вони й найбільше збереглись, хрести на окремих могилах визначних осіб: князів, бояр, воїнів-героїв, єпископів, ігуменів, символічних могилах – знищених поселень, храмів Божих, монастирів, самих цвинтарищ, в пам'ять про якусь важливу подію – природну стихію, пошесть, чудесне врятування від смерти, відзначення ювілейної дати, як от хрещення України-Руси, переможної битви над ворогом, початок будівництва святині.

Героїв, які віддали своє життя за рідну землю, глибоко шанують з сивої давнини всі народи світу як також і наш український народ. Їх

не тільки урочисто ховали, а й намагались через монументальний хрест – пам'ятник на могилі героя зберегти пам'ять на віки: шана і наслідування прикладу. Такі поховання проводились завжди на державному рівні і приклади того знаходимо в наших літописах. На Волині біля міста Володимира ще й дотепер височіє монументальний кам'яний хрест на могилі Клима Христинича, война короля Данила, який загинув 1218 року, захищаючи рідну землю від поляків. В «Літописі Руському» читаємо:

«Тоді ж убитий був Клим Христинич, один з усіх його, Данила, воїв, що ото його хрест і донині стоїть на Сухій Дорогві».[3]

Король Данило на державному рівні поховав свого відважного воїна-героя, а могилу відзначив монументальним кам'яним хрестом, який пережив віки і прийшов пам'ятником – свідком до нас, щоб засвідчити про безсмертні героїчні діла наших предків. Можемо стверджувати, що таких хрестів на могилах полеглих героїв княжої доби було до і після зазначеної дати, але на жаль вони не збереглися.

Хрестами, як правило з чорного каменю, відзначали могили спочилих в Бозі митрополитів, єпископів, ігуменів, архімандритів, пізніше місцем їх поховань, як і князів, бояр, фундаторів, стали їх катедральні, монастирські святині, храми Божі які вони побудували. Але маємо приклади їх поховань біля святинь, а могили позначені кам'яними хрестами.

З літопису маємо історичні докази про існування біля старого Шумська монастиря св. Симона в 1233 році. Тоді король Данило молився в тому храмі перед битвою:

– А назавтра – читаємо в літописі, – перейшов він ріку Велю на Шумськ і, поклонившись Богу і святому Симону та приготувавши до бою полки свої, рушив до города Торчева.[4] Монастир св. Симона змила монголо-татарська повінь 1240 року, але місце на якому знаходилась святиня наша відзначена високим хрестом з чорного каменю, а чорний колір – символ смерти, суму з давніх часів в нашого народу. Хрест-однораменний з їх розширеними кінцями.[5]

Того періоду знаходимо кам'яні хрести на монастирському кладовищі в містечку Підкамінь на горі біля відомого каменю, де був перший православний монастир ще в період домонгольський, сліди якого відшукали нещодавно археологи зі Львова.[6]

Монастирське кладовище знаходилось в західній частині гори, а монастирська церква-капличка на камені, який в XIX ст. було обколото на будівельні потреби містечка. В монастирі була й печерна церква, але сліди монастирських поховань кам'яні хрести засвідчують наявність цвинтару біля святині. Цей православний монастир в Підкамені змила, як і св. Симона в Шумську, монголо-татарська повінь і лише через чотири століття на горі що південніше відомого каменя домініканці заснували свій кляштор.

З другої половини XIII ст. знаходимо кам'яний хрест на місці літописного княжого граду Стіжка, сліди якого губляться в наших літописах після 1288 року, коли то слуга помираючого Володимира Васильковича на ім'я Рачша знайшов брата князя Мстислава в Стіжку: «Рачша ж і знайшов Мстислава в городі Стіжку і сказав йому річ братову...».[7] Місто Стіжок як і сусідній Данилів, разом з своїми монастирями і храмами зникли з історичної карти Волині і більше в літописах не знаходимо згадки.

В пам'ять про знищені княжі гради з храмами й вірними знаходимо давній кам'яний хрест на теперішній садибі вже покійного Михайла Устича. Цей монументальний кам'яний хрест витесаний з дикого каменю від часу осів по самі рамена в землю, а самі ремена посічені тим же часом і природними факторами в ньому.[8]

В межах історичного Збаражу знаходиться відоме село Чернихівці з його давнім храмом св. Троїці, 1340 р. і цвинтарем-пантеолом на якому виявлено кількаразові поховання з первісними хрестами з другої половини XIV ст., знайденими в землі.

Пізніше над нижніми похованнями ховали тут нових небіжчиків, а їх могили відзначали новими хрестами. Ці хрести як первісних поховань так і пізніших менші за розміром і за призначенням суто кладовищенські.[9]

Давня монастирська святиня в княжому граді Пересопниця знанна своїм писаним 1561 року учительним Євангелієм. Саме в цьому монастирі створено український рукописний твір, якому не маємо рівних збережений Богом нам, щоб на ньому давали присягу народом обрані президенти незалежної України. Але сам монастир не зберігся, а на місці де стояла зникла святиня піднімається монументальний кам'яний хрест з XVI ст.[10] Такими хрестами відмічені місця знаходження колишніх святинь з XVI- XVII ст. у Валево, Обичі, Рахманові біля Шумська Крем'янецького повіту.

Місце ще однієї зниклої святині з історичної карти міста Крем» янця призамкової церкви XV ст. позначено монументальним кам'яним Хрестом, який витесаний з місцевого каменю, а на самому хресті вирізьблено ще три хрести, один посередині на всю висоту, маленькі над його ременами.[11]

В місті Збаражі та його околицях збереглося багато кам'яних хрестів, давні свідки наших святинь, могил предків. Ще в XIII ст. відомий тут монастир св. Онуфрія, найбільша святиня цього регіону південної Волині, знищений татарами разом з Старозбаразьким замком 1589 року, воскрес знову завдяки князю Дмитру Вишнівецькому в XVII ст., а 1600 року на його місці вибудовано храм Преображення Господнього, біля якого й дотепер бачимо давні кам'яні хрести, величні свідки тих святинь.[12]

Масивні кам'яні хрести знаходимо у містечку Вишнівець біля храму Вознесіння Господнього, 1530 р. в якому поховані найвірніші з цього роду українські князі великі будівничі храмів і монастирів Михайло і його дружина Раїна Вишневецька. Знаходяться вони на могилах на церковищі по обох боках від входу в святиню з західної сторони. Хрести з білого каменю, тесані з чітко окресленими прямокутними раменами, від часу осіли в землю, але їх надмогильне призначення не викликає жодних сумнівів.[13]

Подібні кам'яні надмогильні хрести з XVI – XVII ст. знаходимо в Олеську, Бродах, Підгірцях як також в інших містах, містечках і селах південної Волині.

Цілу низку хрестів-пам'ятників на південній Волині залишила національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр., особливо Берестецька битва в с.Пляшевій, с.Плоске, місті Крем'янці з його Пятницьким кладовищем – масовим похованням загиблих героїв-козаків Берестецької битви. В околицях села Пляшевої їх могили відзначені монументальними кам'яними хрестами ще в XVII ст. Виникає цілком справедливе запитання: чи справді по-

двиги українських козаків під Берестечком були забуті на Волині? Нам прищеплювали думку, що пам'ять і шану полеглим героям почали зберігати й віддавати лише після побудови храму-пам'ятника св. Георгія 1910–1914 рр. слугами Московського церковного імперіалізму на гроші волинян.

А як же пояснити появу отих кам'яних монументальних хрестів в околицях Пляшевої на П'ятницькому кладовищі в Крем'янці? Ні, не було жодного періоду забуття героїв Берестечка у пам'яті народній.

Ще по Берестецькій битві українське православне духовенство разом з вірними поставили тут своїм незабутнім козакам-лицарям кам'яні хрести, освятили їх, а московська церква і її ієрархи на початку XX ст. лише продовжили в своїх імперіальних цілях той віковий шлях шани і пам'яті нашого народу своїм вірним синам-героям.[14] Ці хрести-пам'ятники на могилах безіменних козацьких лицарях, що смертю долали смерть, є свідками пам'яті і шани, яку розпочали берегти і віддавати волиняни полеглим на полі Берестецької битви з самих початків її нещасливого для України кінця.

Саме пам'яті і шаною волинян до полеглих, а не їх забуттям пояснити можна появу кам'яних хрестів на могилах полеглих козаків в ході Берестецької битви і по ній в селі Плоске за 10 км на південний схід від м.Дубно та на козацькому цвинтарі св. Параскеви-П'ятниці в м.Крем'янці.

Тут весь П'ятницькій цвинтар був усіяний монументальними кам'яними хрестами на могилах героїв-козаків, де знаходиться і могила козацького Кобзаря на якій збереглась надмогильна плита-бандура.[15]

Ці кам'яні хрести-вікові свідки шани і пам'яті волинян про козацьких лицарів, що віддали своє життя за волю і долю України.

До оригінальних цвинтарних хрестів з XVIII ст. належать хрести в с.Жуків біля Клевані Рівненського та с.Садів Луцького, с.Сераховичі Ковельського повіту.[16]

В селі Жуків на давньому місцевому цвинтарі знаходимо кам'яні хрести надмогильного типу з прямокутними і трикутними раменами. Виготовлені вони з місцевого каменю і місцевими майстрами-камінотесами, як і по інших регіонах Волині.

Кам'яний хрест в с. Садів з різаними трикутними раменами вражає своєю монументальністю і становить особливий взірець цих християнських пам'яток нашої землі. Його надмогильне призначення пояснити важко, скоріше це була якась особлива символічна могила, а не конкретна.

Подібні, але менші за розміром кам'яні хрести з різаними трикутними раменами знаходимо на цвинтарі с. Сераховичі Ковельського повіту також того часового поясу.

Ці хрести – надмогильні пам'ятники, але є серед них також оригінальні, притаманні майстерності каменотесів саме цьому регіону Волинського Полісся.

Наприкінці XVIII ст. з'явились на південній Волині, особливо тієї що опинилась після 1772 року в складі Австрійської імперії, кам'яні хрести на перехрестях вулиць сіл, містечок, роздоріжжях, на місцях нещасної кончини вірних, біля джерел і інше. Ставити їх в тих місцях перейняли звичай із західної Європи. Але ці хрести, як правило, були вже з розп'яттям Спасителя, обставлені фігурами Богородиці, Апостолів, свя-

тих ангелів і т. д., вони є християнські пам'ятки вже пізнішої доби.

Кам'яні хрести Волині – тема ще не досліджена у волинезнавчій науці і автор розпочинає лише їх початки з вірою, що матимуть ці давні пам'ятки християнства нових дослідників, які збагатять своїми працями рідну науку.

Джерела та література:

1. *Рожко Володимир Нарис історії Української Православної церкви на Волині, Луцьк, 2001, с. 26.*
2. *Рожко Володимир Придорожні хрести на Поліссі. Відомості, Лондон, 1998, ч. 3, с. 47–50.*
3. *Літопис Руський, Київ, 1989, с. 375*
4. *Там само, с. 389*
5. *Рожко Володимир Православні монастирі Волині і Полісся, Луцьк, 2000, с. 160*
6. *Рожко Володимир Підкамінь – забута святиня. – Вільна думка. – Сідней, 2003. – ч. 7–8. – с. 12.*
7. *Літопис Руський, с. 442*
8. *Рожко Володимир Літописні княжі гради південної Волині Данилів і Стіжок, Українська Думка, Лондон, 2002, ч. 39, с. 7*
9. *Рожко Володимир Найдавніша святиня історичного Збаража, Православний вісник, Київ, 2002, ч. 1–2, с. 48–49*
10. *Цинкаловський Олександр Стара Волинь і Волинське Полісся, Вінніпег, 1986, т. 2, с. 225*
11. *Цинкаловський Олександр Старовинні пам» ятки Волині, Вінніпег, 1975, с. 70*
12. *Рожко Володимир Монастирі і храми міста Збаража XIII-XIX ст., Відомості, Лондон, 2002, ч. 3, с. 38–39*
13. *Рожко Володимир Біля витоків Горині, Гнізни, Самця і Жираку, Вільна думка, Сідней, 2002, ч. 23–24, с. 16–17*
14. *Рожко Володимир Православні монастирі Волині і Полісся, с. 123–124*
15. *Там само, с. 179*
16. *Цинкаловський Олександр Старовинні пам'ятки Волині, с. 57, с. 98, с. 100*

Василь РУДИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ З ДЕРМАНІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кожен регіон України багатий історичним минулим, яке не може залишати нас байдужими. Одним із таких куточків є с. Дермань, яке міститься в Мізоцькому горбистому пасмі – одному з найвищих на всій території Волино-Подільського плато. Перша письмова згадка про поселення зазначена в Грамоті князя Любарта Гедиміновича від 8 грудня 1322 р. про дарування маєтностей Луцькій соборній церкві Івана Богослова [1; 2].

Археологічні розкопки, проведені експедицією Львівського національного університету ім. Івана Франка в 1998 р., засвідчують, що територія села заселена значно раніше. В його околицях виявлено низку населених пунктів від епохи кам'яного віку до середньовіччя [2; 8–10].

Так, у північній околиці Дермані Першої (ур. Круча) міститься поселення племен пізньотрипільської культури, яке знаходиться на краю високого плато. В урочищі на значній площі трапляються крем'яні сокири, ножі-серпи, глиняні пряслиця. Подібна картина простежується на сусідньому поселенні в ур. Біля Петьки. Звідси походить маленька глиняна посудина пофарбована у темно-коричневий колір і оздоблена кількома виступами [3; 9].

Найближчі місця проживання трипільців знаходяться в околицях сучасних сіл Будераж, Буща, Варковичі, Листвин, Святе, Суйми [4; 4, 6].

Археологічні матеріали доводять, що у трипільського населення на Мізоцькому плато були малі наземні будинки, розраховані на невелику сім'ю, що мали заглиблену частину. На поселеннях є ями, які утворювалися внаслідок вибирання глини і використовувалися для зберігання припасів [5; 4, 6].

Переселяючись у XXV–XXIV ст. на нові менш обжиті території Волинського плато з Подністров'я, у трипільців роль скотарства, на перших порах, була значною. Для характеристики економічного життя трипільців велике значення мали природні умови, у яких жило населення. В басейні річки Устя ще не було в той час розвиненого у широких масштабах землеробства.

Про заняття землеробством та збиральництвом свідчать знаряддя, знайдені на поселеннях у околицях Дермані. До них належать крем'яні ножі-серпи з зазубреним і заполірованим від вжитку краєм. Для розчистки ділянок під посіви використовувалися крем'яні та кам'яні сокири. Допоміжне значення мали полювання та рибальство, вага яких могла зростати в певні пори року.

Важливе значення у господарській діяльності займали добування кременю і виготовлення з нього зна-

рядь. Кремінь на Мізоцькій гряді залягає під лесовими породами в шарі крейди на глибині до 3–5 м. Біля підніжжя північного високого правого берега потоку зафіксовано виходи покладів крем'яних конкрецій вагою 1–5 кг (ур. Круча). Значна кількість уламків кременю, пластин, нуклеусів поруч виходів породи свідчать, що первісний обробіток кременю проводився на місці. Знахідки різночасових фрагментів кераміки вказують, що сировиною користувалися до середньовіччя [6; 9].

Справа в тім, що трипільські поселення між Дубно-Здолбуновим-Острогом розташовані біля виходів високоякісного кременю – основної сировинної бази для важливих знарядь того часу. Наявність залишків майстерень вказує на те, що ці поселення мали спеціалізований ремісничий профіль. В умовах досить трудомісткого виробництва висувалася на передній план роль чоловічої праці не тільки суто в сфері економіки, але й у вирішенні громадських справ.

У другій половині III – першій половині II тис. до н. е. на просторах Європи жили племена відомі під назвою культур шнурової кераміки. Вони залишили ряд локальних груп, однією з яких на Волині була городоцько-здовбицька культура, епонімами якої стали села Городок і Здовбиця [7; 12].

У Дермані Першій досліджено два поселення вказаної культури. Перше з них селище рубежу III - II тис. до н.е. виявлено поблизу ур. Круча на лівому березі струмка на південно-східній околиці присілка Клопіт [8; 9]. Тут збереглися залишки від двох наземних жител (розмірами 2х2,8 та 2х2,6 м) заглиблених у материк до 0,4–0,6 м. Вони заповнені темним ґрунтом, перемішаним з уламками посуду, крем'яним знаряддям. Вирізняються амфори з кулястим корпусом, глечики з ручками. Характерною ознакою посуду є наявність шнурового орнаменту. Крем'яний інвентар з поселення незначний: дві овальні із зашліфованими лезами сокири, широкий серп, кілька ножів.

Друге поселення знаходиться на вулиці Шинковці в межах садиби Романюти [9; 10]. Селище займало площу 25х100 м і розміщене на першій надзаплавній терасі високого лівого берега р. Устя. Наявні матеріали доводять, що на поселенні були поширені малі, розраховані на невелику сім'ю наземні будинки, що мали заглиблену частину. Було обстежено одне житло, розташоване на відстані 35 м південніше стодоли селянина Романюти.

Житлова споруда була овальної форми розмірами 3,8х3,2 м, і заглиблена в материк до рівня 0,4–0,6 м. У її заповненні містилися крем'яні пластини, ножі, різці, сокири, кості тварин. Біля північно-західного краю житла відкрито розвал печі та фрагменти ліпних горщиків орнаментованих відтисками шнура.

Крем'яні сокири мали лінзоподібні форми були зашліфовані. Виявлено також уламок кам'яної сокири. Знайдено крем'яну проколку та декілька ножів.

Кремнеобробне виробництво поселення пов'язане з місцевими покладами кременю. Цей вид сировини трапляється тут у вигляді овальних конкрецій діаметром 20–30 см. Вони залягають поблизу селища у стінках берега р. Устя.

Аналіз матеріалів дає підстави вважати поселення городоцько здовбицької культури в Дермані Першій, однією з ланок на шляхах розселення племен культур шнурової кераміки вздовж річки Устя. Поселення в ур.

Круча та на садибі Романюти близькі до здовбицького, досліджуваного І. К. Свєшніковим [10; 11] (поселення належали до однієї інфраструктури). Селища мали яскраво виражений ремісничий характер. Їх мешканці головно спеціалізувались на виробництві крем'яних знарядь, а також займалися землеробством та скотарством.

Виявлені в околицях Дермані місця стародавніх розробок кременю, поява досконалих за технікою виготовлення крем'яних виробів вказує на існування майстрів-спеціалістів, що працювали в межах родових колективів. На поселеннях засвідчено близьке розміщення жител, що вказує на родовий характер та про відокремлення малих сімей у складі великих патріархальних сімей, що знайшло продовження в патроніміях – суспільно-господарських об'єднаннях споріднених сімей. Це збереглося до сьогодні у назвах вулиць села: Марчуки, Плутаки Семенюки, Сидорі, Хавруки, Шинковці, Юстими і т. п.

Важливою віхою в історичному поступі давнього населення Волині був бронзовий вік. В цей час тут жили племена стжижівської культури. Вони селилися на мисах, південних схилах берегів рік.

Такими сприятливими місцями для проживання населення стжижівської культури виявилися ур. Біля Мацюка та Запилля (Дермань Перша) [11; 9]. На південних схилах даних урочищ на висоті 5–8 м над рівнем долини р. Устя в XVIII - XVI ст. до н. е. розташувалися два поселення. Тут знайдено фрагменти амфор, миски та черпаки. Поверхня їх оздоблена горизонтальними, вертикальними або зигзагоподібними відбитками, рядами насічок.

До цієї культури відносяться кілька клиновидних в перерізі крем'яних сокир із зашліфованими лезами, ножевидних серпів, ножів, наконечник списа.

Основою господарства племен стжижівської культури було землеробство та скотарство. Це підтверджується як розташуванням поселень на родючих ґрунтах і тривалою осілістю, так і знахідками ножевидних крем'яних серпів. Домашніми промислами були гончарство, прядіння, ткацтво, обробка кістки, виготовлення кам'яних та крем'яних знарядь праці тощо.

У середній добі бронзи Волинь заселяли племена тшинецько-комарівської культури, що належали до кількох локальних груп. Однією з них була – волинська, племена цієї групи заселяли Волинську та Рівненську області.

Мешканці поселень ховали покійників як під кургани, так і без насипів. Могильник цієї культури виявлено в східній околиці Дермані Другій. Покійники в ньому знаходилися в скорченому вигляді. Біля похованих виявили ліпні тюльпановидні горщики, миски, черпаки, на кистях рук покійників містились бронзові браслети із спіральними завитками на кінцях [12; 1, 14].

Матеріали поховання вказують на міжплемінний обмін, внаслідок якого в басейн р. Устя потрапляли металеві прикраси з ближніх та далеких земель.

До I тис. до н. е. відноситься ранньозалізний вік. Залізо дало змогу виробляти міцніші знаряддя праці, застосування яких визначило прогрес у розвитку усіх галузей виробництва, зокрема землеробства, в результаті чого створилися умови для соціальних змін у середовищі тогочасного населення: зростання їх майнової не-

рівності і розкладу первіснообщинного ладу.

Однією з культурних груп населення, що існувало в IX - VII ст. до н. е. на Західній Волині була могилянська група памяток. Населення цієї групи залишило ряд поселень в селах Костянець, Крилів, Мирогоща та могильник біля Могиляни [13; 4]. Поселення знаходились на підвищених берегах рік або на дюнах серед заплав. Житла були як півземлянки овальної форми, так і наземні з стовпами на кутах. Поблизу помешкань містилися господарські ями.

Одне із селищ цього часу виявлено в ур. Шпакове, розташованому на північно-східній порослій лісом околиці присілка Клопіт. Воно міститься на лівому березі струмка. Тут знайдено фрагменти ліпних тонкостінних горщиків та мисок. Тюльпановидні горщики прикрашені наскрізними проколами під вінцями та наліпним валиком. Ребра валиків орнаментовані пальцевими вм'ятинами. Миски мають загнуті досередини вінця. Вони орнаментовані зсередини наколами, які утворюють на зовнішній поверхні випуклості [14; 9].

У скіфський період (друга половина VII – III ст. до н. е.) одним з місцевих племен що жили на північ від скіфів, були неври, яких деякі вчені вважають носіями милоградської культури, що охоплювала землі Західної Волині, Полісся і Південної Білорусії. На території Білорусії пам'ятки милоградської культури відомі з численних городищ мисового типу укріплених валами, ровами. Населення цієї культури залишило ряд селищ на Волині в селах Городок, Дерев'яне, Мирогоща. Люди жили на поселеннях вздовж берегів рік [15; 4, 13].

Цікавим у науковому плані є укріплене поселення милоградської культури, яке містилося в ур. Круча на городищі Ринка [16; 9]. Воно аналогічне білоруським городищам. Мешканці Ринки активно освоїли укріплену площу розмірами 100х68 м. З напільної сторони городище обнесено валом та ровом. В'їзд на нього був зі східного боку біля схилу плато. З північної сторони, де знаходився житлово-господарський комплекс, йде стрімкий спуск до долини річки. Звідси відкривається огляд значної території у північному напрямку, що дозволяло мешканцям вчасно підготуватися до нападу ворога.

Колекція знахідок з укріпленого поселення складається з кераміки та крем'яних наконечників стріл. Посуд представлений горщиками із злегка відігнутими вінчиками і заокругленим дном. Вони орнаментовані розчленованим валиком, а під ним прикрашені заглибленнями.

Наявність єдиного укріплення із цього періоду на Волині в ур. Круча, вказує, що його мешканці, мабуть, прибули з північних регіонів (сучасної Білорусії), і їм були відомі прийоми спорудження тогочасних фортифікаційних споруд пристосованих до природного рельєфу місцевості.

Звичайно, укріплення активно використовувалося предками дерманців і у наступні століття, про їх проживання тут свідчать окремі знахідки на дитинці та в його околицях фрагментів гончарного посуду VIII – XIII ст.

Основою господарства милоградської культури в басейні р. Устя було тваринництво, що засвідчено легким типом жител, характерний для нестійкої осілості, круглодонна кераміка, яка вказує на те, що стіл ще не використовувався, відсутність землеробських знарядь праці.

У слов'янський перід I тис. н. е. на землях Волині, як і в інших регі-

онах України, окрема частина поселень мала укріплений характер.

Економічно соціальний розвиток Волинської землі зупинила небачена по своїй жорстокості навала монголо-татарських орд. Здобувши наприкінці 1240 р. Київ, Батий пішов на Волинь.

У Дермані з цього часу маємо три городища. Найбільше з них - городище у Дермані Другій розміщене на правому високому березі р. Устя, розміром 90х125 м. Укріплення обнесене валом та ровом [17; 7]. Два інші – згадане вище городище Ринка (ур. Круча), а також городище на місці сучасного кладовища (ур. Скавина Гора) на лівому березі Усті виконували функції сховищ. Внизу біля річки в ур. Хомгора містилося селище Рай-Городок. Після запеклих боїв городища та селище були зруйновані ворогом. Мешканці, які залишилися почали ховати загиблих на місці зруйнованого округлого укріплення.

Про те, що основні сили монголо-татар пройшли через Рай-Городок, свідчить переказ про напування біля села коня Батиєм – криничка «Батиївка».

В Руському літописі є відомості з 1288 р. про [городок] Рай [18; 5], який можна ототожнити із Рай-Городком, спираючись на наявність трьох городищ та інші археологічні матеріали. Але це питання потребує ще глибокого вивчення.

Пам'ять про нищівне винищення мешканців Рай-Городка монголо-татарами спричинила до спорудження в XV ст. на підвищенні у центрі села монастиря-фортеці Святої Трійці з 8-метровими стінами, 30-метровою вежею, підземеллями, підйомним мостом [19; 3].

Отже, в результаті археологічних досліджень виявлено ряд різночасових пам'яток. Отримані матеріали доповнюють відомості про матеріальну культуру давнього населення басейну р. Устя протягом значного періоду.

Джерела та література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). К., 1990. С. 84–85.

2. Архив Юго-Западной Россіи. К., 1886. Т. I. Ч. VI. Ч. I.

3. Єфимчук Ф. О. Нариси історії дерманських шкіл. Дермань, 2002. 112 с.

4. Кучінко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. Луцьк, 1994. 207 с.

5. Літопис Руський. За Іпатським списком перек. Л. Махновець. К., 1989. С. 438–439.

6. Пелещишин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми на Волині//Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 4. Львів, 2000. С. 27–43.

7. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X - XIV вв. (Материалы и исследования по археологии СССР). № 140. Ленинград, 1967. С. 50–51, 196.

8. Рудий В. Археологічні розвідки на Рівненщині//Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. К., 1999. С. 144–145.

9. Рудий В. Нові матеріали до археологічної карти Погориння//Наукові зошити історичного факультету. Вип. 3. Львів, 2000. С. 283–284.

10. Рудий В. Поселення городоцько-здовбицької культури в с. Дермань I Рівненської області//Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 6. Львів, 2003. С. 65–78.

11. Свешников И. К. Памятники культуры шнуровой керамики у с. Здолбица (УССР)//Краткие сооб-

щения Института истории материальной культуры АН СССР. Вып. 85. М., 1961. С. 55–65.

12. Свешніков І.К. Племена культур шнурової кераміки//Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. (доба первіснообщинного ладу). К., 1974. С. 167–172.

13. Свєшніков І.К. Племена мілоградської культури//Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. С. 268–272.

14. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesią Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 98.

Фаїна РЯБЧИКОВА,
Валентина НАДОЛЬСЬКА

ПРОБЛЕМИ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЙ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ В. КРАВЧЕНКА (1920-1931 рр.)

У 1920-х рр. після стабілізації політичної ситуації в Україні відновили свою діяльність різноманітні культурно-освітні осередки, і серед них музейні заклади. Поряд з іншими напрямами роботи музеї у зазначений період вдалися до активних науково-пошукових заходів, зокрема щодо вивчення історії та культури рідного краю. Одним із осередків, який проводив різнопланові краєзнавчі дослідження, був етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею на чолі з Василем Григоровичем Кравченком. Розуміючи важливість польових експедиції у музейній роботі та маючи чималий досвід пошукової діяльності, В. Кравченко уклав низку теоретико-методичних розробок, зокрема «Краєзнавство в натурі (Методика краєзнавчої роботи)» (1927 р.) [7], «Техніка краєзнавчої (науково-дослідчої) праці в натурі» (1927 р.) [8], у яких виклав рекомендації щодо належного проведення польових досліджень.

Організацію будь-якої екскурсії[1] В. Кравченко пропонував здійснювати наступним чином. Спочатку керівник чітко визначав об'єкт, методику дослідження, формулював конкретні завдання. Підготовку до польової роботи слід було розпочинати із складання «плану праці», навіть якщо об'єкт був зовсім вузьким. План праці кожної експедиції мав поділятися на окремі «ступені» – етапи, для кожного з яких розроблялися детальні програми [8, 2].

Складання якісного плану передбачало попереднє якнайширше опрацювання відповідної наукової літератури, ознайомлення із дотичними до дослідження матеріалами, обстеження місця, на якому буде проводитися польова робота. В. Кравченко пропонував керівникам до початку складання плану особисто оглянути об'єкт дослідження (процес виробництва, заняття тощо), а лише тоді, осмисливши об'єм та специфіку завдань, розробляти план, поділивши його, залежно від кількості дослідників, на окремі гуртки [7, 7–8]. Такий підхід забезпечував всебічне вивчення обраного об'єкту, дозволяв попереджувати можливі прорахунки і завчасно ефективно розподіляти завдання серед учасників.

1 У 1920-х рр. термін «екскурсія» використовувався не лише у сучасному розумінні цього слова, але й для позначення польових розвідок, короткотривалих експедицій.

Дослідження будь-якого явища народної культури В. Кравченко проводив за чітко розробленими програмами. Протягом усього свого життя вчений-етнограф склав велику кількість різних за тематикою запитальників [1, 227]. Володіючи таким цінним досвідом, вчений упорядкував методичні рекомендації щодо складання програм – «Коротенькі вказівки, щодо техніки розроблювання програмів» [7, 8], аби молоді дослідники, збираючі народознавчих матеріалів могли самостійно укладати анкети, чи удосконалювати уже наявні.

У «вказівках», зокрема, зверталася увага на те, щоб кожне запитання програми «містило у собі одну, і ніяк не більше двох думок, які доповнювали б одна другу». В. Кравченко зазначав, що коли перед людиною стоїть одне запитання, то вона мусить його обдумати, дати ґрунтовну відповідь, представити відповідний матеріал «в натурі». У разі ж, коли в одному пункті сконцентровано декілька запитань, то на простіші з них відразу знайдуться відповіді і речовий матеріал, а складніші лишаться на «потім». Згодом «цей потім «забувсь» [8, 3]. А відтак не можна буде зібрати по програмі вичерпної інформації, запланованого обсягу предметів музейного значення. В. Кравченко писав, що «гарно складений план – та дотепно розроблені по ньому програми – це вже більш як половина завдання виконана» [7, 8], а тому надавав цьому питанню надзвичайно великого значення.

Досвідчений вчений-практик націлював керівників експедицій залучати до складання плану та упорядкування програм молодих дослідників. За такого підходу вони ознайомлювалися з найдрібнішими аспектами майбутнього дослідження і набували самостійності у своїй праці. «Принцип колективної роботи» у цей час активно пропагувався й на сторінках періодичних видань [5, 92; 6, 87].

У методичній розробці зверталась увага й на те, що ідеальних програм не буває. Під час проведення досліджень усі недоліки програми стають помітними. Ці хиби легко виправлялися після спільного обговорення вже на місці проведення експедиції, вносилися правки у саму програму, яка таким чином удосконалювалася. В. Кравченко зазначав, що «програм, то – лише «кістяк», а «м'ясо» до нього мусять завжди додавати самі дослідники» [7, 8].

Експедиції пропонувалося проводити комплексно – гуртками. Кількість задіяних у гуртку осіб визначалася відповідним обсягом завдань. Для прикладу, В. Кравченко навів один із можливих варіантів формування таких гуртків. Всю роботу рекомендувалося поділити на три частини: 1) письмово-описову; 2) креслення і малюнки; 3) набування предметів музейного значення, або ж їх моделей із зазначенням масштабу [8, 4]. Відповідно кожен гурток мав складатися не менше як з трьох осіб. Для оформлення описово-письмової частини програми варто було призначити двох дослідників: тоді «один набуваючи матеріал, показує його, а другий – записує». Аналогічний розподіл можна було застосувати й для групи, що відповідала за упорядкування креслень, малюнків, а також за виготовлення моделей [7, 9]. У тому випадку, коли учасників із відповідними навичками не вистачало, В. Кравченко радив виділити два окремих гуртки – «малярський і модельний», які мали забезпечити виготовленням креслень, малюнків і моделей усі інші [7, 22].

Використання креслень, малюнків, фотографій, як ефективного засобу збору цілісної інформації при дослідженні пам'яток, стали у 1920-х рр. узвичаєною нормою. Ними рекомендувалося послуговуватися чи не у всіх інструктивних працях цього періоду. Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці вказував, що навіть «невдалі фотографії і малюнки проте корисні» [4, 150]. З огляду на це, В. Кравченко радив молодим керівникам краєзнавчих досліджень обов'язково залучати до них фотографа, а при змозі – купити для гуртка фотоапарат. Це дозволяло концентрувати усю роботу малярського гуртка лише на кресленнях, а також формувати цінну колекцію фотознімків досліджуваних об'єктів у середовищі їх побутування.

На нараді усіх учасників, яка проводилася перед початком експедиції, відбувався розподіл дослідників за гуртками, їх ознайомлення із завданнями дослідження, з'ясування усіх незрозумілих обставин [7, 26].

У ході експедиції запис усіх матеріалів (окрім фольклорних) здійснювався літературною мовою у спеціальному зошиті. У ньому вгорі фіксувався номер гуртка, прізвища його членів, вказувалися дата і час опитування, дані про респондента (прізвище, вік, стан, стать, освіту тощо), місце проведення дослідження. Усі записи слід було робити з одного боку аркуша, «на палець одступивши від лівого боку». Доповнення та зауваження занотовували на його зворотньому боці. Запис фольклорного матеріалу, а також місцевих назв, окремих оригінальних слів і речень мав проводитися «діалектично», з урахуванням усіх мовних особливостей. В кінці опитування досліднику рекомендувалося упорядкувати термінологічний словник [8, 20–21].

По завершенні експедиції, В. Кравченко рекомендував організувати «конференцію» – обговорення здобутих результатів. Кожен гурток, або й навіть підгурток, повинен був прозвітуватися про виконану роботу, проілюструвавши свою доповідь малюнками, набутими предметами музейного значення, моделями. Тут же проводились дискусії, підведення підсумків, розгляд зауважень, які обов'язково заносились до протоколу [7, 27]. Науково опрацьований матеріал кожна група передавала керівнику, обов'язком якого було подальше упорядкування зібраної інформації у «книжку» – систематизований збірник матеріалів експедиції [3, 69]. Якщо дослідження проводилися окремими членами гуртків, то зібрані й опрацьовані ними матеріали могли бути представлені в рукописних журналах цих осередків [2, 78 зв.].

Неодмінним підсумком кожного польового дослідження мала стати виставка, на яку запрошувались представники місцевої громадськості, освітніх гуртків, шкіл із навколишніх сіл [7, 27]. Після проведення виставки зібраний матеріал надходив до музею, де проводились його облік, наукове опрацювання та підготовка до зберігання.

Таким чином, В. Кравченко визначив наступні етапи в організації та проведенні експедицій: 1) визначення об'єкту та завдань; 2) складання плану; 3) розробка відповідних програм; 4) настановча нарада та розподіл праці між гуртками; 5) власне дослідження; 6) конференція – обговорення досягнутих результатів; 7) виставка; 8) формування музею. Тим самим вчений заперечував один із поширених в середині 1920-х рр. погляд на краєзнавство, етнографічні дослідження

як на справу, що «не вимагає великої й довгої підготовки, не одбирає багато часу» [6, 87].

Джерела та література:

1. *Гнатюк В. Наукова праця на Волині 1914–1924 рр./В. Гнатюк//Україна. – К., 1926. – Кн. 2–3. – С. 223–229.*

2. *Держархів Житомирської обл., ф. р-344 «Житомирський укрпедтехнікум», оп. 1, спр. 53 «Житомирські Укрпедкурси з програмами та робочими планами на 1924-Дмитрук Н.К. 45 років етнографічної діяльності В.Г. Кравченка/Никанор Дмитрук//Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 61–71.*

3. *Інструкції для збирання культурних решток з поверхні//Охорона пам'яток культури на Україні (під. ред. О. Федоровського, С. Таранушенка, В. Дубровського). Зб. 1. – Х.: Український комітет охорони пам'яток при Укрнауці, 1927. – С. 137–159.*

4. *Мандзюк І. Чергова справа/І. Мандзюк//Життя і революція. – 1925. – С. 92-Петров В. Сучасні завдання краєзнавства й етнографії//Життя і революція. – 1925. -Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (далі –РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського), ф. 15-РФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, ф. 15-*

Петро САВЧУК

У ПОШУКАХ СКАРБІВ НА РІВНЕНЩИНІ (ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ Б. А. ПРИЩЕПИ)

Вшерезі дослідників Пересопниці Княжої доби, на території якої у монастирі Різдва Пречистої Богородиці в середині XVI століття була завершена робота над рукописним Євангелієм, окрему нішу займає постать відомого рівненського науковця Богдана Анатолійовича Прищепи. Кандидат історичних наук, доцент Прищепа належить до числа провідних археологів Рівненщини. На сьогодні він є одним із найавторитетніших спеціалістів в галузі давньої історії Волині. Наукові здобутки дали йому можливість очолити Рівненську філію державного підприємства Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» при Інституті археології НАН України, він є членом польового комітету Інституту археології НАН України. Доцент Б. А. Прищепа – автор трьох монографій, більше ста наукових досліджень, опублікованих у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Лауреат літературно-мистецької премії імені Бориса Тена, активний учасник краєзнавчого руху на Рівненщині упродовж останніх тридцяти років, а також член Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.

Упродовж уже декількох десятиліть вчений бере активну участь у науково-теоретичних, практичних міжнародних, всеукраїнських, регіональних, вузівських конференціях. Саме тут запропоновано громадськості, студентству нові дані і гіпотези щодо становлення та розвитку історичної Великої Волині.

Народився Богдан Анатолійович на Полтавщині, але все своє життя живе на Рівненщині. Тут закінчив середню школу, одружився, створив сім'ю. По завершенні у 1979 р. навчання на історичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка приїхав із дружиною до Рівного. Відтоді розпочинається майже двадцятилітній період його діяльності у Рівненському обласному краєзнавчому музеї на посаді спочатку наукового співробітника, а згодом завідувача відділу охорони пам'яток історії та культури, а також відділу історії.

Набуваючи досвіду польових досліджень, свій перший археологічний сезон молодий науковець провів улітку 1979 р. у експедиції під керівництвом рівненського археолога Ю. М. Нікольченка, яка досліджувала літописне місто Муравицю (нині у межах смт Млинів).

З часом йому почали доручати організацію та проведення самостійних археологічних розкопок на Рівненщині, матеріали яких ставали надбаннями музейних колекцій. Енергійний

науковець, ентузіаст веде розкопки літописних городищ Дорогобужа, Дубна, Пересопниці, Степаня, Острога, а також у Рівному, на полі Берестецької битви. У переліку найбільш успішних археологічних розкопок, проведених експедиціями Рівненського обласного краєзнавчого музею під його керівництвом, були дослідження слов'янського курганного могильника X – XI ст. поблизу с. Глинне Рокитнівського району, курганного могильника раннього бронзового віку біля с. Новий Корець Корецького району. Там, на Кореччині ним були досліджені також слов'янські курганні могильники IX – X ст. у селах Гвоздів і Велика Клецька.

Проте найбільше часу упродовж музейного періоду своєї діяльності Богдан Анатолійович присвятив вивченню літописного Дорогобужа. Завдяки багаторічній праці ним були зібрані археологічні матеріали, які дали підстави твердити, що перші поселення в околицях давньоруського міста з'явилися ще в кам'яному віці, а в кінці III–II тис. до н.е. тут існувало кілька поселень. У VIII–IX ст. на території городища сформувалося слов'янське поселення. Завдяки археологічним дослідженням, проведеним у Дорогобужі, вдалося досить детально реконструювати його розвиток від часів заселення і аж до пізнього середньовіччя. Причому детально вивчалися усі складові цього літописного міста – дитинець, окольне місто, посад.

У ході археологічних розкопок у Дорогобужі було досліджено залишки 40 споруд житлового, господарського та виробничого призначення. Було встановлено, що економічне життя місцевого населення Княжої доби характеризувалося поєднанням діяльності, пов'язаної із промислами, ремеслами, сільським господарством, торгівлею, військовою справою тощо.

Багата археологічна колекція зібраних матеріалів на території літописного Дорогобужа стала складовою численних колекцій Рівненського обласного краєзнавчого музею, а окремі знахідки, такі як меч зі срібним руків'ям, шолом, вислі князівські печатки, жіночі прикраси, виготовлені зі срібла та золота на сьогодні є окрасою його музейної експозиції.

Підсумком багаторічних археологічних досліджень Б. А. Прищепи, проведених у Дорогобужі, стало видання у 1996 р. наукової монографії у співавторстві із Ю. М. Нікольченком «Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях» [1]. Узагальнивши накопичений археологічний матеріал, Б. А. Прищепа у 1998 р. успішно захищає кандидатську дисертацію у Інституті археології НАН України.

Наприкінці 90-х рр. уже минулого століття розпочинається новий етап у науковому житті Б. А. Прищепи. Починаючи із 1997 р. основним місцем його роботи стає Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету, де він працює й до сьогодні на посаді доцента кафедри всесвітньої історії, читає курси археології, історичного краєзнавства, основ антропології. У навчально-науковому плані успішно співпрацює із Рівненським державним гуманітарним університетом, а також не пориває творчих зв'язків із обласним краєзнавчим музеєм. Як відомий і знаний спеціаліст протягом багатьох років керує археологічною та архівною практикою студентів рівненських вищих навчальних закладів.

Життєвий і науковий досвід сприяє позитивній співпраці вченого із об-

ласним і міським осередками МАНу, довготривалий час він очолює журі конкурсів науково-дослідних робіт із археології. За успіхи у науковій та педагогічній діяльності Міністерством освіти і науки йому було присвоєно звання «Відмінник народної освіти».

Проте робота у польових умовах насамперед як археолога і в цей час продовжує залишатися пріоритетною у його науковому житті. Так, упродовж останнього десятиліття до переліку його археологічних відкриттів можна віднести розкопки в с. Жорнів на Дубенщині, с.Товпижин на Демидівщині, у м. Рівному.

Як керівник археологічної практики студентів Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Б. А. Прищепа ось уже п'ятнадцять років бере участь в роботі експедиції Інституту археології НАН України (начальник експедиції – доктор історичних наук, професор Д. Н. Козак). Таким чином, рівненські студенти-історики мають змогу долучитися до досліджень у польових умовах унікальної археологічної пам'ятки – багатошарового поселення між селами Хрінники і Набережне Демидівського району. Як стало відомо у ході розкопок, тут населення проживало починаючи від мідного, бронзового, раннього залізного віків (IV – I тис. до н. е.) і упродовж I тис н. е.: пізньоримський час (I–IV ст.), ранньослов'янський (VII–X ст.), Княжої доби (XII–XIII ст.).

Студенти рівненських вузів мали можливість під керівництвом Б. А. Прищепи у 2002–2005 рр. брати участь в роботі археологічної експедиції, організованої Рівненським обласним краєзнавчим музеєм на території літописної Пересопниці, зокрема, на урочищі «Пастівник». Серед досліджених об'єктів було декілька жител, господарські будівлі, різноманітний інвентар побутового та господарського призначення.

Досліджуючи старожитності Волині Богдан Анатолійович тісно співпрацював і продовжує підтримувати наукові контакти із такими відомими українськими археологами як І. К. Свєшніков, Г. Ю. Івакін, Д. Н. Козак, М. М. Кучінко та багатьма іншими. Результатом одного із напрямків такої співпраці стало видання колективної монографії у складі авторів Д. Козака, В. Шкоропада та Б. Прищепи «Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі)» [2]. Без сумніву, опубліковані у ній матеріали завдячуючи зусиллям Д. Н. Козака, а також решти співавторів значно доповнюють джерельну базу для вивчення давньої історії України та одного з її регіонів – історичної Волині.

Ряд наукових досліджень доцент Б. А. Прищепа впроваджує у навчальний процес, які молоді спеціалісти зможуть ефективно використовувати у своїй роботі. Так, у 2003 р. у співавторстві із рівненськими науковцями В. І. Цимбалюком і П. М. Волковим видає навчально-методичний посібник «Погоринські землі в часи боротьби Данила Галицького з монголо-татарами у XIII столітті» [3]. У цей же час були опубліковані й інші науково-методичні розробки для студентів історичних спеціальностей з археології, історичного краєзнавства [4].

Ґрунтовним науково-методичним доробком доцента Б. А. Прищепи став навчальний посібник «Історичне краєзнавство Волині», підготовлений ним до друку у співавторстві із О. П. Прищепою [5]. Журі започаткованого у 2010 р. конкурсу «Найкраща книга Рівненщини» визнали

цю працю найкращим підручником року. А нещодавно цей навчальний посібник був схвалений до перевидання із грифом «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів» (лист № 1/11–2212 від 18.03.2011 р.). Опубліковані у ньому матеріали дають можливість ознайомитися із вузловими питаннями розвитку регіональних краєзнавчих досліджень та історичної географії Волині, класифікації пам'яток історії та культури, їх використанні у краєзнавчих дослідженнях, охороні та збереженні історико-культурної спадщини.

Навчально-методичну роботу Б. А. Прищепа продовжує плідно поєднувати із науковою. Постійно розширюється географія його виступів на наукових конференціях: Рівне, Луцьк, Старокостянтинів, Ізяслав, Дубно, Гоща, Дубровиця, Київ, Львів, Тернопіль, Переяслав-Хмельницький, Запоріжжя, російське місто Псков, польські міста Хелм, Жешув. Праці вченого публікуються у наукових виданнях України, Росії та Польщі.

Наукова, навчально-методична діяльність кандидата історичних наук, доцента Богдана Анатолійовича Прищепи засвідчує про його професійне розуміння історичного процесу, прагнення внести свою частку у розвиток науки, якісну підготовку молодих спеціалістів гуманітарних спеціальностей, бажання залучити до охорони історико-культурної спадщини якомога більше не байдужих людей.

Джерела та література:

1. *Прищепа Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст./Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.*
2. *Козак Д. Н. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водосховищі)/Д. Н. Козак, Б. А. Прищепа, В. В. Шкоропада. – К., 2004. – 235 с.*
3. *Цимбалюк В. І. Погоринські міста в часи боротьби Данила Галицького з монголо-татарами у XIII ст.: навчально-методичний посібник/В. І. Цимбалюк, Б. А. Прищепа, П. М. Волков. – Рівне: Редакційно-видавничий центр Міжнародного університету «РЕГІ» імені академіка Степана Демянчука. – Рівне, 2003. – 68 с.*
4. *Прищепа Б. А. Археологічні дослідження Волині: Бібліографічний покажчик наукових праць і творчого доробку/Б. А. Прищепа/Передмова М. Ю. Костриці. – Рівне: Редакційно-видавничий відділ Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, 2007. – 28 с.*
5. *Прищепа Б. А. Історичне краєзнавство Волині: Навчальний посібник/Б. А. Прищепа, О. П. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 352 с.*

Ольга САУШ

ПРИРОДА НАВКОЛО ПЕРЕСОПНИЦІ

Можна допустити, що Пересопниця була звичайним поселенням біля Білівського городища. Його мешканці в часи наближення загарбників ховались у городищі, а в спокійні часи займались повсякденним господарством – вирощуванням різних культур, розведенням великої рогатої худоби, збиральництвом. З літописних джерел ми маємо відомості про Пересопницю у XII столітті, коли посадив Ростислав княжити у цьому місті В'ячеслава. В цей час Пересопниця внаслідок міжусобних неурядиць стала удільним містом. Згодом Юрій Довгорукий святкував перемогу і весілля трьох своїх дітей, які вінчались у Пересопниці. Ці історичні події, які відбувались на тлі природного комплексу, який був своєрідним в край та принаді навколо Пересопниці.

На перших етапах існування Пересопниці населення займалось землеробством, тваринництвом, ловлею риби, збиральництвом. Не дивлячись на тривалий час, мешканці не застали потрібних природних ресурсів і не розгорнули різноманітних виробництв. Виходячи з комплексу природних копалин, грунтів, рослинного й тваринного світів у Пересопниці та навколишніх поселеннях, найбільш раціональною була праця на землі і частково в лісі.

Не виключено, що поселення Пересопниця було засновано раніше, в часи епохи заліза. Колекція кам'яних, крем'яних і кістяних виробів з поселень городсько-волинської групи складається із землеробських та інших знарядь для обробки деревини, шкіри та групи предметів озброєння (І. Свешніков, с. 16). Виходячи з цих археологічних досліджень, палеогеографічних умов місцевості, можна дати характеристику природного комплексу навколо Пересопниці. Так, в часи Дніпровського зледеніння з південного водоймища територію поселення зливали води, які приносили на цю територію алювіальні відклади. Алювіальні простори легко і швидко займались рослинним світом, який розвивався на родючих заплавних грунтах. Ця алювіальна рівнина була спокійна і добре зволожена й могла використовуватись для землеробства. Можна стверджувати, що в часи заснування поселення Пересопниця на цій території розвивався кліматичний оптимум, дякуючи якому розвивався лісовий, лучний, степово-лучний рослинний світ, а також формувався алювіальний, черноземноводний, сірий лісовий грунт. На них успішно росли мішані ліси, чагарники та трав'янистий покрив. Рослинний світ не тільки урізноманітнював край, а й збагачував його різними формами живої природи. В.І. Вернадський стверджував, що кількість енергії, накопиченої живими істотами і перетвореною в потенційну енергію органічних сполук, є основою для розвитку і життя на пев-

ній території. Рослини постачають енергію тваринам, збагачують нею грунт, повітря і воду. Таким чином, і енергія з космосу розходилась по всій долині річки Стубелки. Слід звернути увагу на те, що по долині цієї річки відбувався зв'язок Полісся з Малим Поліссям. На перших етапах розвитку землеробства тут використовувалась вогнево-підсічна система. Таке землеробство створювало певні екологічні проблеми. Згодом на звільнених ділянках починається ральне землеробство. В Пересопниці проходили сніжні та повітряно-теплі зими, які дійшли до зниження температур в кінці XIII, і початку XIX століть.

Щодо надходження на дні Стубли скляних браслетів, намистин, хрестів інколпіонів та інших прикрас і дрібних металевих виробів, то можна зауважити, що Пересопниця була своєрідним торговим центром перевалочним пунктом, в якому київські, дорогобузькі, харалузькі вироби продавались. Щодо невеликих майстерень, то це були окремі ремісники.

Щодо князівства Пересопницького, то воно існувало як намісництво впливових і перспективних князів, або просто місце їх відпочинку.

Відносно гідрографічної мережі слід слід зазначити, що Стубелка щорічно повноводна із значною кількістю риби. Крім цього, сюди заходили чорноморські риби відкладати ікру. Тут є значна кількість джерел.

Геологічна будова навколо Пересопниці досить цікава. В основі тут залягає Волинсько-Подільська плита, яка заглиблена до 1000–1500 м. Кембрійські відклади неширокою смугою простежуються на домезозойському зрізі.

Кабонатні породи перекриті більш молодими, зрідка виходять на денну поверхню, але в їхньому складі рідко з'являється кремінь. Його завозили зі східних районів, а в часи Київської Русі залізо та вироби привозили з Харалуга, Дорогобужа, Славути.

І таким чином, М. Максимович досить чітко визначив роль Пересопницького князівства: «В цей час (XII-XIII ст.) Пересопниця була, так би мовити центром воєних та мирових дій, що відбулися у Південній Русі між князями».

Час спливав і на західних кордонах Русі чатували західні загарбники. Вже в XVII ст. Пересопниця стає власністю Чарторійських, які відступили від прадідівської віри і які стали католиками. Їх сестра Олена на початку XVII ст. передала Пересопницю православному монастирю. У 1630 році польський король заборонив існування монастиря, а Пересопниця перейшла у володіння Калеванського ієзуїтського (монастиря) колегіуму. Щодо природних умов, то змін тут ніяких не було. Люди орали, сіяли хліб, платили данину, відробляли панщину. Після 1921 р. великої шкоди завдав новий став, води якого розмивали береги. Знищені були площі монастиря, його кладовище, давні археологічні пам'ятки.

Проте слід зазначити, що природні умови, повсякденне життя хлібороба тут складали підвалини української мови, способу життя, вироблення волі, характеру та сердечності корінного українця, а головне – основу на українську мову Святого Письма.

Разом із Святим Письмом відбулось духовне і фізичне оновлення українського народу під дією Михайла Васильовича Саноцького, ієромонаха Григорія Архімадрита Пересопницького.

Настільки чудовою і життєрадісною була природа навколо монастиря,

настільки вона стала життєдайною силою для цих культурно-релігійних сподвижників минулих часів.

Джерела та література:

1. *Воронов А. Т. Геоботаника. – М., 1973.*
2. *Географічна енциклопедія України. – К.: Укр. радян. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989.*
3. *Краткий гигрографический очерк Центрального и Южного Полесья П. А. Тутковского с 2-мя чертежами//Труды Общества Исследователей Волыни. – Т. II. – 1910. – Житомир. – С. 97.*
4. *Первобытный человек и природная среда. – М., 1974.*
5. *Першокнига. Збірник. – Рівне, 1992.*
6. *Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Рівненська область. – К., 1982.*
7. *Фридланг В. М., Буяновский Г. А. Просто земля. – М., 1977.*

Наталія СКРИПЮК,
Неля ТРУСИК,
Дмитро ЦЕЦИК

ОДИН З БАГАТЬОХ... Життєвий шлях Миколи Сильвестровича Негребецького

Життєвий шлях М. Негребецького тісно пов'язаний з нашим краєм. Саме у Рівному в далекому 1897 р. у родині С. Негребецького народився син Микола. Після навчання у Рівненському реальному училищі деякий час працював на місцевій поштово-телеграфній станції.

Події української національної революції не залишили байдужим юнака. Саме у 20-річному віці М. Негребецький добровольцем вступив до лав армії Української Народної Республіки (УНР) в рядах якої воював за волю і незалежність української держави. Пройшов шлях від рядового стрільця до сотника армії УНР. За відвагу в боях був відзначений золотим хрестом, який йому вручив особисто Симон Петлюра. Після поразки українських визвольних змагань повернувся до рідного міста, яке після підписання Ризького мирного договору в 1921 р. було у складі Другої Речі Посполитої. Гіркота поразки української революції не розчарували молодого М. Негребецького у доцільності боротьби за відродження української держави, яку він продовжив у 1920-х – 1930 х рр. вже як один з чільних політичних діячів нашого краю.

У середині та другій половині 1920-х рр. на Волині діяв ряд політичних партій, які основною метою своєї діяльності бачили відродження української державності. Серед таких політичних структур було й Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – українська політична партія націонал-демократичного спрямування, яку було утворено 11 липня 1925 р. у Львові в результаті об'єднання обох груп Української народно-трудової партії (УНТП), Української партії національної роботи (УПНР) та національної групи Української парламентарної репрезентації (УПР).

Основною метою новоутвореної партії було проголошено відродження незалежної української держави на всіх етнічних українських землях, що й було відображено в її партійній програмі прийнятій на другому з'їзді УНДО в 1926 р.

Незважаючи на те, що УНДО було утворено у 1925 р. у Рівному повітовий партійний комітет вдалося створити лише влітку-восени 1928 р. [1, арк. 6–7]. Серед організаторів Рівненської партійної структури був і М. Негребецький. Упродовж 1928–1932 рр. як активний діяч цієї легальної, але опозиційної до польської влади політичної партії він брав участь у парламентських довиборах навесні-влітку 1930 р. та виборах до парла-

менту Польщі, які відбувалися восени того ж 1930 р. Саме М. Негребецький був одним з організаторів акцій протесту проти колонізації українських земель польськими колоністами-осадниками, розповсюджував серед українського населення Рівненського повіту українські книги, журнали, газети, брав участь в організації протестних заходів щодо закриття польською владою українських шкіл. Така активна політична діяльність не залишилася «не поміченою» польськими силовими структурами. Впродовж 1930–1932 рр. М. Негребецького неодноразово заарештовували за «антиурядову» діяльність, а в його помешканні проводилися обшуки. Саме таким чином, польські урядовці намагалися залякати багатьох свідомих українців й змусити їх припинити політичну діяльність. Однак, такі заходи у відношенні М. Негребецького не дали бажаного для польської влади результату. Помічницею й порадницею в багатьох важливих питаннях для нього стала його дружина Ніна, яка у той час була однією з активісток «Союзу Українок», української жіночої організації, котра у 1928–1929 рр. діяла у Рівному.

У 1932 р. у Рівному було реорганізовано повітовий комітет УНДО, який очолив В. Ярмолюк, а його секретарем було обрано М. Негребецького. [2, арк. 35]. З цього часу й до початку 1934 р. він обіймав цю посаду.

У той період Рівненська організація націонал-демократів була найактивнішою та найвпливовішою на території Волинського воєводства. Важливу роль у цьому відіграв її секретар М. Негребецький. Одним з напрямів діяльності націонал-демократів була боротьба за збереження української державної школи на західноукраїнських землях. Це було зумовлено тим, що в результаті діяльності польських урядовців на Волині у 1932–1933 навчальному році залишилося лише 4 українські школи. Однією з форм захисту української державної освіти була організація та проведення плебісцитів серед батьків учнів за українську школу. Одним з організаторів цих заходів був і М. Негребецький. На Рівненщині влітку-восени 1933 р. було проведено десятки таких шкільних плебісцитів. Згідно даних Рівненської повітової команди державної поліції одним з організаторів шкільних плебісцитів у Рівненському та Здолбунівському повітах був М. Негребецький.

У 1933 р. українське населення Західної України взяло участь в організації та проведенні акцій протесту проти голоду в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР). Серед організаторів цих заходів були й чільні діячі УНДО. Так, голова партії Д. Левицький очолив Допомоговий комітет, який був утворений у Львові влітку 1933 для організації та надання допомоги українцям, які потерпали від голоду в УСРР, а до складу цієї організації ввійшло 36 українських громадських, релігійних культурно-освітніх та політичних структур.

Не залишилися осторонь від цих подій і волинські організації націонал-демократів. Так, завдяки діяльності Рівненського повітового комітету УНДО у Рівному було випущено листівки з закликом до населення взяти участь у Богослужіннях по вшануванню пам'яті жертв голоду в УСРР. Хоча за розпорядженням Рівненського повітового старости їх тираж було конфісковано про, що місцева влада повідомила керівництво Повітового народного комітету УНДО [3, арк. 18], але це не зірвало запланованих заходів. Саме за ініціа-

тиви членів УНДО 30 жовтня 1930 р. акції протесту відбулися не лише у Рівному, а й навколишніх селах, а саме: Колоденці, Басовому Куті, Корнині, Золотіїві та інших населених пунктах повіту. Одним з організаторів цих заходів був і М. Негребецький.

Намагаючись знайти будь-який привід для арешту відомих діячів українського національно-визвольного руху польські силові структури часто їх затримували без будь-яких юридичних підстав. Одним з приводів для арештів було звинувачення у співпраці або належності до праворадикальної Організації українських націоналістів (ОУН). Так, у вересні 1933 р. на залізничній станції Здолбунів було затримано жителя Клевань, студента II курсу Львівського університету Якова Буссела, одного з чільних діячів ОУН, у Рівненському повіті, під час обшуку в якого було виявлено та вилучено близько 32,5 кг. націоналістичних видань, котрі були спрямовані проти полонізації освіти. Незабаром як свідчать документи волинської воєводської команди державної поліції по «справі Буссела», як членів ОУН було заарештовано ряд відомих діячів УНДО з Рівненського повіту в тому числі й М. Негребецького [4, арк. 44–48].

Таким чином польські силові структури намагаючись припинити у краї діяльність українських легальних, але опозиційних до влади структур шляхом провокацій та тиску на їх активних діячів намагалися змусити останніх припинити свою політичну діяльність. Варто зазначити, що такі арешти тривали недовго, й закінчувалися як правило тим, що затриманих відпускали або штрафували. Така ситуація пояснюється тим, що УНДО мала своє представництво у парламенті міжвоєнної Польщі, а її керівники неодноразово виступали проти утисків, з боку адміністративної влади, які систематично відбувалися на Волині. Паралельно з цим під час судових розглядів адвокатами членів УНДО були їх однопартійці, здебільшого депутати польського парламенту.

Така ситуація неодноразово була предметом обговорення на партійних нарадах. На одній з них на початку січня 1934 р. було зазначено, що застосування систематичних переслідувань проти секретаря повітового комітету УНДО М. Негребецького з боку місцевої влади мало своєю метою унеможливити виконання ним функцій секретаря й таким чином, паралізувати роботу місцевої партійної організації.

У 1934 р. М. Негребецький виходить із складу УНДО у зв'язку з своєю незгодою щодо зміни тактики діяльності партійного керівництва, яке шукало компромісу з польським урядом і незабаром став одним з чільних діячів Фронту національної єдності (ФНЄ), а незабаром був обраний секретарем окружного комітету цієї політичної структури.

У 1937 р. він спільно з представниками інших політичних структур, які в той час діяли у Рівному взяв участь в організації велелюдного похорону Григорія Горбачевського – одного з керівників Рівненської обласної Екзекутиви ОУН, який був вбитий польськими поліцейськими у Рівненській в'язниці.

Впродовж 1930–1938 рр. М. Негребецький п'ять разів заарештовувався польською владою за надуманими звинуваченнями, крім того неодноразово притягувався до адміністративної відповідальності. Наприкінці 1938 р. намагаючись

позбутися активного політичного діяча, польська адміністративна влада примусово його виселила з Рівного до Львова, а пізніше до Станіслава (нині Івано-Франківськ).

До Рівного М. Негребецький зміг повернутися лише у 1939 р., але незабаром був заарештований на цей раз уже Радянською владою й засуджений до ув'язнення в сталінських таборах. З ув'язнення він повернувся вже після Другої світової війни. Однак незабаром був знову затриманий та ув'язнений. Незабаром було заарештовано та засуджено й його дочок. Звільнено М. Негребецького з радянських таборів було лише у 1956 р. на той час він вже був важкохворим. Враховуючи його авторитет серед жителів Рівного, радянські силові структури заборонили йому проживати у рідному місті, а дозволили поселитися у селі Тучин, де він і проживав до своєї смерті у 1969 р.

Джерела та література:

1. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 18, спр. 1274, арк. 6–7.

2. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9 а, спр. 495, арк. 35.

3. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 2255, арк. 15–18.

4. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 3727, арк. 44–48.

Олег ТИЩЕНКО

ХОМА ФЛЕГЕР: АВІАТОР-ЛЕГЕНДА

Цей нарис присвячено одному з перших авіаторів Європи та світу – уродженцю Здолбунова Хомі Йосиповичу Флеж'єру. Його постать – мало досліджена істориками в Європі, хоча він і став пілотом в Німеччині. Зовсім мізер про нього відомо й дослідникам російської авіації царського періоду. Хоча Хома Флегер піднімав аероплани над Парижем та Берліном, Ригою та Санкт-Петербургом. Він також автор конструкції власного літака, що його вдалося збудувати у Варшаві. Цей невеличкий нарис – данина одному з піонерів вітчизняної авіації й початок історичних розвідок, присвячених людині-легенді – Хомі Флегерові.

Насамперед окремо потрібно з'ясувати застосування різних форм написання прізвища й навіть імені Хоми Йосиповича. Так, чи не в найпершому відомому міжнародному посвідченні пілота, його прізвище записане, як «Thomas von Flegier» з наголошеним «е» в першому складі. Його власноручний підпис в документі, очевидно «на французький манер», вигладяє так: «Tomas de Flegier» так само з наголошеним «е» в першому складі. Німецьке слово «фон» як додаток до прізвища, як і французьке «де» – означали дворянське походження особи. Власне, цікавим є сам документ, експонований в одному із залів Рівненського обласного краєзнавчого музея, адже це посвідчення «Міжнародної Федерації Аеронавтики (F. A.I.)» в Німеччині, видане Томасу фон Флежьєру в Берліні 1911 року за № 59, в якому зазначено дату та місце його народження: 06.09.1880 р., Варшава.

А ось відомості із його ж таки російського паспорту: «Хома-Лукаш Иосифович Флегеръ, дворянин, католик...». Із перервами він проживав у Варшаві, Здолбунові (1909-й); Ризі (1911-й); знову Здолбунові (1912-й) тощо. За польським паспортом він був «Томаш-Лукаш Флегер», до того ж записаний уродженцем містечка Здолбунова. Більшість документів, написаних російською мовою, містять варіанти прізвища й «Флегеръ» і «Флежьеръ», а по-батькові – «Фома Осиповичъ». Отож, найближчі знайомі Хоми Йосиповича (за паспортом – громадянина УРСР) називали його Фомою Флежьєром (були навіть

варіанти Флежер та Флюгер). Тож простіше «йти» за варіантом із його ж паспорта: Хома Йосипович Флегер. Такий варіант написання його особистих даних вживатимемо у цьому матеріалі.

Досить непросте питання, яке стосується Флегера, це місце його народження. Окрім Варшави в різних документах фігурує ще Квасилів і Здолбунів. У цьому контексті цікава інформація у документах про реєстрацію Флегера магістратом Здолбунова 1925 року. Там значиться, що він – уродженець Здолбунова, Волинської губернії, молодший офіцер, із дворян, закінчив Комерційне училище П. М. Натансона в Києві, склав іспит на звання прапорщика легкої артилерії царської армії. Призваний на службу під час Першої світової війни як ратник ополчення II-го розряду 30 вересня 1916 року. Перебував у 3-й батареї легкої артилерії (11 жовтня 1916 року), звання молодшого феєрверкера отримав 19 квітня 1916 року, прапорщик від 15 липня 1917 року. За одним із документів, датованих 9 квітня 1918 року, переданих на початку 1960-х років особисто Хомою Флегером для зберігання Рівненському краєзнавчому музеєві, його військова частина дислокувалася в підмосковному м. Серпухов. Там само в Серпухові Флегер зустрів і жовтневу 1917 року більшовицьку революцію.

Про родину та становлення Флегера як авіатора інформація надто скупа. Батько Флегера – Йосип Антонович працював на залізниці інженером. Цілком можливо, що сам Хома Флегер гавчався у здолбунівському залізничному училищі. За свідченнями Валерія Михайловича Чуйка, він особисто бачив свідоцтво про закінчення квасилівської 4-х річної школи Хомою Флегером, який, нібито, певний період жив з батьками в Квасилові, де на їх родину говорили «Флюгери». Нехай там що, але статки родини дозволили Хомі Флегеру поїхати 1910 року до тоді німецького Мюльгаузена, що в сучасній французькій провінції Ельзас. Там він прожив і вчився певний період й за підсумками навчання отримав в Берліні посвідчення пілота Міжнародної Федерації Аеронавтики. Опісля 1911 року він навчався в французькій льотній школі й здійснив не один виліт над Парижем. Того ж часу стосуються винаходи Флегера в галузі повітроплавання. Зокрема за польськими відомостями 1911 року Томас-Лукаш Флегер спроектував конструкції літака-винищувача та водного літака. До слова – його берлінський диплом засвідчував кваліфікацію пілота біплана. Патентування винаходів відбулося в Петербурзі. Після цього у Варшаві він спільно з компаньйоном відкриває магазин авіації «Aero-office». Разом із інженером Вітольдом Румбовічем восени 1911 року розпочав проектування нової конструкції літака, роботи з якого закінчилися 1912 року. Це був саме той літак, чи його дещо зменшена копія, що його було виставлено в вітрині магазину «Aero-office», який розташовувався на вул. Монюшка в Варшаві.

Цікаво, що Хома Флегер був абсолютно визнаний як пілот-авіатор в Росії. 1911 року він брав участь у Всеросійському з'їзді авіаторів, про що свідчить срібний знак учасника, який зберігається в РОКМ. Тоді ж його затверджено дійсним членом Російського імператорського авіаклубу, поруч із такими персонами, як князь Г. А. Багратіон-Мухранський, В. С. Бюкташев – помічник пристава Державної Думи Росії, Н. Ф. Боянус –

камергер Височайшого Двору, Г. І. Віламов – ад'ютант при командирі Корпусу жандармів тощо.

Доволі успішна кар'єра дипломованого льотчика, пілота-випробовувача та підприємця Флегера раптом завершилася на початку 1910-х років. У відомостях тогочасних пресових видань подані самі суперечливі відомості. У контексті діяльності та самої персони Флегера чомусь згадують біплани Соммера, які будували на Руссо-Балтському заводі в Ризі. Та видається ключовою згадка про загибель пілота Сміта, що сталася під час Тижня повітроплавання. Там також згадується і «випадок» «с Флежьеромъ» ! З'ясувати бодай якісь обставини справи допоміг затятий краєзнавець родом із Волині Павло Борисович Резніченко. Зібравши про Флегера чимало відомостей, у тому числі від працівників Рівненського краєзнавчого музею, він 2003 року звернувся до дирекції Меморіального музею-квартири сім'ї Гризодубових у Харкові з проханням допомогти інформацією, а принагідно – закинувши його працівникам байдужість щодо долі винятково заслуженої людини – Флегера. Процитуємо витримку із листа-відповіді музею Гризодубових: «Что же касается Флегера (Флежьера), то, по-видимому, он даже никогда в Харькове с показательными полетами не выступал, как Уточкин, Заикин и другие пилоты. У нас в Музее и в доступной нам литературе никакой информации о нем нет. На специальные же поиски материалов о Флегере за пределами Музея у нас нет времени, так как мы сильно загружены основной работой». Але, тим не менше, пошуки Резніченка раптом виявилися не марними: «Нашлось только одно упоминание о некоем Флежьере: «Вестник воздухоплавания» 1911 г. № 9, стр. 12, примечание 1. Приводим его полностью: «После трагической гибели Смита во время недели воздухоплавания и предшествующего тяжелого случая с Флежьером, Русско-Балтийский завод отказался от дальнейшей постройки аэропланов Зоммера». Сам «тяжелый случай с Флежьером» описан в номерах 7 и 8 «Вестника», которых у нас нет». І далі директор музею В. В. Власко пояснює, що аероплан Зоммера (або Соммера) – це біплан французького конструктора Роже Соммера (Roger Sommer). Сім таких аеропланів збудували на Русско-Балтійському заводі в Ризі (пам'ятаєте згадку про проживання Флегера в Ризі). Про проблеми з цим біпланом і загибель пілота Сміта йдеться у першому томі книги Шаврова. Про Флегера там згадки немає. І далі пан Власко висуває припущення, що, можливо, Флегер літав на «Соммерах» більше за кордоном, ніж у Росії. Отож у закордонних виданнях і пропонує продовжити пошук. Й дійсно, у польському виданні «Льотчик та автомобіліст» того часу є згадка про Флегера. На сторінці 85 йдеться: «Літак Флегієра (переклад з польської): «Підготовлений на пілота в Німеччині, а нині мешкаючий у Варшаві Томаш Флегієр спроектував у 1911 році винищувача та водного літака, документи про яких подав для отримання патенту в Петербург. Пізніше, працюючи в пропагандивному аеро-магазині «Aero-Office» у Варшаві, спроектував спільно з інженером Вітольдом Румбовичем літак, до будівництва якого приступили восени 1911 року Стоповський та Румбович – пізніше керівники «Aero-Office». Будівництво закінчили 1912 року. Цей літак в 1914 році виставили у вітрині магазину «Aero-Office» у Варшаві на ву-

лиці Монюшка. Це був маленький одномісний моноплан із пристроєм штовхання для злету. Здається, на ньому виконані спроби злету, без вивчення функцій його поведінки». Отже про проектування літака власної конструкції, якого будували в Варшаві інші – інформація неспростовна. А ось із «злетами-падіннями» Флегера протягом 1912–1916 років є надія познайомитися в подальших пошуках. Одне залишається так само доведеним: нещасний випадок з Флегером під час Тижня повітроплавання. Залишилося знайти для освітлення цієї доленосної події декілька номерів «Вестника воздухоплавания».

Подальша доля Флегера складалася можливо не так яскраво, як в Мюльгаузені чи Варшаві, але достеменно відомо, що в посвідченні, виданому командиром 1-го Запасного мортирного артдивізіону 9 квітня 1918 року в м. Сєрпухов йдеться: «Фома Флегер – офіцер-прапорщик 3-ї батареї, може служити інструктором із артилерійської справи». Це означало придатність до військової служби, до того ж – у вузько спеціальному напрямку. Флегер обирає бік червоних, тобто щойно перемігших в 1917-му більшовиків.

Чи не самий загадковий й водночас – поворотний рік в житті Флегера – 1919-й. 22 травня 1919-го він «состоит на службе» у Сєрпуховському уїзному Військовому комісаріаті, розпочавши цю «кар'єру» 1 вересня 1918 року. Отож від осені 1918-го по 1 березня 1919-го – служить помічником повітового військового керівника; з 20 лютого по 14 травня 1919-го – очолює відділ із особливих доручень, що стосуються виконання військових повинностей, тобто служить головою уїзної комісії по боротьбі з дезертирством у Червоній армії. Про це наявні відповідні документи, збережені Флегером, які видані 15 листопада 1919 року Сєрпуховським уїздним військовим комісаріатом.

Ця структура ані в ті часи, ані пізніше не могла не працювати спільно організацією, що займалася питаннями розвідки та контррозвідки й підпорядковувалася ВЧК – так званим «Надзвичайним комісіям» Совнаркому – радянського уряду того часу, що її на всеросійському рівні очолив Фелікс Дзержинський. 1921 року з Підмосков'я Флегер несподівано переселяється до Києва, де працює в Союзі кооперативних установ інструктором. Потім знову декілька років «білих плям» і 1925 року в польському магістраті Здолбунова його натуралізують як уродженця Здолбунова, біженця з Волині часів революції, колишнього царського офіцера, дворянина тощо. Відомості про займані посади протягом 1925–1939 років відсутні. Зате з приходом Червоної армії у вересні 1939 року 59-літнього колишнього царського офіцера та дворянина призначають... на посаду конторника Шпанівського цукрового заводу (09.10.1939–30.05.1940 рр.). Далі від травня 1940-го Хома Йосипович займається Товариством сприяння обороні Союзу РСР «ОСАВІАХІМ», до того – в Здолбунові.

Суцільною загадкою є проживання та діяльність Хоми Флегера в окупованому німцями Здолбунові протягом 1941–1944 років. Чи допомагав він радянському підпіллю, чи, послуговуючись добрим знанням французької та німецької, співробітничав із німцями – про нині немає жодної інформації. Принаймні, про арешти німецьким Гестапо чи радянським НКВС відомості відсутні. Й тут швид-

ше за все давався взнаки його вік – «глибоко за шістдесят». Втім, це аж ніяк не могло зашкодити бадьорому старцю, в молодості – прекрасному спортсмену, який ще 1900 року отримав «Свидетельство, выданное Киевским атлетическим Обществом» і яке зберігається в фондах РОКМ. Поза сумнівами, небезпеки могли чатувати на Хому Йосиповича з багатьох сторін, адже його дружина за першим своїм чоловіком – Марцинчик Марія Болеславівна – в дівочості мала прізвище Гамберт. І чи не її рідним належали акції цементовні, про що розповідають свідки, зокрема – прийомний син Флегера. Та чимало моментів із життя Хоми Флегера так і залишаться таємницею. Навіть місце його останнього спочинку до останнього моменту також було невідомим...

Хома Йосипович Флегер (Флежьєр) помер незадовго перед Новим 1967 роком – пригадує його прийомний син Віктор Копильцов – 7 березня 1946 року народження. Завдяки (очевидно, останньому) прижиттєвому фото, один примірник якого сам Флегер передав разом зі своїми документами в фонд Рівненського краєзнавчого музею, безпомилково встановлюємо дату смерті відомого здолбунівця, на ньому зазначено сумну дату – 2 грудня 1966 року. Цей запис на звороті останньої фотосвітлини авіатора зробила дружина Віктора Копильцова Наталія, з якою прийомний син Флегера зустрічався ще до Радянської армії, куди його призвали 1965 року. Щоправда на поховання прийомного батька в 1966-му Копильцова командування його військової частини до Здолбунова відпустило.

Ховали одного з перших у світі авіаторів морозного грудня на так званому католицькому цвинтарі, що на вул. 8 Березня. Могила розташовувалася поруч останнього місця спочинку сестри Хоми Йосиповича, яка відійшла до іншого світу десятьма роками раніше. На церемонії поховання були присутні небагато осіб, чимало здолбунівців приходили попрощатися з покійним до будинку, в якому жив Флегер, що знаходився на місці сучасної п'ятиповерхівки на вул. Мазепи (кол. К. Маркса), в цоколі якого працює кафе «Лелека».

Одним з тих, хто відвідав прощальну церемонію саме в будинку Флегера був корінний здолбунівець Володимир Олександрович Ніколаєв (1952 року народження). За його спогадами, на прикритих очах мертвого Флегера лежали дві монети – звичай, який побачити й тоді було рідкістю. Усе було підкреслено урочисто. Із розмов, які ходили про Флежьєра, Ніколаєв запам'ятав нестандартні, навіть ексцентричні моменти, характерні життю та поведінці Хоми Йосиповича. Так, зокрема, розповідали, що Флежьєр кінці своїх пишних вусів неодмінно закручував догори за допомогою гарячих щипців, або як казали – «на бігуді». Завжди слідкував за своїми нігтями, за можливості – робив манікюр. Пенсія у нього була невелика (10 радянських рублів у місяць «новими» від 1961-го), натомість харчуватися він звик у одному й тому ж місці – для 50-х – 60-х років – в кафе «Цементник», яке від 90-х років XX століття перетворилося на друкарню «Укрдрук». Винятково галантне ставлення до персоналу їдальні дивакуватого старого майже завжди гарантувало смачний дешевий обід в «Цементнику». За переказами, 80-річний Флежьєр міг ще й фліртувати з молодими кухарками. До глибокої старості він носив мало не царського «зразка» розкішні со-

рочки з коміром-стійкою, а також золоті булавки для краватки, запонки тощо.

Про особисте життя Хоми Йосиповича Флегера в радянський період відомо також небагато. Зокрема відомо, що він одружився ще до 1917 року на уродженій Марцинчик Марії Болеславівні, вдові. Можливо, саме про цю родину Флегер особисто розповідав прийомному сину Віктору Копильцову в контексті, що, нібито, значна частина акцій старого цементного заводу, а чи й сам завод належав родичам його дружини. Обставини розірвання шлюбу Флегер-Марцинчик – невідомі, але можна припустити, що дружина Флегера виїхала 1945 року до Польщі в рамках виселення українців із Холмщини, Підляшшя, Надсяння до УРСР, а польського етнічного населення Волині – до центрально-східної частини ПНР. За словами Копильцова, довгі роки Хома Флегер отримував із Польщі листи від колишньої дружини. Але не один раз, у тому числі й в присутності Копильцова, розривав конверти, не читаючи листів.

Дружиною, з якою після війни зблизився Хома Йосипович, стала найнята ним для догляду та прибирання в домі Лідія Петрівна Копильцова, 1920 року народження – матір Віктора Копильцова. Захворівши, вона померла 27 квітня 1965 року. Віктор залишився жити в домі вітчима.

– Добряком він був справжнім – каже тепер 65-річний Копильцов – увесь час невтомний, з ціпком, завжди охайно вдягнений, сивий зі «старорежимними» вусами, Хома Йосипович відвідував своїх старих приятелів та приятельок ще з часів Польщі. Товаришував з пані Вульковською, Мединським, який завідував аптечним кіоском на вул. Острозькій (пізніше – Леніна, тепер – Незалежності), а також достатньо дивним здолбунівським інженером-самоуком, віком молодшим від нього, який усе життя працював над створенням вічного двигуна й жив та працював над своїм відкриттям на вул. Горького. А ще – майже щоденно писав щоденники, замальовував якісь схеми, одне слово – працював з паперами.

За словами Віктора Копильцова, а також свідченнями старожилів Здолбунова, Хома Флежьєр заповів на його могилі встановити на огорожі чотири сферичні спіралі, які б символізували початок і кінець усього земного. А ще – якимось чином ці символи могли перегукуватися з його власними конструкторськими розробками в повітроплаванні. Адже одним із його винаходів було крило, яке вигнутою лінією переходило в інше, без традиційного кріплення звичайним на ту пору способом по боках корпусу літака. Виготовити незвичні для цвинтарної огорожі латунні сферичної форми спіралі Флегер замовив, попередньо розрахувавшись, здолбунівському художнику (на той час – художнику-оформлювачу кінотеатру «Більшовик») Пітюку. Із його сином Віктором Пітюком Копильцов спілкувався багато років пізніше у Рівному. Волю Флежьєра було виконано й ці спіралі простояли, вінчаючи залізні труби цвинтарної огорожі, до 90-х років.

У гонитві за кольоровим металом латунні насадки огорожі поцупили місцеві вандали, 2010 року на місці поховання Хоми Йосиповича залишалося лише три стовпчики без спіралей. Всередині кожного без зусиль можна помітити рештки свинцю. Саме ним, вочевидь, кріпилися в отворах латунні кулі-спіралі.

На початку 2011 року на здолбунівській могилі одного з перших авіаторів у світі залишилося лише два стовпчики від старої огорожі...

Особлива подяка за підготовку статті Тетяні Нахратовій – провідному зберігачеві фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Лілія ТОЛСТУХА

ІНТЕРНУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В історії поселення українців у Канаді є сторінка, яку з повним правом можна назвати трагічною через ті фізичні, матеріальні та моральні страждання, які вони пережили в роки Першої світової війни. Це інтернування українців-емігрантів як представників так званої «ворожої національності» в спеціальних таборах.

На початку двадцятого століття українські емігранти, в жахливих умовах, вели важку виснажливу працю в освоєнні «диких», необжитих земель Канади. Українці також працювали в лісовій і вугільній промисловості, на фермах, будовах та різноманітних фабриках, здобуваючи кращу долю для своїх дітей і одночасно збагачуючи цю країну. Уряд Канади запрошував усіх бажаючих, обіцяючи їм рівноправне громадянство вільних поселенців та підримку.

В серпні 1914-го року вибухнула Перша Світова війна. І тут різко змінилося ставлення канадського уряду до імігрантів. Великобританія, колонія якої Канада стала новою батьківщиною для українських емігрантів, і Австро-Угорщина, до складу якої входили західно-українські землі, опинилися у ворогуючих таборах, вихідці з цих земель, незважаючи на їх лояльність, стали раптом «ворогами» Канади. «В результаті указу уряду Канади «THE WAR MEASURES ACT 1914» проти українців – вихідців із областей, які входили до Австро-Угорщини, були спрямовані різноманітні репресивні заходи. Протягом шести років українці, хоча вони й приїхали до Канади як поселенці на запрошення уряду, піддавалися різного роду утискам». [1, 1]

Згідно Наказу Ради (PC 2721) від 28 жовтня 1914 року, були запроваджені реєстрація, а в певних випадках і ув'язнення осіб, які підпадали під визначення «ворожий іноземець». [2, 2]

Генерал-майор Вільям Діллон Оттер був призначений Директором заходів інтернування, які продовжувалися до червня 1920 року. Всього було створено 24 табори, в яких розмістили 8579 інтернованих, гол. чином молодих чоловіків, а 81 жінку і 156 дітей ув'язнили в таборах Вернон, провінція Британська Колумбія, і Спірит Лейк, Квебек. Фото 1. [4]

Всі ув'язнені страждали від приниження і втрат. Їх цінності й майно були конфісковані. Частину того їм так і не повернули. «Як ув'язнених «другого класу», українців та інших вихідців із Східної Європи, завезли в глиб країни і примусили працювати на важких роботах – прокладанні доріг, розчищенні, осушуванні земель, дуже часто в жахливих умовах». [3, 2]

Фото 2. [5]

Генерал-майор Оттер класифікував лише 3138 чоловік справжніми «військовополоненими», а більшість інтернованих, за його підрахунками, були цивільними – бідними, безробітними та безсімейними українцями. Крім цього, понад 80 тисяч поселенців у Канаді, переважна більшість яких також були українцями, вважалися «ворожими іноземцями», зобов'язаними регулярно відмічатися у місцевих поліцейських установах, або у поліції Північно-Західного Кінна. Вони мали ідентифікаційні номери, які мусили носити при собі цілодобово. За найменше порушення чи непокору каралися, аж до арешту та ув'янення.

Фізичні (холод, важка праця, погане харчування) та моральні страждання виснажували в'язнів, спричиняли хвороби, смерть.

Мілтон Б. Кірк із американського консульства в Орілья, Онтаріо, доповідав Держсекретарю у Вашингтоні 27 березня 1915 року [«Report on the Kapuskasing Internment Camp»], що 2 німців, 318 австро-угорців (читай «українців»), 117 турків і 1 росіянин «не мали роботи та потребували милосердя» і працювали по 49 1/2 години на тиждень... на лісоповалі розпилюванні, розчистці земель» у Капусказінгу. За цю роботу їм платили по 25 центів на день. [4, 2]

«Серед інтернованих по таборах почав ширитися пасивний опір. Деякі інтерновані енергійно протестували проти обставин, у яких вони опинилися.

Фото 3. [6]

«Наприклад, мав місце справжній бунт у концтаборі Капусказінг у 1916 році. Цей бунт охопив близько 1200 в'язнів та 300 охоронців». [5, 1] [A Time For Atonement] Очевидець, який вижив у таборі Капусказінг, розповідає про ці події (за книгою Пітера Шостака «Для наших дітей»):

«Ми приїхали у Капусказінг, де були спеціальні табори для іноземців. Нас розподілили по різних бараках. Мій барак був № 3. Як тільки я увійшов, мене зразу ж оточили мешканці. Це були переважно українці з Галичини. Вони закидали мене запитаннями: «Звідки приїхали? Де вас захопили? Що на війні? Правда, що росіян вибили з Галичини?» і т. д.

Ввечері в бараці юрмилися чоловіки, що повернулися з роботи. Потім нас покликали на вечерю. Вечеря складалася із черпака кислої капусти і картоплі у олов'яній тарілці та чаю у олов'яній кружці. До цього було багато хліба і півгаллона (галлон – амер.= 3,78 л. Прим. перекладача) джему. Ми, новоприбулі, зголодніли, очікуючи на вечерю, з'їли все до крихти. Після вечері барак гудів від розмов аж до дев'ятої години. Потім настав відбій, і всі розійшлися по ліжках.

Сніг падав безупинно. За кілька днів насипало по коліна. І з кожним днем снігу все більшало. Температура впала до 30 і 40 градусів нижче нуля. Незважаючи на глибокий сніг і жахливий холод, чоловіки під озброєною охороною ходили на лісоповал.

Загалом у таборі перебувало 1300 чоловік. Більшість були молодими, від 20 до 30 років, решта – від 30 до 40 років. Третина були українці з Галичини, інші – хорвати, поляки і мадяри. Було також кілька сотень турків, але вони перебували в окремих бараках.

Настала Пасхальна неділя, сіра і сумна. Вона пройшла як звичайна неділя, лише з однією різницею – в той день ми не працювали. Про службу не було й мови, бо не було

священика. Чоловіки весь день були надворі, мовчазні, пригнічені, заглиблені у свої сумні думки. Лише час від часу хто-небудь стиха промовляв «Христос Воскрес». Кожний був заклопотаний своїм власним горем. Найбільше всіх гризла думка: «Як довго буде продовжуватися наше покарання? Коли ми вийдемо звідси?»

Одого дня наказали звільнити четвертий барак. Його мешканців перевели до іншого бараку. Нам сказали, що до четвертого бараку поселять сто нових мешканців.

Справді, за кілька днів прийшов поїзд з новими інтернованими. Охорона повела їх до четвертого барака.

Ми були налякані виглядом цих людей. Обличчя жовті, зголоднілі, виснажені – і старі, і молоді. Це було жахливе видовище. Ми намагалися дізнатися у них, де вони потрапили в оточення. Мову їх важко було зрозуміти, бо говорили вони через силу, дехто крізь сльози. Жалілися, що не мали в той день і крихти в роті.

Ми зібрали кілька купонів, щоб купити їм їжі. Кожен дав, скільки міг, і ми обміняли їх на пару апельсинів і шоколадку на кожного новоприбулого. В їдальні більше нічого не було.

На вечерю їм дали те, що і всім, але дехто з них втратив апетит і не їв нічого.

Після вечері ми слухали розповіді про їх важкі випробування. Їх інтернували в таборі біля Петавави. Всіх було 600. Їх примушували важко працювати. На Благовіщення інтерновані в таборі попросили звільнення від роботи, щоб відсвяткувати. Але ні. Ніхто не звернув жодної уваги на їх прохання. Начальник табору сказав: «До біса ваш святий день», і всіх інтернованих вивели на роботу.

Наступного дня ніхто не вийшов на роботу. Всі, до останнього чоловіка, залишилися в бараках. Представники табірної адміністрації почали викликати їх по одному і вимагати пояснень. Кожному ставили одне запитання: «Чому ти не хочеш працювати?»

У всіх була готова відповідь. Один сказав: «Ви не захопили мене під час бою. Я приїхав до Канади не на війну, а заробляти на життя і збагачувати цю країну своєю працею». Інший доводив: «Мені вже сорок років. Я завжди святкував це свято, як робили це мої діди й прадіди. Мої предки пролили свою кров за право святкування цього та інших святих днів, а тут ви примушуєте мене до святотатства – працювати у святий день. Я краще помру, ніж розтопчу свою віру».

А третій пояснював: «Коли я їхав до цієї країни, то чув, що тут свобода віри і слова, і що кожен має право звільнитися від роботи у його святий день. А ви не даєте нам відзначати наше свято та ще й насміхаєтеся. Жоден із нас, кого ви тут тримаєте, не є відповідальним за війну. Ви осквернили святий день і за це відповісте перед богом».

Врешті один із них заявив від імені всієї групи: «Якщо ви примушуєте нас працювати в свято, то ми взагалі не будемо ходити на роботу».

О восьмій вечора у четвертий барак прийшов офіцер і виголосив коротку промову. Він говорив, що в інших бараках люди старанно працювали останніх два роки і слухняно виконували свої обов'язки. Вони отримують добру їжу, одяг, плату і задоволені. Закінчивши вихвалянням попередніх мешканців табору, він нагадав, що йде війна, і всі повинні виконувати розпорядження уряду. Потім запитав: «То ви вийдете завтра на роботу?» У відповідь від усіх прозвучала відповідь: «Ні! Ні! Ні!»

Ми обурилися цією історією. Запитали у своїх нових товаришів по табору, чи варто було підставлятися на подальші переслідування. Вони відповіли: «Не хвилюйтеся, ми не боїмося переслідувань». І перерахували приклади покарання кожного разу, коли вони відмовлялися працювати. «Наші порції зразу ж зменшувалися наполовину, солому з ліжок прибирали і забирали теплий одяг. Нас примушували бігати, падати на землю, негайно підскакувати, бо нас били. Нас змушували переносити 50-фунтові мішки з піском на відстань 30 миль. Але денний раціон постійно зменшувався, і врешті залишилися лише хліб і вода. Нас сто перевели до цього табору. Що там з тими, які залишилися, ми не знаємо, але й тут ми не будемо працювати».

В глибині душі ми захоплювалися їх рішучістю у відстоюванні своїх прав. Їх стійкість була похвальною. Нам стало соромно за нашу рабську покірність. В наших серцях знову спалахнуло обурення, але ми мовчали.

Наступного дня охорона відімкнула двері четвертого барака і наказала виходити на роботу. Жоден не поворухнувся. В тиші, що запала, здавалося, чути було, як упала голка.

Близько десятої години вечора всіх мешканців четвертого барака вигнали надвір і почали по одному викликати до майора. Кожного персонально запитували, чому він відмовляється виходити на роботу. Деякі послалися на хворобу, їх відправили назад у барак. Інші говорили: так як їх не захопили на фронті, то вони не вважаються військовополоненими, і їх не мають права примушувати працювати.

Із 100 чоловік лише 9, які зголосилися хворими, дозволили повернутися в барак. Решту кулаками, штурханами випхали із офісу. Їх зібрали і вишикували в ряди по чотири. Потім підійшли ще охоронці з інших бараків і оточили полонених з усіх сторін. Майор, капітан і лейтенант вийшли з офісу і наказали всім іти до бараку.

Незвичний парад повільно посувався вперед, а ми, 300 чоловік, дивилися. Коли процесія наблизилася, почувся молодий голос: «Хлопці, їх ведуть на розправу. Це ж наші брати, захистимо їх!»

Те ж саме відчували всі ми, але ніхто не рішався почати першим. А на цей заклик, як на команду, негайно відгукнулися. Ми всі кинулися наперeріз процесії. Вона зупинилася. Один поляк ступив крок до майора. Той вихопив револьвер і вистрілив у повітря. Потім ударив ним поляка по голові і звалив його на землю.

Всі закричали, засвистіли. В цьому гармидері чулися крики: «Ганьба! Бийте його! Камінням його!»

Серед охоронців зчинилося замішання. Майор дав знак, і охоронці кинулися на нас із примкнутими багнетами. Ми повернулися і побігли до бараків.

Люди з незначними пораненнями лікувалися у бараці. Дев'ять чоловік із важкими пораненнями потребували госпіталізації.

Цей інцидент став для нас поворотним моментом. Ми всі вирішили не виходити на роботу. Наші раціони зменшилися наполовину, але ми цим не переймалися. Нас не лякало покарання, погрози на нас не діяли.

А за кілька днів приїхала комісія розслідувати інцидент.

Звістка про цей інцидент поширилася скрізь і всюди. З'явилися публікації в канадських і американських газетах, з відгуками в усіх кінцях світу.

Зразу ж після розслідування нас

всіх звільнили. Ми впевнилися, що свободи можна домогтися, якщо ми готові пролити за неї кров. Інакше ми нічого б не добилися.

Спершу ніхто не хотів залишати табір. Одні казали, що не зрушать з місця, поки їм не заплатять за два роки втраченого часу. Інші вимагали гарантії, що їх повернуть на ту ж саму роботу, звідки їх зірвали.

Адміністрація табору була безпомічна; люди довго не хотіли покидати табір. Врешті, однак, мешканці один по одному, почали виходити. Згадки про табір потроху почали забуватися. Але зовсім забути їх було неможливо».

[6, 3]

Десятки років після подій інтернування українських канадців та їх нащадків не покидав біль за винесені страждання і несправедливість, а в серцях їх жевріла надія на відшкодування моральних та матеріальних збитків, завданих урядом країни, яка стала їх батьківщиною.

«Сьогодні канадські українці, нагадуючи нації про те, від чого вони постраждали як народ у цій країні, звертаються до уряду Канади, вимагаючи визнання, відповідальності за несправедливість, вчинену до української громади у Канаді протягом 1914–1920 років, та компенсації збитків». [7, 7]

І такий день настав. 24 серпня 2005 року прем'єр-міністр Канади Поль Мартін визнав інтернування канадських українців «темною сторінкою» в канадській історії і вніс 2,5 млн. дол. до фонду вшанування пам'яті колишніх інтернованих та створення освітніх програм. 9 травня 2008 року державний секретар з питань громадянства, іміграції та багатокультурності Джейсон Кенні оголосив про виділення урядом 10 млн. канадських доларів Українсько-Канадській Фундації ім. Т. Шевченка з метою утворення фонду, діяльність якого буде спрямована на вшанування українців, постраждалих від інтернування під час Першої світової війни. Така програма дала можливість усім канадцям зрозуміти історію своєї країни, навіть її найбільш важкі сторінки. Згадані кошти виділені у рамках Програми громадського визнання історії, яка була започаткована прем'єр-міністром Канади Стефеном Харпером в червні 2006 року. Программою фінансуються проекти, які включають встановлення відповідних меморіалів, розробку освітніх программ та рганізацію виставок, спрямованих на вшанування постраждалих.

Джерела та література:

1. A Time For Atonement. Canada's First National Internment Operations And The Ukrainian Canadians 1914–1920. Lubomyr Luciuk, The Limestone Press, 1988. - [Електронний ресурс] – Режим доступу://www.infoukes.com

2. «In My Charge». The Canadian Internment Camp Photographs of Sergeant William Buck. Lubomyr Y. Luciuk & Borys Sydoruk. The Kashtan Press, 1997. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: –//www. ukrhistory.tripod.com

3. Peter Shostak, For Our Children. Yalenka Books, Victoria, B. C., 1991

4. Фото1. Інтерновані – [Електронний ресурс] – Режим доступу: –//www.infoukes.com

5. Фото 2. Інтерновані на роботі біля Замкової гори. Табір для інтернованих в Альберті, 1915 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:-//www. infoukes.com

6. Фото 3. Іван Григорчук при спробі втекти з табору для інтернованих у Квебеку, біля озера Спірит, 7.06.1915.- [Електронний ресурс] - Режим доступу: - //www.infoukes.com

7. Любомир Луцюк, Час спокути. Невідомі сторінки української діаспори в Канаді.Репресії 1914–1920 років. [Електронний ресурс] - Режим доступу: - //www.infoukes.com

Фото1. Інтерновані

Фото 2. Інтерновані на роботі біля Замкової гори. Табір для інтернованих в Альберті, 1915 р.

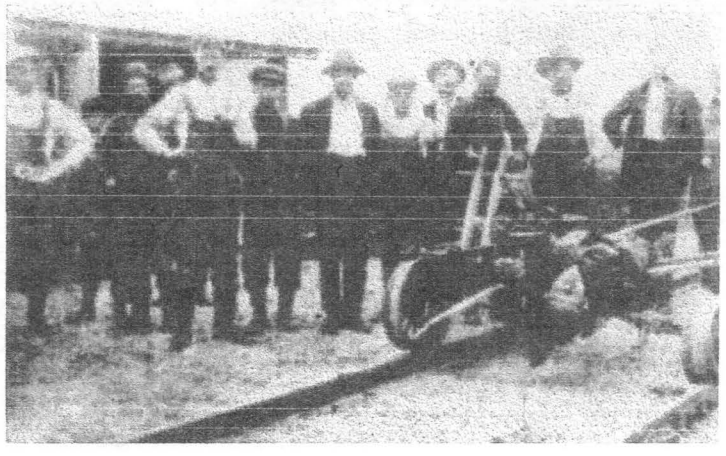

Фото 3. Іван Григорчук при спробі втекти з табору для інтернованих у Квебеку, біля озера Спірит, 7.06.1915.

Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ «СВОБОДА» ПРО ДОСЛІДНИКА ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ДРУКАРСТВА ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА (до 75-річчя від дня народження)

До історії виникнення, становлення та розвитку друкарства в Україні загалом, і на Волині зокрема, в своїх працях зверталося багато знаних науковців української діаспори США: М. Бойко (1971) [2; 3; 4; 5], М. Вацик (1975) [6], Л. Онишкевич (1981) [17], К. Церкевич (1981) [21], І. Боднарук (1988) [1].

Проте найбільш цінними творчими здобутками з історії друкарства Волині для сучасних дослідників є подані в часопису «Свобода» (Нью-Йорк) праці видатного українського історика і громадського діяча, академіка Національної академії наук України, директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ і голови Національного комітету істориків України Ярослава Дмитровича Ісаєвича [13], який народився 7 березня 1936 р. у с. Верба (нині Дубненський р-н, Рівненська обл. – А. Т.), у родині колишнього члена Української Центральної Ради. В 1952 р. закінчив середню школу в Стрию на Львівщині. В 1957 р. успішно закінчив історичний факультет Львівського університету ім. Івана Франка [7], де в 1961 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Місто Дрогобич у XV – XVIII ст.», в 1978 р. у Московському університеті – докторську «Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI – перша пол. XVII ст.)» [18].

Трудову діяльність розпочав у 1957 р. старшим лаборантом кафедри історії південних і західних слов'ян університету, з 1958 р. працював в Інституті суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ – А. Т.), з 1985 р. – завідувач відділу історико-культурних пам'яток Інституту, за сумісництвом – доцент Львівського університету, професор Івано-Франківського педагогічного інституту та Києво-Могилянської академії, 1989 р. – обраний директором Інституту суспільних наук АН УРСР.

У 1988–1990 рр., Я. Ісаєвич, як гостьовий професор відділу славістики і науковий співробітник Українського дослідного інституту Гарвардського університету (США) вивчав архівні документи, стародруки, рукописні книги, що знаходилися в бібліотеках, музеях та приватних колекціях [7]. Досліджувати там було що, так, часопис «Свобода» звертаючись до наукових установ, повідомляв, що продається «винятково рідка збірка церковних стародруків» XVI – XVIII ст. із 15 книг у «шкіряних оправах своєї епохи» друковані у Львові – напрестольне великоформатне «Святе Євангеліє» (1636); «Служебник» (1691); «Требник», виданий митрополитом Афанасієм Шептицьким (1719); у Києві – «Ключ Розуміння» Іоаникія Ґолятовського» (1656); малоформатний «Служебник» (1730); «Служба во Святий і Великий Четверток», (1779); малоформатний «Требник» (1877); «Мінея за місяць червень. (Служба на «похвалу» Полтавського бою)» (кінець XVIII ст.); у Москві – «Твори Святого Єфрема Сирина» (1701); «Твори Святого Івана Золотоустого «Маргарит» (1761); малоформатна «Біблія на церковнослов'янській мові», у її передмові є згадка про Острозьку Біблію і українських перекладачів (1802); «Мінея Общая» (1858); у Почаєві – напрестольне «Святе Євангеліє» (1748); «Псалтир» (1750) і «Величання» (1818), виданні Чином Святого Василія Великого [19].

Крім наукових досліджень він прочитав цикл доповідей з історії українського друкарства [7]. 9 квітня 1989 р. директор Українського музею (Нью-Йорк) Марія Шуст відкрила виставку «Скарби давнього українського мистецтва», а мистецтвознавець Стефанія Гнатенко представила доктора історичних наук Ярослава Ісаєвича й повідомила присутніх, що його невтомна праця «увійшла до тритомного зведеного каталогу українських стародруків – «Пам'ятки книжкового мистецтва» [10]. Вчений в доповіді «Культурно-освітні осередки і друкарство на Україні в XVI – XVIII ст. [9] розповів про важкий «для України час від кінця XIV до середини XVIII ст.», зауваживши, що завжди, коли країна перебуває в такому стані, то «з'являються сили, спрямовані на самозбереження, починається відродження». Він повідомив, що першою «спробою поєднати візантійську і західньоєвропейську культури була Острозька Академія» (1578 р.), при якій «була друкарня, де видали знамениту Острозьку Біблію. Керівником друкарні був Дем'ян Наливайко, брат славетного козацького провідника Северина Наливайка». На думку дослідника, бідою академії «була залежність від меценатів», адже вже через чотири роки після смерті князя Костянтина Острозького в 1608 р., академію було ліквідовано.

Іншою тогочасною проблемою «була денаціоналізація провідної верстви», роль якої в «піднесенні української культури перебрало міщанство – купці та ремісники», що «мали цінні бібліотеки, в яких переважала антична література». Міщани, керуючи деякий час культурним життям країни, заснували в містах України широку мережу братств. Таким піонером-зачинателем стало Львівське братство, яке «мало одну з перших на Україні друкарень». У 1615–1630 рр. «центр культурного життя пересунувся на схід» і в Києві було засновано декілька друкарень. Власником однієї з них був галичанин «Вербицький – друкар і одночасно запорізький козак». Я. Ісаєвич зазна-

чив, що з другої половини XVII – початку XVIII ст., майже всі друкарні діяли при монастирях, хоча «після 1720 р. у друках забороняли українізми». На закінчення професор нагадав присутнім про те, що майже при кожній церкві в Україні було братство, школи і саме в «сільських церквах переписували рукописи, ноти» [10]. І це лише одна доповідь Я. Ісаєвича про витоки і розвиток українського друкарства.

В Українському дослідному інституті Гарвардського університету читав курси лекцій «З історії Галицько-Волинського князівства» і «Початки друкарства у слов'янських народів». Неодноразово виступав з науковими доповідями в університетах Альберти, Лос-Анджелесу, Мельбурна, Сан-Франциско, Токіо, Урбана-Шамнейн, Філадельфії, Чикаго та інших [7; 18].

Брав активну участь у різних заходах української діаспори в США, Італії. Так, 12 листопада 1989 р., разом із майже 200 українцями Нью-Йорку та околиць, узяв участь у традиційній імпрезі Українського Інституту Америки з відзначення «Українця року» – «двох широко відомих, заслужених, для української культури та громадського життя, мистців пензля, пера і слова – Святослава Гординського і Лідію Крушельницьку» [8, с. 1], де виступив з окремим привітальним словом і «змалював національно-культурне відродження, що тепер відбувається в Україні і яке б не було можливе, якщо б не було в українській спільноті таких осіб, як саме мистець С. Гординський і мисткиня слова Л. Крушельницька. Він висловив сподівання, що хоча в історії України було багато відроджень, теперішнє повинно бути остаточним» [8, с. 4]. 8–9 грудня, разом із 45 відомими українознавцями, взяв участь в організаційній конференції Американської асоціації українознавства (ААУ) в Кембриджі, на якій «звітували голови трьох головних комісій МАУ», у т. ч. Ярослав Ісаєвич, який висвітлив роботу бібліографічної комісії [11].

1990 рік став досить насиченим для професора Я. Ісаєвича. Так, 11 лютого на спільному засіданні Комітету фонду Катедр українознавства і Українських злучених організацій (Клівленд) він прочитав доповідь «Відновлення НТШ у Львові» [22]. Того ж дня разом із дружиною магістром Ольгою Ісаєвич був присутнім на зборах українського громадянства в залі ім. митрополита А. Шептицького (Парма, Огайо), де розповів про відновлення діяльності «славного і заслуженого для української науки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» у Львові [20]. 7 березня на кафедрі української культури та етнографії ім. Лідії та Ераста Гуцуляків Альбертського університету (Едмонтон) у лекції «Подорожні записки Мартина Ґруневеґа, маловідоме джерело з історії та етнографії народів Східньої Европи» стверджував, що детальні записки ілюстровані рисунками, німецького купця Мартина Ґруневеґа, який в XVI ст. багато подорожував по Україні, «є неоціненим джерелом інформації про Україну того періоду». Того ж дня в Пластовій домівці для представників української громади Едмонтона розповів про «останні археологічні знахідки на терені України» [15]. 18 березня в університеті Нью-Йорка говорив про «проблеми спадкоємносте української культури у творчості Шевченка» на влаштованій НТШ, УВАН і Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету десятій річній науковій конференції, присвяченій Т. Шевчен-

ку. 8 квітня виступив в Українському культурно-освітньому центрі (Філадельфія) із доповіддю «Гарвардський Проект та його значення для відродження історичної свідомости в Україні» [13]. 28 квітня – 6 травня у складі групи українських вчених – І. Драча, М. Жулинського, О. Пахльовської, Д. Степовика, Н. Яковенко, взяв участь у міжнародній науковій конференції «Основи історичних і культурних традицій у Східній Европі: Білорусь. Литва. Польща. Україна» (Рим), влаштованій Білоруським науковим інститутом, Литовською католицькою академією наук, Польським інститутом християнської культури і Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В'ячеслава Липинського [14].

Після повернення із США в 1993–1998 рр. очолював відділення історії, філософії та права НАНУ, 1993–1999 – співорганізатор і голова Міжнародної асоціації україністів, голова і член оргкомітетів багатьох міжнародних і національних наукових форумів, учасник Міжнародних конгресів історичних наук, 2000 – голова Українського національного комітету істориків [18].

Вже після успішного захисту кандидатської дисертації з історії середньовічного Дрогобича, молодий вчений почав цікавитися темою братств в Україні й у збірнику Всесоюзної книжкової палати «Книга» публікує статтю «Видавнича діяльність Львівського братства в XVI – XVIII ст.» (1966) [7], яка стала основою його першої монографії «Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст.» [15]. Досліджуючи історію Київської та Галицько-Волинської держав, розвиток і поширення друкарства в Україні, опублікував понад сімсот наукових праць: «Джерела з історії української культури XVI – XVIII ст.», «Юрій Дрогобич» (1972) [7; 15]; «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» (1975, 1983); «Преемники первопечатника» (1981); «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні». Кн. 1 (1574–1700); Кн. 2 (Ч. 1, 1701–1764; Ч. 2, 1765–1800) (1981–1984; у співавторстві з Я. Запаском); «Літературна спадщина Івана Федорова» (1989); «Галицько-Волинська держава» (1999); «Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми» (2002) [18], «Культура Галицько-Волинської Руси» й «Українська культура XVII ст.» [7].

Іноземна наукова спільнота належним чином оцінила його здобутки, обравши в 1993 р. почесним доктором Гродненського університету ім. Янки Купали, 1994 – членом Польської Академії наук, 2005 – членом Польської Академії мистецтв і знань, 2003 – членом УВАН. Отримав відзнаку міністра культури і народного мистецтва Республіки Польща «Заслужений діяч культури» (2000), удостоєний високого звання лауреата міжнародної нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів «За вагомий внесок в українську історичну науку та розширення і поглиблення її горизонтів» (2002), обирався переможцем конкурсу «Галицький лицар». Українська держава враховуючи внесок ученого в українську історію і культуру нагородила його орденом Ярослава Мудрого V ступеня, відзнакою Президента «За заслуги» III ступеня, присвоїла звання «Заслужений діячем науки і техніки України» (1996).

24 червня 2010 р. Ярослав Ісаєвич відійшов у вічність, похоронений 26 червня на Личаківському цвинтарі у Львові [22].

На жаль, життєві шляхи, багатогранна й чимала спадщина Ярослава Ісаєвича, його наукова, культурно-освітня і суспільно-державницька діяльність, ще й досі чекає своїх сучасних українських дослідників.

Джерела та література:

1. Боднарук Іван. Основник друкарні й академії в Острозі/Боднарук Іван//Свобода. – 1988. – Ч. 37. – 26 лютого. – С. 2.

2. Бойко М. Острозькі першодруки «Читанка» і «Буквар», 1578–1580 рр./ Бойко М.//Свобода. – 1971. – Ч. 156. – 25 серпня. – С. 2.

3. Бойко М. Острозькі першодруки «Читанка» і «Буквар», 1578–1580 рр./ Бойко М.//Свобода. – 1971. – Ч. 157. – 26 серпня. – С. 2, 4.

4. Бойко Максим. Книгодрукування у Почаєві і Крем'янці та мандрівні друкарі./Бойко Максим. – Блумінґтон (штат Індіана): Т-во «Волинь» в Торонто, 1980. – 162 с.

5. Бойко Максим. Острозька Дерманська друкарня./Бойко Максим. – Блумінґтон (штат Індіана): Т-во «Волинь» в Торонто, 1980. – 152 с.

6. Вацик М. Українські стародруки були темою наукової конференції НТШ в Ню Норку/Вацик М.//Свобода. – 1975. – Ч. 237. – 19 грудня. – С. 1.

7. В Українському Музеї доповідатиме науковець з України//Свобода. – 1989. – Ч. 64. – 7 квітня. – С. 1.

8. Громада Ню Йорку гідно відзначила українців року//Свобода. – 1989. – Ч. 223. – 25 листопада. – С. 1, 4.

9. Доповідь в УМ//Свобода. – 1989. – Ч. 65. – 8 квітня. – С. 1.

10. Дражевська Любов. Доповідь Я. Ісаєвича в Українському Музеї/Дражевська Любов.//Свобода. – 1989. – Ч. 76. – 25 квітня. – С. 6.

11. Засновано Американську Асоціяцію Українознавства//Свобода. – 1990. – Ч. 36. – 26 лютого. – С. 2.

12. «І. Д.» Доповіді у Філядельфії/І. Д.//Свобода. – 1990. – Ч. 60. – 30 березня. – С. 1.

13. Ісаєвич Я. Друкарні України на зламі XVI – XVII ст. Острозька академія: редагування і видання книг/Ісаєвич Я.//http://litopys.org.ua/isaevych/is09.htm

14. Інститут ім. В. Липинського влаштовує міжнародну конференцію//Свобода. – 1990. – Ч. 82. – 2 травня. – С. 1.

15. «Н. Н.» Д-р Я. Ісаєвич в Едмонтоні/Н. Н.//Свобода. – 1990. – Ч. 96. – 22 травня. – С. 4.

16. «О. К.» Відбулася десята шевченкознавча конференція/О. К.//Свобода. – 1990. – Ч. 61. – 31 березня. – С. 1, 4.

17. Онишкевич Лариса. Друкарство на Україні перед Федоровичем/ Онишкевич Лариса.//Свобода. – 1981. – Ч. 191. – 9 жовтня. – С. 2.

18. Помер видатний український історик Ярослав Ісаєвич http://zik.com.ua/ua/news/2010/06/25/234412

19. Продається винятково рідка збірка церковних стародруків//Свобода. – 1973. – Ч. 32. – 21 лютого. – С. 3.

20. У Львові відновлено діяльність НТШ//Свобода. – 1990. – Ч. 52. – 20 березня. – С. 3.

21. Церкевич К. Праці про друкарство Волині/Церкевич К.//Свобода. – 1981. – Ч. 26. – 10 лютого. – С. 2, 4.

22. Я. Ісаєвич в Клівленді//Свобода. – 1990. – Ч. 24. – 7 лютого. – С. 1.

Ярослав ЦЕЦИК

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РАЙОНИ СИБІРУ ТА ДАЛЕКОГО СХОДУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Початок XX століття у Російській імперії характеризувався ускладненням суспільно-політичної та економічної ситуації. Поразка у російсько-японській війні, економічна криза, події революції 1905–1907 рр. не сприяли політичній стабільності у країні. У зв'язку з цим за ініціативи тогочасного прем'єр-міністра імперії П. А. Столипіна у країні розпочалося проведення аграрної реформи, яка ввійшла в історію під назвою «столипінської аграрної реформи». Новий керівник уряду прекрасно володів ситуацією в державі та враховуючи складність відносин на селі таким чином, намагався створити у селах чисельну групу заможних господарів, які протидіяли поширенню радикальних та революційних рухів серед селян. Головну причину в гальмуванні розвитку сільського господарства П. А. Столипін вбачав у «общині». Коли «община» негативно впливала на сільське господарство центральних губерній імперії, то для українських земель вона мала ще гірші наслідки, де населення було звичним до ведення індивідуального та хутірського господарства.

Щоб запобігти революції та створити потужний клас селян-землевласників, П. А. Столипін провів аграрну реформу законодавчо закріпивши право громадян виходити з «общини» та переходити до ведення хутірського господарства. В Україні на відміну від Росії після реформи 1861 р. існувало так зване «подвірне» землеволодіння згідно якого земля вважалася власністю цілої родини, її не можна було продати чи ділити між членами родини. То після реформи будь-який селянин міг вийти з «подвірного» господарства та стати власником своєї землі. Лише сіножаті та ліс залишалися у спільному володінні [1, с. 426].

Реалізація даної реформи створила умови для дальшого переселення селян на вільні землі, яких було вдосталь за Уралом.

Переселенський рух мав своєю метою по-перше, послабити соціальну напругу в сільській місцевості, яка виникла у зв'язку з збільшенням населення, так кількість жителів Волинської губернії зросла з 2989482 особи у 1897 р. до 3512547 у 1912 р. [2, с. 52–53], а по-друге, селяни, які пере-

селялися в малоосвоєні регіони Азії, Далекого Сходу та Сибіру мали можливість продати свої земельні наділи у краї, натомість отримати від уряду значні земельні наділи, який був зацікавлений в активізації переселенського руху.

Після 1905 р. кількість переселенців з України почала стрімко зростати. Цьому сприяло кілька обставин: по-перше, серед селян проводилася відповідна агітація з боку уряду, по-друге, у повітах було утворено відповідні комісії, які допомагали у переселенні, а для координації їх діяльності в Петербурзі при Головному управлінні землеустрою та землеробства було створено Переселенське управління, на яке було покладено функції контролю за цими процесами. Однак, як свідчить аналіз документів, незважаючи на систематичну публікацію звітів про наявність вільних земель у сибірських губерніях та на Далекому Сході, центральні органи не володіли у повній мірі ситуацією з землею, що й призводило до ускладнень цих процесів.

Щодо Волинської губернії то кількість її селян, які висловили бажання переселитися була значною. Стосовно їх майнового стану це були, як правило, малоземельні та безземельні селяни. Найбільшого рівня переселенський рух набрав у 1908 р. Загалом за три роки з 1907 по 1909 рр. з Волинської губернії переселилося 40880 селянських господарств. З цієї кількості лише у 1908 р. 27492 господарства виявили бажання переселитися за Урал. Але уряд був не в змозі задовольнити бажання всіх селян [3, с. 52].

На ряд відмов селянам Волині щодо їх переселення до Сибіру, а також відсутність контролю за ситуацією з боку центральних органів влади дають відповідь документи та інструкції Переселенського управління. В одному з документів, датованому 30 жовтня 1906 р. і, який був адресований в Острозький повіт Волинської губернії значилося, що у кожну комісію по землеустрою вислано комплект видань управління серед яких є: довідкова книга для ходаків, карти заселення 4-х сибірських губерній та карти двох областей Далекого Сходу тощо.

У даному документі окрема увага акцентувалася на тому, що переселенські карти дають лише загальне уявлення про місцевість куди скеровуються переселенці, а більш точні відомості вони мали отримати лише на місці у завідувачів переселенськими районами переселенських чиновників.

Тому аби уникнути переселення у Сибір цілими родинами без попереднього знаходження наділів і таким чином, наразитися на бідність, всюди, крім земель Приамур'я, де вільних земель знаходилося вдосталь, рекомендувалося не видавати документів на проїзд родинам, за якими не закріплені землі ходоками, відповідно документів виданих місцевим (сибірським) переселенським чиновником. Особам, які вирішили рушити до Сибіру в якості ходаків мали бути видані відповідні документи, котрі давали право на зарахування за ходаком вибраної ним ділянки землі, що було неможливо зробити лише на основі паспорту [4, арк. 2–3].

Враховуючи важкодоступність районів Сибіру та Далекого Сходу, документи на пільговий проїзд переселенцям рекомендувалося видавати не до Челябінська чи Омська, як це часто робили місцеві органи влади, а до останньої станції залізниці [4, арк. 3].

Така позиція уряду диктувалася тим, що селяни, які приїжджали у важкодоступні райони не завжди могли вчасно добратися до своїх пунктів призначення, що у свою чергу породжувало значне невдоволення серед переселенців.

Ще одним важливим недоліком у роботі місцевих комісій було визначено те, що останні не попереджали у 1906 р. переселенців про те, що позики переселенцям на будівництво будинків на новому місті згідно положення від 25 червня 1903 р., хоча у довіднику про них зазначено, не можуть видаватися у повному обсязі у зв'язку з відсутністю коштів, а мали видаватися лише найбіднішим родинам. Також харчування у дорозі за рахунок казни мало бути влаштованим тільки для дітей найбідніших верств переселенців [5, арк. 3].

Таким чином, як бачимо з вищенаведеного документа місцеві органи влади не у повному обсязі інформували майбутніх переселенців про ті зміни, які вносилися органами влади, а значна частина інформації, яку використовували селяни, плануючи переселення, була застарілою. З іншого боку у ряді сибірських губерній кращі ділянки землі на той час були вже заселені. Все це у комплексі сприяло тому, що значна частина переселенців навіть приїхавши на нові землі, опинилася у складній ситуації, адже їм був потрібен ренамент для обробки земель, засоби для існування, насіння тощо, а багато переселенців цього на мали. Крім цього ще одним випробуванням, яке чекало на нових жителів Сибіру та Далекого Сходу була акліматизація до нових умов проживання.

Ще одним напрямом переселення жителів Волинської губернії на початку XX ст.– був Кавказ. Однак кількість переселенців у даний регіон була значно меншою. Згідно даних Острозької комісії по землевпорядкуванню, яка також відповідала за організацію переселення у 1906 р. з повіту виявили бажання переселитися на Північний Кавказ 22 родини загальною кількістю 109 осіб й всі вони були з Гощанської волості [6, арк. 8]. Щодо інших переселенців з цього повіту в даний регіон, як свідчить проведений нами аналіз документів діяльності даної комісії у 1906, більше бажаючих не було. Таку ситуацію можна пояснити тим, що уряди при переселенні основний акцент робили на залюдненні величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, а на Північному Кавказі вільних земель майже не було.

Багато вихідців з України, у тому числі й Волинян, які відважилися в пошуках кращої долі покинути рідні землі виявилася складною. Значна їх частина так і не змогла пристосуватися до ведення сільського господарства на нових землях й повернулися назад. За період з 1907 – по 1909 рр. з цілої Російської імперії переселилося у райони Сибіру та Далекого Сходу 2032,3 тис. осіб, з яких оселилося 698,4 тис. осіб, а повернулося за ті роки 137,4 тис. осіб [1, с. 427]. Але пік повернення переселенців, у тому числі й волинян, припав на 1910–1911 рр.

Таким чином, значна частина українців, які взяли участь у переселенні на початку XX ст. залишилася на нових землях та відіграла важливу роль у освоєнні величезних просторів Східного Сибіру та Далекого Сходу. Та ж частина, яка повернулася в Україну опинилися у скруті, що було зумовлено тим, що перед переселенням вони продали свої господарства й після повернення поповнили ряди сільського пролетаріату.

Джерела та література:

1. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х Т. – Т. 2./Полонська-Василенко Наталія. – К.: «Либідь», 1992. – 608 с.

2. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография. – 549 с.

3. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939)/Оксенюк Р. Н. – Львів: Каменяр, 276 с.

4. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф.16, оп. 1, спр. 3, арк. 2–3.

5. Держархів Рівненської обл., ф.16, оп. 1, спр. 3, арк. 2–3.

6. Держархів Рівненської обл., ф.16, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

Василь ЧЕКУРКОВ

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД XV - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗКОПОК 2007 РОКУ В МІСТІ РІВНОМУ ПЛОЩІ КОРОЛЕНКА

Керамічний посуд – одна з масових і найвиразніших категорій знахідок, тому вивчення гончарних виробів має велике значення під час досліджень хронологічної специфіки будь-якої території, зокрема й середньовічних пам'яток Волині.

Мета даної статті – розглянути розвиток гончарного виробництва литовсько-польської доби на прикладі керамічного посуду XV – першої половини XVII ст. здобутого під час археологічних досліджень РФ ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ в 2007 р. у м. Рівному на площі Короленка [5; 6, с. 285–290; 8, с. 311–314].

Всі різновиди керамічного посуду зібрані у культурному шарі і в різних археологічних об'єктах, що належать до різних хронологічних періодів. Ознаки технології їх виготовлення, форми та орнаментації дозволяють віднести весь посуд до типової кераміки XV – першої половини XVII ст., що широко відома в інших регіонах України.

Дослідники вже розглядали особливості розвитку гончарних виробів на території України у пізньому середньовіччі. Цьому хронологічному періоду присвячена класифікація середньовічної кераміки, розроблена Л. І. Виногродською за матеріалами розкопок у Новгород-Сіверському [1, с. 47–57], розробка Ю. Омельченка, І. Тесленко, Л. Чміль за київськими матеріалами [4, с. 14–15] та окрема публікація білоруської дослідниці І. У. Ганецької [3, с. 296–306].

Нагромадження археологічних знахідок та збільшення публікацій протягом останніх десятиліть дає змогу розглянути розвиток гончарного виробництва на Волині XV – першої половини XVII ст. У запропонованому нами огляді кераміки в основу виділення типів традиційно покладені: технологія виготовлення, особливості профілювання вінець, форми посуду, орнаментація – найінформативнішої та найкраще представленої в археологічних комплексах категорії глиняних виробів.

Отже, за результатами попередніх досліджень керамічний посуд литовсько-польської доби можна поділити на ранній (XV – початок XVI ст.) та пізній (XVI – перша половина XVII ст.) хронологічний період.

Керамічний посуд раннього періоду за технологією виробництва, складом глиняного тіста віднесений до таких груп:

1) низької якості, виготовлений на повільно обертовому (ручному) гончарному крузі; 2) високої якості, виготовлений на швидкообертовому (ножному) гончарному крузі, сироглиняний (морений, димлений);

Всі вироби першої групи – горщики низької якості, сформовані на ручному гончарному крузі, в тісті крупні домішки зерен кварцу і дресви, колір черепка чорний чи бурий, поверхня нерівна, шорстка, помітні блискітки мінералу. Профілювання вінець нагадує форми домонгольського часу. На плічках наносився заглиблений орнамент у вигляді горизонтальних лінії та хвиль (рис. 1, 1–4). На денцях гончарних посудин, зустрічаються клейма. Це опуклі відбитки малюнка, вирізаного на дерев'яній підставці гончарного кола, вони досить одноманітні – колесо із спицями, квадрат із діагоналями, п'ятикутна зірка (рис. 1, 4). Існують різні погляди щодо трактування клейм. Їх вважають знаками гончарів, що виготовляли посуд або знаками замовників, а також релігійно-символічними знаками. Найбільш обґрунтованим виглядає пояснення клейм як магічних символів оберегів, що мали захищати продукцію майстра [7, с. 61]. Як показали нові дослідження проведені в Білорусії, такий посуд виготовлявся протягом тривалого часу, аж до XVI – початку XVII ст. [3, с. 296–306].

Вироби другої групи – високоякісний сироглиняний посуд представлений горщиками, глеками, кришками, макітрами. Такий посуд відомий в Україні у XV–XVI ст. [2, с. 70].

Горщики мають потовщені вінця, зовні часто розділені кількома рядами горизонтальних рівчаків і розчленовані заглибленнями, форма овоїдна зі слабо профільованими плічками. Основний елемент декору – рифлення по тулубу. Іноді прокреслені лінії. Треба відзначити групу кераміки з ромбовидними вінцями і пальцевими защипами, на них – елемент, що стає характерним для української кераміки XVII–XVIII ст.

Кришки мали конусоподібну форму із виступом-ручкою в центрі. Край покришки відтягнутий назовні горизонтально.

Макітри мали розширені догори товсті стінки і масивні, майже

горизонтально відігнуті назовні вінця. Прикрашалися горизонтальним рихленням і хвилею на стінках, іноді хвиля зустрічається на вінцях.

Пізній період (XVI – перша половина XVII ст.) характеризується значними змінами в керамічному виробництві України. З'являються ремісничі цехи, які спеціалізуються на виготовлені побутової та будівельної кераміки [4, с. 16]. Значно збільшується обсяг виробництва, розширюється асортимент, посуд стає більш тонким і крихким. Разом з тим, форми посуду стають більш вишукані. Вироби мають багате, різноманітне оздоблення [4, с. 16]. Крім горщиків, покришок, макітер, мисок, глеків, з'являється такий посуд, як сковорідки, кухлі, кубки, полумиски, тарілки, блюда, баклаги та інше. Посуд був червоноглиняний, світлоглиняний та задимлений (морений). Він випалювався у двоярусних горнах круглої форми, зроблених з глини та

цегли. Верхня камера заповнювалася виробами, а нижня, що розподілялася на дві частини перегородкою, була тонкою. Випал міг бути оксидуючим (червоно-, світлоглиняна) та відновним (морена). При відновному випалі на деякий час закривали продухи і камера заповнювалася димом. Як пальне використовувались дрова, що давали багато диму, тому посуд мав сірий (від світло-сірого до чорного) колір [2, с. 69].

Колекція керамічного посуду пізнього періоду репрезентована фрагментами кераміки, посудинами, частково реставрованими з фрагментів та цілими посудинами. Серед кераміки, різної за складом тіста, технологією виготовлення, формою та особливостями орнаментації, виділяється посуд виконаний за традиціями українського гончарства. Весь посуд виготовлено на швидкому гончарному крузі. Якість випалу дуже висока. Керамічне тісто щільне з домішкою дрібного піску. Поверхні посуду різних відтінків сірого та жовтого кольору. Більшу частину кераміки (верхні частини горщиків, макітер, глечиків, внутрішні частини тарілок та мисок) орнаментовано шляхом нанесення мінеральної фарби різних відтінків червоного кольору на поверхню висушеного посуду, який після цього обпалювали. Елементи орнаменту: прямі та хвилясті лінії різної товщини; хвилясті та зигзагоподібні лінії з потовщеннями; ряди мазків у вигляді перевернутих ком; гачків та мазків складної конфігурації. Частина посуду з внутрішньої сторони покрита зеленою та жовто-коричневою поливою.

За функціональним призначенням весь посуд пізнього періоду розділяється на кухонний та столовий.

Кухонний посуд – горщики, макітри, глечики, покришки, сковорідки.

Горщики – найбільша і найважливіша для хронології група посуду. Вони в основному середніх і невеликих розмірів. У XV–XVI ст. горщики мають потовщені вінця (валикоподібні, у вигляді козирка, дзьобоподібні). Орнамент на них майже відсутній, на деяких є легке рифлення на плечах. З кінця XVI ст. з'являється новий тип горщика, який домінує у XVI–XIX ст. на всій території України. А в деяких регіонах існує і у XX ст. [2, с. 69]. Цей тип має прямі, ледве відігнуті назовні вінця з невеликим виступом посередині, край яких прикрашався часто защипами. На початку XVII ст. мають стрункі пропорції та плавний перехід від вінець до плічок, але поступово стають масивнішими. Зменшується їх висота і збільшується поперечник, на місце плавного переходу з'являється чітко виявлений кутовий перегин внутрішньої поверхні.

Червоно- та світлоглиняні горщики орнаментувалися розписом червоно-брунатою фарбою по плечах і вінцях у вигляді прямих і хвилястих ліній у поєднанні з крапками і плямами (рис. 2, 1).

Морені горщики орнаментувалися по плечах лощенням: якимсь твердим предметом прогладжувалися на стінках вертикальні або горизонтальні смуги (рис. 2, 2). Після випалу прогладжені місця блищали, вирізняючись на матовій поверхні горщика [2, с. 69].

Покришки. Як і в попередні часи до горщиків виготовляли покришки. У XV–XVI ст. вони мали конусоподібну форму з гулястим верхом і загорнутим усередину краєм. Покришки XVII ст. змінюють свою конфігурацію. Гулястий верх поступово перетворюється на відросток зі зрізаною ниткою пласкою верхівкою. Край по-

кришки перетворюється на пласкі, повернуті назовні вінця, поверхня збільшується, а з одного чи двох боків на стінках з'являються петлеподібні ручки. Покришка стає покришкою-мискою, з якої, за потребою, можна було їсти.

Сковороди – посудини за формою дуже схожі на миски, з вузькими майже горизонтальними вінцями, зі зламом по середині тулуба. Вони мають три ніжки і порожню трубчасту ручку в яку вставлявся дерев'яний держак. Посуд покритий жовто-коричневою та зеленою поливою.

Столовий посуд – глечики, макітри, тарілки, миски.

Глечики мають високу шию, що розширюючись донизу, переходить у похилі плечі, та розхилені вінця, вигін яких утворює невеликий носик. У більшості посудин є одно або два валикоподібних потовщення під вінцями та вертикальна ручка. Що кріпиться до середньої частини горла та до тулубу. Світлоглиняні орнаментовані червоно-брунатною фарбою, а морені лощенням і горизонтальним рифленням на плечах.

Макітри XVI ст. на відміну від попереднього періоду виготовляють світлоглиняними і мореними з тонкими стінками та відігнутими назовні прямими або трохи опуклими вінцями. Світлоглиняні макітри прикрашалися розписом червоно-брунатною фарбою по вінцях і стінках, а морені- лискуванням і горизонтальним рифленням по тулубу (рис. 2, 2).

Тарілки з'являються в кінці XVI ст., вони мають широкі краї, відокремлені від боків ребром, та потовщені вінця. Дно плоске зі зрізами у придонній частині. Орнамент розташований по краях та в центрі тарілок по внутрішній поверхні. Внутрішня частина тарілки покрита зеленою та жовто-коричневою поливою (рис. 1, 6).

Миски відрізняються від тарілок більшим об'ємом та формою. Їх краї вузькі, різко відігнуті назовні, виділені виступом і нагадують край покришок-мисок. Вінця з округленим краєм. Дно плоске. У середині мисок є зовнішній та внутрішній злами. Орнамент нанесено по внутрішній поверхні виробів (рис. 1, 5).

Підводячи підсумок аналізу керамічного посуду XV – першої половини XVII ст., можна стверджувати про співіснування в XV – на початку XVI ст. архаїчного та високоякісного посуду. Архаїчний посуд виготовлений на ручному гончарному колі місцевими майстрами (вірогідно в сільській місцевості) продовжував традиції давньоруського часу. Високоякісний посуд – посуд нових форм і технологій сформований на швидкообертовому гончарному крузі, в якому простежуються тенденції до впливу із західними і північними регіонами. Це можна пов'язати зі змінами у міському гончарному виробництві, адже з початку XVI ст. походять перші звістки про цехові об'єднання ремісників [9, с. 170]. Розквіт гончарної справи припадає на XVI – першу половину XVII ст. [4, с. 16]. В цей час суттєво змінюється форма кухонного посуду, поширюється технологія і принципи формування керамічних виробів, спостерігається стандартизація посуду, який прикрашається різними прийомами орнаментації [4, с. 22] та покривається поливою, про що свідчить столовий посуд знайдений під час археологічних розкопок у Рівному на площі Короленка.

Джерела та література:

1. Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної ке-

раміки з Новгорода-Сіверського/Л. І. Виногородська//Археологія. – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 61. – С. 47–57.

2. Виногородська Л. І. Керамічний посуд. Кахлі./Л. І. Виногородська//Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 69–73.

3. Ганецкая І. У. Керамічны посуд. Асартымент, тыпалогія, хронологія//Археалогія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларусская навука», 2001. – С. 296–306.

4. Омельченко Ю. Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст./Ю. Омельченко, І. Тесленко, Л. Чміль//Методичні рекомендації. – К., 1994. – С. 14–15.

5. Прищепа Б. А. Звіт про археологічні розкопки багатошарового поселення та могильника у місті Рівному на площі Короленка у 2007 р./ Прищепа Б. А., Ткач В. В., Чекурков В. С. – Рівне, 2008. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.

6. Прищепа Б. А. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне/Б. А. Прищепа, В. В. Ткач, В. С. Чекурков, О. Л. Позіховський// Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – 2008.– С. 285–290.

7. Прищепа Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі./Б. А. Прищепа, Ю. М. Никольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.

8. Чекурков В. Археологічні джерела литовсько-польської доби про місто Рівне (За матеріалами досліджень 2007 р.)/В. Чекурков//Наукові записки. Випуск VIII. – Рівне: видавець Олег Зень, 2010. – С. 311–314.

9. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України./Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. 8.

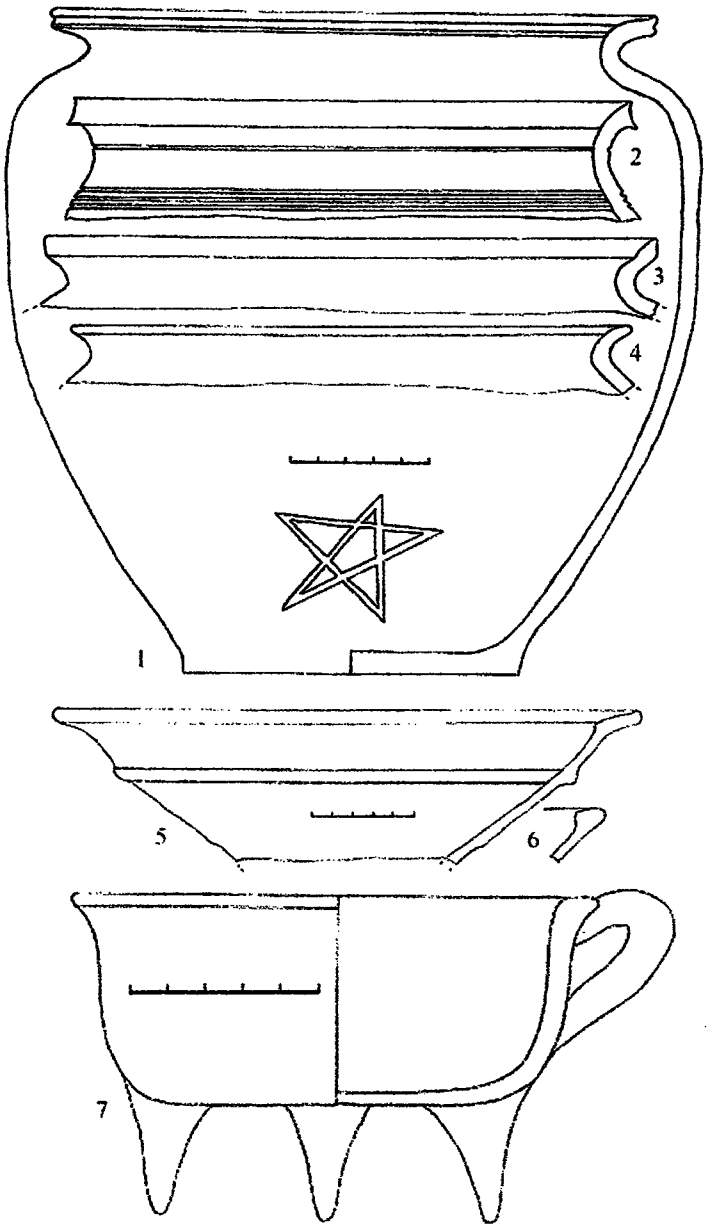

Рис. 1. Керамічний посуд XV - початку XVI ст. (1-4) та посуд кінця XVI - першої половин XVII ст. (5-7).

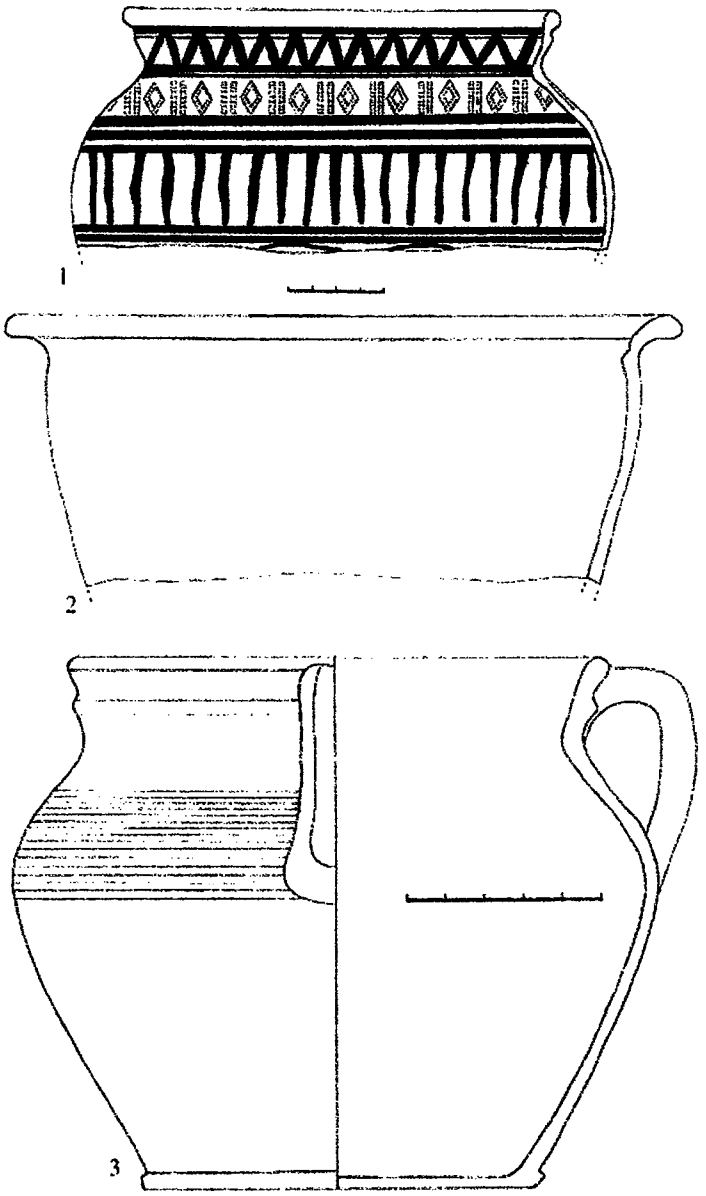

Рис. 2. Керамічні вироби кінця XVI - першої половини XVII ст.

Марія ЧИРСЬКА

І. К. СВЄШНІКОВ - ДОСЛІДНИК ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ

Західна Україна, а особливо Волинь, була місцем великої дослідницької роботи археолога І. К. Свєшнікова. Він проводив розкопки і на території Гощанського району, в Дорогобужі. Знайдені і вивчені ним цінні історичні пам'ятки значно поповнили експозиції музеїв Рівного, Луцька, Дубна, Львова, але більшість їх стала надбанням Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в селі Пляшева. Ігор Кирилович дуже багато зробив у справі вивчення та дослідження поля Берестецької битви 1651 року.

Народився І. К. Свєшніков 19 жовтня 1915 року у Києві у дворянській сім'ї Кирила Петровича та Надії Миколаївни Радченко. Через шість років (у 1921 р.) родина переїхала у свій маєток в с. Хотин Дубенського повіту Волинського воєводства (нині Радивилівський район Рівненської області), де Ігор провів дитячі роки. У 1930 році він вступив до 4 класу гімназії м. Дубна, по закінчені якої у 1935 році здає конкурсні іспити на юридичний факультет Львівського університету. Але вже через рік, випадково потрапивши на лекції відомого археолога, професора Леона Козловського, настільки захопився археологією, що вона стала головною справою усього його життя. Офіційно навчаючись на юридичному факультеті, з власної ініціативи він відвідував усі лекції з археології, відбув на кафедрі археології практичні заняття і став активним учасником археологічних семінарів. Це послужило підґрунтям, аби ректор університету – антрополог, професор Ян Чекановський, задовольнив прохання здібного студента навчатись одразу на двох факультетах: юридичному і гуманістичному зі спеціалізацією з археології. Здобуті перші паростки археологічних знань Ігор Свєшніков закріплював під час канікул, обстежуючи у пошуках давніх пам'яток околиці рідного Хотина. З того часу він почав співпрацювати з Дубенським краєзнавчим музеєм, систематизувати його археологічні колекції та проводити свої перші археологічні дослідження.

Військове лихоліття перервало навчання, яке вдалось відновити тільки після закінчення війни, наново поступивши у 1945 році на історичний факультет Львівського університету. З цього часу він був завідувачем відділу історії первісного суспільства Львівського історичного музею і постійно брав участь у роботах археологічних експедицій. У 1958 році в Інституті археології АН СРСР у Москві він захистив кандидатську дисертацію на тему «Пам'ятки племен бронзового віку Прикарпаття та Західного Поділля», а у 1972 році дисертацію на одержання звання доктора історичних наук на тему «Іс-

торія населення Передкарпаття, Поділля і Волині у кінці III – початку II тис. до н.е.». По різному складались життєві обставини та, ґрунтовно досліджуючи археологію далекого бронзового віку та Давньої Русі, Ігор Кирилович постійно зосереджував увагу на історії козацьких воєн. Особливо, до найдрібніших деталей він вивчав події пов'язані з битвою під Берестечком. Адже саме у цих місцях пройшли дитячі роки Ігоря Свєшнікова, де він з раннього дитинства чув слова «Берестечко», «битва», «татари». «За ними для мене крилось щось таємне і грізне. За роз'ясненням звертався до старших. Жителі села поблизу Берестечка, в якому я виріс, пам'ятали, що тут Хмельницький бився з польським королем. Імені короля не могли пригадати, гетьмана ж пам'ятали добре... Мати колись сказала: «Тут під Берестечком, кожна п'ядь землі стоптана копитами козацьких і татарських коней». Відтоді я став на всіх дорогах і стежках шукати сліди тих коней. Даремно мене запевняли дорослі, що тих слідів уже давно немає – їх змили дощі та сніги, розвіяли вітри. Я не вгавав – якісь же сліди повинні залишитись! Буду їх шукати, поки не знайду і покажу всім, тоді мені повірять», – пише Ігор Кирилович. [5, 3]

І лише після довгих років досліджень археологічних пам'яток різних типів та різних історичних періодів, написання багатьох наукових статей та монографії, з великим польовим досвідом, і вже будучи доктором історичних наук, Ігор Кирилович розпочав дослідження місця знаменитої битви під Берестечком. Заняття козацькою тематикою в той час рішуче засуджувалось пануючою ідеологією, тому дослідження цієї теми вимагало рішучості та мужності. «По – різному сприймала моє заняття офіційна влада. Вважали розкопки під Берестечком справою не потрібною. Було багато перешкод...», – так згадує І.К. Свєшніков в інтерв'ю з кореспондентом газети «Рівне».

Але вже у 1970 році І.К. Свєшніков очолив експедицію Рівненського обласного краєзнавчого музею і вперше в Україні почав досліджувати пам'ятку другої половини XVII ст. археологічними методами. Дослідження цієї пам'ятки продовжувалось майже 25 років (1970–1994). З самого початку робіт виникла потреба розробити принципово нову методику проведення археологічних розкопок на болоті, оскільки існуючий обмежений досвід таких досліджень виявився непридатним у цих умовах.

Дослідження проводились на великій території біля сіл Пляшева та Острів Рівненської області, на якій у липні 1651 року розгорнулись драматичні події Берестецької битви.

Уже перші археологічні експедиції принесли радісні результати. Внаслідок цих робіт стало можливим до деталей визначити весь хід битви та одержати більше 5000 унікальних і достовірних пам'яток українського козацтва, у тому числі і органічних, які збереглися завдяки консервуючим властивостям торф'яного ґрунту при підвищеній вологості та обмеженому доступу кисню. Були знайдені вироби зі шкіри та дерева збережені в хорошому стані, які не збереглися б у звичайних умовах. Вийнятим з середовища свого зберігання речам загрожувало руйнування і вони вимагали негайної реставрації. На той час такі предмети реставрувались тільки в Ермітажі. Але ці методи були складними та коштовними. І тому квартира Ігоря Кириловича у Львові на довгі роки розкопок перетворилась у рес-

таврацiйну майстерню. Прийшлось освоювати нові методи роботи з археологічними матеріалами. Він розробив власну методику консервації та реставрації виробів зі шкіри. А це були унікальні знахідки, в більшості не відомі раніше історикам: сідла, попруги, пояси, піхви шабель, сумки, кисети та інші предмети озброєння та побуту. Реставровані ним матеріали склали основу експозиції Національного історико – меморіального заповідника. [3, 63]

Розкопки дозволили встановити місця розміщення козацько-селянського табору, татарських загонів, а також польських королівських військ. Відтворити деталі трагедії, яка сталася в очеретах та верболозах болотистої заплави р. Пляшівки в останній день битви. «Люди лежать так, як їх захопила смерть,– пише І. К. Свєшніков,– один на спині, інший на боці, ще інший обличчям униз... На черепах – сліди поранення шаблями, інколи поміж кістками – свинцеві кулі від мушкетів. То тут, то там зустрічаються кінські скелети. І між їхніми кістками трапляються мушкетні кулі». [5, 153]

Серед знайдених під час розкопок предметів є речі всіх учасників битви – селянських повстанців, рядових козаків, представників козацької верхівки, польської шляхти. Сам І. К. Свєшніков пише: «Усі знахідки є унікальними, першими достовірними козацькими речами, а їх наукове значення збільшує й те, що всі вони мають точну дату їх останнього вживання – 10 липня 1651 року, через що можуть також служити порівняльним матеріалом для музейних збірок... Про існування окремих з них ми досі знали лише з дум та історичних пісень». [4, 52]

І. К. Свєшніков опублікував більше 30 статей про Берестецьку битву, зробив багато доповідей на наукових конференціях різних рівнів, організовував виставки козацьких речей у польських містах Радомі, Кракові, Жешуві.

Результати 25-річних розкопок і численних розвідок, наполеглива дослідницька і пошукова праця в архівах і бібліотеках України, Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини й інших країн послужили І. К. Свєшнікову документальною основою для монографії «Битва під Берестечком» (1993). У книзі вперше було докладно відтворено перебіг битви і встановлено, що козацька армія за своєю організацією, військовою тактикою і озброєнням стояла на одному рівні з іншими тодішніми європейськими арміями, перевищуючи їх своїми бойовими якостями; подано історичну оцінку битви під Берестечком і її ролі у подальшому ході Визвольної війни українського народу.

Ігор Кирилович Свєшніков до останніх хвилин свого життя займався активною археологічно-дослідницькою і плідною науковою роботою, усього себе до краплини віддав своїй улюбленій справі. Він зробив значний внесок у розвиток сучасної української археологічної та історичної науки, на конкретних фактологічних матеріалах уточнив і підтвердив маловідомі чи призабуті сторінки нашої далекої і ближчої минувшини. В результаті титанічної праці зібрано і збережено не просто музейні експонати, не лише унікальні речі козацької доби, а святі реліквії українського народу. Такого матеріалу з періоду козацтва XVII сторіччя немає в жодному музеї світу.

Джерела та література:

1. *Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький: історико – краєзнавчі нариси//Вид. друге, доповнене, уточнене. – Луцьк: Надстир'я, 2009. – 338 с.*
2. *Макєєв Ю. М. Невтомний дослідник козацької старовини//Життєвий та творчий шлях І. К. Свєшнікова. Матеріали конференції. – Рівне, 2005. – С. 41–45.*
3. *Нікольченко Ю. М. Збереження та реставрація дерев'яних і шкіряних виробів з поля Берестецької битви: пошуки і здобутки//Науковий збірник матеріалів восьмої всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 350-річчю битви під Берестечком 16–17 червня 2001 р. – Рівне: Ліста, 2001. – С. 61–65.*
4. *Плясковський І. О. І. К. Свєшніков – дослідник поля Берестецької битви//Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези шостої науково-теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького. – Рівне, 1995. – С. 50–52.*
5. *Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.*

Ольга ЮРЧУК

ВІДВІДУВАЧ У МАРКЕТИНГОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

Музеї – це скарбниці історії і культури, вони зберігають і експонують рідкісні та цінні речі, вивчають минувшину, несуть знання та національні традиції в маси. Тому необхідно, щоб населення знало, які зібрання вони мають в своїх колекціях, які заходи і програми пропонують для людей, тобто, необхідна грамотна презентація музейних послуг і товарів. Для цього і потрібний сучасний музейний маркетинг.

Музейний маркетинг передбачає збереження стосунків з постійними відвідувачами, розширення потенційної аудиторії та забезпечення комфорту споживачів. Музей, що застосовує маркетингову політику, повинен стати привабливим місцем для відвідувача і переконати приходити до нього.

Як показує досвід, кількість відвідувачів в музеї пов'язана не з якістю фондів чи музейної експозиції, а з тим, як організована робота з відвідувачами, наскільки в своїй діяльності музей орієнтований на потреби клієнта, а по великому рахунку, чи знає він свого клієнта взагалі.

Саме тому необхідні попередні і поточні маркетингові дослідження споживчого ринку, які передбачають відповіді на наступні питання:

– кого можна вважати потенційними споживачами наших послуг і товарів;

– якими є мотиви відвідування нашого музею;

– які освітні, пізнавальні, культурно-естетичні й дозвіллєво-відпочинкові потреби мають наші постійні і потенційні відвідувачі.

Соціологи вважають, що музейні відвідування складають менше 10% від різних видів дозвілля, тобто назвати цей вид дозвілля дуже популярним складно. (Більш популярні відпочинок біля телевізора – 31%, похід до театру, на концерт – 17%, поїздки на природу – 36%, відпочинок з друзями – 37%) [1]

Причини низьої популярності музейного дозвілля:

– низький рівень комфорту;

– обмаль інформації щодо музейних пропозицій;

– поганий стан приміщення, интер'єрів, території;

– рідко міняються експозиції; – грубість доглядачів [3]

Складається наступна картина: люди не ходять до музею, тому що:

– не знають, що в ньому відбувається щось цікаве. Тому музей повинен голосно заявляти про себе, щоб його почули, щоб привернути увагу споживача до своїх продуктів та послуг.

– іноді вони почувають себе неосвіченими і соромляться цього (для дорослих слід розробляти програми заувальованного навчання через заняття з дітьми)

– ділові люди зайняті, у них не вистачає часу, а в музеї нічого не можна подивитися швидко. Саме тому в нашому музеї для організованих груп відвідувачів пропонуються 2 варіанти оглядових екскурсій на вибір: скорочений – тривалістю 45 х в., та розширений – на 90 х в., а для ділових людейпропонується екскурсія «Якщо у вас лише 30 хвилин...»

– малозабезпечені вважають, що в музеї все дорого и не для них. Наш музей пішов шляхом диференційованого підходу до встановлення цін: у нас діють пільгові Дні сімейного відвідування (вихідні та святкові дні), безкоштовне відвідування для постійної аудиторії, гнучка система огляду експозицій та виставок (за бажанням відвідувачів), мінімальна ціна вхідного квитка на тематичні екскурсії та ін.

– відвідувачі з дітьми вважають, що в музеях не люблять дітей, бо вони шумлять і їм роблять зауваження. В РОКМ вже багато років працює спеціалізована програма для дітей молодшого віку – «Любій малечі про музейні речі» та «Твій друг – музей!», яка щороку дає музею понад 15–20 % екскурсій та відвідувачів.

– інваліди не ходять до музею, тому що музейні приміщення рідко обладнані пандусами, немає этикетажа для сліпих, немає програм для людей з обмеженими можливостями. Ми працюємо і в цьому напрямку – вхід до РОКМ має пандуси, для дітей інвалідів проводяться спеціалізовані екскурсії, зокрема, частими гостями наших експозицій та виставок є вихованці навчально-реабілітаційного центру м. Рівне «Особлива дитина», а також діти- інваліди з Тучинської школи-інтернату, з Клеванської школи-інтернату та ін.

Цей аналіз дає нам підстави цільову аудиторію музею поділити схематично на 4 групи: [1]

Перша група – це ті, хто любить і відвідує музеї (постійна аудиторія). Саме для них ми готуємо свої виставки, а виставка – це спосіб зберегти свою аудиторію, запропонувати нові програми, свята чи навіть абонемент.

Друга група – це ті, хто не знає про пропоновані музеєм послуги (потенційна аудиторія). Просування, поширення інформації в нашому музеї відбувається шляхом організації та проведення наступних заходів:

– пряма та опосередкована реклама – через розміщення рекламних блоків у засобах масової інформації, друкованих виданнях;

– зв'язки з громадськістю (анонси, публікації та інформація про наявність певного продукту – нова виставка, нова експозиція, проведення заходу тощо);

– презентації при відкритті нових експозицій та виставок;

– тематичні конференції з проблематики культурно-історичної спадщини регіону;

– вечори – зустрічі із видатними діячами науки, культури, історії, митцями тощо

– дні відкритих дверей – з нагоди Дня музею, до Міжнародного дня туризму;

– акції для певних цільових груп (дітей, студентів, пенсіонерів, інвалідів);

– створення Інтернет-сторінки музею, виготовлення та продаж буклетів, брошур та іншої друкованої продукції;

Усе наведене вище можна охарактеризувати як дії, за допомогою яких музеї поширюють інформацію про себе, про переваги свого музейного продукту та переконують цільових споживачів відвідати музей.

Треті – це ті, хто знає, але обирає інші види дозвілля

Розширити попит за рахунок тих, « хто знає, але споживає конкурентні товари і послуги», дозволяють корпоративні маркетингові стратегії. Це спільні проекти і програми з тими організаціями, які пропонують конкуруючі товари і послуги в сфері дозвілля. Адже тут існують великі можливості для об'єднання зусиль і для співпраці. Непоганий спосіб розширити поле своєї діяльності – об'єднання з іншою установою: бібліотекою, театром, центром зайнятості тощо. Наприклад, двічі на рік наш музей відкриває спільні виставки з обласним Центром народної творчості («Мистецтво одного села»), щороку проводить Конкурси екскурсоводів спільно із Станцією юних туристів, виставки підліткових клубів спільно з Управлінням сім'ї, молоді і спорту та ін. Крім того, ми проводимо в музеї планові засідання кафедр вузів чи методоб'єднання вчителів-предметників з використанням музейної тематики або навіть за музейною програмою. Так, в 2010 році в РОКМ відбулося 11 таких заходів.

І четверті – це ті, хто ніколи не відвідує музеї.

Одним з напрямків маркетингової діяльності є забезпечення комфорту аудиторії. Єдине мерило ефективності нашої діяльності – це задоволеність клієнта. Чи орієнтований музей на відвідувача? І як це можна визначити?

Перше – якщо відвідувача зустрічає доброзичливий персонал. Це дуже важливо, це головний фактор орієнтованості музею на відвідувача.

Працівники у фойє – візитна картка музею. Важливо, як вони поводяться, чи зайняті чимось іншим, чи відразу звертають увагу на відвідувача. Музей, який цінує добре ставлення до відвідувача, навчає цього свій персонал. Працівники повинні знати точно, які виставки та заходи відбуваються в музеї, повинні відповісти і на інші запитання відвідувачів.

Друге – широка зовнішня реклама та інформаційна насиченість зони перед входом до музею, а також буклети, інформаційні афіши, листівки. Можливо, це і очевидно, але важливо, щоб на фасаді музею було виразно зазначено, де вхід і коли музей працює. Крім того, більшість відвідувачів, навіть не заходячи до музею, хочуть довідатися про експозиції, які там зараз відбуваються. Біля входу має бути відповідна інформація.

Третє – якісний музейний сервіс: пандуси для інвалідів, кафе, сувенірні кіоски, рекреаційні зони, де відвідувач може просто відпочити. Дедалі важливіше стає професійно обслуговувати відвідувачів. Це стосується не тільки змістових заходів, але також вигод, які викликають задоволення відвідувачів під час відвідин музею.

Четверте – регулярні оновлення постійної експозиції, тимчасові виставки, музейні проекти – також один з факторів орієнтованості на музейного відвідувача. Постійна експозиція музею відображає зміст музейного зібрання, є його сталим ядром, центром, довкола якого обертається вся публічна діяльність, тому вона дуже важлива для музею. Але її слід оновлювати, і саме це систематично відбувається в нашому музеї. Багато музеїв використовують тимчасові виставки, щоб привернути увагу певних груп відвідувачів, щоб висвітлити актуальні теми, визначні та ювілейні дати. Тимчасові виставки викликають жваве зацікавлення відвідувачів. Корисно знайти відповіді на такі запитання: Скільки виставок музей

хоче організувати і якого масштабу? Якого змісту виставки, на які цільові групи вони зорієнтовані, скільки очікується відвідувачів? Чи музей використовує виставки, підготовані іншими музеями?

Чи пропонує свої виставки іншим музеям? [2, 43]

Наш музей проводить активну виставкову роботу. Так, лише в минулому році в РОКМ було організовано 38 виставок, в тому числі ми пропонували свої виставки і іншим музеям (в Остріг, Дніпропетровськ, Луцьк), приймали виставки з С.-Петербургу, Тернополя та ін. міст)

П'яте – різноманітність форм звертання до музейної аудиторії, різноманітність освітніх, дозвіллевих програм, і чим їх більше, тим більше музей буде мати відвідувачів.

Освітні програми. В нашому музеї укладаються навчальні програми для шкіл, для дошкільних закладів, для слухачів Інституту післядипломної педагогічної освіти, які будуються на базі постійної експозиції чи тимчасових виставок.

В численних залах РОКМ (їх є 23) проводяться різноманітні тематичні екскурсії з урахуванням віку та підготовки слухачів. Для маленьких відвідувачів розроблені театрально-ігрові цикли екскурсій, під час яких юні екскурсанти здійснюють захоплюючі подорожі в дивовижний світ природи та історії нашого краю. Прекрасним доповненням до шкільних програм з історії, географії, біології, зарубіжної культури, українознавства слугують тематичні екскурсії для учнів середніх і старших класів. Тематика екскурсій для студентської молоді передбачає певну синхронність з навчальним процесом у вузі. Крім того, розроблені лекторії для окремих цільових груп:

– для військовослужбовців – «Край, в якому ти служиш» ;

– для студентів рівненських вузів – «Край, в якому ти вчишся»

Можна без перебільшення сказати, що до нашого музею може завітати і учень, і академік, і дошкільник, і пенсіонер – працівниками музею розроблені різні екскурсійні та лекційні цикли, призначені для будь-якого віку і рівня підготовки.

Якщо звернути увагу не на кількісну, а на якісну складову, то потреба в музеях, як в освітніх центрах в останній час почала знижуватися. Звичайні науково-пізнавальні методи перестали задовольняти сучасну публіку. Все більша кількість відвідувачів приходить до музею не лише за знаннями, але й відпочити, провести вільний час, зустрітися з друзями тощо. В наш час традиційні форми музеїв розвиваються в бік широких комунікативних проектів, спрямованих на реалізацію сучасних вимог відвідувачів. Вони повинні мати можливість одночасно ознайомитися з музейним зібранням, провести час в кафетерії, відпочити, послухати музику, знайти співрозмовників Музей повинен діяти в інтересах своєї аудиторії, намагатися зацікавити її, здивувати, використовуючи як технічні новинки, так і нові форми роботи.

Головне, що потрібно зробити за допомогою маркетингу – це будь-якими засобами збільшити час, який люди будуть проводити в музеї. Мотивація може бути різною – різні підходи повинні знайти і музеї:
- комусь подобається спілкуватися, вони приходять до музею компанією – необхідно створювати програми, розраховані на невеликі групи;

– на інших впливає соціальне середовище – треба зробити відвідування музею престижним;

- хтось сподівається познайомитися в музеї із представником протилежної статі – варто подумати про організаціюмолодіжних дозвіллевих програм в музеї;

– нарешті, когось можуть цікавити не експонати, а чудовий внутрішній дворик, парк або архітектура, значить, необхідно слідкувати, щоб зовнішній вигляд музейного комплексу в будь-яку пору року був привабливим. [3]

Таким чином, музей нового типу повинен надати відвідувачу максимальну свободу вибору.

Ми повинні весь час запитувати себе: Як відвідувачі оцінюють музей?

Чим більше ми будемо знати про своїх відвідувачів, тим краще зможемо задовольняти їхні сподівання. Тому важливо регулярно проводити вивчення відвідувачів. Вивчення можна проводити за допомогою різних методик. Головні з них – спостереження, опитування, анкетування, поглиблені бесіди, дискусії, тестування цільових груп. [4, 43] Тут нашими помічниками виступають і Книги відгуків, і анкети, і співбесіди і інші форми спілкування.

Книга відгуків. Не важко покласти біля виходу книгу відгуків, де відвідувачі можуть залишити свої коментарі про відвідини музею. Але слід частіше її переглядати і робити висновки про найтиповіші зауваження. Можна й раціональніше використати книгу відгуків – вкласти в неї надруковані анкети. Це дає широкі можливості для збору статистичних даних.

Анкета може містити різні запитання: – Які Ваші враження про музей? -Чи є у Вас зауваження або пропозиції? – Як Ви оцінюєте музей за шкалою від 1 до 10?

Анкетування – це цілеспрямована розмова з наявними і потенційними відвідувачами. В нашому музеї впроваджено постійне опитування у вигляді невеличких листків паперу з двома запитаннями: 1. «Що Вам сподобалось і запам'яталось у нашому музеї?». 2. «Що Ви хотіли б покращити у нашому музеї?»

Це дає змогу записати свої враження кількома словами і є засобом комунікації між співробітниками музею та відвідувачем. В будь-якому опитуванні найважливіше коректно звернутися до відвідувачів, налаштувати їх на відвертість, пояснити, що їхня думка дуже важлива для покращення роботи музею. Наприклад: «Ми прагнемо стати Вашим улюбленим музеєм. Підкажіть, як це зробити.»

Все це допоможе музеєві створити банк даних відвідувачів і в майбутньому поширювати інформацію про діяльність музею шляхом поштових розсилок, запрошувати постійних відвідувачів на акції, дні відритих дверей чи інші культурні події, які відбуватимуться в музеї. В нашому музеї такий банк даних створений і активно використовується.

Підказки відвідувачів надзвичайно важливі, але недостатні. Основою будь-якого маркетингу є аналіз реальної і потенційної аудиторії музею, вміння стати на позицію різних груп відвідувачів, їхніми очима поглянути на музей і дати відповіді на такі питання:

1. Чи зручно в нашому музеї?

Не тільки гардероб, туалет чи відсутність місць для сидіння можуть викликати незручності. Важливий і спосіб презентації предметів, і розміщення текстів, і зайві звуки (голосні розмови, дзвінки мобільних телефонів), які можуть дратувати, руйнувати атмосферу спокою та затишку. Тож необхідно бути самокритичними

і робити все, щоб відвідувач відчував себе бажаним гостем у музеї.

2.Чи все зрозуміло в нашому музеї?

Це питання випливає з попереднього, адже людина не може себе зручно почувати, якщо їй щось не зрозуміло. Перш за все, важливо допомогти відвідувачеві зорієнтуватися у просторі музею: мають бути вказівники, де розташовані гардероб, туалет, кафе, початок огляду, тимчасова виставка тощо. Дуже важливий зміст текстів. В українських музеях мало інформації, скерованої до іноземних туристів, зокрема додаткових пояснень про нашу історію й культуру в якісному перекладі.

3.Чи цікаво у нашому музеї?

Музей служить не тільки для збереження культурної спадщини і поширення знань. Він також є місцем зустрічі, комунікації та дискусій серед унікальних предметів, місцем для відпочинку та отримання нових вражень. І ми маємо прагнути завжди бути цікавими для наших відвідувачів. [2, 203]

В багатьох музеях урізноманітнюється робота з відвідувачами, однак можливості для вдосконалення невичерпні. Постійна робота з відвідувачами допомагає музейним працівникам опрацювати такі питання:

– прогнозувати потреби відвідувачів;

– виявляти послуги, що користуються найбільшим попитом;

– удосконалювати взаємовідносини з потенційними клієнтами;

– створювати систему зворотнього зв'язку «музей – відвідувач – музей».

Отже, вивчення музейної аудиторії є в наш час одним з ключових напрямків музейної діяльності. Необхідно проявляти турботу не тільки про масового, але й про індивідуального відвідувача, пам'ятати не лише про «кількість», але й про «якість» цієї роботи. Дослідження зарубіжних спеціалістів показали, що відвідувачі музеїв, так само, як і любителі театрів, приходять до музеїв як заради задоволення, так і заради отримання знань, і що вони не відділяють ці два аспекти один від одного.

Джерела та література:

1. Медведева Е. Б. Маркетинг – новая стратегия в работе с аудиторией. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: –// http://www.museum.nnov.ru/unn/managfs/index.phtml?id=8009_19

2. Музей: менеджмент і освітня діяльність. – Львів, 2009. – 224 с.

3. Особенности музейного маркетинга Електронний ресурс] – Режим доступу: –//http://revolution.allbest.ru/marketing/00162499_0.html

4. Правик Ю. М. Маркетинг туризму. – К, 2008. – 304 с.

Оксана ЯРЕМЧУК

РІВНЕНСЬКИЙ ТРАНСПОРТ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Транспорт (від лат. transporto – переношу, переміщую, перевожу) – сукупність засобів, призначених для переміщення людей, вантажів, сигналів інформації з одного місця на інше [11].

Основні завдання транспорту – своєчасне, якісне та цілковите задоволення потреб галузей економіки та населення в перевезеннях, підвищення економічної ефективності його роботи.

Види транспорту: сухопутний (нерейковий, автомобільний, гужовий, рейковий, залізничний), водний, повітряний [10;1].

За характером перевезень транспорт поділяється на вантажний та пасажирський.

За ознакою підпорядкованості транспорт поділяється на:

– транспорт загального користування, який обслуговує торгівлю (перевозить товари) і населення (пасажирські перевезення);

– транспорт незагального користування – внутрішньовиробничий, відомчий;

– особистий транспорт – легкові автомобілі, мотоцикли, мопеди, велосипеди, яхти, приватні літаки.

У залежності від свого призначення транспорт може бути:

внутрішнім (внутрішньозаводський, внутрішньосільськогосподарський); технологічний транспорт, який забезпечує переміщення предметів праці всередині підприємства, КСТ, шахти, кар'єру;

міський, який перевозить пасажирів та вантажі в межах міста (населеного пункту);

приміський, який перевозить пасажирів і вантажі між об'єктами міста та передмістя (в зоні з радіусом до 50 км від межі міста);

міжрайонний, який виконує перевезення між сусідніми економічними районами;

міжміський, який виконує перевезення за межі міста (населеного пункту) на відстань більше 50-ти км;

міжнародний, який виконує перевезення за кордон або за території країни [11].

Об'єктом нашого дослідження є сухопутний транспорт загального користування в Рівному у другій половині XIX – на початку XX століть.

У другій половині XIX століття місто Рівне розвивається швидкими темпами як в економічному, так і в соціальному плані. Приріст міського населення відбувається завдяки збільшенню кількості підприємств, які давали нові робочі місця, прокладенню через місто першої на Волині шосейної траси з Києва до Бреста (1857 рік) та залізниць (1873 і 1885 роки). Усе це і спричинило появу в Рівному великої кількості людей, які почали займатися саме візниць-

ким промислом, оскільки основним видом транспорту був саме гужовий [фото1]. З кожним роком візників ставало все більше і більше. Американський письменник Джон Рід, який побував у місті під час Першої світової війни, згадував: «Я ніколи не забуду Ровно. Центральна шосейна вулиця була захаращена смердючими покидьками серед в'язких калюж, які розбризкувалися при кожному проїзді візника... Дуже багато магазинів, дуже багато візників, перукарень, кравців» [9;43]. Потреба у візниках була не стільки у місцевого населення, скільки у приїжджих, які мали багаж і, крам того, погано знали місто.

Рівненські візники поділялися на дві групи: ломові – ті, що перевозили вантаж, та легкові – ті, що перевозили людей. Заняття візницьким промислом регламентували органи міської влади згідно з Міськими положеннями від 1870 та 1892 років [7;179].

11 червня 1901 року Рівненська міська дума затверджує правила для ломових та легкових візників, які складалися із 24 параграфів. Щоб займатися візницьким промислом, слід було у грудні поточного року подати до міської думи заяву на дозвіл та отримання номерних знаків, яких мало бути два. Один кріпився у візника на спині, інший – на задньому боці екіпажу. Прейскурант з цінами приклеювався до спинки сидіння візника, щоб його добре було видно пасажирам. У поліції заводилася спеціальна книга на людей, які займалися візницьким промислом.

Під час їзди містом візники мали бути охайно одягнені: у кучерський каптан чорного чи сірого сукна, кучерську шапку. Каптан повинен був бути підперезаний кольоровим кушаком чи паском. Екіпаж і спорядження мали бути надійними і доглянутими [фото 2]. Із вище сказаного можна зробити висновок, що візницьким промислом могли займатися люди, які були матеріально забезпечені. Адже на утримання коня, а часто й не одного, літнього та зимового транспортного засобу потрібні були чималі кошти.

Серед правил для візників була й велика кількість заборон. Заборонялося залишати екіпаж без нагляду; подавати його без виклику; лаятися та насміхатися над перехожими; переслідувати перехожих настирливими пропозиціями своїх послуг; їздити навипередки, тротуарами; палити, коли в екіпажі є пасажири; бити коней; використовувати для роботи хворих коней; прив'язувати коней до дерев та стовпів; передавати номерні ярлики іншій особі без спеціального дозволу [5;7–12].

Не зайняті легкові візники мали зупинятись у спеціально відведених поліцією місцях, а ломові – на Базарній площі.

Траплялися випадки, коли візники не тільки не дотримувались правил дорожнього руху, а й брали з пасажирів грошей більше, ніж того вартувала поїздка. Тому Рівненською міською думою були розроблені й максимальні тарифи. Так, у постанові міської думи від 16 лютого 1906 року вказується:

а) за проїзд із міста до залізничного вокзалу або навпаки вночі з багажем слід заплатити 35 коп., без багажу – 25 коп., вдень з багажем – 25 коп., без багажу – 20 коп.;

б) із міста до військових казарм або навпаки вночі – 30 коп., вдень – 25 коп.;

в) за їзду погодинно: вночі за годину – 60 коп., вдень – 45 коп. У примітках зазначено, що нічним вважав-

ся час від 12 години ночі до 6 години ранку, решта часу – це день [5;13].

Минали роки, а без послуг візників у місті не могли обійтися. І кількість їх знову ж таки збільшувалась. На 1910 рік у Рівному їх було вже 126 [7;180]. У 1918 році Рівненська міська дума встановлює новий податок для візників, які мали заплатити 5 рублів за коня, 1 рубель 10 копійок за номерний знак. Ті власники екіпажів, які тримали коней не для промислу, мали заплатити 12 рублів за коня та 30 рублів за екіпаж [165;1].

Через нарікання населення на візників, міська управа звертається до міської думи з проханням встановити нові ціни за проїзд [165;13].

У липні 1918 року в місті були розклеєні оголошення, на яких зазначалися нові ціни:

а) за проїзд із міста до залізничного вокзалу або навпаки вночі з багажем – 6 руб., без багажу – 5 руб., вдень з багажем – 5 руб., без багажу – 4 руб.;

б) за їзду по годинах: вночі за годину – 12 руб., вдень – 10 руб., за 30 х в. – 5 руб. [3;21]

Відносно спокійне життя рівненських візників було порушене, і вже безповоротно, з появою перших автомобілів. На жаль, нами не були знайдені документи, які засвідчують особу власника першого легкового автомобіля в Рівному. Відомо, лише що в березні 1914 року в лікаря Бакинського вже був легковий автомобіль із двигуном потужністю 9 кінських сил, а голова міської управи Д. Андро був власником авто на 16 кінських сил. Проте їх перевершив автомобіль місцевого багатія Фрішберга, ця машина мала 28–32 кінських сили. До 1914 року в місті ще не було офіційно зареєстровано жодного мотоцикла. [2;4]

З документів 1911 р., які зберігаються в Рівненському державному архіві, ми дізналися і про правила для перших автомобілістів. Їздити містом на автомобілях мали право як чоловіки, так і жінки, яким виповнилось 18 р. Для цього потрібно було отримати в Рівненській міській думі установленого зразка квиток і номерні ярлики, за які бралася певна сума грошей на користь міста. Ярлик водій кріпив позаду автомобіля так, щоб його легко можна було прочитати.

Кожен автомобіль мав бути оснащений:

– пристроєм для миттєвої зупинки;

– пристроєм для заднього ходу;

– сигнальним ріжком;

– хоча б одним переднім ліхтарем;

– заднім ліхтарем установленого зразка.

Ліхтарі заправлялися мінеральним маслом або ацетиленом. Сила світла ліхтарів мала бути не меншою ніж 25 свічок у кожного.

Водіям заборонялосся:

– їздити без ярлика та номера;

– їздити лівим боком вулиці;

– перевищувати швидкість 5 верст (5,5 км) за годину (сьогодні 60 км. за год.);

– відкривати глушник у межах міста;

– їздити навипередки.

Кожна людина, яка сідала за кермо, була зобов'язана:

– надати перевагу в русі похоронній процесії, військовим частинам, пожежним;

– зупинити авто й заглушити мотор, якщо злякалися коні, які їхали поряд;

– не залишати транспортний засіб без нагляду.

Ці правила були обов'язковими як для місцевих водіїв, так і для приїжджих [8; 63–64].

У кінці XIX ст. в місті з'являються перші велосипедисти. Велосипеди поступово стають засобом пересування саме для заможного населення [фото3]. Щоб їздити на цьому транспортному засобі, слід було дотримуватися певних правил. Їздити на велосипедах могли лише ті люди, які отримали із міської думи спеціальний дозвіл і номерний знак, який кріпився на задній частині велосипеда, біля сідла. Заборонялось їздити навипередки, тротуарами, не тримаючись за руль, без ліхтаря в темну пору доби. Слід було триматися правого боку вулиці, ближче до тротуару. У місцях, де було багато людей та екіпажів, велосипед потрібно було вести в руках.

У першому десятиріччі XX століття в місті з'являються перші автобуси, які їздили за межі міста і навіть повіту. 1910 року приватне товариство «Понінський і Найдич» спробувало налагодити регулярне автобусне сполучення між Рівним, Новоград-Волинським і Житомиром. Але перша спроба виявилась невдалою – автобус перебував у дорозі 19 годин і квиток коштував досить дорого. Через брак пасажирів товариство розпалося.

У квітні наступного року було вивішено оголошення, які сповіщали, що між Рівним та Новоград-Волинським і Житомиром курсуватиме три пасажирських та один багажний автобуси. Реклама сповіщала, що автобуси заново оснащені і що вони будуть мати успіх у публіки, яка «багато натерпілася в нещасних диліжансах та колимагах».

Почалися випробування траси. Автобус фірми «Бюссінг» з Брауншвейгу (Німеччина) зробив перший рейс за маршрутом Рівне – Корець з 23 пасажирами за дві з половиною години, долаючи всі труднощі підйому зі швидкістю 25 верст (верста дорівнює 1,0668 км) за годину.

Зимове бездоріжжя призупинило на цей раз уже регулярне автобусне сполучення. Відновлено воно було у березні 1912 року. Автобус долав трасу Рівне – Корець за три години. Він робив зупинки в Антополі, Гощі, Самострілах. У Рівному своєрідним автовокзалом був двір готелю «Бельв'ю» (неподалік від нинішнього приміщення ЗОШ № 21, що на вул. Шевченка). Автобуси курсували і у наступні роки [2;4].

Цікавим є той факт, що у нашому місті, крім автомобілів, велосипедів, кінних екіпажів, міг бути і трамвай. У рівненському архіві зберігається велика кількість документів, присвячених саме цьому питанню. Уперше спроби прокласти трамвайну колію в Рівному були здійснені ще 1896 р. Тоді йшлося про будівництво «конки» – залізничної трамвайної колії з кінською тягою (праобраз трамвая). Московська компанія хотіла втілити цей проект у життя на засадах концесії. Але збори уповноважених, тогочасне місцеве самоврядування, не дозволили цього зробити, наголосивши на тому, що будівництво є витратним і несвоєчасним.

До ідеї трамвая, тільки вже електричного, міська влада повернулася лише через 18 р. У березні 1914 р. в міську думу надійшло прохання від довіреної особи лондонської фірми «Шоман і Ко», рівнянина Хаїма Вакси, щодо бажання англійців на концесійних засадах прокласти рейки. Аргументувалася необхідність пуску трамвая покращенням зв'язку між військами та інтендантським відомством у Рівному з Шубківським військовим полігоном, перевезенням військових вантажів, а також обслуговуванням потреб міського населен-

ня. Отже, насамперед такий маршрут обумовлювався військово-стратегічними потребами.

У квітні 1914 року була створена комісія для детальної розробки питання про облаштування електричного трамвая. У різні міста Російської імперії, які вже мали трамвайні колії (Курськ, Харків, Кременчук, Казань, Севастополь, Київ, Одеса та ін.), були розіслані листи з проханням надати письмову консультацію даної проблеми. Рівнян цікавило, скільки коштувала місту 1 верста трамвайної лінії, яка ціна трамвайних вагонів, які витрати були взагалі. Проаналізувавши всі відповіді, а листів надійшло дуже багато, комісія прийшла до висновку, що самостійно місто не спроможне побудувати трамвайне сполучення, брати кредити також недоцільно. Залишався лише єдиний вихід – погодитися на концесію (лат. concessio – дозвіл, поступка, договір на передння державою приватним підприємствам чи іноземним фірмам підприємств, ділянок землі, будівництва різних об'єктів тощо). Були розглянуті пропозиції англійської фірми. Місто отримувало право викупити міську частину трамвая після 15 років експлуатації за 65 % витрат на його будівництво, після 20 років – за 45 %, після 25 років – за 30 %, після 30 років – трамвай переходив у міську власність безкоштовно. Також міське управління мало можливість викупити трамвайне підприємство до закінчення концесії, але не раніше, ніж через 15 років.

Трамвайна лінія мала розпочинатися біля залізничного вокзалу і тягнутися Вокзальною вулицею (сучасна вул. Кіквідзе) до вулиці Романівської (сучасна Соборна). Там вона зливалася б з іншим відгалуженням, яке брало свій початок від Сухарного складу. Далі шлях трамвая мав пролягати до військових казарм (вулиця вул. Дубенська), з звідти рейки тягнулися б до сучасного перехрестя біля ЦУМу і повертали б на вулицю Бармацьку (сучасна вул. Міцкевича), якою виходили б за місто і через село Житин котилися до кінцевої зупинки в селі Шубків, біля полігону. Трамвай мав мати лише два вагони і не більше.

За користування трамваєм з пасажирів передбачалася така платня:

а) в межах м.Рівне за півгодини проїзду з однією пересадкою – 5 коп.;

б) учням у форменому вбранні від 7–30 до 10–00 год. та від 12–00 до 15–30 год. у дні навчань в один кінець – 3 коп.;

в) до села В. Житин – 30 коп.;

г) до села Шубків – 50 коп.

Перевезення 1 пуда (16 кг) вантажу коштувало 10 копійок. Пересадка мала здійснюватися на розі вулиць Вокзальної і Романівської.

Пропозиції влаштували обидві сторони, і на їхній основі, після деяких незначних поправок на користь міста, між Рівненською міською думою і англійською фірмою «Шоман і Ко» був підписаний договір, який складався з 19 пунктів. Також для реалізації концесії мало бути створене акціонерне товариство «Рівненський трамвай» [4;5–45].

Отже, для того, щоб у місті з'явився трамвай, було все готове. Але реалізації цих планів завадила Перша світова війна, і всім було вже не до трамваїв.

Роблячи висновок із усього вище сказаного, слід наголосити на тому, що у другій половині XIX – на початку XX століть у Рівному основним видом транспорту був саме гужовий засіб пересування, незважаючи

на те, що почали з'являтися автомобілі та автобуси і вирішувалося питання про прокладення трамвайної лінії.

Джерела та література:

1. *Буднякова І. Кермо і гальма з власною історією//Ого. - 2005. -№ 16 - С. 10*
2. *Бухало Г. А було три авто//Червоний прапор – 1983.-12 січня.- С. 4*
3. *Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). Ф.-165.-Оп. 1.-Од. зб.35.*
4. *ДАРО. Ф.165.-Оп. 1.-Спр.27.*
5. *Збірник обов'язкових постанов Рівненської міської думи.- Рівне., -1900.- 27 с.*

Фото 1. Рівненський міський гласний Л.Стефанович. Фото. Початок XXст.

Фото 2. Рівненські візники на вулиці Шосейній. Поштівка. Початок XX ст.

Фото 3. Рівненські візники на вулиці Шосейній. Листівка. Кінець XIX ст.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович – аспірант кафедри документознавства та музейної справи ВНУ ім. Лесі Українки (м. Дубно).

БАЙБУЛА Людмила Романівна – магістр історії, науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника м. Жовква (м. Жовква, Львівська обл.).

БЕЙДИК Олександр Олексійович – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

БИРУК Микола Миколайович – молодший науковий співробітник Млинівського районного краєзнавчого музею (смт Млинів, Рівненська обл.).

БРУХЛІЙ Валентин Іванович – науковий співробітник Корецького районного історичного музею (м. Корець, Рівненська обл.).

ВИХОВАНЕЦЬ Тарас Миколайович – заступник директора з наукової роботи міського краєзнавчого музею м. Нетішин (м. Нетішин, Хмельницька обл.).

ВІТРЕНКО Валентин Володимирович – викладач Новоград-Волинської міської гімназії імені Лесі Українки, голова регіональної організації товариства дослідників Волині (м. Новоград-Волинськ, Житомирська обл.).

ГАВРИШ Наталія Мирославівна – старший науковий співробітник сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ГРИВЮК Світлана Валеріївна – молодший науковий співробітник відділу «Літературний музей Уласа Самчука» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ГРОМИК Валерій Валерійович – студент III курсу Волинської Духовної Семінарії Української православної церкви київського патріархату (с. Липно, Ківецівський район Волинська обл.).

ДАНІЛІЧЕВА Валентина Федорівна – завідувачка сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ДМИТРЕНКО Тамара Борисівна – завідувач відділом історії Державного історико-культурного заповідника міста Дубно (м. Дубно, Рівненська обл.).

ЖУРАКОВСЬКИЙ Болеслав Станіславович –вчитель Кустинської Загально освітньої школи I-IIIст., почесний член Рівненського обласного краєзнавчого товариства (с. Кустин, Рівненський район, Рівненська обл.).

ЗВАРИЧ Теодор Миколайович – краєзнавець (м. Броди, Львівська обл.).

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович – старший викладач кафедри документознавства та музейної справи ВНУ ім. Лесі Українки, директор ДП «Волинські старожитності» (м. Луцьк).

КІНД-ВОЙТЮК Наталія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої іс-

торії України Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

КЛИМЧУК Андрій Миколайович – контролер акціонерного товариства AIS «Рівнеенерго» (м. Рівне).

КОЖУШКО Наталія Іллівна – завідувачка відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

КОРЧАК Андрій Михайлович – викладач філософії, історії, завідувач музею Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).

КУКУРУДЗА Андрій Ростиславович – кандидат історичних наук (м. Рівне).

ЛЮБЕЦЬКА Надія Олександрівна – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника міста Дубна (м. Дубно, Рівненська обл.).

МОХНЮК Степан Данилович – молодший науковий співробітник відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

МУШИРОВСЬКИЙ Володимир Макарович – провідний науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАГОРНА Інна Євгенівна – завідувачка відділу «Літературний музей Уласа Самчука» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

НАДОЛЬСЬКА Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

ПАРХОМЕНКО Тетяна Петрівна – старший науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ПЕРЕХОДЬКО Наталія Миколаївна – викладач кафедри суспільно – економічних дисциплін Рівненського державного базового медичного коледжу (м. Рівне).

ПЕТРОВИЧ Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документоознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

ПОВОРОТОВ Олександр Миколайович – краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України (м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.).

ПРИЩЕПА Олена Петрівна – кандидат історичних наук, доцен кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

ПШЕНИЧНИЙ Микола Іванович – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, член Національної Спілки письменників України, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців (м. Дубно, Рівненська обл.).

ПШЕНИЧНИЙ Юрій Леонідович – науковий співробітник відділу історії Державного історико-культурного заповідника міста Дубна (м. Дубно, Рівненська обл.).

РАБЧУН Оксана Станіславівна – молодший науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. Вернадського (м. Київ).

РОЖКО Володимир Євтухович – архівіст І категорії державного архіву Волинської області(м. Луцьк).

РУДИЙ Василь Ананійович – кандидат історичних наук (с. Дермань, Здолбунівський р-н, Рівненська обл.).

РЯБЧИКОВА Фаїна Денисівна – кандидат історичних наук, старший

викладач кафедри документознавства і музейної і музейної справи історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

САВЧУК Петро Оксентійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету(м. Рівне).

САУШ Ольга Михайлівна – завідувач відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

СКРИПЮК Наталія Миколаївна – вчитель історії навчально виховного комплексу №12 м. Рівне (м. Рівне).

ТИЩЕНКО Олег Олександрович – історик, краєзнавець (м. Рівне).

ТОЛСТУХА Лілія Василівна – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», завідувач Хмельницького міського відділу Центру дослідження Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НТШ в Україні, член НСКУ (м. Хмельницький).

ТРУСІК Неля Леонідівна – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Рівненської області (м. Рівне).

ЦЕЦИК Дмитро Ярославович – учень 9-Б класу навчально виховного комплексу №12 м. Рівне (м. Рівне).

ЦЕЦИК Ярослав Петрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

ЧЕКУРКОВ Василь Серафимович – заступник директора Рівненської філії державного підприємства науково-дослідного центру «Охоронно-археологічної служби України – Рівне» Інституту археології Національної академії наук України (м. Рівне).

ЧИРСЬКА Марія Василівна – науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії та культури Національного ісорико-меморіального заповідника «Поле Берестецької Битви» (с. Пляшева, Радивилівського р-ну, Рівненської обл.).

ЮРЧУК Ольга Павлівна – завідувачка відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

ЯРЕМЧУК Оксана Володимирівна – науковий співробітник сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Науково-краєзнавче видання
Рівненський обласний краєзнавчий музей
Наукові записки. Випуск IX (частина I)
науковий збірник

Головний редактор
БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Дизайн
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Відповідальний за випуск
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Здано до набору 01.10.2011.
Підписано до друку 08.10.2011.
Формат 60x841/8.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура Minyon.
Умовн. друк. арк. 38,6.
Тираж 100 прим.
Зам. 543.
Видавництво «Волинські старожитності».
Свідоцтво державного комітету
телебачення і радіомовлення ДК № 3864
від 19 серпня 2010 року.
Тел. 067 2514926 *kamins@i.ua*

УДК 908 (447)
ББК 26. 890 (4 Укр – 4 Рів)

Наукові Записки. Випуск IX. Ч.2 - Рівне, 2011. - 324 с.

У науковому збірнику: «Наукові Записки. Випуск IX. Ч.2» опубліковано матеріали наукових досліджень присвячених історії Волинського краю. Ряд статей проілюстровано фотографіями, таблицями які опубліковані вперше.

Видання розраховане на докторантів, викладачів, аспірантів, магістрів, істориків, археологів, культурологів, етнологів, фольклористів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників, краєзнавців, художників, а також молодих дослідників які роблять перші кроки у створенні нових знань.

Друкується в авторській редакції. Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань літературних джерел, таксономічних, географічних назв та інших відомостей несуть автори.

40.00

ВОЛИНСЬКА
СТАРОЖИТНОСТЬ